

A BIBLIAI
RÉGISÉGTUDOMÁNY
KÉZIKÖNYVE

ÍRTA

SZEKRÉNYI LAJOS

A SZ.-ISTVÁN-TÁRSULAT TUDOM. ÉS IROD. OSZTÁLYÁNAK TAGJA

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

II. KÖTET

53 FAMETSZETŰ KÉPPEL

BUDAPEST
A SZERZŐ TULAJDONA
1896

A BIBLIAI

RÉGISÉGTUDOMÁNY

KÉZIKÖNYVE

«At mihi jam, puero coelestia sacra
placebant.»

OVIDIUS.

BEVEZETÉS.

1. §. A vallás legrégibb formája és eredete.

A vallás és az ezzel karöltve járó isteni tisztelet oly régi, mint az általunk ismert emberi nem. A modern tudomány kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy egy felsőbb lény gondolata, az őt megillető tisztelet és a jövő élet reménye, habár a legváltozatosabb alakban és sokszor csaknem a felismerhetetlenségig eltorzítva, feltalálható úgy a legrégibb történeti emlékekben élő nemzeteknél, mint a műveltség legalacsonyabb fokán álló, és jelenleg a legdurvább fetisizmusnak hódoló néptörzseknek. A tudomány megdönthetetlenül kiderítette azt, hogy nem volt, és nincs is nép, mely vallás nélkül szűkölködött volna.¹ Bármily nagy volt is Afrika vad népeinek, a pápuáknak, malájiaknak és a polinézeknek erkölcsi és kulturális süllyedése, megtaláljuk náluk a vallás nyomait, az imádságokat és áldozatokat és azt a kioltathatatlan hitet, hogy van egy felsőbb lény, aki hall bennünket, midőn segítségül hívjuk, s akit tisztelni kötelességünk, mert ő tőle függ minden teremtmény.²

Ha azonban a népek vallásait egymással összehasonlítjuk, azt kell tapasztalnunk, hogy azok szerfölött különböznek egymástól, s különböző fokozatot kell megállapítanunk amaz általános műveltség arányában, amelyre valamely nép emelkedett vagy — süllyedt. A vallás legalacsonyabb foka a *fetisizmus*, melynél a

¹ DARWIN K. ugyan azt állítja: «Bő bizonyítékaink vannak, és pedig nem felületes utazóktól, hanem férfiaktól, kik a vadak közt sokáig éltek, hogy számos emberfajta volt és van még mai nap is, kiknek az Istenről vagy istenekről semmiféle fogalmuk nincsen és akiknek nyelvében az ilyen eszmének kifejezésére való szavak hiányzanak.» Az ember származása, Bpest. 1884. 143. l. — De ezzel az állítással szemben TIELE, MÜLLER M., QUATREFAGES, STRAUSS-TORNEY V., HELLWALD, WAITZ, RATZEL, PESCHEL, ROSKOFF mind elismerik, hogy nép nincs vallás nélkül.

² V. Ö. RÉZBÁNYAY J., Vázlatok a természetnépek vallási nézeteiről. Hit-tudom. Folyóirat, 1890. évf. 274. l.

tisztelet tárgyát egy-egy feltünőbb alakú kődarab, csont, csiga stb. (fetis) képezi. Ezeknek a műveletlen ember valamely természetfölötti erőt tulajdonít, s éppen azért bábónás tisztelettel viselkedik irántuk. A fetisizmusnál már valamivel magasabb fokon áll a *totemizmus*, mely a szellemekben való hiten alapszik, s a «totem», vagyis az Isten által kijelölt állat leölése és bőrének vagy tollazatának a lakásra való felfüggesztése által iparkodik a gonosz szellemek hatalmát megtörni.¹ A totemizmussal rokon a halottak tisztelete, mi különösen a polinézeknél és a délamerikai indiánoknál honos. A vallások közt harmadik fokon áll a *bálványozás*, mely a felsőbb lényeket és a természetfölötti erőket szimbolizálja és bálványképekben tiszteli.

A *politheizmus* vagyis a sokistenség a természeti erőket és lényeket, — minők a vihar, a folyók, az égi testek stb. istenek gyanánt tiszteli, a *dualizmus* pedig a felsőbb lényeket két osztályba sorozza, t. i. jókba és rosszakba, honnan már csak egy lépés van hátra a *monotheizmusig*, az egy Istenben való hitig.

A hierologia által megállapított eme tények nyomán önkénytelenül az a kérdés merül föl: a vallás ezen különböző nyilvánulásai között melyiket kell eredetinek tartanunk, vagyis melyik volt az emberiség ősvallása? és miben kell az ősvallásnak eredetét keresnünk?

E fontos kérdést a modern tudomány az evolúció-elmélet segítségével iparkodott megfejtetni. Ennek hívei azt állítják, hogy a vallás a legtökéletlenebb formából, a fetisizmusból és az animizmusból alakult ki folytonos fejlődés útján az egyistenhivésig. Ők a mai vad népek vallási állapotából indulnak ki, s a természetes fejlődésre alapítják nézeteiket, s nem vetnek számot azzal a ténnyel, hogy a népek több ízben műveltségre emelkedtek s visszahanyatlottak, mielőtt mai állapotukba jutottak, s hogy a történet tanúsága szerint a vallás igen gyakran jelentékeny hanyatlásnak volt alávetve.² Mivel pedig az összehasonlító vallás-

¹ Ezt az északamerikai indiánoknál találhatni fel, kik a «nagy szellemet» (Manitút) tisztelik, míg a rossz szellemek ellen a *totem* által védekeznek.

² MÜLLER MIKSA, Ursprung und Entwicklung der Religion c. munkájában pl. azt mondja az indusokról: «A hinduk, kik több ezer évvel ezelőtt a böleselkedés szédítő magaslatán állottak, ma a legtöbb helyen a tehenek és majmok lealacsonyító kultuszát úzik». 74. l.

tudomány még a négerek vallására nézve is kimutatta, hogy az nem áll merő fetisizmusból, mely maga is egy tisztább vallásnak elfajulását képezi, s mivel az evolúció-elmélet segítségével képtelen volt a vallás ősi formáját megállapítani, az egyedüli helyes útra, a történelmi térre lépett, mely a régi népek műemlékeiben, irataiban kutatja a vallás eredeti formáját, s annak fejlődését nem az előítéletek által kijelölt irányban, hanem pozitív nyomokon igyekszik kideríteni.

A vallások történelme ugyan nem visz a legelső nyomokig, mert a kutatás végső szálai ezen a téren is ködbe vesznek, de azt a legnagyobb biztossággal már is megállapította, hogy a kultúrnépek vallásai a történelem kezdetén a monotheizmusban jelentkeztek, és depraváció útján jutottak a politheizmusra és a bálványozásra.

Az árja népekről az elfogulatlan hierologia kimutatta, hogy a védák előtti korban egy közös istenök volt: Dyaus, kinek neve, a monotheizmus emlékeként különböző alakban maradt fenn, mint Zetisz, Jupiter (Dyaus-pitar), Zió, Tius, — s így megdőlt az az állítás, mintha az indusok ősvallása természetimádás, vagy henotheizmus lett volna. De a védák irodalmánál, amelyeknek korát a Kr. e. 1000. évre lehet tenni, sokkal régiebbek az egyiptomi kéziratok, melyek közül némelyek 4000 esztendősek, s így Afrikában sokkal előbbre követhetjük az ősi vallás nyomait, mint Ázsiában. A piramisok felirataiból, a papírusz-tekercekből, a síriratokból ugyan a sokistenség hite tárul elénk, de az egyiptomiak ősvallásának lényegét, mint azt DE ROUGÉ és LE PAGE RENOUF alaposan kimutatták, az egy Istenről szóló tan képezte,¹ s csak későbbi viszonyok befolyásának kell tulajdonítanunk, hogy az egyiptomi vallás idővel mindenféle kultuszt fölvelt magába, s a kereszténység kezdetén végül mint állatimádás jelentkezett.²

A dualizmusnak hódoló perzsák jelenleg két főlényt ismernek el: Ahuramazdát (Ormuzd), mint jó, és Aihro-Mainjút (Ahri-

¹ DE ROUGÉ szerint ily mondatok találhatók az ősegyiptomiak emlékeiben: «Isten egy, egységes, egyedüli, ki nem ismer maga mellett mást. — Te egy vagy, s belőled milliónyi más származik. Ő teremtet mindent, s csak ő nincs teremtvé egyedül». — V. Ö. DUDEK J. A keresztény vallás apologiája, 221. l.

² MÜLLER M. i. m. így szól: «Ki van mutatva, hogy az egyiptomi vallás nemesebb és fenségesebb eszméi a legrégiebbek, s hogy legutolsó stádiuma e vallásnak az volt, amelyet a maga elvadultságában (macska, krokodil, kigyótisztelet) a keresztény írók ismertek». 84. l.

mánt), mint rossz istent. A kutatások azonban kiderítették, hogy a dualizmus keletkezése a kereszténység első századaiba esik, mint maga a Zend-Aveszta is. A perzsák ékiratmaradványaiban Aihro-Mainjú még ismeretlen, úgy, hogy egyedül Ahuramazdát tartották Istennek, vagyis a perzsák szintén monotheisták voltak, de később a meghódított népek isteneinek befogadásával a politheizmusba sülyedtek.

A sémi népcsalád vallásának ősi alakjául eredetileg szintén a monotheizmust kell tartanunk. Ami az árja népeknél Dyaus volt, ugyanaz náluk Él, kinek a babiloni Ilu, az arab Allah, a föníciai Baal és Bél csak különböző változatai.

A kínaiak vallását is az ősi monotheizmusra vezeti vissza LEGGE és DE HARLEZ, s hasonlót tesz az afrikaiakéra nézve LIVINGSTONE, és WAITZ, s a tudományos kutatások összhangzó tanúságtételét PESCH abba a következtetésbe vonta össze, hogy a történelem kezdetén nyilvánuló sokistenséget és bálványozást az egy Istenben való hit előzte meg, tehát vallási téren nem a fejlődés, hanem a depraváció, a visszafejlődés jelenségével találkozunk. Az összehasonlító vallástudomány eredményeként kell tehát kimondanunk azt a tényt, hogy az emberiség ősi vallásának formája a monotheizmus volt.

És amit a modern tudomány tanít, az csak megerősíti a biblia adatait, amelyek szerint az emberiség történetének kezdetén az őseredeti monotheizmus mellett ott találjuk a különféle népeknek a bálványozásba és a sokistenségbe való sülyedését, melylyel szemben csak egy nép őrizte meg híven az egy Istenben való hitet, és ez a nép a — zsidó volt.

Ha a hierologia által megállapított tény, hogy minél meszszebb megyünk vissza az ó-korba, annál tisztább és fejlettebb vallási nézetekkel találkozunk, igaz — önkényt következik, hogy a vallás nem lehet a lassú természetes fejlődés eredménye, melyre a *homo alalus* évezredek során jutott. Nem lehet, hogy az ősember «gyermekies képzelete benépesítette az egész természetet; egyes tüneményeit az emberi vagy állati életnyilvánítások szerint ítélte meg, a természet működésében (mint eső, villám, napkelte stb.) öntudatos, indító okok által vezetett lelkeket látott», mint PFLIEDERER mondja¹, hanem az emberi észszel és a természetünk-

¹ Religionsphilosophie, 23—46. l.

kel járó kutatás, oknyomozás, következtetés által kellett volna az egy Isten eszméjére jutnia. Az ősemler, mint az anthropologia kiderítette, épp oly jól ismerte az okság törvényét, akárcsak a mai, s a természetben jelentkező rend és célszerűség a gondolkozó emberben felkelté azt a kérdést: honnan van ez? s a logika törvényénél fogva a végtelenül bölcs és hatalmas rendező eszméjére juthatott volna, aki nem más, mint — Isten.

De ha az ember logikai következtetés útján jutott volna Isten eszméjére, nem állhat be a történelem által kétségtelenül bebizonyított visszafejlődés, a sokistenségben és a bálványozásban nyilvánuló süllyedés, hanem állandóan megmarad a monotheizmus mellett, melynek lényegébe a művelődés fokozódásával mind inkább bele kellett volna hatolnia. Ha azonban ennek ellenkezőjét vagyunk kénytelenek tapasztalni, bizonynyal e jelenségnek is megvan a maga oka, mely az embert a bálványozásba és a durva fetisizmusba süllyesztette és meggátolta abban, hogy a vallás eredeti tisztaságára fölemelkedjék.

A vallás eredetét tehát nem az emberben, hanem kívülre kell keresnünk. És ezt Istenben találjuk meg, ki maganyilatkoztatta ki magát az embernek, s tudtára adta, hogy ő a legfőbb törvényhozó, a teremő, és minden boldogság forrása, aki iránt minden teremtmény tisztelettel és engedelmességgel tartozik. Isten maga segítette a kinyilatkoztatás által a tiszta isten-eszmére, ki egyúttal nevelője is volt az embernek. És valóban, a biblia tanúsága szerint az emberek egész a vizözönig hívek maradtak az igaz Isten tiszteletéhez, s csak a bábéli torony építése után, az emberiség elszéledésekor keletkeznek a különböző isten-nevek, és evvel együtt az érzékfözlöttiek fogalmának elhalványulásával a jelképek tisztelete Isten gyanánt, miből a természet-imádás, a sokistenség és a bálványozás fejlődött.¹

2. §. Az izraelita istentisztelet kezdete.

Az ősi monotheizmus, mint azt az összehasonlító vallás-tudomány kiderítette, oly régi, mint maga az emberi nem. Az istenség

¹ V. Ö. MIHÁLYFY Á. A vallás eredete és fejlődése. A Kath. Szemle 1890. évf. 489. l. SZÉKELY I. A szentírás apológiája, Nagyvárad, 1891. e. művében a 443. s k. ll. DE BROGLIE, A ker. vallás és a vallások története, Temesvár, 1894. 56. s k. ll. és dr. GIESSWEIN S. A vallás alapja és eredete, Budapest, 1895.

eszméjével azonban karöltve járt a vallás, vagyis az egy Isten tisztelete, mely az ember eszes természetében gyökerezik, ki az élet és a számtalan természetes és természetfölötti javak osztogatója iránt hálát és szeretetet érzett mindenkor, s ez érzelmeket szóval és tettel kifejezni igyekezett. A legrégibb okirat, a Genesis tanúsága szerint valóban azt látjuk, hogy már az első emberpár gyermekei szükségét érezték annak, hogy Isten iránt, ki a bűnbeesés és a tőle való elpártolás dacára sem vonta meg jóindulatát és kegyelmét, fáradozásuk és munkálkodásuk gyümölcsének feláldozása által fejezzék ki tiszteletüket. Az áldozatok bemutatásánál később Séth fia, Enós — «segítségül kezdé hívni az Úr nevét» (Gen. 4, 26), mi azt látszik sejtetni, hogy már ekkor formaszerű ünnepies isteni tiszteletben nyilvánult az embernek az Úr iránti hódolata, melynek lényegét az *áldozat* és az *imádság* képezte. E két kultuszcselekményre nem találunk ugyan az őskorban pozitív isteni parancsot, de mivel valamennyi népnél kezdettől fogva feltalálható az áldozat és az imádság, mely az embernek Istenhez való viszonyán alapszik, joggal következtethetjük, hogy e cselekményeket amaz isteni nevelés befolyásának kell tulajdonítanunk, melylyel a Teremtő soha sem hagyta teljesen magára az emberi nemet, hanem részint közvetetlenül, részint közvetve éreztette atyai szeretetét és hatalmát.

Az emberi nem szaporodásával a bűnbeesés következményei napról-napra élesebben kidomborultak, mi Lámekh kétnejségében, a kainiták Istentől való elfordulásában és az érzékiekbe való elmerülésében nyilvánult. Míg Séth ivadékai hívek maradtak az Úrhoz, addig Kain maradékai egészen megfeledkeztek Istenről s oly életet folytattak, melynek méltó büntetése a vízőzön volt.

Az ellentét a vízőzön után Noach fiai között is csakhamar kitűnt, mert midőn az új nemzedék elszaporodott s újabb és újabb földterületeket kerített birtokába. mi lassanként külön népesaládok képződésére vezetett, vallási téren is beállott a szakadás. A monotheizmus követői fentartották ugyan magukat, mint a vízőzön előtt Enós, Chanókh és Noach, ki háláját külön, erre a célra épített oltáron bemutatott égő áldozattal fejezte ki (Gen. 6, 9; 8, 20), de az Istenről való megfeledkezés helyét most már az istenség részekre darabolása, a sokistenség foglalta el. Az egyes népesaládok az Istent mintegy maguk számára foglalták

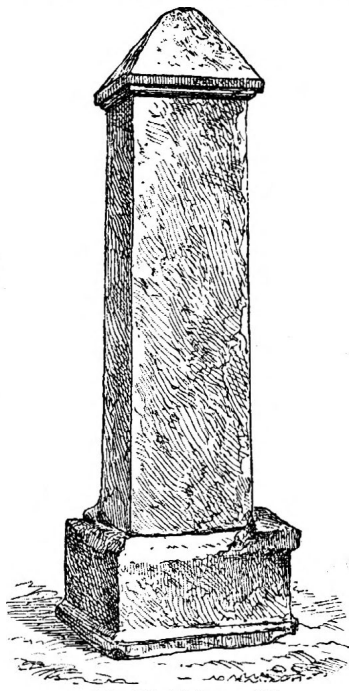
le nemzeti isten gyanánt, mi fokozatosan a politheizmusra és a bálványozásra vezetett. A népek különválását mi sem mozdította annyira elő, mint a nyelvezavar és a sokistenséggel járó bálványtisztelet, melynél az eredeti szimbolikus jelentmény idők folytán feledésbe ment és az istentisztelet a legdurvább alakban nyilvánult.

A vallási partikularizmus leginkább *Egiptomban* fejlődött ki, hol minden városnak és a hozzátartozó területnek, nomosznak, saját helyi istensége volt, melyet külön kultusszal tiszteltek. HERODOT szerint az első kör isteneinek száma nyolc, a másodiké tizenkettő, a harmadiké harminc volt, kiket leginkább állatok által tiszteltek. A papok a szent állatok egyes példányait, melyeknek alkalmas voltát bizonyos jelekről ismerték föl, a templomokban a legnagyobb gonddal ápolták, fürösztgették, jó illatú kenettel kenték és feldíszítették s a nép néha a legerkölcstelenebb módon fejezte ki tiszteletét az állat-isten iránt. Így a thmuiszi és mendeszi kecskebaknak a nők is átengedték magukat, mert a jelvényt magát tartották istennek.

Mezopotámiában és a szomszédos Szíria és Palesztina földjén az istenek száma korántsem volt oly nagy, mint Egiptomban. Legfőlebb húszra rugott, kik közt az első helyet *Íl*, *Bél*, *Anu* és *Ea* foglalták el. A nap (Szamasz), a hold (Szín) és a levegő (Ramasz) csak másodrangú istenségek valának, s ezekhez járult az öt bolygó, *Adár* vagy *Nindar* (Szaturnus), *Marduk* (Jupiter), *Nérgal* (Mars), *Isztár* (Vénusz) és *Nebó* (Merkur), kiket Nindar és Nérgal kivételével mind emberi alakban tiszteltek. Az asszírok és babiloniak isteneiket önálló egyéniségeknek képzelték, kik saját tulajdonságokkal, hatáskörrel és hivatalokkal bírtak. A papságnak titkos tanítmányai nem voltak, mint Egiptomban, hanem a néppel egyetemben a bálványozásnak hódolt; istentiszteletük nem riadt vissza az emberáldozatoktól sem, mint ezt a Molochnak följánlott elsőszülöttek iszonyatos elégetése bizonyítja.

Az ősi monotheizmust a vallási tévedések és kicsapongások közepett Isten mégis fentartotta az által, hogy Ábrahámot saját nemzetségétől elkülönítette, az isteni kinyilatkoztatás hordozójává és annak a népnek törzsatyjává tette, melynek hivatása volt az isteni kinyilatkoztatáson alapuló igaz vallást és a megváltás reményét az emberiség számára megőrizni. Míg a pogány népek a legkülönbözőbb szertartásokat eszelték ki bálványisteneik tisztele-

tére, és külön szervezett papság állott rendelkezésükre, addig Ábrahám, az isten-eszme egyszerűségének megfelelő módon fejezte ki háláját és ragaszkodását az Úr iránt, ki őt kinyilatkoztatásaira méltatta. E kijelentések helyeit ő, valamint pásztorivadékai *oltárokkal* jelölték meg, melyeken áldozatokat mutattak be, miközben ősi szokás szerint segítségül hívták az Úr nevét (Gen. 12, 7. 8; 13, 4. 18. stb.) Ezek az oltárok nyilván egyszerű, földből vagy faragatlan kövekből emelt magaslatok (בִּמְתֵּי) vol-

1. kép. Föníciai masséba.

tak s rajtok nyájaikból kiválasztott állatokat égettek el Jahve tiszteletére. Külön szertartásokról, papokról a sz. könyv nem tesz említést s így valószínű, hogy az áldozatot a családapa vagy nemzetségfő mutatta be imádság kíséretében. Azt sem tudjuk, hogy az istentiszteletnek ez a nyilvánítása időhöz volt-e kötve, vagy akkor tartották azt, mikor az illető szükségét érezte, habár meglehet, hogy az áldozatokat szabályszerű időközökben mutatták be.¹

A pátriárkáknál szokásban volt továbbá, hogy azokon a helyeken, hol Istentől valami kinyilatkoztatást vagy különös ígéretet nyertek, *emlékkövet* (מִצְבֵּה) állítottak föl,² s azt olaj vagy az áldozati állatok vérének reáöntése által szent helylyé avatták (Gen. 28, 18; 35, 14). Az emlékköveket eleintén nem faragták meg, de később, mint Oz. 10, 1-ből látjuk, határozott formát adtak nekik s valószínű, hogy hasonlítottak a fönicieik massébáihoz

¹ V. ö. IKEN KONR. De institutis et ceremoniis legis mosaicae ante Mosen. Traj. Bat. 1770. 1. és 2. értekezés.

² Az emlékkövek felállítását a pátriárkáktól a pogány népek is átvették, úgy hogy Indiától Rómáig mindenütt voltak ily szentelt kövek (λίθοι λατρικοί, ἀλληλεγμένοι, lapides uncti, lubricati, unguine delibuti), kivált azokon a helyeken, hol meteorköveket találtak. V. ö. J. GRIMMEL. De lapidum cultu apud Patriarchas quaesito. Marb. 1853.

(1. az 1. képet). A *fogadalomnak* már szintén nyomára akadunk (Gen. 28, 20. s k.), melynek beváltására Jákob az idegen istennek eltávolításával, mosakodással és tiszta ruha váltásával készült.

Az isteni tisztelet eme nyilvánulásaihoz járult még a *körülmetélés* is, melyet Ábrahámnak saját testén és a házában levő összes férficselédékén végre kellett hajtania, annak a szövetségnek jeléül, melyet Isten vele és ivadékaival kötött. E szertartás isteni parancsnál fogva Ábrahám utódait is kötelezte. (Gen. 17, 10. s k.)

3. §. A mózesi kultusz általános jellege.

Izrael fiai a négyszázados egiptomi tartózkodás alatt hatalmas néppé fejlődven, melylyel az Úr a vele kötött szövetségnél fogva különös viszonyba lépett, — nem maradhattak többé az isteni tisztelet amaz egyszerű formáinál, melyeket a pátriárkák állandóan gyakoroltak. A szervezett társadalmi viszonyok közé jutott népnek vallási viszonyát is rendezni kellett, ha a Gondviselés azt akarta, hogy alkalmassá váljék a monotheizmus fentartására. A vallási szervezésnek természetyszerűleg a régi, történeti alapokon kellett nyugodnia, hiszen nem új vallásról, nem új Istennek tiszteletéről volt szó, hanem csak arról, hogy a vallási intézmények összhangba jöjjenek az újonnan felállított társadalmi renddel. A régit kellett tehát kiépíteni, tovább fejleszteni, rendezni és kiegészíteni, hogy Izrael alkalmassá váljék a Jahve által eléje tűzött cél elérésére.

A mózesi kultusz ennek a követelménynek csakugyan meg is felelt, mert felölelte a vallással járó lényeges mozzanatokat. Szent helyet létesített, melynek berendezése méltó és megfelelő volt Isten tiszteletének; papságot szervezett, melynek feladatává tette a szent cselekményeket szabatosan meghatározott időben, bizonyos szabályok szerint végezni — s mindezt a legszebb összhangba hozta egymással. És ezek a rendelkezések mind magukon viselik annak bélyegét, hogy az igaz Isten tiszteletére irányítvák, jöllehet sok oly formát és szokást találunk köztük, melyek a pogány vallások kultuszánál is előfordulnak, mint ezt az előző cikkelyben röviden megérintettük.¹

¹ Ez a körülmény már a középkori zsidóságnál okul szolgált arra az állításra, hogy a mózesi szertartások és törvények célja nem volt egyéb, mint a

Ezek a formák azonban korántsem zárják ki azok isteni eredetét, mert az embernek, mint érzékszellemi lénynek, lehetetlen tisztán szellemi módon kifejeznie az Isten iránt érzett tiszteletet és hódolatot, melynek szavakban és cselekményekben kell nyilvánulnia. De ha a szavak és cselekmények minden vallásnak lényeges kellékét és formáját képezik, nem nélkülözhetette őket a mózesi kultusz sem, hanem legfőlebb csak arra törekedhetett, hogy általuk minél hívebben kifejezze azt a viszonyt, melyben az ember Istenéhez áll. Azonkívül minden kultusznak összhangzásban kell lennie azzal a műveltségi fokkal, melyet valamely nép elért, mert különben érthetatlenné válik. A zsidó nép pedig Mózes korában fejlődésének kezdetén volt, a mikor még nem tudott éles különbséget tenni a szellemi és anyagi, az eszmény és a valóság között, s így szükség volt oly érzéki formákra és szokásokra, melyek a nép vallási életét és érzelmeit szemléltethetők, felfoghatókká tették mindenki előtt. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a mózesi vallás isteni kinyilatkoztatáson alapszik, melynek nemcsak az a célja, hogy a sokistenség és a bálványozás közepett az egy Isten eszméjét megőrizze, hanem az is, hogy a messiási eszmét fentartsa és mint üdvintézmény, a bűn által megszakadt jó viszonyt az Isten és az emberek közt helyreállítsa. E célból Jahve népét megszabadítja a bálványozó egiptomiak szolgaságából, a Színaj hegyen szövetségre lép vele, törvényeket szab eléje, tulajdonává (מִלְכּוּת) teszi őt, hogy papi királyság és szent nemzet legyen (Ex. 19, 5. s k.).

Mindez szükségessé tette a kultuszformák változatosságát és nagy számát. Ha ugyanis Isten szoros viszonyba lépett az ő választott népével, intézkedéseinek és szertartásainak olyanoknak kellett lenniök, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a belső

bálványozás kiirtása. Így MAIMONIDES szerint (L. A tévelygők útmutatója, [Móreh Nebochim] ford. DR. KLEIN MÓR, III. k. 29. fej. 168. lap): «Tudod, hogy a thóra számtalan helyen akként fejezi ki magát, hogy legfőbb célja a bálványimádás megszüntetése, emlékének s mindannak, a mi vele összefügg, eltörlése» sat. Keresztény részről SPENCER J. angol kanonok, De legibus Hebraeorum rit. earumque rationibus c. munkájában azt állította: «Deus interim (ut superstitioni quovis pacto iretur obviam), ritus non paucos, multorum annorum et gentium usu coonestatos, quos ineptias norat esse tolerabiles, aut ad mysterium aliquod adumbrandum aptos, in sacrorum numerum adoptavit». (640. l.) Ezt a véleményt a deisták és racionalisták uralkodó nézették emelték, habár katolikus és orth. protestáns részről alapos cáfolatban részesült.

életközösséget élénken feltüntessék, s a bűnös népet az Isten iránti félelemre, szeretetre vezéreljék s fokozatosan előkészítsék ama tökéletes kiengesztelődésben való részesülésre, melyet Krisztus, mint az egész emberiség megváltója, volt hivatva megvalósítani, kiben azonban a zsidóságnak is hinnie, remélnie kellett, hogy bűneitől megszabaduljon és Istennel kibéküljön. Mivel tehát a mózesi vallásnak előkészítő jellege volt a keresztény vallás üdvintézményeire, világos, hogy nem nélkülözhetette a *szimbolikus* és *tipikus* vonásokat, melyeknek célja az, hogy a szellemi eszméket, a természetfölötti igazságokat és a vallási viszonyokat szemlélhetőkké és könnyebben felfoghatókká tegyék. A *szimbolum* vagy jelkép ugyanis oly érzékelhető tárgy vagy cselekmény, mely valamely érzékfölötti eszmét szemlélhetővé tesz. A *típus* vagy előkép ellenben oly tárgy, mely valamely, a jövőben megvalósuló dolgot vagy természetfölötti eszmét ábrázol, miért is «prófétai szimbolumnak» nevezhető.

A mózesi kultusz szimbolikus jellege a mondottaknál fogva nemesak abban áll, hogy szertartásai és intézményei az embernek Istenhez való természetfölötti viszonyát ábrázolják, mint ezt a pogány vallások jelképeinél tapasztalhatjuk, hanem abban is, hogy élénken feltüntessék azt a sajátságos benső viszonyt, mely Jahve és az ő választott népe közt fennállt. Így a frigysátor és a templom arra szolgált, hogy ott a nép istentiszteletét bemutassa, de egyúttal Jahve ott lakozott népe között, mint király, a kihez a nép nem közvetetlenül, hanem csak föl-szentelt papjainak közvetítésével járulhatott, hogy feltünjék az a különbség, mely a Teremtő és a teremtmény közt fennáll. Ezt a különbséget még élénkebben feltüntették az áldozatok, a szentelések és a tisztulások, melyek az embert az Istentől való elszakadására emlékeztették és a bűntől és a tisztátalanságtól való megszabadulást célozták.

Sokan azt mondják ugyan, hogy a zsidó nép Mózes korában még nem volt eléggé fejlődött arra, hogy a szertartások érzéki formáját jelkép gyanánt fogja föl, a mit a törvénykönyv se fejt ki világosan. De ha figyelembe vesszük azt aényt, hogy az izraeliták századokon keresztül laktak Egyiptomban, az ó-világ legműveltebb népe között, hol a pásztorkodás mellett a földművelést, a különféle mesterségeket, sőt a műipart is elsajátították és a műveltség elég magas fokára emelkedtek; hol napon-

ként szemtanúi voltak az egiptomiak szimbolikus szertartásainak, melyekkel isteneiket tisztelték, ez a kifogás önkényt megdől. Azonkívül a mózesi kultusz elemeit, az oltárokat, áldozatokat, tisztulásokat már a pátriárák is ismerték és a mózesi vallás nem tett mást, mint hogy az ősi kultuszt Izrael megváltozott viszonyainak keretébe illesztette, a minek jelentőségét a törvényhozó több helyen ki is fejti, pl. Ex. 28, 30. 38. Lev. 2, 13; 10, 17; 16, 21. s k. 26. 41. Dt. 10, 16. és t. m. h. Ezekből minden izraelita kellően megérthette a szimbolumok jelentőségét, a mint kétséget sem szenved, hogy Mózes és értelmesebb kortársai tudatában voltak annak a különbségnek, mely a jelképek és az általuk kifejezett vallási eszmék közt volt.¹

A pogány vallásoknál típusok nincsenek, mert egyedül a mózesi kultusznak van tipikus jellege, a mennyiben az ó-szövetség üdvintézményeinek célja és lényege az, hogy az új-szövetség teljes kinyilatkoztatásának előkészítői legyenek. Az ó-szövetség tipikus vonásai ennél fogva nem csupán a kultuszra terjednek ki, hanem más theokratikus intézményekre, továbbá a zsidó nép történetéből kimagasló eseményekre és személyekre is, úgy hogy e szerint *dologi* és *személyi típusokat* különböztethetünk meg. Ezt az új-szövetség határozottan tanítja, mert sz. Pál apostol szerint az egész törvény nem más, mint *παιδείων ἐς Χριστόν* (Gal. 3, 24), és a rézkígyó felállítása (Ján. 3, 14), a zsidók sivatagbeli vándorlása (I. Kor. 10, 1—6), a vízözön (I. Pét. 3, 20), Melchizedek (Zsid. 7, 1. s k.) stb. mind tipikus jelentőséggel bírtak. Hasonlóképp tipikus vonást mutatnak föl némely szertartási törvények, pl. a körülmetélés (Kol. 2, 11), a füstölés (Jel. 5, 8), az engesztelés (Róm. 3, 25) és az áldozatok, melyek Jézus kereszthalálát, és annak engesztelő hatását jelképezték (Zsid. 8—10. f.) Az ó-szövetség tipikus jellege oly kétségtelen, hogy az egyháztanítók mindenkor elismerték azt, habár a szimbolum, típus és allegória fogalmát és jelentőségét igen gyakran összezavarták,² sőt a típusok

¹ HENGSTENBERG (Beiträge, III. k. 617. l.) számos adattal bebizonyította, hogy a mózesi szimbolumok jelentősége csakugyan ismeretes volt az izraeliták előtt.

² A típusok magyarázatát, eltekintve az egyházatyák műveiben elszórt allegorikus fejtegetésektől, rendszeresen a 17. és 18. századbeli hollandi hittudósok kezdték adni, mint COCCEJUS († 1639.), J. CRAMER († 1659.), HERM. VITSIUS († 1708.), E. EDZARD († 1708.), VAN TILB. († 1713), kiknek nyomába számos német theologus lépett, pl. J. A. BENDEL, J. D. MICHAELIS, HILLER és mások. A legkiválóbb

helytelen felfogása következtében azokat rosszul is magyarázták. A típusok ugyanis, mint prófétái szimbolumok csak akkor érthetők meg tökéletesen, ha már teljesedésbe mentek, és éppen azért oly értelmezés, mely ellentétben áll az új-szövetség adataival, helyes és a mózesi kultusz szellemével összhangzó nem lehet.

4. §. A mózesi vallás viszonya a régi pogány vallásokhoz.

A mózesi vallásban, ha azt az összehasonlító vallástudomány világánál szemléljük, számos oly szokást, szertartást és intézményt találunk, melyek a régi pogányságnál is feltalálhatók, s így önkényt fölmerül az a kérdés: minő viszonyban állanak e rokon intézmények egymáshoz? A válasz annál fontosabb reánk nézve, mert a kérdés eldöntése nagy befolyással van az egyes mózesi intézmények és szertartások helyes felfogására és megértésére.

A mai hierologia azt állítja, hogy a mózesi és a pogány vallásokban tapasztalható közös intézmények és szokások az ősi pogányságból erednek, melyeket Mózes az izraeliták szellemi fejletlenségére való tekintetből akkép illesztett a zsidó kultuszba, hogy általa a sokistenséget és a bálványozást meggátolja, s a monotheizmust előmozdítsa. A modern racionalizmus és pantheizmus szerint ugyanis az egy Istenben való hit az emberi szellem lassu, de fokozatos fejlődésének következménye, nem pedig a kinyilatkoztatásnak műve volt. RENAN, PFLEIDERER és mások szerint Izrael ősi vallása eredetileg természetimádás volt, s Mezopotámiában a szabeizmusnak, Egiptomban pedig a sokistenségnek hódolt s a Jahvéban való hit részben Mózesnek, részint a későbbi prófétái mozgalomnak köszönhető. Bizonyítékul azokra az isten-nevekre hivatkoznak, melyek a bibliában találhatók: Él, Elohim, Jahve, Adonáj, Sáddáj, Eljón, s ebből azt következtetik, hogy az izraeliták eredetileg sok istent imádtak.¹ E nevek azonban, mint

érdem ezen a téren minden esetre BÄHR KÁR. FÉLIXET illeti meg, ki „Symbolik des Mos. Cultus” (Heidelberg, 1837.–39. 2 köt.) c. munkájában felölelte mindazt, a mi a szimbolika és a tipologia terén érdekel birt, és tüzetesen megjelölte azokat az irányelveket is, a melyeket a jelképek és előképek értelmezésénél követni kell, ha azt nem akarja valaki, hogy hibát hibára halmozzon.

¹ Még ennél is tovább mentek GHILLANY (Die Menschenopfer der alten Hebräer, 1842.), DAUMER (Der Feuer- und Molochdienst der alten Hebräer etc. 1842.) és KUENEN, kik szerint az izraeliták Mózes korában az emberáldozatokkal járó Moloch-kultusznak hódoltak.

VIGOUROUX kimutatta,¹ csupán különböző isteni tulajdonságokat fejeznek ki, melyek mind ugyanabban az alanyban egyesülnek, mint a hogyan mi is Istent Teremtő, Alkotó, Mindenható, Úr sat. névvel jelöljük a nélkül, hogy valakinek eszébe jutna bennünket politheizmussal vádolni. Az *elohim* többes számú alakjából szintén nem szabad következtetést vonni a zsidók politheizmusára, mert mint BAETHGEN és ROBERTSON² alaposan kimutatták, az *elohim* csupán a kifejezés erősítésére szolgáló vagy a méltóságot kifejező többes szám (pluralis magnitudinis vagy intensivus), mely által az izraeliták az istenség végtelenségét akarták kifejezni.³ Ezt bizonyítja az is, hogy az *elohim* többes a bibliában kétezerszer egyes számú ige, melléknév vagy névmás kíséretében fordul elő, midőn az igaz Istenről van szó; holott mikor a hamis isteneket jelenti (ötszázszor), mindig többes számmal van összekötve.

Izrael ősi vallása a monotheizmus levén, mely pozitív isteni kinyilatkoztatásban gyökerezett, természetes, hogy nem állhat meg az a fölfogás, mintha a mózesi kultuszformák és intézmények csupán a pogány természeti vallás maradványai lettek volna, melyeknek Mózes mélyebb erkölcsi tartalmat adott az által, hogy őket a Jahve-tiszteletbe illesztette. Az emberi szellem ugyanis magától soha sem emelkedhetett a pogány természet-istenítésből az egy Isten eszméjére; mert ha arra emelkedik, bizonynyal túlادott volna mindazokon a vallási szokásokon és kultuszcselekményeken is, melyek a bálványok tiszteletével voltak egybeforva, s melyek többé nem illettek volna az egyistenimádás keretébe. A politheisztikus vallási formákba az egyisten eszméjét beleilleszteni vagy a napimádás szimbolumát egyszerűen monotheisztikus szimbolummá átváltoztatni képtelenség, ha meggondoljuk azt a roppant különbséget, mely a pogány vallások és a zsidó hit közt fönnállt. Ilyesmit csak oly emberek állíthat-

¹ V. ö. A biblia és az újabb fölfedezések, III. k. «Izrael eredeti vallása» c. szakaszt 1—75. ll., továbbá dr. GIESSWEIN S. «Izrael ősi vallása», dr. KISS JÁNOS «Hittudom. Folyóiratának» IV. k. 204. s. k. ll.

² L. BAETHGEN FR. Der Gott Israels und die Götter der Heiden, Berlin, 1888. továbbá JAMES ROBERTSON, The early Religion of Israel as set forth by Biblical Writers and by modern Critical Historians, Edinburgh and London, 1892.

³ BAETHGEN alaposan kimutatja, hogy az *elohim* épp olyan többes, mint a majjim (מים, víz), sámajim (שמים, ég), melyek többes alakjuk dacára is egy-
séges jelentményűek.

nak, kik nem ismerik a zsidó vallás lényegét és azt a szoros viszonyt, mely a vallás és annak kultuszcselekményei közt fennáll.

Egyébiránt az evolucionizmus elvét és tanítását biztos történeti adatokkal maguk a modern hierologok sem tudják bebizonyítani. Ők ugyan Egiptomra hivatkoznak, hol Izrael népe századokon át lakott s így nem zárkozhatott el a pogányság befolyásától. De ha a dolgot nem a látszat, és a felszínes hasonlóság alapján, hanem lényegében vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a mózesi vallásban és intézményekben oly kevés egiptomi vonást találunk, hogy azokat az egiptomi pogányságból leszármaztatni teljes lehetetlenség.¹ Éppen ez a körülmény birt sokakat arra, hogy a hasonlósági pontokat egybeüti, a föníciai és más ázsiai népeknél keressék, de az eredmény itt sem volt egyéb — csalódásnál.

A régibb katolikus és protestáns theologia a mózesi intézményeket teljesen eredetieknek és Istentől kinyilatkoztatás útján származóknak állította, melyekből aztán a pogány népek is sok mindent átvettek.² Ezt az állítást azonban nyomós történeti okokból föl kellett adniok, mert a pogányságban számos oly szokás és intézmény volt, melyek jóval régiebbek a mózesi kultusznál, azonkívül bebizonyíthatólag egészen függetlenül fejlődtek ki, anélkül, hogy utánzásra vagy kölcsönzésre gondolni lehetne.

Ez ellentétes nézetek között az igazságot csak úgy állapíthatjuk meg, ha azokat a formákat, melyek a kultusz természete-

¹ LE PAGE RENOUF ezt írja: «Bizonyos lehet róla mindenki, hogy a zsidó vallás egyetlen egy eszmét sem kölcsönzött Egiptomból . . . Némelyek az arany borjában Apis vagy Mnevis utánzását gyanították, de semmi sincs, a mi ezt a föltevést igazolná.» (Ursprung u. Entwicklung der Rel. 226. s k. II.)

² Ezt a nézetet legelőször FLAVIUS JOS. fejtette ki, mert szerinte az ó-kor összes bölcséi Mózes irataiból kölcsönözték törvényeiket és tanítmányaikat. A XVII. században G. J. VOSSIUS történeti és filológiai okoskodásokkal iparkodott ugyanezt bebizonyítani «De theologia gentili, s. de origine ac progressu idolatriae, 1641.» c. munkájában, míg HUET D. francia püspök «Demonstratio evangelica» c. művében azt vitatja, hogy a pogányok összes theológiája Mózes-től és Mózes tetteiből és irataiból származott és Tauth, Adonis, Osiris, Apis, Mnevis, Serapis, Horus, Anubis, Zoroaster, Apollo, Pán, Priapus, Aesculáp, Kadmus, Danaus, Kekrops, Minos, Perseus, szóval valamennyi nép istenei és hősei nem mások, mint az — istenített Mózes. Erre csakugyan ráillik, hogy a ki sokat bizonyít, semmit sem bizonyít.

ténél fogva minden népnél kivétel nélkül feltalálhatók, különválasztjuk azoktól a vallási elemektől és szokásoktól, melyeket csupán ama népeknél találunk, melyekkel az izraeliták érintkezésben voltak. A mózesi vallás, eredetére és lényegére nézve homlokegyenest ellenkezik a pogányság tarka-barka formáival. A mozaizmus isteni kinyilatkoztatásból ered, és az igaz Isten tiszteletében áll. A pogányság ellenben a természeti erők istenítése,¹ melyek ugyan nem a pusztá képzelődés szüleményei, hanem valódi hatalmak (*δαίμονες*), melyeket megszemélyesít és istenekké tesz. E pogány istenek természetének megfelelő az a tisztelet is, melyet az ó-kor népei irántuk tanúsítottak. Mivel a személyes, egy Isten fogalma előttük ismeretlen volt, vallásuk kultuszformája rendszerint kozmikus jelleget öltött, s isteneiket érzéki felfogásukhoz képest emberi és állati képekben, vagy élő emberek és állatok alakjában imádták. A tiszteletökre emelt templomok szintén az égnek vagy az univerzumnak mintájára készültek, s a cselekvények és szertartások, melyekkel isteneik haragját kiengecsztelni, s barátságukat megnyerni igyekeztek, azoknak a vallási eszméknek voltak megfelelők, melyeket isteneik felől tápláltak.

A mózesi vallás a pogánysággal ellentétben egy, személyes, élő Istent tanít, ki a kinyilatkoztatásnál fogva személyes viszonyba lépett azzal a néppel, melyet az igaz vallásnak és a messiási reménynek hordozójává tett. E viszony folyománya volt minden intézmény, mely az állami, vallási és erkölcsi rendre vonatkozólag a mózesi törvénykönyvben élénk táru. Természetes tehát, hogy Izraelnek Jahvéhoz való viszonyát úgy kellett feltüntetniök a kultuszcselekvényeknek és intézményeknek is, hogy azok a nép vallási felfogásának és tudatának megfelelőjenek. Távolságra kellett bennök tartani mindazt, ami a kinyilatkoztatott igazságokat elferdítette, vagy elhomályosította volna; de föl kellett tüntetniök Isten végtelen szentségét és fölségét is, kihez a halandó, bűnökkel fertőzött ember csak közbenjárók által, megalázkodva és meg-

¹ Hogy a pogányságot csakugyan a természet istenítése jellemezte, azt a legkiválóbb tudósok is elismerik. Így STUR P. F., (*Die Religions-Systeme der heidn. Völker des Orients*, Berlin 1836.), WUTKE A., (*Geschichte des Heidenthums*, Breslau, 1852.), DÖLLINGER mind azt a nézetet vallják, mit CREUZER FR. (*Symbolik und Mythologie*, 1837.) vallott, hogy «nemcsak az egiptomiak vallási rendszere, hanem (a hébereket előre is kivéve) csaknem minden régi népé lényegileg természeti vallás, vagyis teljesen és tökéletesen fizikai-elementáris alapon nyugszik». (I. 133. s. k. 1.)

tisztultan közeledhetik. Az izraeliták Istenét nem ábrázolhatta tehát Mózes egy kis templomba helyezett szobor által, mi ellenkezett volna Isten végtelenségével, mert Jahve maga lakozott népe között a sz. hajlékban, melyet azonban úgy rendeztetett be, hogy az embert élénken figyelmeztesse arra a határtalan különbségre, mely közte és a Teremtő között van.

A mondottakból önkényt következik, hogy a mózesi kultusz formájának lényegesen különböznie kellett a pogány vallásokéitól. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy bizonyos külsőségek, intézmények, szokások és szertartások a pogányokéhoz hasonlóak vagy azokkal rokonok ne legyenek. Templom, oltárok, papok, áldozatok épp úgy szükségesek voltak a zsidóknál, mint a pogányoknál, sőt az áldozati, papi, tisztulási törvények is számos közös vonást mutatnak a nélkül, hogy egyik a másikat utánozta, vagy tőle kölcsönözte volna; mert ezek minden vallásnak mintegy alap-elemeit képezik. Azonkívül vannak bizonyos jelvények, melyek minden népnél feltalálhatók a nélkül, hogy a kölcsönzés kimutatható volna. Így a piros szín a vért és az életet, a fehér a tisztaságot jelezte mindenütt. Továbbá az egyes népek társadalmi érintkezése szintén nem maradt hatás nélkül istentiszteletőkre, valamint az eszmék is igen gyakran éppen a népek érintkezése által tisztultak és terjedtek. Az a körülmény, hogy Izrael Egiptomban fejlődött hatalmas néppé, hol a fáraók elnyomása teljesen elidegeníté a bálványoktól s annál ragaszkodóbbá tette atyáik hitéhez, kétségtelenül a gondviselés műve volt, mely emberi eszközöket is felhasznál céljainak elérésére. Mózeset is akkép készíté elő az Úr a nép felszabadítására és törvényhozói működésére, hogy őt csodálatosan a királyi udvarba juttatta, hol az egiptomiak minden intézményével megismerkedett s így alkalmasabbá lett ama törvények és rendeletek végrehajtására, melyeket Istentől különös kinyilatkoztatás útján kapott. Ezekből kitűnik, hogy oly kultuszformákat, melyek általános vallási eszméket fejeznek ki az egiptomiak vallási rendszerében a nélkül, hogy specifikus pogány jelleggel bírtak volna, Mózes könnyen beleilleszthetett a monotheizmus rendszerébe, melynek lényegét a kinyilatkoztatásban foglalt tanítások és pozitív isteni parancsok képezik. Így a papság szervezésénél az egiptomi példa lebeghetett Mózes szeme előtt; a szövetség sátoránál és a későbbi templomnál szintén találunk néhány egiptomi vonást;

a frigyláda az egiptomi szent bárkák és a rajtok levő szekrények utánzata lehetett; a papok ruházatának leírását csak az egiptomi műemlékek képei tették érthetőbbé, s az áldozati szertartások is számos érintkezési pontot mutatnak föl. A mózesi kultuszban egiptomi eredetűeknek kell tartanunk mindazokat a formákat és szertartásokat, melyek kizárólag az egiptomiaknál, és pedig bizonyíthatólag korábban fordultak elő, mint a zsidóknál. Mindez azonban mit sem von le Izrael vallásának és intézményeinek eredetiségéből, mert az egy Istenben való hit, a tízparancsolat és a Messiásban való remény azt az ó-világ minden más vallása és törvényhozása fölé helyezik.

ELSŐ RÉSZ.

A ZSIDÓK ISTENTISZTELETI VISZONYAI A SZ. HELYEKET ÉS SZEMÉLYEKET ILLETŐLEG.

ELSŐ SZAKASZ.

AZ IZRAELITÁK SZENT HELYEI.

ELSŐ FEJEZET.

A FRIGYSÁTOR.

5. §. A frigysátor leírása.¹

Az izraeliták a pusztában ide s tova vándorolván, ama szent helynek, melyet Mózes Isten parancsolatára készítettett, hordozhatónak² kellett lennie, hogy mindenütt felállítható legyen, a hol a nép tábort ütött. Ez a szent hely a *frigysátor* volt, melynek leírása Móz. II. könyvében kétszer fordul elő; az első azt a részletes utasítást foglalja magában, melyet az Úr Mózesnek a frigysátor készítésére vonatkozólag a Színaj hegyen adott (25—27.

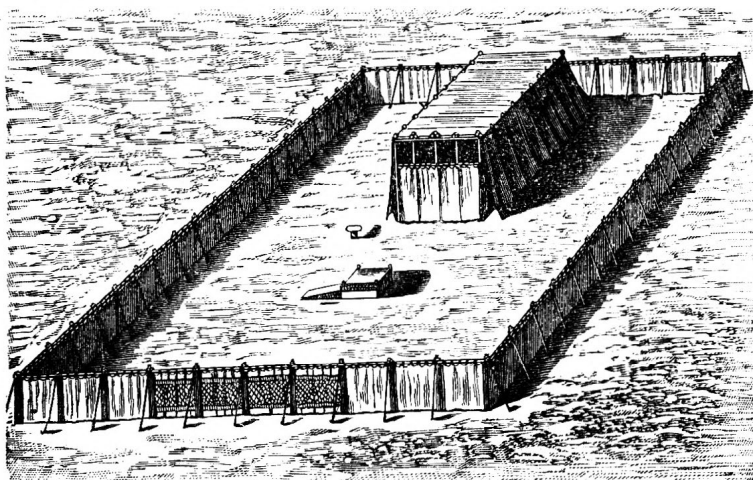
¹ A frigysátor régibb irodalmára nézve v. ö. UGOLINI, Thesaur. antt. sac. VIII. és IX. könyv. — TILL, Commentar. de tabernac. Mos. Dordr. 1714. B. CONRAD, De generali tabernac. Mos. structura et figura. Offenb. 1712. BERNH. LAMY, De tabernaculo foederis, de sancta civitate et templo, libri 7. Paris. 1720. — J. G. TYMPE, Tabernac. e monum. Mosaic: descript. Jen. 1731. — S. RAU, De iis, quae ex Arabia in unum tabernac. fuerunt petita. Ultraject. 1753. — Az újabb irodalmat illetőleg főképp ezek a munkák érdemelnek figyelmet: BÄHR, Symbolik des Mos. Cultus, 1. k. — F. FRIDERICH, Symbolik der Mos. Stiftshütte, Lipcse, 1841. — C. H. GRAF, De templo Silonensi ad illustr. locum. Jud. XVIII. Misen. 1855. — W. NEUMANN, Die Stiftshütte in Bild und Wort, Gotha, 1861. POPPER, Der bibl. Bericht über die Stiftshütte, 1862. — CH. JOH. RIGGENBACH, Die Mos. Stiftshütte, Basel, 2. kiad. 1867. WINER, R. W. II. k. 529. s kk. II. RIEHM, Hwrtbuch, II. k. 1553. s kk. II. SCHENKEL, Bibellexicon, 5. k., továbbá HANEBERG és P. SCHOLZ munkáinak idevágó helyei.

² Azért nevezi a frigysátort FLAVIUS JOS. (Antt. III. 6, 1.) νᾱὸς μεταφερόμενος καὶ συμπεριστῶν-nak, PHILO pedig (De vita Mos. I. 3.) ἱερὸν φορητὸν-nak, míg Sz. ÁGOSTON templom ambulatoriumnak hívja (De civit. Dei 15, 20).

és 30. fej.), a második pedig csaknem ugyanazokkal a szavakkal a szent hely elkészítését beszéli el (36. 37. és 40. fej.)

A szent hely a tulajdonképeni *sátorból* vagy *hajlékból* (מִשְׁכָּן), és az ezt négy oldalról környékező udvarból vagy *tor-nából* (תֹּרֵן) állott, s az egészet Bezaleél és Áháliáb mesterek készítették más, szakértő munkások segítsége mellett (l. a 2 képet).

A hajlékot egy hosszúkas, négyszög alakú deszkasátor képezte, melynek hossza 30 rőf, szélessége és magassága pedig 10—10 $\frac{1}{2}$ rőf volt. A sátor hátsó része nyugatra, előrsze pedig keletre feküdt. A sátor északi, déli és nyugati felét 48 deszka

2. kép. A frigysátor.

(קִרְיָשִׁים) alkotta, mely az Arábiában honos ákácfa-ból (אֲקָצִיָּה, a LXX. szerint ξύλα ζσηπτα) készült,¹ keleti része azonban nyitott vala. A deszkák magassága 10 rőf, szélessége 1 $\frac{1}{2}$ rőf, vastagsága pedig (FLAVIUS Jos. szerint, Antt. III. 6, 3) 4 ujjnyi volt. A deszkák kívül-belül aranyozottak valának és úgy voltak elhe-

¹ Az itt említett ákácfa alatt nem a mi Robinia pseudacaciánkat kel-
 értenünk, hanem az Ázsia és Afrikában termő Acacia verát, mely a Mimos-
 félékhez tartozik s a régiéknél Spina aegyptiaca név alatt fordul elő. JEROMOS
 az ákácra vonatkozólag ezt írja: «Caeterum nulli dubium est, omnia quae in
 tabernaculo Dei legimus, de lignis Sethim fuisse perfecta: quae LXX. interpre-
 tati sunt ligna imputrabilia. Est autem genus arboris in cremo, spinæ albæ
 simile, colore et foliis, non magnitudine. Alioquin tam grandes arbores sunt,
 ut latissima ex illis tabulata caedantur, lignumque fortissimum est et incredibilis
 levitatis ac pulchritudinis.» (Comm. in Joel. c. 3.)

lyezve, hogy a déli és északi oldalon 20—20, a nyugatin pedig 8 deszka függőlegesen állott egymás mellett. A nyugati rész középső hat deszkája az oldalfalak deszkáival mindenben megegyezett, de a két szélső deszka vagy inkább cölöp, mely a sátor sarkait képezte, derékszögű volt s kettősnek látszott; e sarok-deszkák egyik fele a nyugati falat rekesztette be, míg a másik fele az északi és déli oldallal egy vonalba esett, s így a sarok deszkák északi és déli része jóval keskenyebb volt a nyugatinál. A deszkák alsó vége két-két csappal volt ellátva, melyek valószínűleg ék alakúak voltak (FLAVIUS JOS. ANT. III. 6, 2) s ezüsből készült talpakba illettek. Mivel a talpakon nagy teher nyugodott, azért minden egyes talp készítésére egy talentum ezüstöt fordítottak (Ex. 38, 27).

A sátordeszkák külső felére arany karikák voltak erősítve, melyekbe ákácfaiból készült és aranyozott rudakat toltak; ez a készülék arra szolgált, hogy a sátordeszkákat együvé tartsa. Minden deszkafalon öt ilyen rud volt: egy a középén, mely oly hosszú volt, mint maga a fal, alul és felül pedig két-két rövidebb rud, melyek a falazat közepén csak valami kevéssel terjedtek túl (Ex. 26. 26 s k. 36, 31. s k.).

A hajlék keleti részét ajtó gyanánt egy *kárpit* (כַּרְפִּית) zárta el, mely egyúttal a sátortemplom bejáratául szolgált. Ezt a kárpitot öt, ákácfaiból készült oszlop, melyeknek talapzata réz, fejezete pedig aranyozott volt, akkép tartotta, hogy az oszlopokba arany kampókat illesztettek s ezekre aranyozott pálcákat (מַשְׁבָּטִים) fektettek, melyekre a kárpitot erősítették. A kárpit kék, bíborvörös, piros és fehér pamutfonálból készült, csíkos vagy kockás szövet volt, melyet FLAVIUS JOS. szerint (Antt. III. 6, 4) egy másik, épp oly nagyságu vászontakaró (λίαντρον φάρσος) védett az időjárás viszontagságai ellen. Ezt a takarót, mely zsinóron függött, karikák segítségével főleg ünnepeken félre húzták, úgy hogy ekkor csak a színes kárpit volt látható.

A hajlék belsejét egy másik *kárpit* (כַּרְפִּית, Ex. 26, 31) két részre osztotta, a *senthelyre* (שְׁתֵּה), mely 20 rőf hosszú és 10 rőf széles és magas volt s ez képezte a sátor belsejének keleti részét, és a *legszentebbre* (קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים), mely 10 rőf hosszú, széles és magas lévén kocka alakot mutatott s a hajléknak legbelső, nyugati részét képezte. A párókheth szintén fehér, kék, bíborvörös és piros pamutfonálból készült, de mestéri kézzel

kerúb-alakok voltak beleszőve s négy, ezüst talapzaton nyugvó aranyozott ákácfa-oszlopról, kampókon függött alá (Ex. 26, 31 s k.; 36, 35. s k.) A kárpitok egy-egy darabban voltak szőve s szélességük és hosszúságuk 10—10 rőf volt.

A sátortemplomot tetőzet helyett négyszeres takaró fődte be. A legalsó, mely belülről látható volt, 10 szőnyegből készült és ugyanolyan szövésű volt, mint a párókheth. Minden szőnyeg 28 rőf hosszú és 4 rőf széles vala, s így az egész sáortakaró hossza 40 rőföt, szélessége pedig 28 rőföt tett ki (Ex. 26, 2; 36, 9). Minden öt szőnyeg egybe volt foglalva (RASI szerint összevarrva), s így tulajdonkép két nagy takarót képezett, melyek végükön 50—50 égszínkék bíborfonálból készült csukorral voltak ellátva. E csukrokat 50 arany kapocs (קָרָסִים) tartotta együvé (Ex. 26, 4—6; 36, 11—13) s a takarót a deszkafalakra akkép terítették, hogy a kapesokkal összefűzött része éppen azon kárpit fölé esett, mely a szenthelyet a legszentebbtől elválasztotta (Ex. 26, 33). A takaró végei nem a sátor külsején, hanem belső falán függtek le, s így a kerúbalakok a sátortemplom belsejében láthatók voltak.¹ Erről a szentírás ugyan nem tesz említést, de kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy ez a takaró képezte a hajlékot vagy lakást (Ex. 26, 1. 6; 36, 8. 13), miből teljes joggal azt következtetjük, hogy a szőnyeg nem csupán a sátor belső födelét alkotta, hanem oldalait is betakarta. Mivel a déli és északi fal a tetőnyílással együtt 30 rőföt tett ki, a takaró szélessége pedig 28 rőf volt, önkényt következik, hogy a takaró az oldalfalakat nem fődte be teljesen, hanem az aranyozott deszkák alsó része kilátszott. De a legszentebbnek nyugati falát egészen beborította, mivel ez 10 rőf magas volt, az egész hajlék hossza pedig 30 rőf, s így a 40 rőf hosszúságú takaró az egészet befődthette.

A második, tulajdonképeni sáortakarót 11, kecskeszőrből készült szőnyeg képezte (Ex. 35, 26), s mivel minden egyes szőnyeg 30 rőf hosszú és 4 rőf széles volt, egy 44 rőf hosszú és 30 rőf széles terítőt alkotott. Ez a takaró is két részből állt, s az egyik 5, a másik 6 szőnyegből volt együvé erősítve, s mindegyikök 50—50 csukorral és 50 rézkapocscsal volt egybe-

¹ Ezt a föltevést, melyet jelenleg csaknem minden bibliai régiségtudós elfogad, az is megerősíti, hogy a salamoni templom belső falait kerúbok ékestették. Már pedig a templomnak a frigysátor szolgált mintául.

foglalva. Ez a kecskeszőr-takaró akkép volt a sátorra terítve, hogy a hatodik szőnyeget fele szélességben a hajlék homlokzatán visszahajtották, hogy a takarót a beszakadástól megvédje. Ez által a szőnyeg hossza 42 rőföt tett ugyan ki, de az alsó takarónál 2 rőffel mégis hosszabb volt, minek következtében kapcsolatokkal egybefűzött része hátrább esett a párókhethnél, s a sátor hátulso falán a földre ért. A sátortemplom déli és északi falán a második takaró csaknem a földre ért, mivel a 30 rőf szélességből csak annyit veszített, a mennyit a deszkák vastagsága tett ki (Ex. 26, 7—13; 36, 14—18). A harmadik takarót vörösre festett kosborok képezték, a negyedik pedig táchásbőrből készült, mely alatt RASÍ a tengeri kutyát¹ érti, melynek bőre vízhatatlan s így valóban alkalmas is volt arra, hogy a szent sátor külső takarójául szolgáljon. E két utolsó takaró nagyságáról Mózes nem tesz említést, de kétséget sem szenved (Ex. 27, 19; 35, 18; 38, 20), hogy e bőrök² kötelek segítségével minden oldalról rézcövekekhez voltak erősítve, melyeket a földbe vertek, mint a sátorkarókat szokás.

Az *udvar* vagy *tornác* a hajlékot négy oldalról környékező, 100 rőf hosszú és 50 rőf széles, földetlen, szabad tér volt (Ex. 27, 9—18; 38, 9—19), melynek déli és északi hosszirányában 20—20 oszlop, keleti és nyugati oldalán pedig 10—10 oszlop volt, egymástól 5—5 rőfnyi távolságban. Ez a 60 oszlop fából készült, fejezetei meg voltak ezüstözve, míg alul rézhegyben végződtek (FLAVIUS JOS. ANT. III. 6, 2), s magasságuk 5 rőf volt. Az oszlopfőkre ezüst kampókat erősítettek, melyekbe ezüst pálcákat húztak, hogy azokra a sodrott pamutkelméből készült kárpit (קַרְפִּית) felfüggeszthető legyen. A pamutkárpit a tornác északi, nyugati és déli részét teljesen bekerítette, de a keleti oldalon csak 15—15 rőf hosszúságú volt, míg a közepén maradt 20 rőf széles hely a bejáratot képezte. A bejáratot négy, illetőleg öt oszlopon nyugvó kárpit zárta el, mely színre nézve a mászákkal egyezett meg s 20 rőf széles és 5 rőf magas volt. A bejárat oszlopainak fejezetei szintén ezüstösek valának, de a pálcák, me-

¹ A táchást némelyek delfinnek, mások tengeri borjunak (*Halicore cetea*) tartják. V. ö. SIEGFRIED-STADE, Hebr. W. B. s v.

² A takarók nem függőlegesen, hanem rézsútosan voltak a cövekekhez erősítve, mi által a sátor körül földött hely származott, melyben valószínűleg edényeket tartottak, s hihetőleg a szent hely őrei aludtak is (I. Kir. 3, 3).

lyekre a kárpitot erősítették, fából készültek s csak meg voltak ezüstözve. (Ex. 38, 19).

A tornác és a hajlék a világ négy tájéka felé volt fordítva, úgy hogy a bejárat keletre, a legszentebb pedig nyugatra feküdt, s vándorlás közben mindenkor a tábor közepét foglalta el. De a szent sátor minden valószínűség szerint nem a tornác közepén állott, hanem inkább nyugat felé, s így PHILÓ szerint a hajlék nyugati deszkafala az udvar kerítésétől 20 rőfnyire, vagyis kétszer annyira volt, mint a déli és északi oldalfalai, mi által az egész szent hely szimmetrikussá vált, mert a sátor homlokzata a bejáratától 50 rőfnyire s innét az udvar nyugati kerítése szintén ugyanannyira volt.

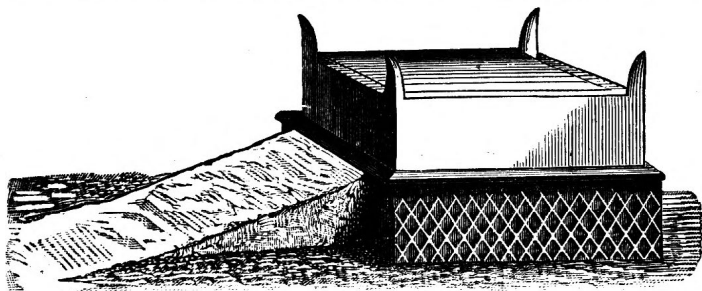
6. §. A tornác szerelvényei.

A tornácban, a sz. hajlék ajtajától némi távolságra állt az *égő-áldozati oltár* (מִזְבֵּחַ הָעֹלָה) vagy egyszerűen מִזְבֵּחַ, mely nevét a rajta reggel és este bemutatott égő áldozatoktól nyerte. Tulajdonképpen földből vagy faragatlan kövekből állott, melyeket ákácfa deszkából készült alkotmány tartott össze. Az oltárboríték hosszúsága és szélessége 5 rőf, magassága pedig 3 rőf volt; a deszkafalakat rézzel vonták be, s négy sarkán magából a fából négy *szarv* (קַרְנִית) emelkedett ki, mely szintén rézzel volt bevonva, s eredetileg arra szolgálhatott, hogy az áldozati állatokat odakössék, mielőtt levágták volna. A bibliai régiségtudósok a szarvakban az oltár ama kiemelkedő részét látják, mely az áldozat bemutatóját arra figyelmeztette, hogy gondolatait Istenhez, a magasba irányozza, miért is a vétekeáldozatok felajánlásánál az engesztelő vért mindig az oltár szarvára kellett kenni, hogy ez által Istenhez mintegy közelebb vigyék. A szarvat később az oltár oly lényeges részének tekintették, hogy annak eltávolítása az egész oltárt hasznavehetetlenné tette (Ám. 3, 14). Az oltár közepén, tehát 1 és fél rőf magasságban egy rőfnyi széles *padka* (פֶּדֶא) futott körül, mely arra szolgált, hogy a pap az oltár tűzhelyéhez könnyebben hozzá férhessen, és az áldozati vérrel a szarvat megkenhesse.

Az oltár alsó felét, a padkától a földig rézhuzalból készült *rácsolat* vette körül, melynek nyilván az volt a rendelte-

tése, hogy az oltár alsó részét és a közelében levő földet minden tisztátalanságtól megóvja; mert a vétékáldozatok föl nem használt vérét az oltár tövéhez kellett önteni.¹ A padka alatt, a rácsozat négy sarkához rézkarikák voltak erősítve; ezekbe húzták az ákácfaéből készült, rézzel bevont rudakat, melyeknek segítségével az oltárszekrényt 4—8 ember könnyű szerrel tova vihette a sivatagban. — Mivel az oltárhoz a papoknak tilos volt lépesőkön felmenniök (Ex. 20, 26), valószínű, hogy *lejtős feljáró* vitt a padkához, mely törmelék kövekből és földből készült. (L. a 3. képet).

Az égő-áldozati oltár rendeltetése az volt, hogy rajta az összes égő áldozatokat, a megfelelő eledel- és ital-áldozatokkal együtt bemutassák. E célból az oltáron szüntelenül tűznek kellett

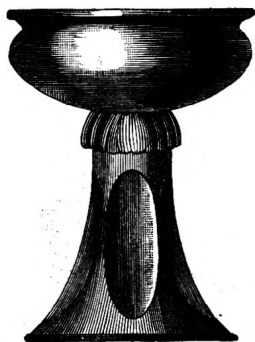
3. kép. A rézoltár.

égnie (Lev. 6, 2. 5. 6), melynek ápolása és fentartása a papok kötelességéhez tartozott. Ebből a tűzből vittek parazsat a füstölő oltárra is (Lev. 16, 12) úgy, hogy idegen tüzet reá tenni halálbüntetés terhe alatt tilos volt (Lev. 10, 1. Num. 3, 4). Az oltárt az izraeliták oly szentnek tartották, hogy azt csupán a papoknak volt szabad megérinteniök. Kivételnek csak akkor volt helye, ha valaki véletlen emberölés miatt a tornácba menekült a vérbosszuló elől, s ott az oltár szarvát megfogta. Ebben az esetben az oltár menedékhelyül szolgált, mely az illetőt Isten oltalma alá helyezte, s így többé semmi bántódása sem eshetett. E kiváltságban a szándékos gyilkosok nem részesültek. (Ex. 21, 14. III. Kir. 1, 50. s k.; 2, 28. s k. I. Mak. 10, 43).

¹ Az u. n. *JONATHÁN-targum* (ad Ex. 27, 5) a rácsozat rendeltetésére vonatkozólag ezt írja: «quod si cadat frustum aut pruna ignis ex altari, cadat super craticulam, nec pertingat ad terram: tum capient illud sacerdotes ex craticula et reponent in altari».

Az oltár keleti oldalán volt az a hely, hová az oltárról reggelenként eltávolított hamut és egyéb maradványokat hányták (Lev. 1, 16; 6, 3), honnan aztán valamely tiszta helyre hordták ki (Lev. 4, 12).

A rézoltár és a frigysátor bejárata közt, keletre állott a *réz-medence* (כִּיֹּר, LXX: λουτήρ, Vulg. labrum), mely a zsidó nőktől önkényt felajánlott réz tükrökből készült. Alakjáról és nagyságáról a sz. könyvek nem adnak semmi értesítést, de kétségtelen, hogy túlságosan nagy nem lehetett, mert bajos lett volna a sivatagban tova cipelni,¹ másrészt kevés vízre volt szükség, mivel csak annak a szolgálattevő papnak kellett megmosakodnia, a ki a szent helyre bement. A vizes medence réz talapzaton (בִּי) nyugodott,² mely alatt a rabbik azt az edényt értik, melybe a víz

4. kép Réz medence.

a medencéből csaponkifolyt. Ez azonban nem valószínű, minthogy a Num. 5, 17. szerint a vizet a medencéből meríteni kellett. Alakja hihetőleg kerek volt, mint a salamoni réztengeré s hasonlíthatott a Borra által ismertetett asszír medencéhez, melyet a 4. kép tüntet föl.

A tornác szerelvényeihez tartoztak még különböző eszközök, melyek az áldozatok bemutatásához voltak szükségesek. Ilyenek a *csészek* (מִזְרָקִים) az áldozati vér felfogására és hintésére, *villák* (מִזְלָגִים) az áldozati hús megforgatására és a fazekakból való kivételére; *üstök* (סִירֹת), melyekben a hamuval összeolvadt faggyút az oltárról eltávolították, végül *lapátok* (לָעִים) és *parázstartók* (מַחֲמִיתֹת), mely eszközök mind rézből készültek.

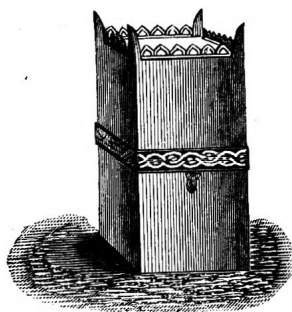
7. §. A szenthely szerelvényei.

A szenthelyen állott a füstölő oltár, a hétágú lámpatartó, a kenyeres asztal és néhány kisebb edény.

¹ A Septuag. és a szamaritán Pentateuchus szerint a rézmedencét a tova-vitel alkalmával előbb biborvörös posztóba, azután pedig kék bőrbe takarták. E hely azonban a biblia héber szövegéből hiányzik.

² Hogy a medence és talapzata két különböző tárgy volt, abból is következik, hogy a sz. olajjal mindkettőt külön kellett fölkenni (Ex. 40, 11. Lev. 8, 11).

A *füstölő oltár* (מִזְבֵּחַ מִקְטָר, קִטְרֵת) ákácfaból készült; magassága két rőf, szélessége és hosszúsága pedig egy rőf volt, s kívülről arany lemezzel bevonva, miért is néha *arany oltárnak* nevezték (Ex. 39, 38; 40, 5. Num. 4, 11). Felső lapja, melyet szintén arany borított, a szén és a tömjén lehullásának megakadályozása végett párkánynyal volt körítve, s azért tető (גִּב) nevet viselt.¹ Az oltár négy sarkán aranynyal bevont szarvak emelkedtek ki, míg oldalait középtájon arany koszorú diszítette, mely alatt két-két arany karika volt beerősítve az ákácfaból készült aranyozott rudak számára (l. az 5. képet). A tömjénoltár a szenthely közepén,² a legszentebb kárpitja előtt állott, s a főpap, valamint a soros áldozópapok itt gyújtották meg reggel és este a jóillatú szereket, melyek *stóraxból* (נִטְרָה), *ónixből* (שִׁיחִלֵּת) vagyis a Vörös-tengerben és az Indiai-óceánban tenyésző kagylófajnak égés közben jóillatú födeléből,³ *galbanumból* (הַלְבָּנָה) és tiszta *tömjénből* (לְבוֹנָה זָכָה) készültek. Ezeket az illatszereket a kenetkészítő előbb finom porrá törte és sóval elegyítette, mivel minden áldozati adományt meg kellett sózni (Lev. 2, 13. Mk. 9, 48), azután pedig teljesen egyenlő mennyiségben összekeverte. Ezt a füstölő szert csupán az arany oltáron volt szabad alkalmazni, s profán célra való használatát halálos büntetés tiltotta (Ex. 30, 37. 38). Egyéb füstölő szert a szenthelyen nem égethettek, valamint tilos volt az arany oltáron égő, eledel- és italáldozatot is bemutatni.

5. kép. A füstölő oltár.

A jóillatú áldozat bemutatása a *misna* szerint (Támid V. 4, 5. VI. 2, 3) akkép történt, hogy a pap a füstölő szert egy edényben (קֶרֶךְ) a szenthelyre vitte, míg egy másik a réz oltárról

¹ A *gagh* nem jelent rostélyt, mint a LXX., FLAVIUS JÓZSEF és JEROMOS véli (craticula), hanem a keleti házak lapos tetejét, mely körös-körül mellvédővel, párkánynyal volt ellátva.

² ORIGENES, SZ. ÁGOSTON és *aranyuszájú* SZ. JÁNOS a füstölő oltárt a szent írás világos szavai ellenére — nyilván tévedésből — a legszentebbe helyezik.

³ TRISTRAM az onixról ezt írja: «When burnt, it has a strong, pungent smell, and is still used in the composition of some kind of frankincense in the East.»

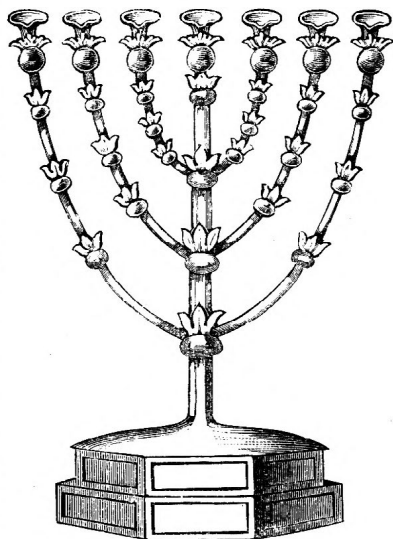
ezüst serpenyőben parázsot hozott s azt az arany serpenyőbe töltötte, melyből az oltár tetejére szétteríté, s az áldozópap az illatszert a parázsra hintette.

A szenthely északi részén állt a *kenyeres asztal* (שֻׁלְחַן הַפָּנִים Num. 4, 7), mely ákácfaából készült és arany lemezekkel volt bevonva. Az asztal lapjának szélessége 1 rőf, hossza 2 rőf s magassága másfél rőf volt, s tenyérszerű széles arany koszorú díszesítette, mely egyúttal az asztallábak összetartására szolgált.¹ Közvetlenül a koszorú alatt a csaknem másfél rőf magas lábakra arany karikák voltak erősítve, melyekbe menet közben az ákácfaából készült aranyozott vivőrudakat dugták. Erre az asztalra minden szombat reggel tizenkét friss kovásztalan kenyeret helyeztek, melyek mindegyike $\frac{2}{10}$ éfa, tehát körülbelül egy kiló lánglisztből készült; a kenyereket két rakásban egymás fölé tették, s mivel a kitevéskor még egész puhák voltak, arany pálcákat helyeztek közéjük, mint a hogyan a deszkákat szokás felhalmozni, hogy a levegő a kenyereket átjárhassa s egymást szét ne lapítsák. Ezek a kenyerek a szentírásban *kitett kenyér* nevet viselnek (לֶחֶם הַפָּנִים, Ex. 25, 30. Vulg. panes propositionis, a LXX. ἄρτοι προσέθεως) s rendeltetésök az volt, hogy Jahve színe előtt állandóan a tizenkét nemzetség adománya gyanánt szerepeljenek; e Jahve-látta kenyereket a levétel után a papoknak a frigysátor udvarában kellett megenniök, míg a tömjént, melyet a kenyér rakásokra arany csészékben tettek, a felfrissítés alkalmával az áldozati oltár tűzébe szórták (*Misna*, Menach. XI. 7).

A kenyereknek a szenthelyre vitelére arany *tálak* (כַּדִּיט) szolgáltak. A szentírás említést tesz még arany *kannákról* (כַּנִּיט) és *poharakról* (כִּיט), melyek az italáldozat bemutatásához voltak szükségesek. Philo és Flavius Jos. szerint a kenyeres asztalra bort is helyeztek, mely valószínűleg szintén egy hétig állott rajta, s aztán a tömjénnel együtt az áldozati oltárra töltetett (Bell. Jud. I. 7, 5). A sz. iratok azonban erre nézve semmi felvilágosítást nem nyújtanak.

¹ A Titus diadalívén látható templomi asztal képe a lábak közepe táján még egy arany koszorút mutat, s így, ha a heródesi templom szerelvényéről a frigysátorára szabad volna következtetést vonnunk, el kellene vetnünk a rabbik hagyományát, a mely szerint a szent asztal csak egyetlen koszorúpárkánnyal bírt. V. ö. Schegg, Bibl. Archaeol. 413. l.

A kenyeres asztallal szemközt, a szenthely déli részén állott a vert mívű, hétágú, színarany *lámpatartó* (מְנוֹרָה), mely belül üres volt ugyan, de mellékszerelvényeivel együtt mégis egy talentumot nyomott (Ex. 25, 31—40; 26, 35; 37, 17—24. Num. 8, 2—4). A lámpatartónak alakját (l. a 6. képet) Mózes részletes leírásán kívül több műemlék megőrizte számunkra, így a tiberiási relief-kép, Titus diadalíve és több érem, melyeknek nyomán tudjuk, hogy a talapzatból egy szár, a szárból pedig kétfelül 3—3 kar nyúlt ki akkép, hogy egy körnegyedlet képezvén, a középső szárral egyenlő magasságban voltak. A középső szárat négy, vert mívű virágkehely, gombbal és virággal, a hat kart pedig 3—3 hasonló mívű virágkehely ékesítette, szintén gombbal és virággal. A száron e virágkehelyek ott voltak elhelyezve, a honnan a karok mintegy a kehelyből nyúltak ki. A negyedik kehely valószínűleg a szár legfelsőbb részét díszesítette. A lámpatartó nagyságáról semmi bizonyosat sem tudunk, de a rabbik szerint magassága 18, szélessége 12 tenyérnyi volt.¹ A lámpatartó hét karjára csücsökökkel ellátott lámpákat (נֵרוֹת) helyeztek, melyeket tisztogatás alkalmával le szoktak venni. A mécsek táplálására a legtisztább faolajat használták, melyet minden reggel, a jóillatú áldozat bemutatásakor töltöttek beléjük, az esteli áldozat idején pedig a beleket meggyújtották (Ex. 27, 21; 30, 7. Lev. 24, 3), s a lámpák egész éjen át égtek. JOSEPHUS szerint a frigysátorban nappal is égett három lámpa, míg éjjelre valamennyit meggyújtották.²

6. kép. A lámpatartó.

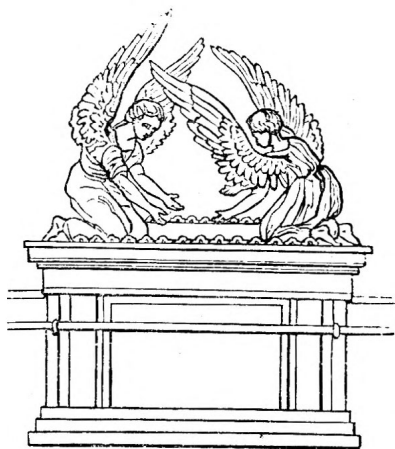
¹ BÄHR szerint a lámpatartó magassága a kenyeres asztallal egyenlő, tehát $1\frac{1}{2}$ rőfnyi volt, míg a Titus diadalívén levő kandeláber magassága csaknem 3, szélessége pedig 2 láb. V. ö. RELAND, De spoliis templi, 33. s k. II.

² Antt. III. 8, 3. ὡν (τῶν λύχνων) τοὺς μὲν τρεῖς ἐπὶ τῇ ἱερᾷ λυχνίᾳ φέγγειν εἶδει τῷ θεῷ κατὰ πᾶσαν ἡμέραν, τοὺς δὲ λοιποὺς περὶ τὴν ἐσπέραν ἅπτοντας.

A lámpatartóhoz járultak még a *hamvvéők* (מִלְחָתִים) az *olajos edények* (כֵּלֵי שֶׁמֶן) és az elégett mécsbelek befogadására szolgáló *csészék* (כַּדֵּי), melyeknek alakját Mózes nem írta le.

8. §. A legszentebbnek szerelvényei.

A legszentebbnek egyedüli szerelvényét a frigyláda képezte ugyan, de ezen kívül több oly dolog foglalt benne helyet, a melyekkel tüzetesen kell foglalkoznunk.

7. kép. A frigyláda.

A *frigyláda* (אֲרוֹן הַבְּרִית) ákác-fából készült, $2\frac{1}{2}$ rőf hosszú s $1\frac{1}{2}$ rőf széles és magas láda volt, melyet kívül-belül a legfinomabb arannyal vontak be. A ládának mind a négy oldalát, valószínűleg közepe táján arany pártázat (קַרְיָטִים) ékesítette. A láda négy sarkán kifelé hajló, alacsony lábak voltak, míg a lábak fölött két oldalára két-két arany karikát erősítettek; ezekbe két, ákác-fából készült s egészen meg-aranyozott, hosszú rúd volt dugva, melyeket legfőleg ak-

kor húzhattak ki, ha a frigyládát a tovaköltözködés alkalmával betakarták (Num. 4, 6), különben pedig mindig a karikákban kellett lenniök (Ex. 25, 15), hogy a frigyláda-hoz senki se érjen. Arra a kérdésre nézve, mikép volt a láda a legszentebben elhelyezve, csaknem az az általános nézet, hogy a salamoni templomban a frigyláda a kárpittal párvonalban állván, a frigysátorban is valószínűleg úgy helyezték el, hogy a legszentebb közepén foglalt helyet s két vége délre és északra nézett; a belépő főpap tehát a láda azon oldalát látta, melybe a rúd volt illesztve (Flavius Jos. Antt. III. 6, 5. Alakját a 7. kép tünteti föl).

A frigyláda-ban Mózes a *két kőtáblát* helyezte el (Ex. 25, 16; 32, 15; 34, 1. Dt. 10, 4. I. Kir. 8, 9), melyre a tízparancsolat, a «szövetség igéi» voltak írva, miért is ezeket a kőlapokat

«szövetség tábláinak» (Dt. 9, 9) vagy a «bizonyság tábláinak» (Ex. 32, 15) nevezték. E kőlapok nagysága és vastagsága nincs ugyan megjelölve, de a héber *lúach* (לוח, Ex. 24, 12) szó, valamint az a tény, hogy mind a két oldala be volt írva (Ex. 34, 28. Dt. 4, 13), arra a föltevésre jogosít, hogy nem nagyon vastagok lehettek. A tízparancsolat e szimbolikus felosztás szerint, $3 + 7$ akkép volt a két kőtáblára írva, hogy az egyik kövön az Istenre vonatkozó parancsok, a másikon pedig az embereknek egymáshoz való viszonyát szabályozó törvények állottak.¹

A láda födelét az annak nagyságával teljesen megegyező, színaranyból készült tábla képezte, melyet kegyelem-táblának, vagy *engesztelő táblának* hívtak (כַּפֹּרֶת, mi a כָּפַר, engesztelni szóból származik), és szorosan a láda nyílására illett (Ex. 25, 17; 37, 6). Az engesztelő tábla két végén egy-egy kerubalak volt vert aranyból, melyet úgy oda erősítettek, hogy nem volt levehető, tehát a kappórethtel egy egészet képezett. A kerubok (כְּרֻב) emberi arccal birtak (Ez. 1, 5), melyek egymásra néztek ugyan, de a kegyelemtábla fölé hajlottak, mi valószínűvé teszi azt is, hogy a kerubalakokat nem álló, hanem térdelő helyzetben ábrázolták, mi a lehajtott főnek inkább megfelel. A kerubok röpülésre tárt szárnyaikkal a kappórethet befőték (Ex. 25, 18—20; 37, 7—9). A kegyelemtábla a legszentebbnek legkiválóbb szerelvénye volt, mert Isten innét adta kinyilatkoztatásait Mózesnek (Ex. 25, 22; 30, 6. Lev. 1, 1. Num. 7, 89); itt volt jelen felhő (עֶנָן) alakjában (Lev. 16, 2. Ex. 40, 34. I. Kir. 8, 10. II. Kr. 5, 13), mely állandó tartózkodását Istennek a későbbi zsidók שְׁכִינָה (inhabitatio) névvel illették.² Azért a főpapnak is csak az Úrtól meghatározott napokon volt szabad a legszentebbe lépnie, hogy ott a kitűzött cselekményeket elvégezze, s mielőtt a kegyelem trónjához közeledett, a frigyládát tömjénfüst felhőkbe kellett burkolnia (Lev. 16, 12. s k.), hogy ez által is fel legyen tüntetve az Úr láthatatlansága és megközelíthetetlen-sége.

¹ V. ö. P. SCHOLZ, Die heil. Alterthümer, I. k. 158. l. — FLAVIUS JOS. (Antt. III. 6, 5) és PHILO (De decem orac.) ellenben azt állítják, hogy minden egyes kőtáblára 5—5 parancs volt följegyezve.

² E szóra nézve v. ö. BUXTORF, Lexic. talmud. שְׁכִינָה cikkét és OTHO, Lexic. rabb. 678. lapját, továbbá LÖW L., Gesammelte Schriften, I. k. 182. l. és GEIGER A. Nachgelassene Schriften, III. k. 323. l.

Habár az Ex. 40, 18. szavai szerint Mózes csupán a két kőtáblát helyezte a frigyláába, a szentírás egyéb helyei (Ex. 25, 16; 40, 20), főkép pedig PÁL apostol szavai (Zsid. 9, 4) azt bizonyítják, hogy a frigyláában (ἐν) tartották — legalább egy ideig — azt az arany edényt (PHILO-nál στέφανον χρυσοῦν) is, melyben Áron főpap a mannat tette el az utódoknak szolgáló emlékül; továbbá Áron vesszejét, mely csodás módon rügyeket, virágokat és gyümölcsöket hozott s bizonyságul szolgált arra nézve, hogy Isten valóban Áront bízta meg a főpapi tiszttel. A salamoni templom idejében a két kőtáblán kívül semmi más nem volt a frigyláában (I. Kir. 8, 9; II. Kr. 5, 10), de éppen ennek a ténynek nyomatékos hangsúlyozása teszi valószínűvé azt, hogy előbb másnak is kellett benne lennie.

8. kép. A füstölő.

A frigyláda oldalán (מִצֵּד), JONATHÁN szerint a jobb oldalon volt elhelyezve a *törvénykönyv* is, mely a tíz parancsolat magyarázatául szolgált (Dt. 31, 25—27), hogy anép ellen bármikor bizonyságul szolgáljon.

Az *arany füstölő* (מִזְבֵּחַ, χρυσόον θυμιατήριον; alakját a 8. kép mutatja) a Zsid. 9, 4. szerint szintén a legszentebben állott, midőn a főpap az engesztelés napján bement (Lev. 16, 13), hogy ott a legfőbb engesztelést végezze.

9. §. A frigysátor jelentősége és fölszentelése.

A frigysátor rendeltetését és jelentőségét azok a különböző elnevezések tüntetik föl, melyekkel a sz. írás megjelöli. Ily nevek: *Isten háza* (בַּיִת), vagy Jahve háza (Bir. 18, 31. Józs. 6, 24. I. Kir. 1, 7), *sátor* (אֹהֶל), Jahve sátora, az összejövetel sátora (Ex. 39, 33. Dt. 31, 15. III. Kir. 2, 28), a bizonyság sátora (Num. 9, 15), Jahve, vagy a bizonyság *hajléka* (מִשְׁכַּן Ex. 25, 9. 38, 21. Lev. 15, 31. Num. 16, 9), Jahve *palotája* (יְהִיכָל, I. Kir. 1, 9) és Jahve *szenhelye* (מִקְדָּשׁ, Ex. 25, 8. Lev. 12, 4). Mindezek az elnevezések szorosan összefüggnék az Úr eme kijelentésével: «Készítsenek nekem szenthelyet, és közöttük fogok lakni» (Ex. 25,

8), és «Izrael fiai között fogok *lakni*, és Istenök lesznek. És megtudják, hogy én vagyok az ő Urok, Istenök, ki őket Egiptom földjéről kihoztam; hogy *közöttük lakjam*, én, az ő Urok, Istenök» (Ex. 29, 45. 46).

A frigysátor tehát annak a sajátságos viszonyoknak feltüntetésére és megérzékitésére szolgált, melyben Isten Izrael fiaihoz állott az által, hogy őket választott népévé tette. Amint az atya saját házában lakik fiai között, úgy akart Isten az ő népe között lakozni, s ez volt oka annak, hogy a frigysátor a zsidók tábora közepén foglalt helyet (Num. 2, 17), s miután Jahve dicsősége betöltte a szent helyet, folyton a kappórethről közölte akarátát népével, mely a szent hajlékban állandó bizonyítékát szemlélte Isten hűségének, melylyel ígéretét beváltotta, s ez a hűség arra figyelmeztette őket, hogy ők is hasonlóan hívek legyenek az Úr parancsainak teljesítésében, mi által Isten oltalmazó és áldó, megszentelő és boldogító jelenlétének örvendezhetnek.

Ennek a szimbolikus jelentőségnek egészen megfelel a szent hely beosztása is. Mivel a frigysátor a zsidó nép vándorlása közben épült, mely sátor alatt lakott, természetesen az Úr hajléka is csak sátor lehetett. A hajlék maga ugyan ákácából¹ készült, de a szőnyegek, amelyek a faalkotmányt kívül-belül teljesen beborították, sátor jelleget kölcsönöztek neki.

A sátort az udvar vagy tornác környékezte, mi által a sz. hely két részre oszlott; a hajlékra, mely Isten szorosan vett lakása volt, és az udvarra, melyben Izrael fiai az Úrral összejöttek, s neki áldozatokat mutattak be, míg Isten malasztot, üdvösséget és megszentülést osztogatott nekik. — Magát a hajlékot a kárpit szintén két részre osztotta, a szenthelyre, hol a papok, mint Istentől rendelt közbenjárók Jahvehoz közeledhettek; és a legszentebbre, hol maga az Úr trónolt. Természetes tehát, hogy a frigysátor úgy alakját, mint arányait illetőleg magán viselte az Isten országának bélyegét, mert a gondolkozó ember mindenütt rendet, arányokat és törvényeket keres és talál a természetben s ennek a törvény- és arányszerűségnek kell kibélyegezve lennie

¹ Bámr ebben a körülményben is szimbolikus jelentőséget lát, a mennyiben az ákácfa a vízben nem korhad el, tehát szerinte a romolhatatlanság jelképe volt (Symbolik I. 288. és 312. s k. ll.). A való pedig az, hogy Mózes azért használt ákácfa, mert az arab sivatagban egyéb alkalmas fa nem található.

magán a sz. hajlékon, melynek legkisebb részleteit is maga az Úr állapította meg.

Minden architektonikus műnél szükséges, hogy a formák, a mértékek és számok egymással összhangban legyenek. E követelménynek a frigysátor tökéletesen eleget tesz, amit a részletek tüzetes megvizsgálása azonnal igazolni fog. A sátor és részeinek alapját ugyanis a négyszög képezi, míg méreteinél az uralkodó négyes számon kívül a hármas, hetes, tízes és tizenkettős félreismerhetetlenül szerepel. A *négyes* szám, mely a világtájak megfigyeléséből önkénytelenül fölmerül, az egész ó-kor szemében a κόσμος-nak, a bibliában pedig Isten országának jelképe volt, amely miatt a világot a Teremtő létre hozta. A *tízes*, mint az alapszámok befejezője, minden népnél a teljességnek, a tökéletességnek jelvénye; a *hármas* szám a teremtés történetében oly gyakran fordul elő, hogy bátran Isten lényegének és kinyilatkoztatásának szimbolusául vehetjük. A *hetes* szám, a világ teremtésének alapján, mint Isten működésének jelvénye, a *tizenkettős* pedig a Jákob 12 fiából kifejlődött választott népnek szimboluma gyanánt tekinthető. Ezek a számok és ezeknek változatos csoportosításai, $3+4$, 3×4 , és 10×3 , 4, 5, 10-zel, a frigysátornál kétségtelenül gyakran nyomulnak előtérbe.

Az egész építmény négyszög, mely három részre oszlik. A hajlék hossza 3×10 rőf; három kárpitja van, három sor rúd tartja össze deszkáit; a szenthely 3 szerelvénynyel bir. Négy takaró fűdi a sz. sátort, négy oszlopa van a szenthely és a tornác bejáratának, a kárpitok négyszínűek; négyszögletű a frigyláda, a kappóreth, az oltárok, a kenyeres asztal; az oltárokon négy szarv emelkedik ki. A tornác hossza $10\times 10=100$ rőf, szélessége 10×5 rőf. A legalsó, díszes szőnyegek hossza 10×4 , szélességök 7×4 ; a lámpatartón $3+4$ a mécsek száma; 3×4 kitett kenyér állott az arany asztalon. Az egész építmény érc alapokon nyugodott; a tornác és a hajlék bejáratának oszlopai réz talpakon, a hajlék, és a szenthelyet a legszentebbtől elválasztó közfal deszkái pedig ezüst talpakon nyugodtak. A tornác oszlopfői és az ezüst pálcákat tartó kampók ezüsből voltak, a hajlék deszkáit és oszlopait arannyal vonták be; a hajlék szerelvényei aranyból, a tornáci rézből készültek. Szóval, minél közelebb volt valamely tárgy a legszentebbhez, annál drágább és nemesebb anyagból kellett készülnie, hogy méltók legyenek

ahhoz, akinek tiszteletére a frigysátor épült és akinek színeit a legfinomabb takarók és kárpitok viselték.

A tornác fehér pamutkárpitja már színe által annak a helynek szentségét és tisztaságát jelképezte, melyet körülvelt, míg a hajlék belsejének négy színe Isten országára emlékeztetett. A *sötét-kék* bíbor ugyanis, mely a keleti égbolt kékjét utánozta, Jahvéra, mint a menny urára utalt, ki a választott nép iránti szeretetében azzal állandó frigyre lépett; a *bíborvörös* szín Jahvét, mint Izrael királyát tüntette föl; a kármin *piros* színével a vérnek és a tűznek, tehát az életnek jelvénye volt, míg a *fehér szín* Jahve tisztaságára és szentségére emlékezteté Izrael fiait.¹ A legszentebb, melynek formája a tökéletesség jelvényét, a kocka alakját ábrázolta, egészen sötét volt, mi azt tüntette föl, hogy Jahve, mint a legtökéletesebb szellem, az emberekre nézve láthatatlan, jóllehet felhő képében a legszentebben lakozott. A kerúb-alakok, melyek a sz. kárpitot és a belső takarót ékesítették, az Isten trónját környező szellemi lények alakjait adták vissza és az volt rendeltetésük, hogy ezt a helyet Jahve hajlékának tüntessék föl, honnan természetfölötti élet és kegyelem árad szét Izrael fiaira.

A frigysátor a világ négy tájéka felé volt felállítva s a hajlék bejárata keletre nézett, úgy hogy a népnek isteni tisztelet és sz. gyülekezet alkalmával arcát nyugatra kellett fordítania. Ennek oka hihetőleg az volt, hogy az izraelitákat a keleten szélteben elterjédt napimádástól visszatartsák, mely iránt a bálványozók kelet felé fordított arccal fejezték ki tiszteletüket.²

A frigysátor végül nem csupán arra szolgált, hogy az Úrnak hajléka legyen, hanem egyúttal az a hely is volt, ahol Jahve *találkozni* akart népével, hogy ott magát kinyilatkoztassa és akaratát Izrael fiaival közölje (Ex. 29. 42. 43. Num. 17. 19). Azért viselte ezt a nevet is: *אֹהֶל מוֹעֵד*, *összejövetel sátora*, mert az Úr itt fogadta népének imádását és hódolatát, melyet áldozatokkal és ajándékokkal fejeztek ki, melyeket azonban nem sze-

¹ A kárpit színeinek szimbolikus jelentőségét az a tény is megerősíti, hogy az áldozó papok övének és a főpapi ruházatnak ezzel a négy színnel kellett birnia.

² Így vélekedik THEODORET (Quaest. 60. in Ex.) és aquinói sz. TAMÁS, (Summa theol. 1. 2. qu. 102. art. 4 és 5).

mélyesen, de e célra kiválasztott és fölszentelt egyének által mutattak be Istennek, ki viszont bőséges kegyelmeket, bűnbocsánatot és megszentülést adott nekik.

A sz. sátor és annak szerelvényeit e magasztos rendelkezése miatt ünnepiesen föl kellett szentelni, mi abban állott, hogy az égő-áldozati oltárt Mózes a papok fölszentelése előtt a szent kenet olajával hétszer meghintette (Ex. 40, 9. s k. Lev. 8, 10, 11), míg a sz. hajlékot és annak szerelvényeit hihetőleg csak egyszer hintette meg.¹ A zsidó hagyomány szerint Mózes a sz. olajjal való fölkenés után még áldozati vérrel is meghintette a frigysátort és szerelvényeit (Zsid. 9, 21), mint az a papok és az ő ruházatuk fölszentelésénél történt.² Erről azonban Mózes iratai nem tesznek említést.

10. §. A frigysátor szerelvényeinek jelentősége.

A frigysátor hármas felosztásának megfelelően a szent szerelvények is három csoportra oszlanak, melyek azzal a nevezetes közös vonással bírnak, hogy mindegyik csoport külön engesztelő eszközzel birt. Így nem egyedül az égő-áldozati oltár, de a füstölő oltár szarvait, sőt magát a kappórethet is vérrel hintették meg, mi által ezek a szerelvények mint engesztelő helyek tűnnek elénkbe.

A *tornác* főszerelvénye az *égő-áldozati* oltár volt, melyen a választott nép a Jahvének felajánlott ajándékok és áldozatok által magát mintegy az Úr rendelkezésére bocsátotta és az ő tulajdonává vált, s így a legbensőbb életközösségre lépett Istennel. Az oltár lényegét az a föld, vagy azok a faragatlan kövek képezték, melyeket az oltárnak rézzel bevont faszekrénye zárt magába. A föld, melyen az Istennek szánt adományok elégték, azt jelképezte, hogy Isten országának alapját a föld képezi, s hogy az áldozatok és az általuk nyert kegyelmek által az ember, ki a bűn következtében halált érdemelne, mely után a földben

¹ PHILÓ állítása szerint Mózes a hajlékot és szerelvényeit szintén hétszer hintette meg a sz. olajjal (De vita Mos. I. 3. Opp. II. 157).

² FLAVIUS JOS. idevágólag ezt írja: «τὴν τε σκηνὴν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν σκευὴ ἐλαίῳ τε προθυμιωμένῳ καθὼς εἶπον, καὶ τῷ αἵματι τῶν ταύρων καὶ κριῶν σφαγέντων καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἑνὸς κατὰ γένους (ἐβράχινεν). Antt. III. 8, 6.

kellene elporladnia, — ismét visszanyerheti Isten kegyelmét és barátságát. Erre emlékeztet az oltár négyszögletű alapja, valamint a boritékát képező réz lemezek is, melyek, mint közönséges érc, a föld tulajdonságait viselik magukon. Az *oltár szarvai* azzal a jelentőséggel birtak, hogy valamint a szarvasmarháknál az állatnak szarvában van díszje és ereje, mi tehát az erőnek és hatalomnak jelképe, úgy az oltár szarvai tüntetik föl legalkalmasabban azt az isteni erőt, kegyelmet és áldást, mely az oltárról azokra árad, akik hívó lélekkel mutatják be rajta áldozataikat.¹ A tornácban levő *réz medence* arra szolgált, hogy a papok vizében kezöket és lábukat megmossák, midőn az oltárnál szolgálni, vagy a szenthelyre menni akarnak. A kezet, melylyel a pap a szerelvényeket megérintette és a sz. cselekvényeket végezte, továbbá a lábat, mely a sz. helyet tapodta, azért kellett megmosni, hogy jelképezze azt a belső, lelki tisztaságot, melylyel Isten szolgájának kivált az isteni tiszteletek alkalmával birnia kell. Mert egészen természetes, hogy csak az lehet közbenjáró Isten és a bűnös ember között, ki minden igyekezetét arra fordítja, hogy minél tisztább, szentebb állapotban jelenjék meg az Úr előtt. Mivel a réz medence alakját biztosan nem tudjuk, az ahhoz kötött különböző kombinációkat bátran mellőzhetjük.

A szenthelyen három szerelvény állott, melyek közül a legkiválóbb a *füstölő oltár* volt, mi abból is kitűnik, hogy a legszentebb előtt, a sátor közepén foglalt helyet. Az arany oltár arra szolgált, hogy azon minden reggel és este jóillatú szereket égessenek Jahve tiszteletére, hogy az áldozat fölemelkedő jóillatú füstjével egyetemben Izrael fiainak imádsága is fölszálljon Istenhez. A jóillatú szerek füstje a bibliában mindenkor a hívők imádságának jelvénye (Zsolt. 141, 2. Jel. 5, 8), mit az is megerősít, hogy míg a pap a szenthelyen füstölt, a nép azalatt a templom udvarában²

¹ Hogy a szarv a zsidóknál, mint más régi népeknél is, az erőnek és a hatalomnak jelvénye volt, azt a sz. írás sok helye igazolja. Így I. Kir. 2, 10. III. Kir. 22, 11. Mík. 4, 13. Ám. 6, 13. Dán. 7, 24; 8, 3—9. Jel. 17, 12.

² OUTRAM találólag jegyzi meg: «Cum enim suffimenta sacra ita populi preces adumbrarent, ut sacerdos altera Deo adolens alteras etiam ritu symbolico illi commendare censeretur, par erat, ut eodem tempore utraque illa sacra fierent». — De sacrificiis 89. l.

imádkozott (Lk. 1, 10). A füstölés az illatszernak az arany oltáron való elégetése által történt, s mivel ez az oltár, mint annak négyszögletes alakja és szarvai mutatják, engesztelő hely jellegével bírt, a füstölésnek is áldozati ereje volt, mint az imádságnak, mely által az ember lelkének lelkét, és annak legnemesebb, legtisztább érzelmét ajánlja föl Istennek (Zsolt. 119, 108. Oz. 14, 3).

A *hétágú lámpatartó* arra szolgált, hogy mécsei, melyekben a legfinomabb faolaj volt s melyeket minden este meggyújtottak, a szenthelyet egész éjen át megvilágítsák (Ex. 27, 20. s k. Lev. 24, 3). Az olaj, a testet edző és erősítő hatásánál fogva az Isten megerősítő kegyelmének szimboluma lévén, a lámpatartó annak a kegyelemrendnek jelképe volt az ó-szövetségben, mely a választott népet képessé tette arra, hogy mindenkor az Úr előtt, ne sötétségben, hanem világosságban járjon, s az igaz Isten tisztelete által a többi népeknek követendő példa gyanánt világítson.

Az *arany asztal* azoktól a kenyerektől nyerte jelentőségét, melyek folytonosan Jahve színe előtt voltak kitéve, mint Izrael tizenkét nemzetségének adományai; azért volt e kenyerek száma is 12, melyeket két rakásban, hatával helyeztek el. Abból, hogy a kenyerek közé tömjént kellett hinteni, kétségtelenül kiviláglik, hogy az Úr áldozata gyanánt szolgáltak (Lev. 24, 7), s mivel a sz. helyen állottak, kovásztalan tésztából kellett készülniök s csupán a papoknak volt szabad, mint szent kenyeret (I. Kir. 21, 5) megenniök, midőn szombaton az asztalról eltávolították, míg a tömjént a füstölő oltáron elégették. Az a körülmény, hogy a kitett kenyereknek folytonosan az asztalon kellett állaniok, azt jelezte Izrael fiai előtt, hogy az Ur szüntelenül úgy gondoskodik népe táplálékáról, mint a szerető atya az ő gyermekeiről, kiknek kezük munkájával kell ugyan megkeresni a kenyeret, de fáradozásuknak csak akkor van sikere, ha Isten nem tagadja meg áldását.

A legszentebben a *frigyláda* állott; benne az Isten újjával két kötéblára írt *bizonyosság* volt, míg tetejét a kappóreth, a kegyelemtábla képezte. E tárgyak fontossága nem csupán abból tűnik ki, hogy azokat a zsidók Mózesztől egész Jeremiásig a legszentebbeknek tartották, hanem azok rendeltetéséből is. A tíz parancs, mely a kötéblákra volt jegyezve, bizonyosság (עֲדָתָה) nevet

visel,¹ mert míg egyrészt Isten akaratát bizonyítja, melynek lelki ismeretes teljesítését az ő választott népétől megköveteli, másrészt bizonyosságul szolgál arra nézve, hogy *mi* Jahve Izrael népének. A láda tetejét képező kappóreth, melyhez két, szárnyait kiterjesztő kerúb volt erősítve, mint legfőbb engesztelő hely, Isten trónjával szolgált. Minthogy a kegyelemtábla alatt a ládában a bizonyosság foglalt helyet, ez a körülmény kétségen kívül azt jelezte, hogy Jahve csak úgy lakik a frigysátorban Izrael fiai között, ha azok ama bizonyosság alapján állanak, mely tőlük Isten parancsainak és a szent frigynek megtartását követeli. A kappóreth pedig a kegyelem trónjává (θρόνος τῆς χάριτος) azáltal lett, hogy Isten a két arany kerúb között, melyek szárnyaikkal a kappórethet mintegy beárnyékozták és oltalmazták, az ő dicsőségét ábrázoló felhő alakjában (שֶׁכֶׁנֶת) valósággal megjelent és ott trónolt, midőn Mózes a frigysátort fölszentelte és magasztos rendeltetésének átadta. Hogy ez a felhő, mint Isten kegyelemmel teljes jelenlétének jelvénye, folytonosan, szemmel láthatólag ott volt-e a legszentebben, vagy csak időről-időre volt látható, bizonyossággal eldönteni nem lehet,² de elég azt tudnunk, hogy Jahve ígérétehez képest állandóan népe közt volt a sz. sátorban, s itt részesítette népét a legfőbb kiengesztelődés és a bűnbocsánat kegyelmében, midőn a főpap, évenként egyszer, a hosszú napon, a legszentebbe ment, s a kegyelemtáblát vérrel hintette meg, hogy ez által az egész választott nép kiengesztelődését és megszentülését eszközölje. A hajlék szerelvényei mind a legnemesebb ércből, aranyból készültek, hogy ragyogásukkal annak dicsőségét jelképezzék, a kinek tiszteletére voltak szánpva.

¹ SAL. DEYLING idevonatkozólag ezt írja: «Nusquam vel in tota Scriptura legi Tabulas legis, sed vel Testimonii vel Foederis, vel lapideae, aut simpliciter tabulae, vel Testimonium, ut adeo nomenclatura Tabulae Legis sit ἄγραφος et inventionis humanae, unde opinio nata vel confirmata, Decalogum meram esse legem, non foedus». — (Observat. sacr. II. 442. l.)

² A *sekhinát*, vagyis Istennek felhő alakjában való lakozását a sz. hajlékban tagadja, és zsidó mesének nyilvánítja THALEMANN, Dissert. de nube super arca foederis judaico commento, Lipse, 1752., kinek nyomdokait WINER, BÄHR, BAUMGARTEN stb. követik. A zsidó és pozitív keresztény régiségtudósok azonban a Lev. 16, 2. határozott szavaira támaszkodva, elfogadják a sekhinát, míg jelenlétét még HANEBERG is (Alterth. 207. l.) csak egyes alkalmakra szorítja.

11. §. A frigysátor története.

Miután a frigysátor a hozzátartozó szerelvényekkel együtt elkészült és Mózes mindent az isteni parancscsal megegyezőnek talált, az Egiptomból való kivonulás második esztendejének 1. napján átadta a szent helyet rendeltetésének. Ez a hordozható templom valóban méltó volt ahhoz, a kinek tiszteletére készült, mit nemcsak az értékes szőnyegek és díszes kárpitok, hanem a tömérdek arany és ezüst alkalmazása is bizonyítanak. A nép 29 talentum és 730 sekel aranyat (3,209,717 kor.), 100 talentum és 1775 sekel ezüstöt (759,727 kor. 50 fil.), továbbá 70 talentum és 2400 sekel rezet ajánlott föl a sz. sátor díszítésére, mi összesen csaknem 4 millió korona értéknek felel meg. Természetes tehát, hogy e roppant kincsnek az izraeliták kiváló gondját viselték és midőn a Szinaj hegytől fölkerekedtek, hogy a pusztában tovább vándoroljanak, úgy az arany szerelvényeket, mint a drága kárpitokat és a réz eszközöket gondosan takarókba és táchásbőrökbe göngyölítették, s úgy vitték tovább. A sátort szétszedték s a nehezebb tárgyakat, minők a frigysátor és a tornác oszlopai, gerendái, öntött talpai sat. szekerekre rakták, melyeket a fejedelmek ajándékoztak a lévítáknak.¹ A könnyebb tárgyakat a lévíták kézben vitték tova. Az ő kötelességük volt a frigysátort felállítani is, valahányszor az izraeliták tábort ütöttek.

Midőn a választott nép Kánaán földjére lépett, a frigysátort először Gilgáiban állították föl a Jordán völgyében (Józs. 4, 19; 5, 10). A törvény új kihirdetése és a szövetség megújítása alkalmával a sz. sátort Sekhembben találjuk, de rövid idő múlva a most említett várostól délre eső Gilgál (a mai Dsildsilia) volt a frigysátor székhelye (Józs. 9, 6; 10, 6. 7), míg az ígért földjének meghódítása után Efraím törzsében, Siló városában állították föl, hol a bírák korában is 300 évnél tovább maradt (Józs. 18, 1. s k. Bir. 18, 31. I. Kir. 1—4. fej.) Saul idejében a frigysátorral Nóbban találkozunk (I. Kir. 21.), mely Jeruzsálem közelében feküdt. E költözés okát a szent könyvek nem említik ugyan, de

¹ A sz. írás ugyan csak hat szekérről tesz említést, melyek közül kettőt Mózes a gersónitáknak, négyet pedig a meraritáknak engedett át (Num. 7, 6), de abból még nem következik, hogy több szekér nem állt rendelkezésükre, mert RIGGENBACH számítása szerint a meraritáknak legalább is 28 szekérre volt szükségük, hogy a gondjaikra bízott súlyos tárgyakat tovaszállíthassák. (Die Stiftsh. 44. l.)

valószínűleg abban kell keresnünk, hogy a betörő szírok Sílót elpusztították.¹ A Saul okozta vérfürdő után a frigysátort Gibeonba vitték (I. Kir. 22, 19), honnan a salamoni templom felépülése után Jeruzsálemben, hihetőleg a legszentebb fölött levő tetőszobában, mint drága nemzeti ereklyét elhelyezték² és gondosan őrizték (III. Kir. 8, 4. II. Kr. 5, 5).

A frigyládát a sz. sátorból több ízben külön választották, mert az izraeliták háborúik alkalmával a táborba vitték azt. Így a Benjámin-törzs ellen viselt háború alkalmával a frigyszekrény Bét-hélben volt, hol a főpap oltárt is állíttatott és áldozatokat mutatott be (Bir. 20, 27). Éli alatt a frigyláda a filisztiak kezébe került (I. Kir. 4, 3. s k.), kik először Asdódban, Dágon templomában helyezték el (I. Kir. 5, 1. s k.), majd Gáthba és Ekronba vitették (I. Kir. 5, 8. 10), honnan hét hónapi távollét után visszaküldötték az izraelitáknak. Ez időtől fogva a frigyszekrény nem került vissza a sz. sátorhoz, mert először Bét-Semesbe, innen pedig rövid idő múlva Kirjáth-Jeárimba, Abiná-dáb pap házába vitték (I. Kir. 6, 12. s k. 7, 1. 2), hol mintegy 20 esztendeig maradt. Dávid végre elhatározta, hogy Jeruzsálembé viteti a sz. ládát, de az úton előfordult szerencsétlenség miatt három hónapig Óbéd-Edóm házában hagyta, s innen nagy ünnepek közt Jeruzsálembé, az általa készíttetett új sátorba vitette (II. Kir. 6.), hol valószínűleg Ebjáthár főpap alatt külön isteni szolgálatot szervezett (II. Kir. 8, 17; 20, 25. III. Kir. 2, 26. s k.) Sádók pap és testvérei azonban továbbra is Gibeonban, a frigysátornál szolgáltak, úgy hogy ez időtől fogva a salamoni templom felépüléseig a zsidóknak két szent helyök volt. A frigyszekrényt még az új sátorból is táborba vitték (II. Kir. 11, 11), míg végre Salamon állandóan a legszentebben helyezteté el. (III. Kir. 8, 3. s k. II. Kr. 5, 4. s k.)

¹ EWALD azt állítja Gesch. des Volkes Isr. II. k. 584. l., hogy a győztes filisztiak Éli alatt a frigysátort elpusztították, mi azonban ellentétben áll a I. Kr. 21, 29. és a II. Kr. 1, 3. 5. adataival. De kétséget sem szenved, hogy a frigysátor idők folyamán több javításon és változtatáson ment keresztül, mert pl. az I. Kir. 3, 15. a sátor ajtóiról beszél, melyek eredetileg nem voltak rajta.

² VATER, DE WETTE, HARTMANN, BOHLEN, GEORGE, NÜLDEKE, VATKE, KUENEN, s legújabbán BENZINGER és NOWACK, VOLTAIRE nyomán kételkedtek a frigysátor létezésében és azt a monda világába utasították; de BÄHR és HENGSTENBERG oly nyomós bizonyítékokkal cáfolták meg ezt az állítást, hogy ma már a racionalista DIESTEL is elismeri annak valódiságát.

MÁSODIK FEJEZET.

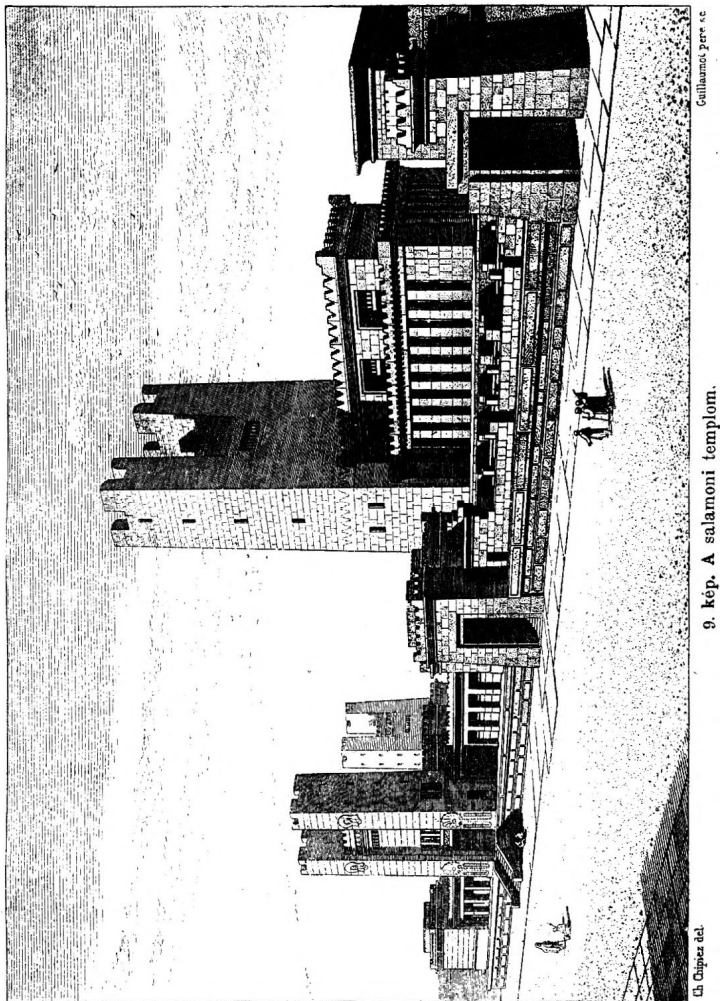
A ZSIDÓ TEMPLOMOK.

12. §. A salamoni templom leírása.

Dávid sokoldalú államférfiúi tevékenysége közül leginkább az magaslik ki, hogy Izrael törzseit egymással szorosan egyesítette, s Jebúsznak megvétele után Jeruzsálemet tette Zsidóország politikai középpontjává, hol a Sijón hegyen magának fényes királyi palotát építtetett. Az ő lelkében fogamzott meg az a gondolat is, hogy Jeruzsálemet egyúttal vallási középponttá teszi, s így a királyi udvar fénye és a sz. helynek állandósítása által a szét-húzó nemzetségek érdekében hosszú időre megveti a nyugodt nemzeti fejlődés alapját. Az volt tehát terve, hogy a hagyományos Mórija hegyen, az Aravnától megvásárolt szérű helyén, nagyszerű templomot emel az Úrnak, mit eleintén Náthán próféta is helyeselt, de isteni kinyilatkoztatás folytán tudtára adta Dávidnak, hogy nem ő, de fia, Salamon fogja Jahve házát fölépíteni (II. Kir. 7, 5—13; I. Kr. 17, 11—14). E kijelentés folytán Dávid megelégedett azzal, hogy a legmesszebb menő előkészületeket tegye meg a templom építéséhez, a tervrajzok elkészíttetése, munkások szerződtetése, kövek fejtése, cédrusfák vágatása, végül roppant mennyiségű nemes ércnek felhalmozása által. Saját magánvagyonából 3000 talentum aranyat és 7000 talentum ezüstöt ajándékozott a király, s a nemzet nagyjai, az ő bőkezűségén felbuzdulva, 5000 talentum aranyat, tízezer dáríkákat, 10,000 talentum ezüstöt, drágaköveket, továbbá 18,000 talentum ércet és 100,000 talentum vasat ajánlottak föl,¹ mi által lehetővé tették ama nagyszerű építmény létrehozását, melyhez a békeszerető Salamon ifjú lelkesedéssel hozzáfogott.

¹ Ezek az összegek, ha az aranytalentumot 109,674 koronával, a dáríkákat 22 kor. 50 fillérrel, az ezüsttalentumot pedig 7560 koronával számítjuk, minden esetre óriási pénzmenyiséget tesznek ki, de ha figyelembe vesszük az izraeliták gazdagságát Dávid szerencsés háborúi és a tömérdek hadi zsákmány folytán, továbbá azt, hogy Ázsia többi népei, kivált a perzsák (HEROD. III. 95; IX. 80. s k.) és indusok (HEROD. III. 10.) szintén roppant arany- és ezüstmennyiség fölött rendelkeztek, nem fogjuk hihetetleneknek tartani a bibliának idevonatkozó számadatait.

E böles uralkodó mindenekelőtt írásos szerződésre lépett Hírám, tíruszi királylyal,¹ ki meghatározott mennyiségű búza, árpa, olaj és bor fejében köteles volt a libánóni erdőségekből a szükséges ciprus- és cédrusfát, továbbá faragott köveket Sala-

mon rendelkezésére bocsátani, azokat tutajokon Joppéig szállítani (II. Kr. 2, 15) s egy Húrám nevű föníciai művészt Jeruzsá-

¹ FLAVIUS JOS. (Antt. VIII. 2, 6. s k.) beszéli, hogy ezek a szerződések a tíruszi levéltárban az ő korában még megvoltak, s a levéltárosok bizonyosságára hivatkozik.

lembe küldeni, hogy a faragó- és szobrász-munkákat elkészítse. Salamon 30,000 izraelita munkást küldött a Libánónba, kik havonta tízezzével fölváltva, föníciai felügyelők alatt dolgoztak (III. Kir. 5, 27. 28), míg robotosok gyanánt a nem izraeliták közül 70,000 mint teherhordó, 80,000 ember mint kőfaragó, s 3600 mint munkafelügyelő működött. A kövek legnagyobb részét Jeruzsálemben, a mai damaszkuszi kapu mellett levő kőbányában fejtették s úgy kifaragták, hogy a templom építésénél még kalapácsütés sem hallatszott.¹ A Joppéig úsztatott óriási alapköveket és a cédrusfákat, mivel a meredek hegyi úton teherhordó állatokat alkalmazni nem lehetett, hengereken és kocsikon emberi erővel szállították Jeruzsálembe.

Miután a szükséges előmunkálatok annyira haladtak, hogy a templom építéséhez hozzáfoghattak, Salamon uralkodásának negyedik esztendejében (az Egiptomból való kiköltözés után 480. évben) megkezdtek a nagy mű létesítését a Mórija hegyen, mely az akkori város falain kívül, a Sijontól északra emelkedett, melytől egy völgy választotta el.² Minthogy a 725 m. magasságú hegy felszíne nagyon egyenlőtlen volt, mindenek előtt szükséges vala egy négyszögletes, mesterséges, síma teret formálni kőfalak segítségével, s a hézagokat kitölteni. A templomtér alapjául szolgáló falazat igazi küiklopsz-építmény volt, melynek egyes kövei 3—4 láb magasak és $2\frac{1}{2}$ —27 láb hosszúak valának, s minden egyes

¹ DR. SCHEGG P., ki Palesztinában megfordult s ott beható tanulmányokat tett, a kőfejtésre vonatkozólag ezt írja: «Még most is felismerhetni az útát és módot, amely szerint dolgoztak. A kőfejtők öt-hat emberből álló szakaszokként munkálkodtak. Minden ember egy 4 hüvelyk széles, függőleges bevágást véselt ki a megkívántató mélységig. Aztán a tömböket bevett faékekkel, melyeket, hogy megdagadjanak, vízzel locsoltak, lerepesztették. Sok helyen találni félig kivágott köveket, melyeken a véső és a csákány nyomai oly épen megmaradtak, mintha a munkások csak tegnap hagyták volna abba munkájukat. Számos, lámpafüsttől megfeketült hely is látható, és az egész talaj kötörmelékkel van borítva, miből joggal következtetjük, hogy a kődarabokat előbb faragták meg, mintsem kifejtették vagy a bányákból tovaszállították». V. ö. Bibl. Archeol. 433. l.

² A régészeti kutatások kétségtelenül kiderítették, hogy a mai Haram-es-Serif azonos a salamoni építkezések területével, mely hosszúság négyszögnek oldalai északról 317·2 m., keletről 466·3 m., nyugatról 488 m., délről pedig 281 m. hosszúak. V. ö. SCHICK, Beit-el-Makdas, oder: Der alte Tempelplatz zu Jerusalem, Jerusalem, 1887. — WOLFF, Der salomonische Tempelplatz, (a Z. D. P. V. 1888-iki évf. 60. s. k. II.)

köször néhány vonalnyira beljebb volt rakva az alatta levőnél, mi a falak erősségét nagy mértékben előmozdította. Mint az első templom néhány maradványából kitűnik, a templom terraszát tartó kőfalak kiálló gyámoszlopokkal is meg voltak erősítve. Az alapköveken újabb szorgos kutatások után vörös cinóberrel festett vagy bevéselt jegyeket fődöztek föl, melyek közül némelyek föníciai betűk, másokat azonban kőfaragó vagy kőmives jeleknek kell tartanunk, melyek a Szíria és Fönícia műemlékeivel való egybevetés után kétségtelenné tették, hogy ezeket a köveket a salamoni templom maradványainak tekinthetjük.

Hét és fél esztendeig tartott az óriási mű létrehozatala, s a körülbelül 80,000 □ rófnyi terület beépítése, mi csupán a Salamon rendelkezésére álló roppant munkaerő és pénz mellett volt lehetséges.

A templomépület tervének készítésénél a frigysátor szolgált ugyan irányadóul, mert a templom nem akart lenni egyéb, mint a szétszedhető sátor helyett állandó, szilárd hajlék Jahve számára, de ha szorgosan egybevetjük a biblia leírását (III. Kir. 6. f. és 7, 13—51. II. Kr. 3—4.) az ama korbeli műemlékekkel, azt látjuk, hogy az első templom magán viselte mindazt, a mi nagyszerű Salamon korának egyéb épületein ki volt bélyegezve. Így a hármas terrasz, melynek harmadika fölött az egiptomi templomokra emlékeztető *ház* emelkedett, az asszír és babiloni palotától van kölcsönözve. A tojásdad és gyöngysoros diszitmények perzsa, a pálmák ismét asszír motívumoknak köszönik létüket.¹

Ezek előrebocsátása után térjünk át a templom részletes leírására (I. a 9. képet), mely a sz. könyvekben a III. Kir. 6. és 7. fejj. 13—51., továbbá II. Kr. 3. és 4. f. van meglehetősen rövidséggel és határozatlansággal előadva. FLAVIUS JOS. (Antt. VIII. 3) és a talmúd, valamint a későbbi rabbik idevágó értesítéseinek csak kevés becsét szabad tulajdonítanunk, mert leírásaikban inkább egyes részletekre terjeszkednek ki, másrészt oly túlzásokba esnek, amelyeknek hihetetlen volta nagyon is szembeötlő.²

A szoros értelemben vett templom (a héberben *ház*, תֵּבַת) Ezekiel (41, 5) szerint 6 rőf vastag kőfalakból alkotott, téglaidomú épület volt, melynek hosszúsága 60 (27 m.), szélessége 20

¹ V. ö. JUL. BRAUN, Geschichte der Kunst, I. k. 406. l.; II. k. 154. l.

² Így FLAVIUS JOS. 80,000 arany korsórol, 100,000 arany és 200,000 ezüst csészéről tesz említést.

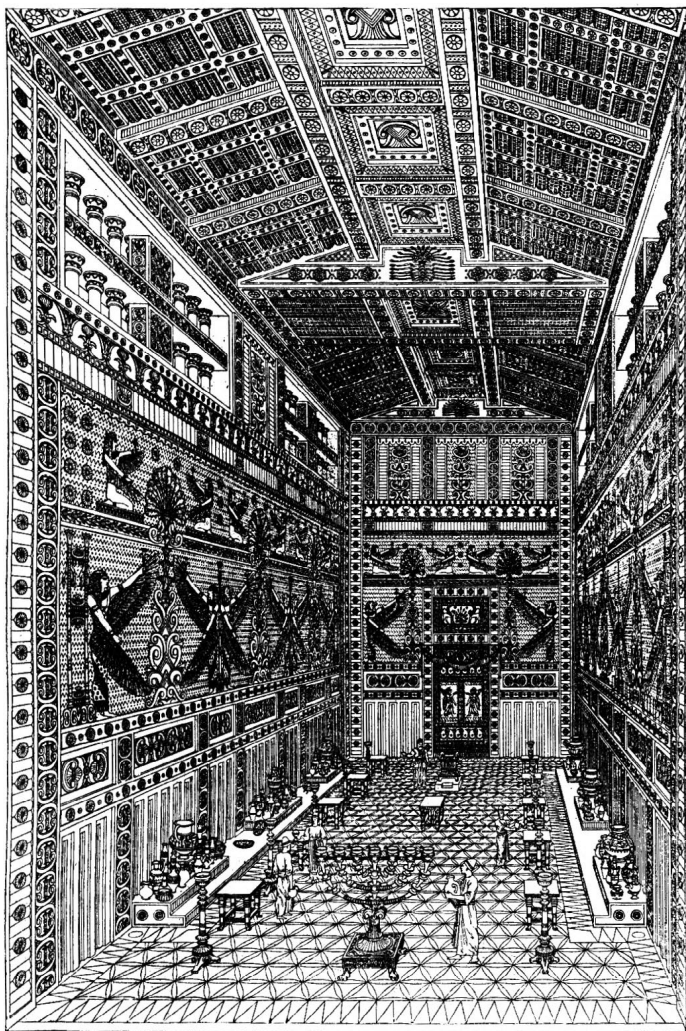
(9 m.), magassága pedig 30 rőf (13·50 m.) volt, a belső világosságot számítva (III. Kir. 6, 2. II. Kr. 3, 3. Ez. 41, 2). E főépületet cédrusfából készült közfal két részre osztotta: a szenthelyre és a legszentebbre. A szenthely hossza 40, szélessége 20, magassága 30 rőf volt, míg a legszentebbnek hossza, széle és magassága 20 rőföt tett ki, s a fölötte levő 10 rőfnyi tért felső szobák foglalták el (II. Kr. 3, 9), melyekben az értékesebb szent edényeket és a régi frigysátor maradványait helyezték el.¹ Mint ezek a méretek mutatják, a templom maga alig vetekedhetett volna nagyságra nézve falusi templomainkkal, de ezen megütöknünk nem szabad, minthogy a szenthelyen csak a szolgálatot tevő néhány pap fordulhatott meg, míg a nép a templom udvarában gyülekezett össze. A ház födele, keleti szokás szerint, lapos volt, s cédrus-gerendákból és deszkákból készült, mely az eső lefolyása végett észak és dél felé hihetőleg némi kis lejtővel birt, s márvány burkolattal volt ellátva, hogy a nedvesség a deszkázatot meg ne rongálja.² A templom belső falazatát és mennyezetét cédrusfa burkolat borította, míg padozatát ciprusfa deszkák képezték, úgy hogy az épület belsejében a köveket sehol sem lehetett látni (III. Kir. 6, 15. 18. II. Kr. 3, 5).³ A deszkák felszíne azonban nem volt síma, sőt a templom mennyezetébe és oldalaiba, három mezőre osztva, kerúb-alakok, pálmák és virágfüzér-díszitmények voltak bevésve, a mint azt az ó-egiptomi műemlékeken mai nap is láthatjuk (bas-reliefs en creux; nem caelaturae eminentes, mint a *Vulg.* fordítja, hanem κοιλανόγλυφον), úgy hogy egy-egy mezőben egy pálmafa volt, két oldalán egy-egy kerúbbal, míg a mezőt virágfüzerek és tojásdad alakú gyöngysorok szegélyezték. Valószínű, hogy ezek az alakok nem foglalták el az oldalfalak egész magasságát, hanem két vagy három sorban voltak bemélyítve; legalább az egiptomi templomok faldíszítései e föltevés mellett szólnak. A deszkaborítékot

¹ STIEGLITZ (Geschichte der Baukunst, 129. l.) szerint a szentek-szentje kívülről is 10 rőffel alacsonyabb volt a szenthely tetőzeténél; ez állítás azonban ellenkezik a III. Kir. 6, 2. 9.-vel, mely azt mondja, hogy az egész ház tetőzete 30 rőf magas volt.

² HIRT, SCHNAASE ÉS LUNDIUS úgy vélekednek, hogy a templom csúcsos fődéllel birt.

³ A rabbik szerint csak a legszentebben, hol a frigyszekrény állott, maradt a sziklának egy része beburkolatlan.

mindenütt, tehát a padlózaton is, vékony arany lemezekkel húzták be, melyeket aranszegecsekkel akkép erősítettek oda, hogy a vésett díszítések eléggé észrevehetők maradtak (III. Kir. 6,21.

10. kép. A salamoni templom belseje.

22. 30. II. Kr. 3, 5—7. 9). A sz. hajlék egész belseje, melyet CH. CHIPPEZ rajza szerint a 10. kép tüntet föl, tehát aranytól ragyogott. Ablakai csupán a szenthelynek voltak, melyeknek a templomot környékező kétemeletes épület miatt jó magasan kellett

lenniök. Az ablakok nem annyira a világosság bebocsátására, mint inkább szellőztetésre és a füst kieresztésére szolgáltak. Számukról és nagyságukról a sz. könyvek nem tesznek említést, csupán annyit tudunk róluk, hogy az ablaknyílásokat zsaluszerű, erős deszka lapocskák zárták el, melyek azonban nem voltak kinyithatók (IV. Kir. 13, 17). A legszentebbnek ablakai nem voltak, minthogy a templomot környékező épület magassága ily nyílások meghagyását megakadályozta.

A szenthelyet a legszentebbtől elválasztó deszkafalat kétségtelenül épp oly mélyített faragásokkal díszítették, mint a templom egyéb deszka burkolatát, s épp úgy volt megaranyozva is. A legszentebbe egy vadolajfából készült, ötszögletű szárnyas ajtó vezetett, melynek magasságát nem tudjuk, szélessége azonban 6 rőf volt. Az ajtókat szintén pálmák, kerúbok és virágfüzérek ékesítették, s arany lemezekkel voltak bevonva. A két ajtószárny arany sarkokon fordult meg (III. Kir. 7, 50), de rendszerint nyitva állott, s a bejáratot, mint a frigysátornál, kék, vörös, piros és fehér fonalakból szőtt, és kerúb alakokkal díszített kárpit takarta el, hogy a legszentebbe látni ne lehessen. E kárpitból arra is következtethetünk, hogy a szárnyas ajtónak befelé kellett nyílnia. A kárpit nyilván aranyláncocskákkal egy kerek rúdra volt erősítve, a melyeknek segítségével könnyen ide s tova húzhatták (III. Kir. 6, 27).

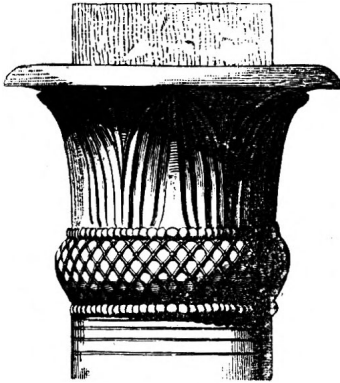
A templom elő részén egy nyílt csarnok állt, melyből két szárnyú négyszögletes ajtó vezetett a hékálba. Ez ajtó félfái vadolajfából, szárnyai pedig ciprusfából készültek. Minden egyes szárny ismét két, forgatható lapból állott, melyek épp úgy valának díszítve, mint a legszentebbnek ajtaja, s arany csapokon fordultak meg sarkaikban (III. Kir. 6, 33—35; 7, 50).

A *csarnok* (𐤇𐤊𐤍) vagy tornác szélessége 20 rőf volt, mint a templomé, hosszúsága pedig 10 rőf. Magasságát a Krónika könyve (II. Kr. 3, 4) és FLAVIUS JÓZSEF (Antt. VIII. 3, 2) 120 rőfre (54 m.) teszi, mi mellett CHIEPIEZ is nyomós bizonyítékokat hoz föl.¹

¹ V. ö. CHIEPIEZ ET PERROT, Le temple etc. 52. I. STIEGLITZ és STREBER a 120 rőföt a két torony magasságára együttesen értik, úgy hogy egy-egy torony 60 rőf (27 m.) lett volna. E mellett azonban a biblia szövege sem hozható föl bizonyítékul.

Falainak vastagságát THENIUS figyelemre méltó okokból 3 rőfnyire teszi s belsejök épp oly deszkaborítékkal, faragványokkal és arany lapokkal volt ékesítve a padlóval egyetemben, mint a templom belseje. Minthogy a csarnok kapuján ajtószárnyak nem voltak, a «tornác kapui» (II. Kr. 29, 7) alatt a sz. hajlék ciprusfa ajtaját kell értenünk. Lapos födélzetét cédrusfa gerendák alkották (III. Kir. 7, 12). Megjegyzendő, hogy a sz. hajlék és a csarnok padlózata egyenlő magasságban volt, a tornáchoz azonban lépcsők vittek föl.

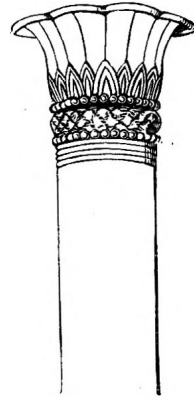
A csarnok előtt két hatalmas ércoszlop állott, melyek közül a jobbkez felüli *Jákhin* (יָכִין, ő megerősít), a balfelüli *Bóaz*

11. kép.

12. kép.

13. kép.

(יָכִין, benne [Jahvéban] az erősség) nevet viselt, mintegy azt jelképezvén, hogy a templom Jahvénak köszönheti erősségét és tartósságát. Mivel ez oszlopok leírása kissé homályos és hézagos, alakjukra nézve a régiségtudósok véleményei nagyon elágazók. Annyi azonban kétséget sem szenved, hogy magasságuk 18 rőf (8 m. 10 cm.), kerületök 12 rőf (5 m. 40 mm.), átmérőjük tehát 3-82 rőf (1 m. 719 mm.) volt. A belül üres oszlopok ércfalazatának vastagságát a források (Jer. 52, 21) 4 ujjnyira teszik (75 mm.), s fölöttük 5 rőf (2 m. 250 mm.) magas oszlopfő nyugodott, s így az összes magasság 23 rőföt (10 m. 35 cm.) tett ki. Az oszlopfők alsó része gömbszerűleg kidomborodott, s e kidudorodás alatt és fölött száz-száz gránátalma díszítés futott körül, melyeknek megerősítésére a kidudorodást beborító lánc- vagy

hálószerű ércfogalat pompázott, mint ez az egiptomi oszlopfők-nél is előfordul. Ezeket az építményeket Húrám-ábi nem az oszlopokkal együtt öntötte, hanem, mint hajlított munkát, utólag alkalmazta a dudorodásra. Az oszlopfő felső része liliumhoz hasonlított, melyről azonban nem tudjuk, nyílt virágkelyhet, vagy pedig fakadó bimbót ábrázolt-e. A különböző felfogás szerint különbözőkép szokták tehát őket rajzolni, mint ezt a 11., 12. és 13. kép feltünteti. Mivel a két ércoszlop nem a tornác tetőzetének gyámolítására volt rendelve, hanem monumentális jelleggel bírt, kétségtelen, hogy a csarnok előtt, szabadon állottak,¹ mit nem csupán a לִּפְנֵי הַמִּזְבֵּחַ (III. Kir. 7, 21) bizonyít, de az a körülmény is, hogy azokat a templom felépülése után öntötték és állították fel (u. o. 7, 13—21).

A templom déli, nyugati és északi felén *kétemeletes* oldalépítmény (מִזְבֵּחַ) volt apró kamarákkal, melyek a templomiszerelvények és eszközök befogadására szolgáltak. E kamarák tetőgerendái nem a templom kőfalába voltak beeresztve, hanem 1 rőf széles párkányon nyugodtak, úgy hogy a ház falazata minden emeletnél 1 rőfnyivel vékonyabbá lett, minek folytán a felsőbb emeletek kamrái 1—1 rőffel kiszélesedtek, vagyis a földszinti szobák 5 (2·25 m.), az első emeletiek 6, a másodemeletek 7 rőf szélesek voltak. Mivel a szobák magassága 5 rőf volt, az emeleteket elválasztó cédrus gerendák pedig 1—1 rőf vastagok valának, az oldalépítmény magasságát 18 rőfre kell tennünk, úgy hogy maga a templomház 12 rőfnyire emelkedett a melléképület fölé. A kamrák világosságot ablakokon keresztül nyertek, s mivel az oldalépítménynek csak egy bejárata volt, és pedig a déli oldalon, honnan az emeletekre állítólag csigalépcső (מַעְבָּדִים) vezetett, természetes, hogy az egyes kamráknak keskeny átjáró nyílásokkal kellett összekötnie lenniök, melyeken azonban helyszűke miatt ajtók alig lehettek. Ezekiel szerint az oldalépítménynek észak felől is volt bejárata (41, 11). A kamrák számát FLAVIUS JÓZSEF 30-ra teszi (Antt. VIII. 3, 2), s valószínű, hogy a templom hosszában 12—12 szobácska, a legszentebb mögött pedig 6 kamra foglalt helyet. Ha a fönt elősorolt méreteket összeadjuk,

¹ A műrégészek ezen általános nézetével ellentétben MERZ, EWALD és THENIUS, minden alap nélkül azt állítják, hogy a két ércoszlop a tornác tetőzetét tartotta, sőt ez utóbbi szerint a Jákhin és Boaz nem az oszlopok neve, hanem felirata volt.

az épület homlokzatára vonatkozólag $(4+5+6+20+6+5+4)$ ötven rőfnyi (22·50 m.) szélességet, s $(4+5+6+60+6)$ 81 rőf (36·45 m.) hosszúságot, a csarnokkal egyetemben pedig 91 rőf (40·95 méter) hosszúságot nyerünk. E méretek az egész épületnek arányos voltát igazolják, mert a hosszúság (90), szélesség (50) és magasság (30 r.) úgy viszonylanak egymáshoz, mint $1 : \frac{1}{2} : \frac{1}{3}$, s ha tekintetbe vesszük, hogy a sz. ház két méterrel magasabb téren épült, mint a templom kettős udvara, a templom nem hatott oly nyomasztólag a szemlélőre, mint ha az udvarokkal egy síkban épült volna. Míg az épület belseje igazi keleti pompától ragyogott, mit a falakba helyezett drágakövek (II. Kr. 3, 5, 7) még inkább fokoztak, addig a templomház az ő nemes arányai-val és méltóságos egyszerűségével, kiemelkedő szent helyével, hatalmas csarnokával és komoly fölségével épp oly megnyugtatólag hatott, mint az ó-kor bármely monumentális épülete.

A templomnak két udvara volt, a *belső*, vagy felső udvar (Jer. 36, 10), melyet azért neveztek így, mivel nyolc lépcsőn kellett a *külső*, vagy nagy udvarból ide fölmenni. Papok udvarának (**הצר הפנימי**) is nevezték. Nagyságát biztosan nem tudjuk, és sokan úgy vélekednek, hogy azt a területet foglalta el, mely most 4·08 méterrel emelkedik a talaj fölé, s melynek hossza északról délre 100·07 méter, nyugatról keletre pedig 100·04 méter.¹

A belső udvart alacsony kőfal kerítette, mely három sor kockakőből épült, s fölül cédrus gerendákkal (III. Kir. 6, 36; 7, 12) volt akkép borítva, hogy kétfelül némi lejtővel birt az esővíz lefolyására. E fal magasságát FLAVIUS Jos. (Antt. VIII. 3, 9) 3 rőfre (1·35 m.) teszi, s természetesen kapukkal is el kellett látni. A sz. írás több helyéből joggal következtetjük, hogy három ily kapu vezetett a belső udvarba, és pedig dél, kelet és észak felől, (IV. Kir. 25, 18. Jer. 38, 14. Ez. 40, 23. 27), melyek mind lépcsőzettel voltak ellátva. Nyugaton egy kis kapu vitt a belső udvarba, melynek feljárója nem lépcsős, hanem lejtős volt, s ezen hajtották föl az áldozati állatokat. A belső udvart kőlapok burkolták (II. Kr. 7, 3. Ez. 40, 18), s falai mellett több mellék helyiség épült a szolgálattevő papok számára (Jer. 36, 10. Ez. 40, 28—47. stb.)

¹ Mások azt hiszik, hogy kétszer akkora volt, mint a frigsátor udvara: tehát hosszúsága 200 rőf, szélessége pedig 100 rőf lehetett.

A külső udvar legalább még egyszer oly nagy lehetett, mint a belső, melyet egészen körülvelt, s így hosszúságát legalább 400, szélességét 200 rőfre tehetjük. Ki volt kövezve, s hatalmas falak vették körül, melyek egyúttal a város falául szolgáltak. Kapui a belső udvar kapuival szemközt nyíltak, s már Salamon ércel boríttatta be (II. Kr. 4, 9). Nyugatra nyílt a Sallekhet-kapu, melyen az áldozati állatok szennyét vitték ki, míg a fát, jószágokat, szintén itt szállították a belső udvarba. A többi kapuhoz hét lépcső vezetett. A nép udvarában már a babiloni fogság előtt számos épület emelkedett, melyek részben Salamonnak köszönték létezésüket, s rendeltetésükhöz képest külön neveket viseltek. Ilyenek voltak az emeletes templomszolgai lakások, a különféle tárházak, gyülekező helyek (Jer. 35, 40. köv.); a sz. hajlék háta mögött levő Parbár (פַּרְבָּר, IV. Kir. 23, 11), mely hihetőleg az áldozati állatok istállója volt, a nyugati falnál. Később a nagy udvar négy sarkában alacsony falakkal kisebb térségeket kerítettek be (*Vulg.* atriola), hol a nép számára az áldozati húst kifőzték (Ez. 46, 21—24). A belső udvarból a nép kezdetben nem volt kitiltva, s csak a babiloni fogság utáni időkben szorították ki a nagy udvarba, mely terjedelménél fogva is alkalmasabb volt a sokaság befogadására. A kapuknál lévitákból álló templomi őrség vigyázott, mely a keleti kapunál 6, a déli és északonál 4—4, a nyugatinál szintén 6 emberből állott, kik közül kettő a Parbára ügyelt föl.¹

13. §. A salamoni templom szerelvényei.

A szentek szentjében állott a mózesi *frigyszekrény*, amelyben a két törvénytáblán kívül semmi sem volt (III. Kir. 8, 9);

¹ A jeruzsálemi templomra vonatkozó főbb művek ezek: RIBEIRA, De templo et de iis, quae ad templum pertinent. V. libr. Salamanaeae, 1591. L. CAPELLI, Triplex templi delineatio. Amst. 1643. LUND, Die jüd. Heiligth. 2. k. 273. s k. II. BERNH. LAMY, De tabernaculo foederis, de sancta civitate Jerusalem et de templo Hieros. Paris, 1720. HIRT, Der Tempel Salomos, Berlin, 1809. FR. MAYER, Der Tempel Salomos, Berlin, 1830. KELL, Der Tempel Salomos, Dorpat, 1839. BÄHR, Der Salom. Tempel, Karlsr. 1848. O. THIENIS, Das voröxil Jerusalem u. dessen Tempel, Lipse, 1849. DE VOGÜÉ, Le temple de Jérusalem, Paris, 1864. TH. FRIEDRICH, Tempel und Palast Salomos, Innsbr. 1887. CHARLES CHAPIEZ ET GEORGES PERROT, Le Temple de Jérusalem et la Maison du Bois-Liban, Paris, 1889.

fölötte a kappóreth, oldalain pedig a vivőrudak, melyek hosszab-
bak voltak, mint a legszentebb ajtajának szélessége (III. Kir. 8,
8. II. Kr. 5, 9). A frigyszekrény jobb és bal oldalán egy-egy 10
rőf magasságú (4.50 m.), vadolajfából faragott kerubalak állott,
arccal az ajtó felé fordulva (לְבִית, II. Kr. 3, 13). Szárnyaik öt
rőf hosszúak valának, tehát a legszentebbnek déli és északi
faláig értek, középuitt pedig a frigyláda fölött összeértek (III. Kir.
6, 23—28. II. Kr. 3, 10—14), mintegy védőleg terjesztvén szár-
nyaikat Izrael népének palládiuma fölé.¹ A kerubok egészen
meg voltak aranyozva, de a kárpit miatt a szenthelyről nem lehe-
tett őket látni, csupán a frigyláda vivőrúdjaít.

A szenthelyen, a bejárattal szemközt a *füstölő oltár* foglalt
helyet, melyről csak annyit tudunk, hogy cédrusfából készült és
egészen be volt vonva aranynyal. Méretei ismeretlenek, de való-
színű, hogy a mózesi arany oltár formájára készült, a templom
nagyságához mért arányokban (III. Kir. 7, 48).

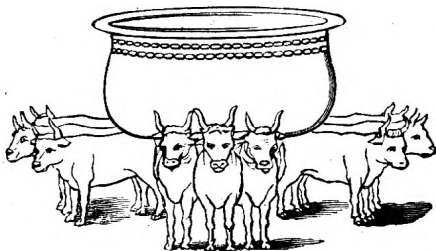
A szenthely déli és északi falának hosszában, a legszen-
tebbhez közel, öt-öt arany lámpatartó állt, hét mécsessel (III. Kir.
7, 49. II. Kr. 4, 7), melyek közül rendszerint csak egynek mé-
cseit gyújtották meg (II. Kr. 4, 20). Salamon tíz kenyeres asztalt
is csináltatott, melyek közül 5 a szenthely északi, 5 pedig a déli
falánál volt elhelyezve (I. Kr. 28, 16. II. Kr. 4, 8). A kenyerek
kitételére azonban mindig csak *egy asztalt* használtak, hihetőleg
felváltva.² Ezekhez járultak a *hamvvevők* (מִלְקָחִים), *tálcák* (מִקְתָּוֹת)
az elégetett kanócok és a parázs vitelére, *kések* (מִזְמָרוֹת) a kitett
kenyerek fölemelésére, *tömjénes csészék* (כַּפֹּת), melyekben a füs-
tóló szert az arany oltárhoz vitték s ott ráhintették (III. Kir. 7, 49.
50. II. Kr. 4, 21. s k.) Mindezek tiszta aranyból készültek. A
lámpatartók és a kenyeres asztalok alakjáról minden leírás hijján
azt kell föltennünk, hogy azokhoz hasonlítottak, melyeket Mózes
a frigysátor számára készíttetett.³

¹ EWALD (Gesch. III. k. 331. l.) azt állítja, hogy a két új kerub a frigyláda tetejére volt szögezve, mi azonban a szobrok óriási volta mellett kép-
telenség.

² Némelyek, pl. EWALD (u. o. 332. l.) csak egy kenyeres asztalt fogadnak
el a salamoni templomban, s állításuk beigazolására a III. Kir. 7, 48-ra hivat-
koznak, persze alaptalanul.

³ Legalább azt kell következtetnünk FLAVIUS JÓZSEF szavaiból: κατὰ τὴν
Μωϋσῆως προστάχην (Antt. VIII. 3, 7).

A belső udvar közepén, a frigyláda és a füstölő oltár vonalában állott az *égő-áldozati oltár*, melynek szélessége és hossza 20 rőf, magassága 10 rőf volt. Réz lapokból készült, s belsejét faragatlan kövekkel és földdel töltötték ki. Tekintettel a nagy magasságra és EZEKIEL leírására (43, 13—17), föl kell tennünk, hogy az oltár több párkánynyai birt, melyek 1—1 rőf-fel keskenyebbek voltak az alantabb levőknél, s így az oltár felső része, a tűzhely csak 12 rőf hosszú és széles volt. Szarvai 1 rőf magassággal birtak. Kelet felül lejtős feljáró vitt hozzá, úgy hogy az áldozópap arccal a szent hajlék felé volt fordulva; de egyúttal a felső párkányon körül is járhatott, hogy az áldozatot megforgathassa s a hamut stb. eltávolíthassa. Az áldozati oltárhoz tartoztak ezüst- és kőasztalok (I. Kr. 28, 16) az áldozati hús

14. kép. A réztenger.

és az edények elhelyezése, arany *tálak*, (מִצְבֵּי) a vér felfogására, *csészék* (מִזְבָּחִים) a vér hintésére, továbbá *villák* (מִזְלָגִים) és *kések* aranyból, áldozó csészék és fűdeles korsók, mely utóbbiak rendeltetését nem tudjuk. Továbbá réz eszközök, lapátok stb., melyek az

oltárnál voltak szükségesek (III. Kir. 7, 40. 45. II. Kr. 4, 11. 16.)

Az oltár és a csarnok közt, de némileg délre egy óriási *vízmedence* állott (הַיָּם הַהֶחָצִית, réztenger), melynek magassága 5 rőf, kerülete mintegy 30 rőf, s átmérője 10 rőf volt, s tenyérnyi vastag érefalazattal birt; 2000 bath (728·80 hl.) vizet fogadott magába.¹ Alakját a 14. kép tünteti föl. A medence széle kissé kifelé volt hajolva, s alatta két sor tojásdad díszítmény futott körül, úgy hogy egy rőfre 10 esett; e cirádát a medencével együtt öntötték. A réztenger 12 érc tulkon nyugodott, melyek hármásával a világ négy tájéka felé fordulva (III. Kir. 7, 23—26), hihetőleg közös érc talapzaton állottak (II. Kr. 4, 2—5.) A réz medencét nyilván mesterséges vízvezeték töltötte meg és tartal-

¹ A II. Kr. 4, 2. szerint 3000 bath vizet fogadott be, mi azonban íráshiba lehet. SCHEGG számítása szerint csak 1000 bath fért az öntött réztengerbe V. ö. Bibl. Archeol. 445 l.

mát csapokon bocsátották ki, hogy a papok kezüket és lábukat megmoshassák, és az áldozati hús mosására szolgáló *kerekes víztartókat* megtölthessék. Ezek a víztartók a réz oltár déli és északi oldalán ötével voltak elhelyezve s tekintettel művészi kivitelükre, részletes, jóllehet kissé kúszált leírásukat találjuk (III. Kir. 7, 27—39), s így szükséges róluk áttekinthetőbb képet nyújtani. Négy kereket ($1\frac{1}{2}$ rőf mag.), melyeknek talpa, agya és küllői ércből voltak öntve, két öntött tengely kötött össze s ezek fölött egy éreszekrény állott, melynek magassága 3 rőf, szélessége és hosszúsága 4 rőf (1·8 m.) volt. A szekrény oldalaiba, mint széles pártázattal kerített mezőkbe egy-egy kerúb-alak volt vésve, oldalán tulokkal és oroszlánnal, míg a mező fölött és alatt virágfüzerek futottak körül. A szekrényt $\frac{1}{2}$ rőfnyire kiemelkedő boltozat fődte, melynek közepébe egy szintén ékítményes, négyszögű, 1 rőf magas toldalék (*בְּתִירָה*) volt erősítve (lásd a 15. képet), melynek $1\frac{1}{2}$ rőfnyi átmérőjű kerek nyílásába illeszkedett a csésze alakú, tulajdonképeni víztartó (*כִּיּוֹר*); ennek átmérője alul $1\frac{1}{2}$

15. kép. Kerekes víztartó.

rőf, felül pedig 4 rőf volt és 40 bath (1457 L.) vizet fogadott magába. Hogy a nehéz víztartó az ide s tova tologatás közben föl ne billenjen, még külön tartókkal (*יָדוֹת*) is meg volt erősítve. A kerekes víztartók magasságát 9 vagy 10 rőfre (4·5 m.) tehetjük s összes alkotó részeit ércből öntötték. A belső udvarban az áldozati barmok levágására bizonyynyal még külön készülékek is voltak, melyekről azonban forrásaink nem tesznek említést.¹

A belső udvar bejárata elé Salamon egy *réz emelvényt* (*כִּיּוֹר נְחֹשֶׁת*) is készíttetett, melyen a templom fölszentelésekor

¹ Ezeket a rabbik adatai alapján LUND felsorolja a Jüd. Heiligthümer II. k. 17. fej.-ben.

imádságát elmondotta, s mely később is a királyok imádkozó helyéül szolgált (II. Kr. 6, 12). Valószínűleg ezt kell értenünk a *födött szombati csarnok* (IV. Kir. 16, 18) alatt is.

14. §. A salamoni templom története.

Salamon a templomot a Kr. e. 1004. évben berendeztetvén, miután a frigyládát és a szent edényeket helyükre vitette, a 7-ik hónapban ünnepies hálaimádságok és áldozatok közt nagy pompával fölszentelte. Hét napig tartottak (8—14.) az ünnepségek, melyeken a törzs- és nemzetségfők, valamint egész Izrael férfiai részt vettek, s ez idő alatt 22,000 tulkot és 120,000 apró barmot mutattak be hála- és béke-áldozatul, melyeknek húsát természetesen az összegyülekezett nép között osztották ki. S mivel a réz oltár nem volt elegendő ily roppant számu áldozatok bemutatására, az egész belső udvarban mellékoltárokat kellett fölállítani (III. Kir. 8). A fényes templom a fölszentelés által átadatott rendeltetésének, s ez időtől fogva a templom története egybeforr magának a zsidó népnek történetével.

A templom csak Salamon életében volt az *egész választott népnek* szent helye, mert az országnak 975-ben bekövetkezett kettészakadása után egyedül Júda és Benjámín törzse maradt hű Jahve lakó helyéhez, míg Izrael országa Dánban és Béthélben arany borjúkat imádozt, melyeknek törvénytelen, tehát nem lévitikus származásu papság áldozott. De Júda királyai se viseltettek oly odaadó gondoskodással a templom iránt, mint azt annak pompája és méltósága megérdemelte volna, s így történt, hogy már Rehábeám alatt 971-ben *Sisák* fáraó elrabolta a templom kincseit. *Ászá* ugyan pótolni igyekezett a veszteséget abból a roppant hadi zsákmányból, melyet 940-ben *Szerák* fáraótól, annak legyőzése után szerzett; minthogy azonban Baésa, Izrael királya haddal fenyegette Júdát, csupán a templom kincseivel birta reá venni Benhadádot, Szíria királyát, hogy Izrael országát megtámadván, ő maga a fenyegető veszélytől meneküljön. *Ászá* a réz oltárt is helyreállíttatá (II. Kr. 15, 8), míg fia, *Jósafát* az egész belső udvart felújította. Athálja alatt a szent hely nagyon sokat szenvedett, mert még a fogadalmi ajándékokat is a bálványok tiszteletére fordította. Azért Joás elhatározta, hogy a már tetemesen

megrongált templomot alaposan kijavíttatja (873). Erre a célra a templom udvarában gyűjtő szekrényt (יָרֵךְ) állíttatott fel, hová a nép önkénytes adományait juttatta (II. Kr. 24, 8), s az így befolyt pénzt a templomi adóval együtt a szent hajlék helyreállítására fordította, a megmaradt összegből pedig arany- és ezüst edényeket készíttetett. Ezeket azonban rövid idő múlva Hazáel szír hadvezérnek volt kénytelen átengedni, hogy Jeruzsálemet az ostromtól megkímélje (IV. kir. 12, 18).

Amázja háborúba keveredvén Joással, Izrael királyával, miután 825 táján az ütközetet Béth-Semesnél elvesztette, Joás a templomnak összes arany és ezüst edényeit magával vitte. Még nagyobb szerencsétlenség érte a sz. hajlékot *Áház* alatt, ki 742-ben a réz oltárt eltávolította s helyébe egy, Damaszkuszban látott oltár mintájára újat készíttetett. A réztengert tartó érc-tulkokat is elvitte, s a vízmedencét egyszerű kőalapra tétette. A kerek viztartók mezőiben lévő díszítményeket szintén leszedette a medencékkel együtt, de hihetőleg azért, hogy ezeket a ritka műkincseket az asszírok elől elrejtse, holott kevéssel előbb a templom kincseivel bírta arra királyukat, Tiglath Pileszárt, hogy Jeruzsálem falai alól békésen elvonuljon. A bálványozó Áház a templomot is bezáratta, s uralkodása alatt a sz. hely áldozatok nélkül, teljesen elhagyatva állott (II. Kr. 29, 7). A jámbor *Hizkia* (Ezekiás 727—699.) az isteni tiszteletet helyreállíttatá, sőt a templom ajtószárnyait újra arany lemezekkel boríttatta be, s a 12 tulkot ismét a réztenger alá helyezteté (Jer. 52, 20), de Szanhérissal folytatott szerencsétlen háborúja arra kényszerítette, hogy 30 arany és 300 ezüst talentum árán békét kössön vele. Ezt a roppant összeget csak a királyi és a templomi kincsek föláldozásával teremthette elő, s még a szent hajlék ajtajának arany lemezeit is le kellett szednie.

A legútálatosabban mégis *Menaseh* (Manasszesz, 679—642) fertőztette meg Jahve házá, ki magában a sz. helyen Asérá szobrát állíttatta föl, a belső udvarban pedig oltárokat emelt bálványainak tiszteletére, s a templom melléképületeiben a hieroduloszok számára lakásokat rendezett be, hol parázna nők Asérának sátorokat szőnek vala. Megtérése után ugyan Menaseh megtisztíttatá a templomot, de utóda, *Amon*, ismét visszaállíttá az esztelen bálványozást. *Józia* (639—610.) Jeremiás próféta befolyásának engedve, nemcsak megsemmisíté a bálványokat, de

lerontatta a parázna személyek által megfertőztetett lakásokat is, az idők viharaiban pusztulásnak indult templomot pedig helyreállíttatta. E munka közben találta meg *Hilkia* főpap Mózes törvénykönyvét, mely a bálványozás idejében elhanyagódott (II. Kr. 34, 8—18). *Jojakim* alatt az Egiptomból 606-ban visszatérő Nebukadnezár, babiloni király, miután Jeruzsálemet rövid ostrom után, bevette, több értékes templomi edényt elrabolt, míg *Jojakin* alatt 599-ben az összes edényeket összetörette és magával vitte (IV. Kir. 24, 13). Még szomorúbb sors érte tizenegy év múlva (588.) Jahve házáat, midőn a babiloniak Nebuzaradán vezérlete alatt a zsidó fővárost a templommal együtt felgyújtották és elpusztították, a csarnok két érc oszlopát, a réztengert, a viztartókat stb. pedig összetörték s a templomi és királyi kincsekkel együtt Babilonba vitték. Habár a templom 416 évi fennállása után elpusztult, a frigyláda és az arany-füstölő oltár nem került az ellenség kezére, mert Jeremiás próféta, hihetőleg Nebó hegyén, egy barlangban elrejtette,¹ melyeket azonban később kísérei sem találtak meg (II. Mak. 2, 4—8. V. ö. Jer. 39, 11; 40^c 13. s k.)

15. §. A zerubbábeli templom.

Kyros, a perzsa birodalom megalapítója, nem annyira vallási, mint inkább politikai okokból mindjárt uralkodásának első évében (536.) engedélyt adott a fogságba hureolt zsidóknak arra, hogy hazájukba visszaköltözzenek, s a feldúlt jeruzsálemi templomot újra fölépítsék. Minthogy ez a munka jelentékeny pénzösszeget szűkségelt, nemcsak a Nebukadnezár által elrabolt templomi edényeket adta vissza nekik, de felszólítá a Babilonban visszamaradt zsidókat, hogy tehetségök szerint adakozzanak az ujjaépítés költségeire, s tisztviselőinek rendeletet adott, hogy a királyi közpénztárból is gyámolítsák az építőket, a mi azonban aligha történt meg (Ezr. 1, 1—11; 5, 13—15; 6, 3—12). A visszatért zsidók Zerubbábel és Jesuah főpap vezetése alatt mindenek előtt

¹ A rabbik szerint a frigyládát még *Józia* király rejtette el a templom-hegy ama titkos helyén, melyet Salamon előrelátásból készíttetett. V. ö. *Sekalim*, VI. 1. *Jómá*, 54. f.

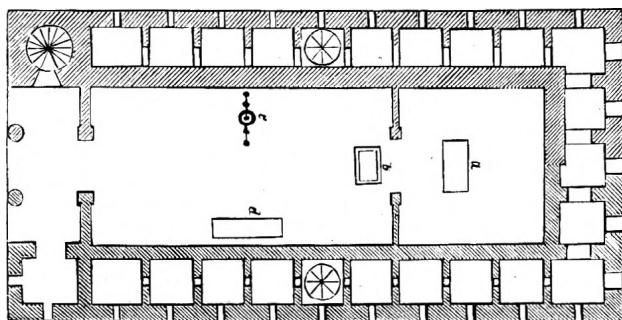
a régi helyen az égő-áldozati oltárt állították fel, s a 7. hónap újhold ünnepén hozzáfogtak a mindennapi áldozatok bemutatásához. Majd előkészületeket tettek a templom építésére, a mennyiben Kyros engedélyével a föníciékkal szerződést kötöttek a szükséges cédrusfa szállítására, s felfogadták az ácsokat és kőfaragókat, úgy hogy a második év (534.) második hónapjában az alapkövet ünnepiesen letelhették (Ezr. 3, 8—13). De a szorult helyzet, melyben a visszatért zsidók voltak, a rossz termés, a szamaritánok ellenségeskedése csakhamar megakasztották az építkezést, mely hosszabb ideig szünetelt. Haggaj és Zecharja próféták ösztönzésére ismét kigyúlt ugyan a lelkesedés lángja, s folytatni kezdték a munkát, de *Tatnai* szatrapa a szamaritánok áskálódásai folytán betiltotta azt. A zsidók, Kyros rendeletére hivatkozva, Dárius Hystaspishoz fölbbezték, ki 520-ban az ekbatanai levéltárban fölkerestette az engedélyt. Erre támaszkodva, most már ötödfél esztendő alatt sikerült a templomot fölépíteni, habár az öregek, kik még szemtanúi voltak a salamoni templom fényének és pompájának, elcsüggedve sirtak, mert az előkészületekből látták, hogy e második templom nem fog vetekedhetni az elsővel. A két próféta azzal vigasztalá őket, hogy ezt a templomot a Messiás fogja jelenlétével megdicsőíteni. Az új sz. hajlékot 515. Adár 3-án szentelték föl (Ezr. 6, 16—18). A templomudvar kőfalait azonban csak 445-ben Nehemia építtette föl Artaxerxes Longimanus engedélyével, jöllehet a szamaritánok most is áskálódtak¹ a perzsa udvarnál a zsidók ellen.

A második templomról nem alkothatunk tökéletes képet magunknak, mert a bibliában csak gyér és hézagos jegyzeteket találunk reája vonatkozólag, FLAVIUS Jos. pedig nem tesz egyebet, mint hogy más szavakkal írja körül a szentírás adatait, míg a rabbik egészen megbízhatatlanok, mert folyvást összezavarják a második templomot a heródesivel.

Ezra szerint (6, 3) a második templom 60 rőf széles és magas volt, mit FLAVIUS Jos. is megerősít (Antt. XV. 11, 1). De ezt nem magára a sz. hajlékra kell értenünk, mely bizonynyára a régi alapokon épült (l. a 16. képet, mely a II. templom

¹ Hihetőleg ezen alapszik EZRÁNAK (4. f.) az a téves értesítése, hogy a szamaritánok a perzsa király által betiltatták a templom építését, mi a fönt vázolt okok folytán akadt meg.

alaprajzát mutatja), hanem a templomra az oldalépítményekkel együtt, melyeknek kamrái tehát nagyobbak voltak, mint az elsőé. Hogy a templom magassága tényleg 60 rőf volt-e, vagy a terrász fölemelése folytán ütötte meg ezt a mértéket, eldöntetlen marad. A szentek szentjének bejáratát díszes kárpit takarta, de maga a legszentebb üresen állott.¹ A frigyláda helyén egy három ujjnyi magas kő (אֶבֶן שִׁתִּיָּה, lapis positionis) volt, melyre a főpap engesztelő napkor a füstölőt helyezte. A szenthely bejáratát szintén kárpit takarta, de csak egy arany lámpatartó és egy kenyeres asztal állott benne; a füstölő oltár fából készült, s arany lemezekkel volt bevonva. A templomot két udvar zárta körül; a papok udvarában állott az égő-áldozati oltár, mely nem rézből

16. kép. A zerubbábeli templom alaprajza.

készült, hanem terméskövekből volt összeragasztva, s kívülről bemeszelve; továbbá a vízmedence, melyet azonban csak II. Simon (216—199.) öntetett ércből. A belső udvar kerítése szintén három sor kőből állott cédrusfa-borítékkal, mint Salamon templománál, (Ezr. 6. 4). Később Jannaj Sándor főpap azt a tért, melybe csak a papoknak volt szabad menniök, fakerítéssel záratta el, mert a nép sátor-ünnepkor citrussal megdobálta őt (FLAVIUS Jos. Antt. XIII. 13, 5).

A külső udvarnak kapui (πύλαι) voltak, melyek közül a Mifkad-kapu keletre (Neh. 3, 31), a tömlőc-kapu hihetőleg északra nyílt (Neh. 12, 39). Nyugaton a felsővárossal a Wilson-ív táján az udvart híd kötötte össze, mely a Tyropoion-völgyet átboltozta.

¹ A talmúd szerint (Jómá 21, 2.) a második templomban öt dolog hiányzott: a frigyláda, a sz. tűz, a sekhiná, a Szentlélek és az úrim és thummim.

Az udvart belül oszlopesarnokok (στοزی), továbbá tárházak és pap lakások (παστοφóριαι, כִּסְיֵי) futották körül.

E második templom idők folytán bőkezű zsidók, sőt idegen uralkodók ajándékaival nagyon meggazdagodott, s egyes kapzsi főpapok, mint *Jázon* és *Menelaos* alaposan megdézsmálták a sz. hely kincseit. 168-ban Antiochus Epiphanes második egiptomi hadjárata alkalmával nemcsak a sz. edényeket rabolta el, hanem bálványoltárok felállításával is megfertőztette, melyektől Makkabi Júdás tisztította meg, ki a félbenhagyott isteni tiszteletet is helyreállította, az épületet kijavíttatta s az elrablott edényeket újjakkal pótolta (I. Mak. 4. 47—59. II. Mak. 10, 3). Pompejus Jeruzsálem elfoglalása alkalmával (63.) megkimélte a templomot, de Licinius Crassus (54.) a párthusok elleni hadjárata alkalmával úgy a hierapolisi, mint a jeruzsálemi templomot minden kincséből kifosztotta. Midőn Heródes a Haszmóniak uralmának végét vetendő, Jeruzsálemet három évi kemény ostrom után 34-ben bevette, a templom több csarnoka leégett, de ő a további pusztulást megátolta, sőt éppen ő volt az, ki a sz. hajlék átépítése által egészen új, harmadik templomot emelt a zsidó nemzetnek.

Jegyzet. Onias, a hasonló nevű főpap fia, Ptolemaeus Philometor (Kr. e. 180—145.) idejében királyi engedéllyel Leontopolisban egy roskatag egiptomi templomot Jahve templomává alakított át (Favius Jos. Antt. XIII. 3), mely ugyan kisebb, de hasonló volt a jeruzsálemihez, s áldozatokat is mutattak be udvarában, mely Flavius Jos. szerint (Antt. XII. 9, 7) téglafallal volt bekerítve. Az itt bemutatott áldozatokat a jeruzsálemi papság törvényteleneknek tartotta, de azért állítólag 233 évig tartottak benne isteni tiszteletet. E templom kincseit a rómaiak több ízben elrabolták, míg utoljára Vespasián császár alatt (73-ban) elpusztították. ¹

16. §. A heródesi templom.

Heródes, kinek pompakedvelését nem elégité ki a Zerubbábel által megkezdett második templom. részint hiúságból, hogy nevét egy monumentális építmény létrehozatala által megörökítse, másrészt, hogy a zsidókat, kik szertelen kegyetlensége miatt gyűlölettel viseltettek iránta, uralmával kibékítse, elhatározta magában, hogy egészen ujja építteti a jeruzsálemi templomot. Tervéhez, miután a szükséges előkészületeket megtette, a Kr. e. 20. esztendőben fogott; mivel a zsidók bizalmatlansággal viseltettek Heródes

¹ V. ö. CASSEL. De templo Judaeor. Heliopol. Bréma, 1730.

iránt, 1000 papot kitaníttatott a kőfaragó- és ács munkákra, s az épületet nem rontatta le, hanem részenként építteté újjá. Ez az oka, hogy a talmúd ezt a templomot folyvást *másodiknak* nevezi,¹ jóllehet Heródes még az alapköveket is felújíttatta, tehát tényleg egészen új, harmadik templomot létesített. A szoros értelemben vett szent hajlékot a papok és lévíták másfél esztendeig építették, míg az udvarokat nyolc év alatt fejezték be, de a csarnokokon és a többi épületeken még Heródes utódai is szakadatlanul dolgoztattak, úgy, hogy a nagy mű, melynek fényét a márvány és arany pazar alkalmazása világhírűvé tette, csak Albinus prokurátor alatt (Kr. u. 64-ben) lett tökéletesen befejezve. A heródesi templomról három leírás maradt reánk. A *misna* ötödik részében külön traktátusban (*Middóth*, mértékek) ismerteti a templomot,² míg FLAVIUS JOS., ki mint zsidó pap bizonyynyal szolgált is a templomban, két helyen írja le (Antt. XV. 11, 3—6. Bell. Jud. V. 5, 1—7) emlékezetből, s azért, kivált a méretekre vonatkozólag, sokszor megbízhatatlan. A hagyomány szerint a Middóth szerzője RABBI ELIEZER BEN JÁKÓB, ki mint I. Gamáliel kortársa Kr. u. 75—120 közt élt, s így szemtanuk adatai alapján szerkesztette leírását. A *misna* és Josephus a kisebb részletekben ugyan néhol annyira eltérnek egymástól, hogy őket kiegyeztetni alig lehet,³ de azért e források alapján mégis teljesen világos és áttekinthető képet alkothatunk a páratlan templomról, melynek alaprajzát a 17. kép tünteti föl.

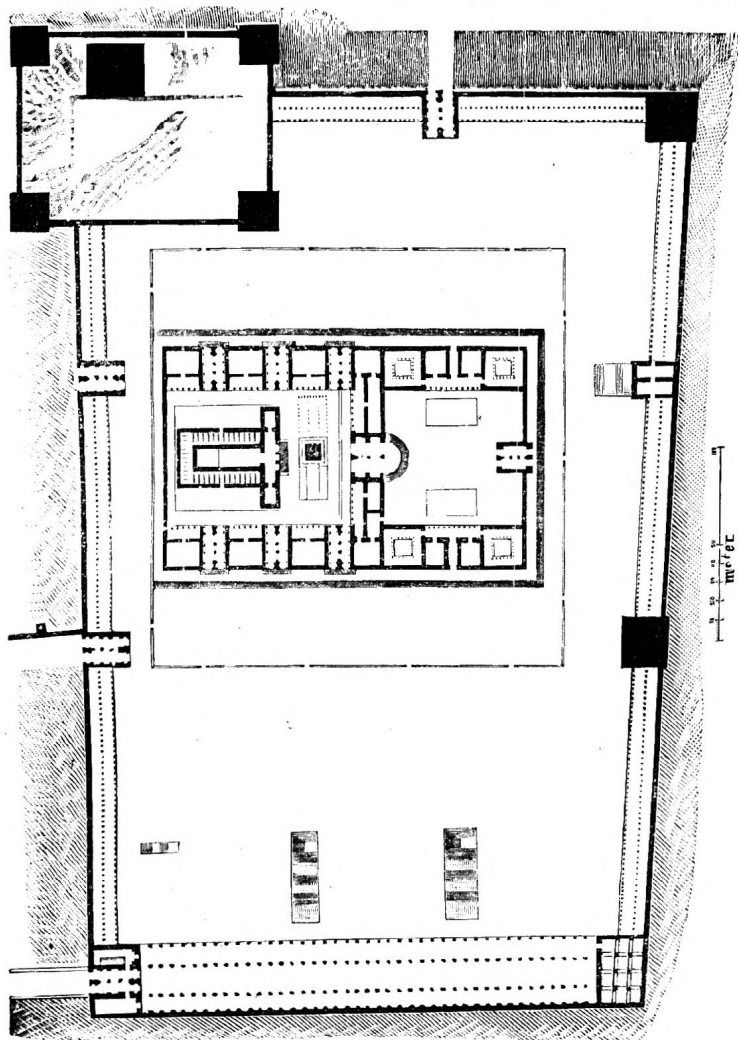
Jóllehet maga a templomház a régi helyen állott, a külső udvar, mely a templomot és a többi udvarokat körülvette s hatalmas kőfal (ὁ πρῶτος περιβόλος) foglalta be, jelentékenyen megnagyobbodott. Heródes a templomhegy déli részén hatalmas alépítményeket készíttetett (l. a 18. képet), miáltal a templom terraszát csaknem megkettőztette, úgy, hogy kerülete 4 stádium helyett 6-ot tett ki (FLAVIUS JOS. Bell. jud. V. 5, 2). A templomtér

¹ J. A. ERNESTI (De templo Herodis M.) így ír: «Herodem templum totum a fundamentis reaedificasse, destructo per partes vetere. Ex consuetudine loquendi historica omninoque populari templum nihilominus *secundum* et fuisse et recte appellatum esse.»

² V. ö. J. HILDESHEIMER, Die Beschreibung des herodianischen Tempels im Tractate Middoth und bei Flavius Josephus, Berlin, 1877.

³ V. ö. F. SPIESS, Der Tempel zu Jerusalem etc. nach Josephus. Berlin, 1880.

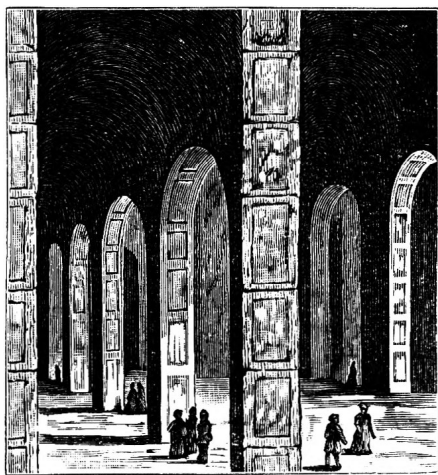
előbbi szélessége megmaradt ugyan, de hosszúsága az új fal építése következtében megkétszereződött. Mivel a fal egyuttal védelmül szolgált, felső része lövőrésekkel volt ellátva (Bell. jud. IV.

17. kép. A heródesi templom alaprajza.

9, 12), s a főbejárat a templomhoz nyugat felől vitt. A misna szerint a négyszög oldalai 500 rőf hosszúak valának, mi 225 méternek felel meg, holott a falmaradványok és a természet által hiven megőrzött hosszúság 281 métert tesz ki. Oly csekély

különbség, mely figyelmet alig érdemel. A kapukra nézve forrásaink nem egyeznek meg. A misna szerint (*Middóth*, I. 3) ugyanis a külső falon öt kapu volt, egy nyugatra, kettő délre, egy-egy északra és keletre. A nyugati *Kifónosz*-kapu (קִיפּוֹנוֹשׁ), a két déli *Chuldá*-kapu (חֻלְדָּה), az északi oldalon levő *Tádi*-kapu (טָדִי), a keleti *Súsán*-kapu (שׁוּשָׁן) nevet viselt, mert rajta Súsá, perzsa fővárosnak képe volt.¹ FLAVIUS JOS. szerint nyugat felé négy kapu nyílt, melyek közül a két északra eső a második kőfallal körülvett külvárosba (τὸ προάστειον) vitt. A középső kaput a Xystus-hid kötötte össze a felsővárossal, a hol a királyi palota állott, míg a negyedik kapu lépcsőkön ama mély völgyszakadékba

18. kép. A templom alépitményei.

vezetett, mely a templomteret a felsővárostól elválasztotta. A harmadik és negyedik kapu helyét a meglevő romokból ma is meg lehet állapítani. A hid helyét ugyanis az 1865-ben felföldözött Wilson-boltív mutatja, míg az ettől délre levő kaput, mely a völgyfenéknél csak valamivel volt magasabb, egy kőből készült felső küszöb jelöli, mi azt is kétségtelenné teszi, hogy a lépcsőzet a kőfalon belül, hihetőleg az alépitményen át vitt a külső udvarba.² A déli ka-

puk maradványai a Harám falában szintén láthatók, s a nyugat felé eső kettős, a keletre eső pedig hármas bejárattal bírt, s az alépitmények boltívei alatt a templom udvarába vezettek.³ A

¹ A Misna magyarázóí nyomán L'EMPEREUR ezt írja: «Traditio communis affirmat, jussus fuisse Judaeos e Susan Metropoli reduces, januam, quae refferet formam civitatis Susan, conficere, ut Persarum regis reverentia tenerentur nec rebellarent». Ad *Middóth*, I, 3.

² A délnyugati sarokban felföldözött *Robinson-ív* hihetőleg a Hadrián-korabeli restaurációkból származik, tehát nem heródesi eredetű.

³ A Chuldá-kapukat először CATHERWOOD vizsgálta meg, míg utánna WOLLCOTT és TIPPING részletesen leírták. Nevöket állítólag a vakondoktól (chóled) nyerték, mert a föld alatt vittek föl a templomtérre.

Harám keleti falában szintén van egy befalazott kapu, az ú. n. «arany kapu», melyet a legenda alaptalanul a Csel. 3, 2. előforduló «ékes kapu»-val azonosít, de valószínű, hogy a Susán-kapu volt, melyről FLAVIUS JOS. nem tesz említést. Ezen a kapun ment ki a főpap, midőn a vörös tehén áldozatát kellett bemutatnia.

E bejáratok mindegyike a templom külső udvarába vezetett, melyet a keresztény régiségtudósok a *pogányok udvarának*¹ hívnak, minthogy ide a pogányok is szabadon bemehettek. A roppant udvart, mely színes kőlapokkal mozaikszerűleg volt egészen kirakva (Bell. Jud. V. 5, 2), nyugat, észak és kelet felől kettős *oszlop csarnok* fogta körül (διπλῆ στοὰ), melynek szélessége 30 rőf (13·50 m.) volt és cédrus gerendákból készült lapos tetőzetét 25 rőf (11·25 m.) magas fehér, korinthusi márványoszlopok tartották (FLAVIUS JOS. Bell. Jud. V. 5, 2). Úgy látszik, hogy a keleti csarnok, melynek fala a Kidron völgy felé 400 rőf magas, régibb épületmaradvány volt, melyet Heródes is meghagyott és *Salamon tornácának* (στοὰ Σολομῶνος, Csel. 3, 11; 5. 12) neveztek, mert a hagyomány neki tulajdonította (Antt. XX. 9, 7. Bell. Jud. V. 5, 1). Az északi és nyugati csarnok végéből lépcsők vezettek az Antonius-erődbe, mely a templomudvar északnyugati sarkában emelkedett s hol a római őrség tanyázott. Itt volt a *lithostroton* is, a templomra néző nyílt csarnok, hol Pilátus Jézusra a halálos ítéletet kimondotta. A déli oldalon emelkedett a 280 m. hosszú, hatalmas *királyi csarnok* (ἡ βασιλικὴ στοὰ), melyet négy sor, korinthusi oszlopfőekkel díszített és kettős talapzattal ellátott, 5 m. kerületű márvány oszlopok képeztek; számuk 162 volt, tehát egy sorba 40 esett. A legbelső sorban csak féloszlopok voltak, minthogy a falba eresztették őket. Az általuk formált háromhajós csarnok oldaltornácái 30 láb szélesek, a középső 45 láb széles volt. Az oldalhajók magassága 50 láb, a középsőé még egyszer annyi volt. Az oszlopok fölött emelkedett a gerendázat, melyet díszes faragványok ékesítettek, míg falain a haszmóni fejedelmek és Heródesnek diadaljelvényei voltak felaggatva. A királyi csarnokot, mely nevét fejedelmi pompájától nyerte, FLAVIUS JOS. a világ legcsodálatosabb művének nevezi. A csarnokok által körülfalazott udvarban több épület állott, pl. a tanácsház a nyugati főbejárat közelében, továbbá egy zsinagóga (Lk. 2, 46), itt voltak a

¹ Ez az elnevezés sem FLAVIUS JOS.-nál, sem a Misnában nem fordul elő.

pénzváltók, az áldozati állatok árúai, mi folytonos sürgés-forgást idézett elő.

A külső udvarban a belső körül egy három rőf (1:35 m.) magas kőkerítés vagy mellvédő (מִיָּדֵי, δρύρρυκτος λίθινος) emelkedett, melyen túl pogányoknak halálbüntetés terhe alatt tilos volt belépniök. Ezt a kerítésnél oszlopokon bizonyos távolságokra görög és latin nyelven kiakasztott tilalomtáblák tudatták (l. a 19-ik képet) s még a rómaiak is megengedték, hogy a halálos ítéletet végrehajtsák az olyanokon, kik a tilalmat megszegték.¹ A szórég kőkerítésén 13 átjáró volt hagyva, s ezeken túl a második terrász következett, melyre dél, kelet és észak felől 14 lépcsőn lehetett

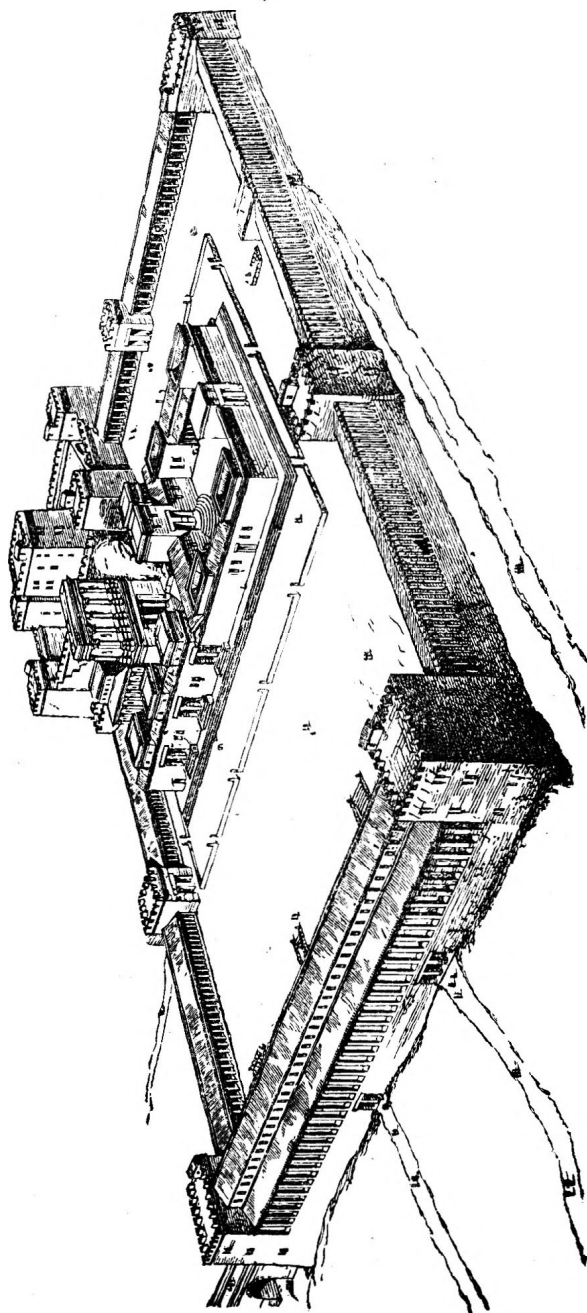

19. kép. Tilalomtábla-a heródesi templomból.

¹ CLERMONT-GANNEAU francia konzul találta 1871-ben Jeruzsálemben a fenn közlött tilalomtáblát, melyen a következő felirat van:

ΜΗΘΕΝΑΛΛΟΓΕΝΗΕΙΣΠΟ
ΡΕΥΕΣΘΑΙΕΝΤΟΣΤΟΥΠΕ
ΡΙΤΟΙΕΡΟΝΤΡΥΦΑΚΤΟΥΚΑΙ
ΠΕΡΙΒΟΛΟΥΟΣΔΑΝΗ
ΦΘΗΕΑΓΤΩΙΑΤΙΟΣΕΣ
ΤΑΙΣΙΑΤΟΕΞΑΚΟΛΟΥ
ΘΕΙΝΘΑΝΑΤΟΝ.

Μηθένα ἄλλογενὴ εἰσπορεύεσθαι ἐντὸς τοῦ περὶ τὸ ἱερόν τρυφάκτου καὶ περιβόλου, ὅς δ' ἂν λή-
ψθῃ ἐαυτοῦ αἰτίας ἔσται διὰ τὸ ἐξακολουθεῖν θάνατον. «A szenthely korlátját és kerítését
semmi idegennek sem szabad átlépni. Akit tetten érnek, magára vessen, ha
halállal büntetik». Kétségtelenül a heródesi templomból való.

20. kép. A heródesi templom M. de Vogüé gróf szerint

feljutni. (L. a 20. képet.) Ezt a helyet töltésköznék (חיל) nevezték és köröskörül 10 rőf széles volt.

A belső udvart, mely a templomot környékezte, mind a négy oldalról 40 rőf magas kőfal vette körül, s jóval kisebb volt a külső templomtérenél. Nem is középen, hanem az északi és nyugati falhoz közelebb feküdt,¹ s hossza nyugatról keletre terjedt. A belső udvarba kilenc kapun lehetett jutni, melyek közül egy keletre, 4—4 pedig északra és délre nyílt, s mindegyikhez 5 lépcső vezetett. A kapukon belépven, az ember az *exedraba* (ἑξέδρα) jutott, mely kétfelül zárt, 30 rőf hosszú és széles, 40 rőf magas, a belső udvar felé nyílt előcsarnok volt, melynek tetőzete két, 12 rőf területű oszlopon nyugodott. Valószínű, hogy minden kapu ily exedrával birt. Ezek közt ismét különböző szobák voltak, melyeket FLAV. JOS. «kincstáraknak» nevez, s előttük ismét 30 rőf magas oszlopcsarnok futott körül az egész belső udvarban, mely szépségre a királyi csarnokkal vetekedett. A keleti kapu (ἡ ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρου) korinthusi ércből készült, melyet az arannyal bevont kapuknál is többre becsültek, s érc- vagy *korinthusi kapu* név alatt fordul elő (ἡ χρυσεῖα καὶ Κορινθία πύλη), melyet nők és férfiak közösen használtak.² Azonos a Nikánor-kapuvál, míg az újszövetségi iratok «ékes kapu» néven említik. Szárnyai oly nehezek voltak, hogy 20 ember is alig bírta behajtani. A többi kapu közül kettő a nők, hat pedig közvetlenül a papok udvarába vitt. Mindegyik egyforma nagy volt (30 rőf magas [13·50 m.], 15 rőf széles), két szárnyal birt, s ezüsttel és arannyal volt bevonva.

A belső udvart, mely 8½ rőffel (3·82 m.) magasabban feküdt, egy kőfal két részre osztotta, a nagyobb északi és a kisebb keleti részre. Az utóbbiba a férfiakkal vegyesen nők is bemehettek, miért is *nők udvarának* nevezték (γυναικωνίτις, עֲוֶרַת הַנָּשִׁים). Hossza és szélessége 135 rőf volt. Északi és déli kapuján csak

¹ Maximum spatium erat ab austro, proximum ei ab oriente, tertium ab aquilone, minimum vero ab occidente. Eo loco, ubi majus erat spatium, major erat ejus usus». *Middóth*, II, 1. ed. SURENHUS.

² A korinthusi kapu mellett történt a gyermekágyasoknak tisztulása, itt kellett a házasságtöréssel gyanúsított nőknek az előirt szertartások szerint hűségöket bebizonyítaniok. Azért a kapu fölé, egy arany lemezre voltak a törvény ama szavai vésve, melyeket a papnak a pergamenlapra kellett írnia. Az érc-kaputól jobbra volt a papi ruhatár, balra pedig az a kamra, melyben a főpapi ededeláldozat készült.

a nők léphettek be. A körülfutó csarnok oszlopaihoz az önkényes adományok számára gyűjtő ládák voltak erősítve, melyeknek szája trombita alakú, vagyis felül bő, alul szűk volt, hogy tolvaj ne férközhessenek hozzájuk. Nevük alakjuktól héberül שֹׁפְרוֹת (τό γυζοφυλάκιον, Mk. 12, 41. Lk. 21, 1) volt. A nők udvarának négy sarkát kamarák (לְשָׁבוֹת) foglalták el, az északkeleti fás kamrában a szolgálatra alkalmatlan papok az áldozati fát válogatták ki, az északnyugati, poklosok kamrájában az e betegségből megszabadultakat tisztították meg; az olajos kamra délnyugaton volt, itt tartották az italáldozati bort és az olajat, a délkeleti a nazirok kamrája, hol hajukat megnyírták és az áldozati húst főzték. A nők udvarába a prosélyták is bemehettek.

Nyugat felé a válaszfalon egy 50 rőf magas, 40 rőf széles kapu vezetett a legbelső udvarba, mely a harmadik terrászt képezte, s $2\frac{1}{2}$ rőffel volt magasabb az előbbinél. Ide 15 félkör-alaku lépcső vitt, melyek azonban nem voltak magasabbak, mint az oldalkapuk 5 lépcsője. A kapu, mint a többi is, ércből készült, de gazdagabban meg volt aranyozva és ezüstözve; neve FLAVIUS Jos.-nál ἡ μείζων πύλη («nagyobb kapu»). A legbelső udvar hossza 187 rőf, szélessége 135 rőf volt s egy rőf magasságú, csinosan faragott kőkerítés két részre osztotta, a csak 11 rőf hosszú «izraeliták udvarára» (עֲזֶרֶת יִשְׂרָאֵל) és a «papok udvarára» (עִבְרָהִים), melynek hosszúsága 176 rőföt tett. Ide világi férfinak csak akkor volt szabad belépnie, ha kezét az áldozati állat fejére tette, vagy azt maga akarta leölni.

A papok udvarában az oszlopesarnokon (περίστυλον) kívül számos kamra volt a templomi szerelvények számára, melyek rendeltetésükhöz képest külön nevet viseltek. Így az északi oldalon volt a sós kamra, hol az áldozati sót tartották; a Parvá-kamra, melyben az áldozati állatok bőrét besózták, s melynek tetején a főpap engesztelő napkor megfürdött; a mosókamra az áldozatok zsigereinek megmosására; ebből vezetett a lépcsőzet a Parvá-ra. A déli oldalon volt a fás kamra, hol a kiválogatott, ép áldozati fát tartották, fölötte pedig a Parhedrin nevű szoba, melybe a főpap hosszúnap előtt visszavonult. A szenthely közepén a Gazith-terem, melyben a szanhedrin üléseit tartotta; a Gólá-kamra, hol a szükséges vizet kerék segítségével felhúzták;¹

¹ A templom vizét a Salamontól létesített, nagyszerű étámi vízvezeték szolgáltatta. Hogy a templom bőven el volt látva vízzel, Tacitus is bizonyítja:

e fölött az Abtinasz-szoba, hol a füstölő szereket készítették, s a főpap hosszúnappkor előzetesen megfürdött. Az egyik északi kapu mellett volt az u. n. tűzi kamara is, négy szobával, melyekben a kitett kenyereket készítették, az áldozati bárányokat tartották, a papok a hidegben megmelegedtek s a falakból kiálló kőpadokon aludtak. A keleti oldalon két kamarában a lévíták hangszereiket tartották.

A papok udvarát határoló alacsony kőkerítéstől 11 rőfnyire, szabad ég alatt állt az égő-áldozati oltár, mely FLAVIUS JOS. szerint 50 rőf széles és hosszú, s 15 rőf magas volt, míg a *misna* szerint 32 rőf széles és hosszú, s három párkánynyal birt, úgy hogy felső része négyszögben 24 rőföt tett. A felső párkány, melytől az oltár tűzhelye 2 rőfnyi magasságban állott, arra szolgált, hogy a papok az oltár körül járhassanak. Négy sarkán egy rőfnyi magas szarvak voltak, melyek közül a délnyugatiba két cső volt elhelyezve; az egyikben a vér a Kidron-patakba folyt, a másikba pedig az italáldozatot öntötték, mely egy márványlappal elzárt gödörbe (עֵיט) gyűlt az oltár alatt. Az oltár faragatlan, terméskövekből épült, s évente kétszer, húsvétra és a sátor-ünnepre bemeszelték. Felső részének közepe vörös vonallal volt megjelölve a papok tájékozása végett, hogy a vért a szűkséghez képest alul vagy felül hintsék. Délen emelkedett a szintén faragatlan kövekből készült, 32 rőf hosszú, 16 rőf széles lejtős *feljáró* (בִּנְיָן). Az oltártól északra volt a *vágó hely*, hol 6 sorban négyesével 24 karika (טַבַּעֲוֹת) volt a kövezetbe erősítve. Ezekbe illesztették a nagyobb áldozati állatok fejét, midőn levágták őket. Innen északra 8 alacsony oszlop állott, felettük széles cédrus gerendákkal, melyekbe vaskampók voltak verve; ezekre akasztották a megnyúzandó áldozatokat. Ugyanitt 8 márványasztal foglalt helyet,¹ melyeken a levágott jószágokat megmosták, míg az oltár feljárójának nyugati részén egy ezüst asztal állott az istentisztelethez szükséges eszközök elhelyezésére, végül egy márványasztal az áldozati állatok kövérjének lerakására. Az oltár és a templomház közt levő, 22 rőf széles téren kissé délre volt a *vízmedence*, melybe bizonyos Ben Kátin tizenkét csapot illesz-

«Templum in modum arcis, fons perennis aquae, cavati sub terra montes et piscinae, cisternaeque servandis imbris». (Hist. 5, 12).

¹ V. ö. *Middóth*, III, 5. *Támúd* III, 5. *Sekalim* VI, 4.

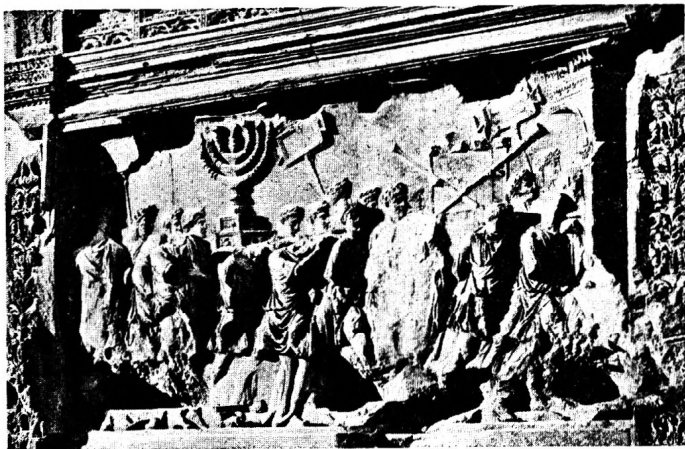
tetett, holott azelőtt csak kettő volt rajta. Itt mosták meg a szolgálattevő papok kezüket és lábukat.

A belső udvar falai a templom részére ajándékozott tárgyakkal (ἑνδομήνη) voltak ékesítve, melyeket Heródes is jelen-
tékenyen megsziporított. Agrippa az egyik gyűjtőláda fölé hatalmas aranyláncot akasztatott, s az értékes ajándékok nem egyszer bámulatra ragadták a szemlélőket (Lk. 21, 5).

A papok udvarában emelkedett végül a páratlan fényű templomház, melynek leírásában FLAVIUS JOS. és a *misna* egészen megegyeznek, csupán a méretekben térnek el néha egymástól. Mivel pedig úgy látszik, hogy e tekintetben a *misna* pontosabb és megbízhatóbb, többnyire azt fogjuk követni. A templomház hat rőffel magasabban állt, mint a papok udvara s 12 lépcső vezetett hozzá. Hatalmas fehér márványkövekből épült, melyek közül a legtöbb 25 rőf hosszú, 12 rőf széles és 8 rőf magas volt. A templomház magassága és hosszúsága a csarnokkal együtt 100 rőföt tett ki. Homlokzatát az előcsarnok (פֶּלֶאֶס) képezte, melynek magassága és szélessége (észak-déli irányban) 100 rőf, hosszúsága pedig csak 11 rőf (FLAV. JOS.-nál 20 r.) volt. Mivel az épület többi részének szélessége 70 rőföt tett ki, az előcsarnok északi és déli irányban 15 rőfnyire kiugrott (FLAV. JOS.-nál 20 r.) A csarnok elején 40 rőf magas és 20 rőf széles (FLAV. JOS.-nál 70 rőf m. és 25 rőf sz.) kapunyílás volt, mely azonban ajtószárnyakkal nem birt. E fölé helyeztette Heródes pártfogójának, Agrippának nevét és az arany római sast, melyet két rabbi felbízgatására a felháborodott zsidó ifjak kevéssel a beteg király halála előtt leszakítottak és összezúztak. Maga az előcsarnok belülről 50 rőf széles, 11 rőf hosszú és 90 rőf magas volt. A hiányzó 10 rőföt valószínűleg a tető födélszéke foglalta el. Itt állott egy márványasztal a frissen sültött kitett kenyerek számára, míg egy arany asztalra a szenthelyről kihozott régi kenyereket helyezték el. A csarnok északon és délen kiugró részét *vágókés házának* nevezték,¹ mert itt tartották az áldozatok levágására szükséges eszközöket. A csarnok belseje és homlokzata egészen meg volt aranyozva (FLAV. JOS. BELL. JUD. V. 5, 4).

¹ *Porticus* fano amplius erat ac latius quindecim cubitis a septentrione et quindecim cubitis a meridie; nomen iis *secespitarum repositorium* (בֵּית הַחֵלֶבֶת), quia eo congerebant secespitas. *Middóth*, IV, 7.

A templomházba a csarnokból egy 20 rőf magas és 10 rőf széles, befelé nyíló aranyozott ajtó vezetett (FLAV. JOS.-nál 55 rőf m. és 16 rőf sz.), mely előtt a templom négy színét viselő, nehéz babiloni kárpit függött, minthogy a szenthely ajtaja nyitva állt. Az ajtó fölött egy roppant nagyságú arany szőlőtő lógott, mely Izrael népét ábrázolta (Iz. 3, 14. Jer. 2, 21. s t. m. h.) s egyes arany bogycók és levelek ajándékozása útján folyton nagyobodott. A templomház belseje 60 rőf hosszú, 20 rőf széles és 40 rőf magas volt, s a helyiség két részre oszlott: a szenthelyre, mely 40 rőf, és a legszentebbre, mely 20 rőf hosszú volt. A szent-

21. kép. A templomi szerelvények Titus diadalívén.

hely déli részén állott a hétágú, arany lámpatartó (l. a 21-ik képet), észak felé a kenyeres asztal, közepén pedig a füstölő oltár.¹ A legszentebbet nem közfal választotta el a szenthelytől, hanem két remek szövésű babiloni kárpit,² mely 1 rőfnyi távolságban függött egymástól, s a külső délen, a belső északon volt

¹ A hétágú lámpatartónak és a kenyeres asztalnak, valamint a 2 ezüst harsonának képét Titus diadalívé őrizte meg számunkra. A füstölő oltár alakját FLAV. JOS. nem írta le, de a lámpatartóról így szól: *λυχνία χρυσοῦ μὲν ὁμοίως πεποιημένη. τὸ δὲ ἔργον ἐξήλλακτο τῆς κατὰ τὴν ἡμετέραν χρῆσιν συνηθείας· ὁ μὲν γὰρ μέσος ἦν κίων ἐκ τῆς βύσσου πεποιητός, λεπτοὶ δ' ἀπ' αὐτοῦ μεμῆκνυτο καυλίσκοι, τριάντης σχήματι παραπλησίον τὴν θέσιν ἔχοντες, λύχνον ἕκαστος αὐτῶν ἐπ' ἄκρῳ κεχαικευμένος· ἐπὶ δ' ἦσαν οὗτοι.* (Bell. Jud. VII. 5, 5).

² Ezt a kárpitot kell mindig értenünk, midőn a sz. könyvek róla beszélnek (Mt. 27, 51. Mk. 15, 38. s t. m. h.)

visszahajtva; a főpap, midőn hosszúnapkor a legszentebbe lépett, a déli oldalon ment be, az északon pedig kijött. A legszentebb egészen üresen állott. A templomház belsején egyetlen ablak sem volt, s csupán a hétágu lámpatartó világította meg. A füst és a romlott levegő kibocsátására hihetőleg külön szellőztető készülék szolgált, mely az oldalépitmény tetőzetén vezetett ki. A szenthely és a legszentebb mennyezete fölött egy 40 rőf magas, 60 rőf hosszú és 20 rőf széles tetőszoba volt, hol különféle értékes tárgyakat helyeztek el. A fődélszékkal együtt tehát a templomház csaknem oly magas volt, mint az előcsarnok. A tetőszobába egy ajtón lehetett jutni, mely délfelé az oldalépitmény tetőzetére nyílt. A templomház fődélzetét 3 rőf magas mellvédő szegte körül, melybe 1 rőf magas, aranyozott nyársak (ὀξυάλαι) voltak ólommal beöntve, hogy a madarakat elijesztsék (בִּלְהַ עוֹרֵב, varjúijesztő). A tetőzet bizonyynyal nem volt egész lapos, hanem közepén kissé magasabban állott, hogy a víz lefolyhasson, melynek levezetésére csatornákat alkalmaztak (*Mid-dóth*, IV. 6).

A templomházat észak, nyugat és délfelől kétemeletes oldalépitmény (οἶκος περιστερι) vette körül, mely összesen 38 szobácskát foglalt magában. Az északi és déli szárny minden emeletén 5—5 szoba, a nyugati szárny földszintjén és első emeletén 3, a másodikon pedig 2 szoba volt. Ezeket egymásba nyíló ajtók kötötték össze, azonkívül minden szobából a föltte levőkbe is föl lehetett jutni. Az oldalépitmény főbejárata a templomház északkeleti sarkában volt, hol egy csigalépcső (מִסְפָּה) vezetett az emeletre és a lapos tetőzetre; azonkívül az előcsarnokból is be lehetett menni egy kis ajtón a sarokszobába. A délkeleti sarokban a tetőcsatorna vízvezetéke volt. A templomház szélessége az oldalépitményekkel együtt 70 rőföt tett ki. (FLAVIUS Jos. szerint 60 r. Bell. Jud. V. 5, 5).¹

Mivel a templom tömérdek kincset foglalt magában, természetes, hogy a papok és lévíták éberen őrködtek föltte s külön templomi őrseget is szerveztek, melynek élén a templomka-

¹ A misna (*Mid-dóth*, IV. 7) a következő pontos adatokkal igazolja ezt: A csigalépcsőház fala 5, a csigalépcső 3, a szoba fala 5, a szoba 6, a templom fala 6, belső tere 20, a templom másik fala 6, a szoba 6, annak fala 5, a vízvezeték kamrája 3, fala 5, összesen 70 rőf.

pitány állott (Csel. 4, 1; 5, 24. 26), kinek tiszte volt a rendet is fentartani, s arra ügyeltetni, hogy a pogányok a tilalmazott területre ne lépjenek. Éjjelre a külső és belső udvar összes kapuit bezárták, az őrségeket helyükön felállították, s egy rendőrtiszt égő fáklyával minden éjjel körjáratot tartott, hogy személyesen meggyőződjék, vajjon az örök helyükön vannak s nem alusznak-e? Mivel a szolgálattelvő papság naponként változott, a kapuk kulcsait mindig délben adták át a sz. edényekkel együtt (FLAVIUS JOS. C. Apion. 2, 8). A kulcsok a belső udvar egyik szobájában, egy mélyedésben voltak elrejtve, melyet márványlap zárt el. Midőn a zárás ideje elérkezett, egy pap elővette a láncra fűzött kulcsokat, s a lévita őrséget a kapun kívül hagyva, bezárta azt, s miután tisztjét végezte, a kulcsokat ismét visszatette helyükre. A templomi őrség száma jelentékeny volt, mert csupán a kapuk bezárásához 200 embert kellett alkalmazni.

A templomi rend fentartása bizonyos szabályokat is szükségesekké tett, melyek minden templomlátogatót köteleztek. Így tilos volt a templomhegyre botot vinni, mit csak a templomfelügyelőnek engedtek meg; nem volt szabad a földre köpni, gyorsan járni, nevetgélni; a papoknak és lévítáknak mezitláb kellett járniok, de a népnek könnyű saruk viselése meg volt engedve. Poros lábbal tilos volt belépni, miért is előbb a lábat megmosták. Nem volt megengedve tarisznyát bevinni, vagy az övben pénzes zacskót tartani; az áldozati állatok vételére, vagy a perselybe szánt pénzt a látogatók tehát kezökben tartották. A belső udvarban tilos volt az ülés¹ vagy fekvés is. A nép fődött fejfel, állva, kezét mellére téve imádkozott, úgy, hogy a balkéz a jobb alatt volt. Az égő-áldozati oltárnak soha sem volt szabad hátat fordítani, tehát hátrálva távoztak a legbelső udvarból.

A heródesi templom, mely fehér márvány falaival, ragyogó aranyozásával szemkápráztató látványt nyújtott (Mk. 13, 1), az egész városban és környékén messze látható volt. Ennek udvarában és csarnokaiban hirdette Jézus tanítványainak és a népnek evangéliumát, s megjövendölte, hogy e hatalmas épület úgy elpusztul, hogy kő kövön nem marad. Az isteni ajakról elhang-

¹ A belső udvarban még a papoknak és lévítáknak sem volt szabad leülniök. Kivételt csak a Dávid-házbeli királyok képeztek, kik a trónon helyet foglalhattak.

zott szavak sokkal hamarabb beteljesültek, mintsem a templom újjáalkotója sejtette. A zsidó nép gyors léptekkel sietett a végső katasztrófa felé, mely a szent hajléknak is pusztulása lőn. A lázadó zsidók megfékezésére küldött római sereg Jeruzsálem elfoglalása után 70-ben a templomot is ostrom alá vette, hová a felkelők mint végső menedékbe vonultak. Titus mindent elkövetett ugyan, hogy ezt a remek épületet megmentse, de a lángok nem ismertek kíméletet, s a fővezér legalább azt igyekezett megmenteni, a mihez hozzáférhetett. Így kerültek a törvénykönyv, az arany lámpatartó, a kenyeres asztal, a templomi arany edények, a drága kárpitok Rómába, hol egy ideig az arany edényeket a béke templomában, a törvénykönyvet és kárpitokat pedig a császári palotában őrizték,¹ de a templomház maga csakugyan úgy elpusztult, hogy egy kő sem maradt helyén, mert Hadrián császár 136-ban a templomnak még alapját is felforgattatá.

17. §. A zsinagógák.

A zsinagógák¹ (בֵּית הַתְּפִלָּה, συναγωγή), a zsidók vallásos gyülekező helyei, valószínűleg a babiloni fogság előtt keletkeztek, de a fogság alatt nagyobb fejlődésnek indultak. Midőn ugyanis Nebukadnezár a jeruzsálemi templomot elpusztította s a nép a szent földtől távol volt, egyre érezhetőbbé lett a szükséglet a vallásos gyülekező helyek iránt, melyeket a szülőföldre való visszatérés után még inkább kifejlesztettek s oly fontosságot nyertek, mint a templom maga. Ez időtől fogva az áldozatok bemutatása mellett kiváló súlyt helyeztek a zsidók a törvény magyarázatára (Neh. 8, 1. s k.), mi a zsinagógai intézmény fokozatos fejlődését vonta maga után. A zsinagóga céljaira eleintén a köz-

¹ A templomi arany edényeket Genseric az V. században állítólag Káthágóba vitte, honnét Belizár Konstantinápolyba küldötte; később Justinian császár a jeruzsálemi ker. templomoknak ajándékozta, s azóta nyomuk veszett. V. ö. PROCOPIUS, De bello Gothico, lib I. RELAND, De spoliis etc. 133. l.

¹ A zsinagóga intézményét kimerítően tárgyalja CAMP. VITRINGA. De synagoga vetere libri tres. Franecq. 1696. — Ujabban CARPZOW, Löw L. SCHÜRER és LEYRER foglalkoztak e kérdéssel. V. ö. Löw L. Ursprung der Synagogen, Graetz, Monatschrift, XXXIII. 98. s k. II. — SIEFFERT, Die jüd. Synagoge zur Zeit Jesu, 1876.

ségházakat használták, hol a nép szombatonként a szentírás hallgatására és a törvény magyarázatára összegyülekezett, de később külön épületek emelkedtek. Természetes, hogy a zsinagógák a nagyobb városokban terjedelmesebbek és díszesebbek voltak a kisebb helyek imaházainál, s Jézus korában nemcsak Palesztina minden zsidó közösségében, hanem a szír, kisázsiai és görög városokban is épültek zsinagógák (Csel. 9, 2; 13, 5; 14, 42; 14, 1; 17, 1. s a t.), sőt a nagyobb városok több¹ ily imaházzal bírtak

22. kép A kefr-bereimi zsinagóga romjai.

(Csel. 9, 2. 20), melyekkel rendszerint iskola is volt egybekötve. Szegényebb közösségek számára olykor gazdag magánosok emeltek zsinagógát (Lk. 7, 5), míg oly helyeken, hol zsinagógát nem volt szabad építeni, a nép a városon kívül, bekerített, külön *imád-*

¹ A *talmúd* azon állítása, hogy Jeruzsálemben 480 zsinagóga volt (Megillá, f. 73. 4), csak rabbinikus túlzáson alapul, épp úgy némely keleti zsinagóga állítólagos régisége is, mint az ókairói, babiloni és aleppói, melyek a bibliai korból származtatják keletkezésüket. V. ö. HANBERG, Bibl. Alterth. 351. l.

közö helyeken végezte ájtatosságát (προσευχή vagy προσευκτήριον)¹ melyek gyakran be sem voltak földve.

A zsinagógák közönségesen folyóvizek² mellett (Csel. 16, 13), vagy a tenger partján, olykor pedig magasabb helyeken, sőt a szentéletű férfiak sírja közelében is épültek (Mt. 23, 29). Az északi Galileában most is meglevő, s valószínűleg a Krisztus utáni I. vagy II. századból származó zsinagóga-romokból következtetést vonhatunk azok építése módjára. Bejáratuk rendszerint délre volt, s diszes főkapuval, és két kisebb oldalajtóval bírtak (l. a 22. képet). Néha oszlopcsarnok ékesítette a homlokzatot. Némely zsinagóga belsejét két oszlopsor három hajóra osztotta, sőt a tell-chumi zsinagóga öthajós volt. Hogy tetőzettel bírtak-e, ma már megállapítani nem lehet. A főhelyet a szent láda (אֲרוֹן) képezte, mely a zsinagógának Jeruzsálem felé néző falába volt illesztve s a szent könyveket foglalta magában. A tér közepén emelkedett a szószék (בִּימָה, βήμα) és az olvasó állvány (ἀναλογιστὸν) melyre a felolvasó a szent írást helyezte. Szükségesek voltak még a lámpák is, melyekkel szombaton és ünnepeken a zsinagógát kivilágították, a függő «örök lámpa» és a szent láda közelében álló nyolckarú gyertyatartó (Ján. 10, 22), melyet a Chanukká ünnepen gyújtottak meg. Továbbá az újévi kürt és a böjti napokon fútt harsóna.

A zsinagóga elő részét a padok foglalták el, hol a férfiak, arceal a szent láda felé fordulva ültek. Az első padokban (πρωτοκαθεδρίαι, Mt. 23, 6) a zsinagóga elüljárói, az írástudók és a vének foglaltak helyet, kik a szent ládának háttal ültek s így a nép felé voltak fordulva (Jak. 2, 3). A nők akarzaton, vagy a rácoszattal elkülönített helyen vettek részt az isteni tiszteleten.

A zsinagógai istentiszteletre a nép a szombaton és ünnepeken kívül a hét 2. és 5. napján is egybegyűlt. Az isteni tisztelet lényeges részét az imádság és a szent könyvek szövegének eredeti nyelven való felolvasása, lefordítása és magyarázata képezte. Az imádságokat a fehér köpenybe (tallith) öltözött és imaszijjakkal ellátott (Ex. 13, 16. Mt. 23, 5) előimádkozó végezte

¹ Csel. 16, 13: ἐξήλθομεν ἐξω τῆς πόλεως πρὸς ποταμὸν, ὃ ἐνομιζέτο προσευχῇ εἶναι. Minthogy a προσευχή helyén néhol zsinagóga emelkedett, a két elnevezés később felváltva lón használatos V. ö. FLAVIUS Jos. Antt. XIV. 10, 23. és Vita, 54. §.

² Magy. Zsidó Szemle, X. k. 492. s k. 11.

a jelenlevőkkel együtt, mire a törvény egy fejezetének felolvasása következett eredetiben, mely célból Mózes öt könyve 154 *parásdra* (פרשה) volt felosztva, s három év alatt olvastatott föl teljesen.¹ Jézus korában már a próféták iratait is nyilvánosan felolvasták (Lk. 4, 16. Csel. 13, 15. 27), melyeknek egy-egy, a thóra heti szakasza után felolvasott része *haftará* (הפטרה) nevet viselt. A felolvasókat a férfiak közül a zsinagóga elöljárója jelölte ki, a fordítást (targum) pedig külön tisztviselő versenként adta elő. Ezt a felolvasó áldása fejezte be, mire a nép hangos Ámén-nel felelt (Neh. 8, 6. I. Kor. 14, 16), a szent iratokat pedig vászon vagy selyem takaróba göngyölítve, ismét a szent ládába tették, mely előtt a kárpit (párókhet) függött. Most következett a felolvasott szentírási részek magyarázata, melyre a jelenvoltak közül bárki vállalkozhatott (Lk. 4, 16. Csel. 15, 21).

A zsinagóga személyzetéhez tartozott a *zsinagóga elöljárója* (ἀρχισυνάγωγος, Lk. 8, 49; 13, 14; ראש הַכְּנֶסֶת, ἀρχων τῆς συναγωγῆς), ki a zsinagóga összes ügyeit intézte s az épületre felügyelt. Ennek tanácsosai voltak a *vének* (πρεσβύτεροι, πρεσβύτες, ποιμένες, Mk. 5, 22. Lk. 7, 3. Csel. 13, 15), kik a rend felett órködtek, a bűnösöket megfeddték, ostromozással büntették, vagy a közösségből kizárták, s a szegényügyet intézték (Mt. 10, 17; 23, 34. Ján. 8, 22. stb.) Ezek alá volt rendelve a zsinagóga *megbízottja*, (שְׁלִיחַ צְבִיר, ἀγγελος τῆς ἐκκλησίας, Jel. 2, 1), ki mint előimádkozó ténykedett, az írásbeli és a külső ügyeket végezte (*Rós hasáná*, IV. 9.)

A szolgának (ὑπηρέτης, שֹׁמֵר, Lk. 4, 20) kötelessége volt a zsinagógát kinyitni és bezárni, tisztántartása felől gondoskodni, a lámpákat meggyújtani, az iratkereseket a felolvasónak átnyújtani s eltenni, s végül a megostorozást végrehajtani (Lk. 4, 20. Mt. 10, 17. Csel. 22, 19). Olykor a tanítói tisztet is ő végezte, s néha a felolvasót helyettesítette. Némely zsinagógánál *alamizsnagyüjtőt* (δικαιονος, גִּבְיָא צְדָקָה) is alkalmaztak (Csel. 6, 5. Róm. 16, 1).

A zsinagóga intézménye nemcsak azért birt kiváló fontossággal, mert a zsidó népet ősei hitében s a nemzeti egységben meg-

¹ A parásák és haftárak száma jelenleg 54, s egy év alatt olvastatnak föl. Ezek a nagyobb olvasmányi részek *szedáróth* nevet is viselnek, s a Krisztus utáni korban állapították meg.

tartotta, hanem azért is, mivel a keresztény vallás gyors elterjedésének egyik hatalmas tényezője lőn, a mennyiben Jézus és apostolai a zsinagógákban léptek föl először, s a zsinagógiai magyarázatokból és szónoklatokból¹ fejlődött ki a ker. prédikáció, a tanításnak és az erkölcsök javításának kiváló eszköze.

¹ V. ö. Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt. 2. kiad. Frankfurt a/M. 1892.

MÁSODIK SZAKASZ.

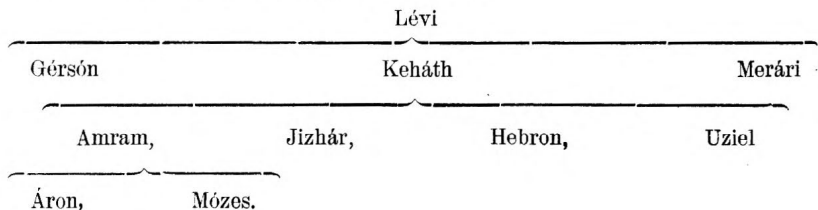
A KULTUSZ-SZEMÉLYZET.

18. §. A kultusz-személyzetről általában.

Az istentiszteleti cselekmények végzésére és a szent dolgok keze lésére Jahve a szövetség megkötése után *Lévi* törzsét választotta ki, mely ez által a többi törzs fölé emelkedett s a kultusz-személyzetet képezte. Mózes az Úr különös parancsolatára a papi tiszttet, melynek feladata főkép az áldozatok bemutatása volt, Áronra és négy fiára ruházta. Ezek Nádáb, Abihú, Eleázár és Ithámár voltak, kik a papi hivatalt örökség gyanánt ismét utódaikra hagyták (Ex. 28, 1. s k.) Lévi törzsének¹ többi tagjai, melyek Gércsón, Keháth és Merári nemzetségéhez tartoztak, mint Jahvének tulajdonai a papok rendelkezésére bocsáttattak s kötelességükben állott a papoknak mindazon dolgokban segédkezni, melyeket nem kizárólag a papoknak kellett végezniök (Num. 1, 49. s köv. 3, 6. s köv. 4, 20 ; 8, 15. s k. Dt. 10, 8).

Mivel az izraeliták első szülöttei az egiptomi fogságból való kiszabadulás óta valamennyien Isten szolgálatára voltak szentelve (Ex. 13, 2), hogy az elsőszülöttek számát megállapítsák, Mózes a nép első szülötteit az egy hónaposaktól kezdve mind meg-

¹ Lévi törzsének családfája a következő :

számláltatta. Ez alkalommal az első fiszülöttek száma 22,273-ra rugott, míg a lévítáké 22,000-et¹ tett ki (Num. 3, 39. 43). Mivel tehát az elsőszülöttek száma 273-mal több volt a lévítákénál, ezeknek fejenként öt ezüst sekel váltságdíjat kellett fizetniök, mint-hogy helyettök a lévíták nem szolgálhattak, s az így befolyt összeg Áront és fiait, mint a zsidó nép papjait illette (Num. 3, 46. s k.)

Minthogy Mózes először egy midjáni nővel, Šippórával lépett házasságra (Ex. 2, 21. s k. 18, 2. s k.), ennek halála után pedig egy aethiópiai nőt vett feleségül (Num. 12, 1. s k.), az ő maradékaik nem lehettek áldozópapok, hanem csak lévíták, mivel a törvény szerint a papoknak idegen nőkkel nem volt szabad házasságot kötniök (Lev. 21, 7. 14).

A lévíták nem mindnyájan birtak egyenlő jogokkal és kötelességekkel, hanem valamint a szent hely három részre volt felosztva, úgy Lévi törzsének fiai is szolgálatuk, rangjuk és jogaikra nézve három részre osztoztak. Áron, halála után pedig mindenkor az ő családjának feje volt a *főpap*, kinek a legszentebben kellett a szolgálatot teljesíteni. Áron fiai voltak a tulajdonképeni *áldozópapok*, kik a szenthelyen és az áldozati oltárnál ténykedtek, végül a szoros értelemben vett *lévíták*, kik mint a papok segédei csak a tornácban végezhettek oly istentiszteleti ténykedéseket, melyeket a mózesi törvény határozottan körülírt.

Az ó-szövetségi kultusz-személyzet főadata volt az Úr törvényét eredeti tisztaságában fentartani, arra a népet oktatni, annak végrehajtását eszközölni és az utódokra származtatni (Lev. 10, 11. Dt. 31, 9—13; 33, 10; 17, 18). És e föladat teljesítésére Lévi törzse csakugyan a legalkalmasabb volt, a mennyiben ez a törzs az Egiptomból való kiszabadulás után kiváló tekintélyre tett szert, s midőn a nép megfélemezvén az Urral kötött szövetségről, bálványozóvá lett, theokratikus érzületét híven megőrizte s nem késlekedett Mózes parancsolatára megsemmisíteni a bálványozókat, kik az istenileg kinyilatkoztatott vallást megfertőztetni nem átlallották (Ex. 32, 25. s k.)

¹ A Num. 3, 22. 28. és 33. szerint a lévíták száma 22300-ra rugott, melyből a Gerson nemzetségre 7500, Keháthéra 8600 és Meráriéra 6200 esett; de valószínű, hogy a számok leírásánál tollhiba esúszott be, s innét származott a számok eltérése, habár a talmúd az eltérést másképp igyekszik kimagyarázni.

ELSŐ FEJEZET.

A LÉVITÁK ÉS AZ ÁLDOZÓPAPOK.

19. §. A lévíták.

A lévíták fölavatása Isten szolgálatára a Num. 8, 5—22. szerint következőleg történt. Mózes kevéssel a Színaj hegytől való elindulás előtt a tisztulás vizével (מִי הַתְּהִיטֻת) meghintette a lévítákat, kik erre hajukat és szakállukat megnyírták, testöknek minden szőrét leborotválták, ruháikat pedig megmosták. A tisztulás vizét a régiségtudósok különbözőkép magyarázzák s FLAVIUS JOS. szerint Mózes a lévítákat forrásvízzel tisztította meg (Antt. III. 11, 1), de legvalószínűbb, hogy azt a vizet használta, mely a tornác réz medencéjében állott s a bibliában szent víznek mondatik (Num. 5, 17).

A test szőrének leborotválása azért történt, hogy a lévíták testileg *egészen* megtisztuljanak, mivel a szőr közé, kivált a forró keleten, a legtöbb tisztátlanság szokott lerakodni. Ugyancsak a tisztulást jelentette a vízzel való meghintés is, mert a víz, mint a testi tisztaság nélkülözhetetlen eszköze, legalkalmasabb jelvényül szolgált a lelki tisztaság feltüntetésére. Már pedig a lévítáknak, kik nem csupán az Úrnak voltak szentelve, hanem szent hivatalra képesítették, a bűn tisztátalanságából a szentség állapotába kellett emelkedniök s így szükséges volt, hogy a belső tisztulást külső szertartás is feltüntesse a nép előtt, s hogy a lévíták még ruhájokat is megmossák, a mint a népnek is hasonlót kellett tennie, midőn az Úr a tizparancsolat kihirdetése végett a Színaj ormán megjelent.

A tisztulási szertartás végével a lévíták egy tulkot választottak égő áldozatul a megfelelő eledel-áldozattal együtt, Mózes pedig egy másik tulkot bűnáldozatul, mire a lévítáknak a tornácban az égő-áldozati oltár közelébe kellett gyülekezniök, hol a zsidó népnek képviselői, a törzs- és nemzetségfők szintén megjelenvén, kezöket a lévíták fejére tették (Num. 8, 10), Áron pedig *lengetés* által az Úrnak fölajánlotta őket. A nép előkelőinek kézföltétele lényegileg ugyanazt jelentette, a mit az áldozati kézföltétel, t. i. hogy a nép bűneit a lévítákra viszik át, kiknek e

bűnöket ki kell engesztelniök. A lengetés szertartása pedig, mely abban állott, hogy Áron a lévítákat a frigysátor bejáratáig, s innét az égő-áldozati oltárhoz vezette, azt jelenté, hogy a lévíták az Úr tulajdonába bocsáttattak, ki azonban ezt a tulajdonjogot a papokra ruházta, hogy a lévítákban alkalmas segédeket nyerjenek.

A fölavatás a két tuloknak feláldozásával fejeződött be. A lévíták kezöket a tulkok fejére tevén, Mózes az egyik állatot a megfelelő eledel-áldozattal együtt égő áldozat gyanánt, a másik bikát pedig bűnáldozatul bemutatta, a mi által a lévíták bűneit megengesztelie (Num. 8, 12). A kézföltevés szertartása azt jel-

képezte, hogy az áldozók bűneiket az áldozatra ruházták, mely helyettök szenvedte el a halált, s így az ő bűneiket eltörölte. Mivel a lévíták felavatásáról a sz. könyvek többé nem tesznek említést, kétséget sem szenved, hogy ez a szertartás nem ismétlődött, hanem kihatott a későbbi kor lévítáira is, kik a törvényben megállapított életkort elérvén, minden külön felavatás nélkül kezdtek meg szolgálatukat.

A lévíták hivatalos ruházattal Mózes korában nem bírtak, de Salamonról azt olvassuk (Fl. Jos. Antt. VIII. 3, 8), hogy kétszázezer bisszus ruhát ajándé-

23. kép. Lévíta.

kozott a templomban éneklő lévíták részére, kik a templomfölszentelés alkalmával is len- vagy pamut-vászon ruhába voltak öltözve. Hogy azonban ez a ruházat durvább volt a papokénál, abból is kitűnik, hogy a lévíták II. Agrippától engedélyt kértek a papokéhoz hasonló lenvászon ruha (λενή στολή) viselésére, mit a király a szinedrion jóváhagyásával meg is adott, s a lévíták a hazai törvények megsértésével (FLAV. JOS. ANT. XX. 9, 6) a papokéval egyenlő ruhában jártak. (L. a 23. képet).

A lévíták tiszte volt a sivatagban való vándorlás idejében a frigysátort a papokkal együtt őrizni (Num. 1, 49. 53), azt szét-szedni, tovavinni és fölállítani, mely alkalommal a keháthiták

vitték a frigyládát, a kitett kenyerek asztalát, a hétkarú lámpa-tartót, az oltárokat a megfelelő edényekkel együtt, végül a leg-szentebb előtt függő kárpitot (Num. 3, 31; 4, 15. s k.) Mivel ezeket a tárgyakat a lévítáknak nem volt szabad megérinteniök, a papok előbb betakarták, s aztán a lévíták vállukon vitték tova (Num. 7, 9). A meráriták a frigysátor szilárd alkotó részeit hordozták, s mivel ezek nagyon súlyosak voltak, négy kocsit és nyole igavonó barmot bocsátottak rendelkezésükre (Num. 7, 7. s k.) A gérsoníták végül a takarókat, köteleket stb. vitték, mely célra 2 szekeret és négy barmot kaptak (Num. 3, 25. s k.) A későbbi korban is a lévíták vitték a frigyládát (I. Kir. 6, 15. II. Kir. 15, 24. III. Kir. 8, 4. I. Kr. 16, 15), midőn pedig a jeruzsálemi templom fölépült, az ő kötelességök volt arra felügyelni, kapuit kinyitni és bezárni (I. Kr. 9, 27), úgy hogy ők képezték a *templomőrséget*, melynek elüljárója (*σπαρχηγός*) nagy tekintélynek örvendett¹ s külön jegyzővel rendelkezett (FLAV. JOS. ANT. XX. 9, 3). Ez az elüljáró rendesen a főpap egyik fia volt, de legalább is papi nemzetségből származott. Ugyancsak a lévíták feladata volt a templom javítására szükséges összeget egybe-gyűjteni (II. Kr. 34, 9), a templomi munkásokra felügyelni s mindazt végezni, mit a biblia *külső munka* (I. Kr. 26, 29) név alatt egybefoglalt. Továbbá örködtek a templom kincsei fölött, s a templom és a szent edények tisztántartásáról gondoskodtak (I. Kr. 9, 28. s k. II. Kr. 29, 16).

Az áldozatok bemutatásánál a lévíták csak annyiban működtek közre, hogy ők nyúzták meg az áldozati állatokat (II. Kr. 29, 34), a papoknak odanyújtották a hintésre szánt vért (II. Kr. 30, 16), sőt a tisztátalan izraeliták helyett ők vágták le a húsvéti bárányt (II. Kr. 30, 17; 35, 6). Léviták gondoskodtak arról, hogy a lángliszt, a bor, olaj, tömjén sat. a tárházakból ki ne fogyjon, s végül ők készítették a kitett kenyereket és a többi áldozati eledeleket (I. Kr. 9, 31; 23, 29).

A lévíták kötelessége volt továbbá a népet a törvényre oktatni (II. Kr. 17, 8; 35, 3), azt megmagyarázni, a szombat megtartása felett örködni, a családi lajstromokat vezetni, sőt részben a bírói tisztet is gyakorolni (I. Kr. 23, 4. II. Kr. 19, 8. Neh. 11, 16).

¹ Ezt kell értenünk a Csel. 4, 1; 5, 24-ben előforduló *σπαρχηγός τοῦ ἱεροῦ* alatt is, míg a Lk. 22, 4-ben említett *σπαρχηγὸς τοῦ ἱεροῦ* hihetőleg nem a templomőrség, hanem a templom elüljárói voltak. V. ö. II. Kr. 35, 8.

Dávid király a frigysátort Jeruzsálembe vitetvén, a lévíták előtt új működési tért nyitott, amennyiben az isteni tisztelet ünnepiességének emelésére a szent helyen a lévítákból zene- és ének-kart szervezett, s őket megszámláltatván, négy csoportba sorozta. A lévíták száma 38,000-re rugván, Dávid 24 ezret azzal bízott meg, hogy az Ur házának munkáját vezessék, 6000-et jegyzők és bírák gyanánt alkalmazott, 4000-et a templom öreivé rendelt (II. Kr. 8, 14), míg a többi 4000 mint egyházi zenész és énekes működött (I. Kr. 23, 3. s k.) A szoros értelemben vett 24000 lévítát 24 osztályba osztotta, melyek a szolgálatban, mint a papoké is, minden nyolc napban felváltották egymást (Fl. Jos. Antt. VII. 14, 7), de a Krónika könyvének tanúsága szerint a templomőröket és a zenészeket is hasonlóképp 24 osztályba sorozta (I. Kr. 25. I. Kr. 26, 1—19), melyek a szolgálati sorrendet sors által határozták meg (I. Kr. 24, 31). Minden egyes osztály saját *elüljárókkal* birt, kik különböző néven (שָׂרִים, רָאשִׁים) fordulnak elő (I. Kr. 24, 20—31. II. Kr. 35, 9. Neh. 11, 16; 12, 24).

A legalsóbb rendű munkák végzésére a lévítáknak is voltak segédeik (שִׁבְעִים), kik valószínűleg hadi foglyok voltak s kiket mint rabszolgákat a szent helynek ajándékoztak (Num. 3, 9). Ilyenek voltak a gibeónbeliek, kiket Józsuá a frigysátor mellé favágókul és vízhordókul rendelt (Józs. 9, 21). A nathínok a későbbi korban részint a templomhegyen (Neh. 3, 26), részint a lévíták városaiban laktak (Ezr. 2, 70. Neh. 7, 23), s idegen származásuk miatt a nép megvetette őket, úgy hogy zsidó nő nem léphetett velök házasságra, sem a nathínok leányait zsidó férfi nem vehette el (*Misna*, Jebámóth II. 4; VIII. 3).

Mivel a frigysátor körül s a templomban is számos oly munka akadt, melynek elvégzésére a nők legalkalmasabbak voltak, azt látjuk, hogy a szent helyen *nők* is szolgáltak (Ex. 38, 8. I. Kir. 2, 22). Ezek alatt nem a lévíták feleségeit kell értenünk, hanem oly *hajaodonokat*, kik magukat a szent hely szolgálatára szánták s ott a kárpitok, szőnyegek javítását, a ruhák és szent edények tisztogatását végezték. Mivel ezeknek a hajaodonoknak a szent helyen való tartózkodása különböző visszaélésekre szolgáltatott okot (I. Kir. 2, 22), úgy látszik, hogy később eltiltattak, mert csak a második templom korában akadunk ismét annak nyomára, hogy a szent helyen nők lak-

tak.¹ Ezek azonban nem kolostorszerű életet vittek, mint némelyek állítják, hanem csak vallásos buzgalmok birta őket arra, hogy a templom közelében tartózkodjanak (Lk. 2, 37).

20. §. A lévíták illetményei és szolgálati idejük.

Mivel a lévíták kiváló állást foglaltak el Izrael népe körében, a mennyiben a sz. helyen való szolgálatuk, bírói és tanítói tisztjük folytán közbecsülésnek örvendtek, és állásuk mindjárt a papoké után következett, Isten nem akarta azt, hogy oly terhes foglalkozásokkal legyenek kénytelenek keresni kenyerüket, mint a többi nemzetségek, mely munkák erejüknek java részét az isteni szolgálattól és egyéb fontos teendőiktől elvonták volna. Azért Lévi törzse Kánaán földjének felosztásakor nem kapott részt, vagyis különálló területet kizárólagos tulajdonul, hanem a különböző törzsek közt 48 várost nyert lakóhelyül, melyek közül 35 a lévítákat illette.

E lévita-városok a nyugati és keleti Jordán-tartomány északi részében feküdtek s meglehetősen arányosan voltak az egyes törzsek közt felosztva. A Keháth-család tíz várost kapott, és pedig Efraímban négyet, u. m. Sekhemet, Gezert, Kibšaimot és Béth-Hórónt. Dánban négyet, Eltheját, Gibthónt, Ajjálónt és Gath-Rimmónt. Menasse nyugati féltörzsében kettőt, Taenákhót és Gath-Rimmónt. A Gércsón-családnak tizenhárom város jutott, u. m. Menasse keleti féltörzsében kettő: Gólán és Beesthrá; Isszaskhárban négy: Kisjón, Dábrath, Jarmúth és Én-Gannim; Ásérben négy: Miseál, Abdón, Helkáth és Rehób; Naftáliban három: Kedes, Chammoth-Dór és Karthán; a Merári-családnak tizenkét város jutott, és pedig Zebulónban négy: Jokneám, Karthá, Dimná és Nahalál; Rúbén törzsében négy: Bešer, Jahšá, Kédémóth, Méfáath; Gádban négy: a gileádi Rámóth, Machanaim, Hesbón és Jaezér (Józs. 21, 4—38. Num. 35. 2—8).

¹ Ezt bizonyítja R. AZARJA DE ROSSI (Imré Biná, 60. f. 292. b.), továbbá a *Protevangelium Jacobi minoris* (7. és 8. f.), a *Historia de nativitate Mariae* (4. f.) továbbá a *praesentatio B. M. V. ünnepe nov. 21-én*, melyre vonatkozólag XIV. BENEDEK pápa (De festis, 361. l.) ekkép ír: «Nos, qui ne tantillum quidem a communi ecclesiae sententia recedere volumus, dicimus B. virginem in templo praesentatam esse, ut ibi bene educaretur.»

Ezekben a városokban nem kizárólag lévíták laktak, hanem mások is; ők csupán házakkal birtak, melyekhez a város falától minden irányban 2000 rőfnyi legelő tartozott. A lévítáknak ezeket a házakat szabad volt elhagyniok, s más városba is költözniök, mely esetben házukat eladhatták (Lev. 25, 32. Num. 18, 8). Az elköltözést sokszor hivataluk is megkívánta, azért az ily idegen lévítát a törvény a lakosok jóindulatába és vendégszeretetébe ajánlja (Dt. 14, 27. s k.; 26, 12). Midőn Salamon halála után Izrael népe ketté szakadt, s Jeróbeám alattvalóit a jeruzsálemi templom látogatásától tiltotta, a lévíták elhagyták Izrael országát, és Júdában, leginkább Jeruzsálemben és annak környékén települtek le (II. Kr. 11, 13. s k.) Épp úgy a babiloni fogság után többnyire a fővárosban, Jerikóban és a Júda, meg Benjámin törzsek helységeiben kerestek lakó helyet.

Lévi törzsének eltartásáról a törvény akkép intézkedett, hogy a többi nemzetségek az összes gabonatermesztményekből,¹ a gyümölcsből, borból, továbbá a lábas jóságokból *tizedet* (מעשר, δεσμία) fizettek neki, mely tulajdonkép Jahvét, mint az igéret földjének királyát illette ugyan, de ő azt lévítáinak engedte át (Lev. 27, 30. 32. Num. 18, 21. 24. 26). A misna (valamint Tóbiás könyve 1, 7. 8) háromféle tizedet különböztet meg. Az *első* tizedet minden családfő évente a lévítáknak tartozott beszolgáltatni, mely alkalommal a termeszterményeket a papok által megszabott áron megválthatták, de kötelesek voltak a becsáron felül annak $\frac{1}{5}$ -öd részét is kifizetni. A lábas jóságokat megváltani nem lehetett, hanem tekintet nélkül azok minőségére, számlálás alkalmával minden tizedik jóság (szarvasmarha, kecske vagy juh) a lévítáknak esett. E tizednek tizedrészét a lévíták a papok eltartása végett, azoknak voltak kötelesek átengedni, míg a megmaradt $\frac{9}{10}$ -ed részt maguk közt arányosan felosztották (Num. 18, 31). A *második* tizedet a lakosság csupán a dézsma után megmaradt termeszterményekből szolgáltatta be Jeruzsálemben oly célra, hogy ott abból ünnepek alkalmával béke-áldozatokat mutassanak be, s a velők járó lakomákhoz a papokat és lévítákat is meg kellett hívniok (Dt. 14, 22—27). A *harmadik* tized végül

¹ A későbbi időben a farizeusok és a talmudisták a tizedet még a kerti veteményekre és növényekre is kiterjesztették, mint Mt. 23, 23. Lk. 11, 42. bizonyítják.

abban állott, hogy az izraelita családtyák minden harmadik évben azoknak a természetényeknek tized részét, melyek az első és második tized levonása után¹ még megmaradtak, szeretetlakomák tartására voltak kötelesek fordítani, melyeken a lévíták, idegenek, özvegyek és árvák vettek részt. Az ily lakomát azonban minden izraelita ott rendezhette, a hol neki tetszett (Dt. 14, 28. 29; 26, 12. s köv.)

Ezeknek a tizedeknek nem egyedül az volt a rendeltetésük, hogy a lévíták eltartásáról illendően gondoskodva legyen, hanem az is, hogy Izrael fiainak emlékezetébe juttassák, miképp minden adomány Istentől jó, kinek a vett jótéteményekért és áldásért hálával, köszönettel tartoznak. A tizedadás rendezésével Mózes csak egy régi szokást erősített meg, mely már a pátriárkák korában fennállt (Gen. 14, 20; 28, 22), s a többi népeknél is feltalálható.²

A tizedfizetés kötelezettsége természetesen csak azután lépett életbe, midőn Izrael fiai Kánaán birtokába jutottak. Mivel a törvény semmi ellenőrzésről nem tesz említést, hihető, hogy a tized beszolgáltatása az egyesek lelkiismeretére volt bízva. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a bálványozás elterjedésével a lakosság e köteleességét lanyhán vagy éppen nem teljesítette, s pl. a bírák korában a lévíták hajléktalanul, kéregetve kényszerültek kóborolni az országban (Bir. 17, 8), s egyes uralkodóknak komolyan föl kellett lépniök, hogy a lakosság a tizedet pontosan beszolgáltassa (II. Kr. 31, 4. s köv.)

A lévíták, tekintettel hivatalukra és foglalkozásukra, azzal a kiváltsággal is bírtak, hogy az adófizetéstől és a hadi szolgálattól föl voltak mentve (Ezr. 7, 24. FLAV. JOS. ANT. III. 12, 4).

Az itt elősorolt illetmények és kiváltságok fejében a lévíták életük 25. esztendejétől³ 50-ig tartoztak szolgálatot teljesíteni

¹ A misna azt állítja (*Demaj.* IV. 3), hogy a harmadik esztendőben az izraelitáknak a második tizedet nem kellett fizetniök, a mi azonban nem valószínű, mert különben a Dt. 26, 12. nem nevezné ezt az évet nyomatékkaal a *tizedek évének*, melyben t. i. legtöbb tizedet kell fizetni.

² V. ö. HERODOT V. 77. DIODOR SIC. V. 42. 64; XI. 33; XX. 14.

³ A Num. 4, 3. 23. 30. I. Kr. 23, 3. szerint a lévíták 30 éves koruktól köteleztettek a szolgálatra. Ezt az ellenmondást legkönnyebben úgy oldhatjuk meg, ha fölteszszük, hogy a 30—50 évig terjedő szolgálati idő azokra a terhes munkákra vonatkozott, melyeket a lévítáknak a pusztában való vándorlás alatt a frigysátor alkotó részeinek hordozása által kellett teljesíteniök. Viszont két-

(Num. 8, 23. s köv.) Ez időn túl azonban nem kellett föltétlenül nyugalomba vonulniok, hanem könnyebb szolgálatot egész agg korukig végezhettek.

21. §. Az áldozópapok.

Isten Lévi törzséből Áronnak, Mózes bátyjának fiait választotta ki arra, hogy a zsidó nép áldozópapjai (כֹּהֲנִים) legyenek, úgy hogy másoknak, mint idegeneknek (גֵּרִי, Num. 18, 7) halálos büntetés alatt tiltva volt bárminemű papi ténykedést végezni (Ex. 28, 1. Num. 3, 10. 38; 4, 17. s köv. Dt. 18, 5. I. Kir. 2, 28. stb.) Mivel Áron fiai, Nádáb, Abihú, Eleázár és Ithámár közül a két első gyermektelenül halt el, az áldozópapság csupán *Eleázár* és *Ithámár* ivadékaira ment át (Lev. 10, 6), kik hivatalukat nem a nép választása, sem egyes emberek önkényű intézkedése, hanem isteni rendelet folytán nyerték (Num. 16, 5; 18, 7). Ha tehát néha megtörtént, hogy a későbbi időben egyes lévíták, kivált abban a korban, midőn Izrael fiai több helyen mutattak be áldozatokat, papi ténykedéseket végeztek (Bir. 17, 5; 18, 18. s köv.), az ily vallási cselekvények mindig törvénytelenek voltak.

A papok hivatalos ténykedéseik alkalmával Jahve színe elé járulván, természetes, hogy szentségre és tökéletességre kellett törekedniök. Az erkölcsi tökéletességgel azonban karöltve kellett járnia a testi tökéletességnek is, minek következtében Áron fiai és ivadékai közül csak azok szolgálhattak az Úrnak, kikben testi-leg semmi fogyatékoság sem volt, míg azok, kik a törvényben felsorolt testi hibával (מִגֵּוָה, μωμος) birtak, képtelenek voltak a papi szolgálatra.

Ki volt tehát zárva a papságból a vak, a törpe, a sánta, a pisze orrú (תִּרְיָה) s általában mindaz, aki fülén, ajkán, orrán meg volt csonkítva, a hosszútagú (שֵׁרִיף), vagyis akinek valamely tagja szabálytalanul hosszúra nőtt), a törött kezű vagy lábú, az aszkóros (קֶדַח), aki a betegség folytán túlságos sovány volt, a púpos, akinek szemében fehér folt volt, a rühes, a sömörben szenvedő,

seget sem szenved, hogy a későbbi időben a lévíták már 20 éves koruktól fogva kezdtek szolgálni, mint ezt a biblia több helye bizonyítja (II. Kr. 31, 17 Ezr. 3, 8). V. ö. FLAV. JOS. ANT. XI. 4, 2.

és végül az elfakasztott heréjü.¹ Megjegyzendő, hogy ezek a hibák és fogyatkozások, melyek a Lev. 21, 16—24.-ben vannak felsorolva, az illetőt akkor is szabálytalanná tették a papi szolgálatra, ha később következtek be,² de a jövedelemből nem zárták ki. Oly papok, kik a bálványoknak áldoztak, a szent helyen többé szintén nem mutathattak be áldozatokat (IV. Kir. 23, 9).

Arról az időpontról, melyben a papok szolgálatukat megkezdhették, a törvény nem emlékezik meg, s így valószínű, hogy szolgálati idejük egyenlő volt a lévítakéval. A későbbi zsidó hagyomány ugyan azt állítja, hogy a papok szolgálatukat nagyon fiatalon, a 13 éves kortól kezdték meg, de meg lehet, hogy csak mint templomőrök nyertek alkalmazást, míg az áldozatok bemutatása legalább is 20 éves koruktól volt megengedve.³

A papoktól, hivatásuk szentsége és magasztos volta miatt Isten azt is megkövetelte, hogy tiszta és kifogástalan családi életet folytassanak. Tilos volt tehát oly rossz hírű nővel házasságra lépniök, ki a papi állásra szégyent hozott volna; miért is férjétől elbocsátott asszony, megesett, vagy szabad személy nem lehetett a papnak nejévé (Lev. 21, 7), s csak izraelita hajadonnal vagy özvegygyel köthettek a papok házasságot (Ez. 44, 22). Mint családapáknak szigorúan kellett ügyelniök a családtagok erkölcsére is, s ha valamely pap leánya kicsapongó életre adta magát, a törvény tűzhalált szabott reá (Lev. 21, 9), mert megálázta apja nevét.

Minthogy a papoknak ténykedéseiket lévitikus tisztaság

¹ A talmúd a szabálytalanságot szülő fogyatkozásokat és hibákat később 142-re rugtatta, melyek mind fel vannak sorolva SELDEN-nél, De succes. pontif. II, 5. V. ö. *Szifrá* Emór 95 b. c. ed. WEISZ, és a talmúd ott idézett helyeit, továbbá KIESLING J. R., De legibus Mos. circa sacerdot. vitio corporis laborantes. Lipse, 1755.

² A *misna* szerint (Middóth, V. 4) a papokat a szinedrium vizsgálta meg a Gazith-teremben, hogy alkalmasok-e a szolgálatra, vagy sem.

³ A talmúd (*Cholin.* f. 24 b.) szerint: «Tradunt Rabbini ex eo, quod legitur vir ex semine suo in generationibus suis, docuisse Rabbi Eleazar, minorem functione sacra arcendum, tametsi corpore esset integer. Functioni vero satis idoneum esse, postquam excreverint ei pili bini, cum tamen sacerdotum grex seu collegium eum in vices non accersant ante aetatem viginti annorum.» V. ö. SELDEN, De success. in pontif. lib. 2. c. 4. 436. s k. II.

állapotában volt szabad végezniök, mindattól tartózkodniok kellett, mi tisztátalanságot vont maga után. Tilos volt tehát elhullott vagy széttépett állatnak húsából enniök (Lev. 22, 8), s valamely halotthoz közeledniök, vagy azt megérinteniök. Kivételnek csak a legközelebbi vérrokonok (anya, anyja, fiu, leány, fi- és hajadon nőtestvér) halála esetén volt helye,¹ mivel a pap, mint családfő a legjobb akarat mellett sem tartóztathatta volna magát attól, hogy a tetem közelébe ne menjen, vagy meg ne érintse; de viszont kötelessége volt a fájdalom vagy gyász olyatén nyilvánításától tartózkodni, mely a pogányoknál dívott, pl. haját lenyíratni (Dt. 14, 1. Lev. 21, 5. Ez. 44, 20), szakállát a fül mellett levágotni, testét megkarcolni vagy metélni, ruháját meghasogatni (Lev. 21, 5. 6), s épp úgy tilos volt gyász jeléül haját túlságos hosszúra megnöveszteni (Ez. 44, 20).

Ha valamely pap a halott megérintése következtében, vagy bármely tisztátalan ember vagy állat megilletése, vagy magömlés folytán tisztátalanná lett, bizonyos ideig nem volt szabad ténykedést végeznie, sem a szent eledelekből ennie, s csak egész testének megmosása és egyéb szertartások által vált ismét tisztává és a szolgálatra alkalmassá. A poklosságban és magfolyásban szenvedő papok pedig csak azután ehetek a sz. eledelekből, ha betegségükből teljesen kigyógyultak (Lev. 22, 4). Aki tisztátalan állapotban papi ténykedést mert volna végezni, halállal lakolt (Lev. 22, 3. 9).

A lévitikus tisztaság megkövetelte továbbá azt, hogy a papok a sz. helyen való szolgálatuk ideje alatt a nemi élettől szigorúan tartózkodjanak, miért is feleségöknek ilyenkor nem volt szabad a sz. helyen időzniök (Ex. 19, 15. Lev. 15, 18. I. Kir. 21, 5). Mivel a bor és egyéb szeszes italok élvezete szintén összeegyeztethetlen volt az isteni szolgálat szentségével² és komolysá-

¹ Jóllehet a törvény nem említi, még sem szenved kétséget, hogy a pap hitvese is azok közé tartozott, akiknek holttestéhez szabad volt közelednie, mert magától értetődik, hogy aki vele életközösséget folytatott s egy födél alatt lakott, annak holttestétől idegenként el nem fordulhatott. Ezt sejteti bz. 24, 15—19. is.

² PHILO (De ebrietate, Opp. I, 377; De monarch. lib. 2. Opp. II, 227) a következő négy okot említi, amely miatt a papoknak nem volt szabad bort inniök: τετάρων ἐνεκα τῶν ἀναγκασιτάτων: ὀκνου καὶ λυγρίας, ὕπνου καὶ ἀγροσύνης. V. ö. FL. JOS. Contra Apion. I. 22.

gával, azon idő alatt, míg a papok szolgálattétel végett tartózkodtak a sz. helyen, semmi részegítő italt sem ihattak (Lev. 10, 9).¹

20. §. Az áldozópapok ruházata.

Az áldozó papok ruházata négy darabból állott, s ezek voltak: a lábravaló, a köntös, az öv és a fejrevaló, vagy süveg. Ezek anyagát a len (יֵשָׁשׁוּר, פִּשְׁתָּה, בֵּר, vagy בִּי) szolgáltatta, melyet a LXX. λίνος vagy βύσσαν-szal fordít, tehát az áldozópapok ruhái minden valószínűség szerint tiszta lenvászonból készültek, mert úgy PHILO (De monarch. lib. 2. opp. II. 225), mint FLAVIUS JOSEPHUS λίνον ἐνδυμαζ-ról beszél (Antt. III. 7, 1—3) s JEROMOS (Epist. ad. Fabiol. Opp. II. 579. s k.) és a későbbi rabbik is egyértelműleg megegyeznek abban, hogy az istentiszteletnél használt papi ruházat lenvászonból való volt.²

1. A *lábravaló* (מְכַנְסִים, περισκελῆ, Vulg. feminalia), rendeltetésére való tekintetből erősebb, u. n. nyűstös vászonból (יֵשָׁשׁוּר) készült, s az ágyékok és a combok betakarására szolgált. A rabbik szerint a lábravaló egész térdig ért, s a köldök felett, a szív tájékán zsinórral húzták össze³ és megkötötték, hogy a pap szemérmét elfödje (Ex. 28, 42. 43; 39, 27. Lev. 6, 10). A törvénynek ez a rendelkezése azonban nem merő közerkölcsiségi szempontból történt, mert a szemérem befödéséről eléggé gondoskodva volt a bokaig érő, szűk köntös, és a törvény azon tilalma által, hogy a papnak nem szabad lépesőn az oltárhoz fölmennie. A lábravaló viselésének tehát inkább szimbolikus jelentménye volt, s mintegy arra figyelmeztette a papot, hogy távoztasson el ma-

¹ A zsidó papságra vonatkozólag v. ö. SAUBERT, De sacerdotibus Hebr. 283 s k. II. KRUMBHOLZ J., Sacerd. Hebr. Ugolini thesaur. XII. kötetében. EWALD, Alterth. 299 s k. II. SAALSCHÜTZ Mosaisch. Recht, 89 s k. II. KÜPER, Das Priestertum des alten Bundes, Berlin, 1865; végül MAYBAUM S. Entwicklung des altisraelit. Priesterthums, Breslau, 1880.

² A zsidó hagyomány szerint a papok gyapjú ruhát is viselhettek szolgálat közben. Erről azonban a törvény semmi említést sem tesz. EZEKIEL pedig határozottan kijelenti (44, 17), hogy a papoknak tilos az istentisztelet alkalmával gyapjú ruhát viselniök.

³ V. ö. JEROMOS-t (Epist. ad Fabiol. Opp. II. 579.), ki ezt írja: «Lineis feminalibus, quae usque ad genua et poplites veniunt, verenda celantur, et superior pars sub umbilico vehementer adstringitur.»

gától minden tisztátalanságot, midőn az Úrnak szolgál, mert az ő hivatása az, hogy másokat megszenteljen. Az elhasznált lábravalókból mécsbelet csináltak az előtornácot megvilágosító lámpák számára, később pedig köteleket fontak belőlük a templom víztartójából való meritetésre.¹

2. A *köntös* (כְּתוֹנֶת, χιτών, lat. tunica) közönséges lenvászonból készült, és a papnak egész testét betakarta, tehát a nyaktól a lábfeig ért, szűk ujjai pedig a csuklóig terjedtek. A köntös felső része egészen testhez álló volt, úgy hogy semmi ráncot nem vetett (a *Vulgatában*: tunica stricta), a nyaknál pedig szalaggal húzták össze. A köntös a közönséges ruhadarabtól nemcsak abban különbözött, hogy egy darabban volt szöve, mit a törvény szövege valószínűvé tesz (אַרְבֵּי), de az által is, hogy vásznába hihetőleg kocka-alakok voltak művésziiesen beszöve, miért is e hosszú papi ruha kockás köntösnek (כְּתוֹנֶת טַבַּחַיִּים, tunica tessellata) neveztetik (Ex. 28, 4). A hasznavehetetlenné vált papi köntösből az arany lámpatartó számára mécsbelet szoktak készíteni.

A köntös a papnál nem egyedül a test befödésére, hanem «dicsőségül és ékességül» (Ex. 28, 40), vagyis a papi méltóság feltüntetésére szolgált. Valamint a meghasogatott ruházat fájdalmat és gyászt jelentett, úgy az egy darabban szőtt köntös, melyet a papok, a lábravalótól eltekintve, közvetlenül öltöttek testükre, a békének és az épségnek jele volt; vászonból kellett készülnie, mivel a testhez illő gyapjú ruha könnyen izzadságot okoz, mi azután tisztátalanságra vezet, a papnak pedig, ki Istennek szolgál, úgy erkölcsileg, mint testileg tisztának kellett lennie.

3. Az *öv* (אַבְיֵט, ζώνη, cingulum v. balteus), mint a frigsátor szenthelyének kárpitja, négy színű fonálból, u. m. vörös, feké, kék és piros fonálból volt szöve, melyet első ízben ahhoz értő asszonyok fontak és adtak Mózesnek (Ex. 35, 25). A rabbik és JEROMOS fordítása szerint (opere plumarii, Ex. 27, 16) a fehér övet színes fonalakkal hímzettnek kellene gondolnunk, de FLAVIUS JOS. szerint (Antt. III. 7, 2) az öv fehér vásznába a színes fonalak szöve voltak, s a biblia רִקְמָה szava nem annyit jelent: hímezni, hanem tarkán szőni, tehát valószínű, hogy az öv fehér

¹ V. ö. LIGHTFOOT, Ministerium templi, III. fej.

alapjába színes csíkok vagy kockaalakok voltak a רִקְמָה által beszöve.

Az öv 3—4 ujjnyi széles és 32 rőf hosszú, a kígyó lehúzott bőréhez hasonlóan hengerded, belül üres szövédék volt, melyet hosszúsága miatt a papok többszörösen derekuk köré csavartak és kizárólag a szent helyen való szolgálat alkalmával viseltek. Az övet a mell táján kötötték körül, s lecsüngő két végét, mely csaknem a földig ért, szolgálat közben, kivált pedig áldozatok alkalmával a bal vállra vetették föl, hogy akadályul ne legyenek.

Az öv, melynek színei azonosak voltak a szent kárpit színeivel, nem csupán azt jelentette, hogy viselői hivataluknál fogva a szent hely szolgálatára voltak rendelve, de egyúttal jelképe volt annak a tekintélynek és hatalomnak, melylyel a papok mint Isten helyettesei főleg akkor birtak, midőn szolgálatukat végezték. Innen magyarázható meg az a tény, hogy a szolgálatot végzett pap a fehér köntöst ugyan egész nap viselhetette, de az övet a szolgálat végeztével azonnal le kellett tennie.

4. A *fejrevaló* vagy *süveg* (מִצְנֶפֶת vagy מצנפת, *zúdzics*, tiara vagy mitra) alakjáról a sz. iratok semmi említést sem tesznek, de JOSEPHUS szerint vászonból készült (Ex. 39, 28), turbánalakú fejtakaró volt, melyet többszörösen körülcsavartak (Ex. 29, 9. Lev. 8, 13) és összevarrtak. Hogy a varrás ki ne látszszék, még finom gyolccsal is beborították. A fön oly szorosan állott, hogy hajlongás közben sem eshetett le; JEROMOS állítása szerint azonban nagyobb biztosság okáért hátul zsinórral vagy szalaggal is a fejre erősítették.¹

A födött fej, mint a keletieknél általában, ugy a zsidóknál is jelképe volt annak a tiszteletnek, melylyel a papok, kivált a sz. helyén, Isten iránt viseltetni tartoztak.

A főntebb ismertetett hivatalos ruházatot a papok csak a szent helyen, a szolgálat alkalmával viselhették, s olyannyira

¹ Sz. JEROMOS ide vonatkozólag ezt írja: «Quartum genus est vestimenti rotundum pileolum, quale pictum in Ulysse conspiciemus, quasi sphaera media sit divisa et pars una ponatur in capite: hoc Graeci et nostri *τιάραν*, nonnulli galerum vocant, Hebraei mitznephet. Non habet acumen in summo, nec totum usque ad comam caput tegit, sed tertiam partem a fronte inopertam relinquit, atque ita in occipitio vitta constrictum est, ut non facile labatur ex capite. Est autem byssinum, et sic fabre opertum linteolo, ut nulla acus vestigia extrinsecus appareant.» Epistola ad *Fabiol.* i. h.

szükséges volt, hogy a ki több vagy kevesebb ruhadarabban végezte az istentiszteleti ténykedést, törvénytelenül és érvénytelenül teljesítette azt.¹ Tilos volt a hivatalos ruházatban aludni is; alvás előtt tehát a papi ruhákat összehajtvá, fejhez tették, és közönséges ruházatban feküdtek le.

A hivatalos ruhák száma igen nagy volt. Salamon állítólag 10,000 ruhát készíttetett (FLAVIUS JOS. Antt. VIII. 3, 8), Heródes pedig ezer darabot, melyeket egy külön felvigyázó őrizete alatt ruhatárakban tartottak (IV. Kir. 22, 14).

24. kép. Az áldozó pap.

A mondottakból kitűnik, hogy a papok szolgálat alkalmával lábbelit nem viseltek (l. a 24. képet). Valamint Mózesnek le kellett saruját oldania, mert szent földön állott (Ex. 3, 5), úgy a papoknak is mezítláb kellett a szent helyen szolgálniok, annak jeléül, hogy ott semmi sincs, a mi lábukat beszennyezhetné s így tisztátalanokká válhatnának. Mivel pedig, kivált télviz idején, a templom hideg kövezetén való járkálás és a gyakori lábmosások a papokat a meghűlés veszélyének tették ki, a templomban melegítő szobát rendeztek be, melyet tüzi kam-

rának neveztek (*Misna*, Middóth, I. 5. s k.), sőt a betegeskedő papok számára külön orvos volt rendelve, ki őket a hűlésből származó bélbajok ellen gyógyította (*Misna*, Sekálím, V. 1).

¹ A *gemára* (Zebach. 2. fejj.) következőleg ír erre nézve: «Si quis induat duo feminalia aut duos balteos, aut si deficiat vestis, aut si plures habeat et ministret, ministerium ejus illegitimum est.» Rabbi OBADJA BERTINORO pedig kommentárjában: «Deficiens vestibus est sacerdos, qui operatur paucioribus quam quatuor vestibus, aut Pontifex maximus, quum operatur paucioribus octo. Et quemadmodum is, qui vestibus deficit, illegitimus est, sic et ille, qui plures habet.»

23. §. A papok szolgálata.

Minthogy Jahve a papokat Lévi törzséből arra a célra választotta ki, hogy mint az ő tulajdonai, magukat kizárólag az ő szolgálatára szenteljék, azért hivatalos ténykedéseiket a biblia is *szolgálatnak* (עֲבֹדָה) nevezi (Num. 18, 7. I. Kr. 9, 13 ; 24, 3). Ezt fejezi ki a kóhén (כֹּהֵן) szó is, mely valószínűleg szolgálattevőt jelent (כָּהֵן, szolgálni).

A papok hivatalos szolgálatához tartozott a *szensthelyen* minden reggel és este a füstölő oltáron a jóillatu áldozatot bemutatni (Ex. 30, 7. Num. 17, 5), az arany lámpatartót elkészíteni és mécseit meggyújtani (Ex. 27, 21. Lev. 24, 3. s k.), a kitett kenyereket minden szombaton frissekkel fölváltani (Lev. 24, 8). A *tornácban* a papok kötelessége volt az áldozati oltáron a tüzet folytonosan fentartani, a szútól mentes fát az oltárra rakni, a hamut róla naponként¹ valamely tiszta helyre kivinni (Lev. 1, 7 ; 6, 2), a mit azonban nem a hivatalos, hanem a közönséges ruházatban teljesítettek (Lev. 6, 4), minden nap reggel és este a tolytonos égő áldozatot (עֹלֶת תָּמִיד) a megfelelő eledel- és ital-áldozattal együtt bemutatni, s ha a főpap gátolva lett volna szolgálatának teljesítésében,² a mindennapi főpapi eledeláldozatot (מִנְחָה) helyette felajánlani nemcsak a főpapért, de az egész pap-ságért is.³ Feladatuk volt továbbá az áldozati állatok vérét az oltárra hinteni, a csészeből kiönteni és az oltár szarvait bekenni, bizonyos áldozatokat és áldozati részeket lengetés által felajánlani (Lev. 7, 30 ; 9, 21 ; 10, 14 ; 14, 12 ; 23, 11. Num. 5, 25 ; 6, 20), a galambokat a törvényes előírás szerint megölni (Lev. 1, 15), az áldozati állatokat, ha a felajánló nem tette volna meg, leölni és megnyúzni, szóval mindazt teljesíteni, a mi az áldozatok bemutatásánál szükséges volt.

¹ A *misna* szerint (Jómá I. 8) a hamut rendszeren minden nap a reggeli kakasszókora vitték ki, míg a három főünnepen a hamut nem hordták le az oltárról, hogy mindenki láthassa, mily sok áldozatot mutattak be. (Támíd, II. 2).

² Fl. Jos. azt írja, hogy a főpap a későbbi időben nem ment napokint a templomba, miből önkényt következik, hogy helyette valamely áldozópapnak kellett a minchát bemutatni (Bell. Jud. V. 5, 7).

³ Philo szerint: τοῦτοις συνᾶδει καὶ ἡ τῶν ἱερῶν ἐνδελεχὴς θυσία· τὸ γὰρ δέκατον, τὸ τοῦ ὕψι σημειώσεως ἀλλ' διαίρεται προσφέρειν αὐτοῖς. (De congress. quaerend. erudit. gratia, Opp. I. 534).

A papi szolgálathoz tartozott továbbá az ezüst harsonák fúvása is, mi arra szolgált, hogy a népet gyülekezetre összehívja, a tábort a sivatagban elindítsa, később pedig, kivált a nagyobb ünnepek alkalmával Izrael népét az Úrnak emlékezetébe juttassa (Num. 10, 1—10). A papok tisztje volt a szent trombitákat csata közben is harsogtatni (Num. 31, 6. II. Kr. 13, 12. I. Mak. 16, 8), hogy a hadakozókat további harcra lelkesítsék. Kivételes esetekben, ünnepesebb alkalmakkor a papok vitték a frigyládát és a többi sz. szerelvényeket is a lévíták helyett (Dt. 31, 9. Józs. 3. 3. III. Kir. 8, 6. II. Kr. 5, 7).

Hivataloskodásukhoz tartozott még a megváltandó ajándékokat és adományokat felbecsülni (Lev. 27, 12. s k. Num. 18, 16), a házasságtöréssel gyanúsított nő hűségbizonyító szertartását végezni, a názírok fogadalmát ünnepiesen berekesztetni, és a szükséges tisztításokat végezni (Num. 5, 11. s k. 6, 9—12. Dt. 24, 8), végül a lévítákkal együtt a templomot éjente őrizni.

E szoros értelemben vett istentiszteleti ténykedéseken kívül az a feladatuk is volt a papoknak, hogy a népet a lévítákkal egyetemben a törvényre oktassák (Lev. 10, 11 ; 15, 31. Dt. 17, 11 ; 33, 10. II. Kr. 17, 8), miért is néha *tanító pap* (כֹּהֵן מוֹדֵר) nevet viselnek (II. Kr. 15, 3). Azonkívül oly ügyekben, melyek a törvényre és az isteni tiszteletre vonatkoztak, mint bírák működtek (II. Kr. 19, 8), és közülök többen a szinédrium tagjaivá is lőnek (*Misna*, Szanhedr. IV. 2). — Természetes, hogy a papok szolgálataik sokoldalúsága és magasztossága folytán igen nagy tekintélynek örvendeztek nemcsak a köznép szemében, de az előkelők, sőt a királyok előtt is. A papok és főpapok sok esetben közbenjárói tisztet teljesítettek a király és népe között (II. Kir. 19, 12), s igen gyakran az uralkodók tanácsosai sorában találjuk őket (II. Kir. 8, 17. III. Kir. 1, 7 ; 4, 4), mint olyanokat, kik az emberi tekinteteken fölülemelkedve, csupán a jogot és igazságot akarják megvédelmezni.

A zsidó hagyomány azt állítja, hogy a papi szolgálatnál szükséges rend céljából a papságot már Mózes nyolc osztályba sorozta, melyek közül négy Eleázár és négy Ithámár családjához tartozott. Ez állítás azonban semmi bibliai alappal nem bír; mert Dávid volt az, ki a papokat legelőször *huszonnégy osztályra* (מַחֲלָקוֹת, ἑφημερίαι) osztotta (I. Kr. 24, 3—19. II. Kr. 8, 14 ; 23, 8. s köv.), s közülök Eleázár ivadékai 16, Ithámáréi 8 osztályt fog-

laltak magukban. Minden egyes csoport élén az *osztályfő* vagy *papi fejedelem* (שַׁר, II. Kr. 36, 14. Ezr. 10, 5. vagy רֹאשׁ, I. Kr. 24, 5. Neh. 11, 13) állott, s az egyes csoportok szombattól szombatig végezték a szent szolgálatot, melyet a hét végével az új csoportnak adván át, lakóhelyökre visszatértek. A szolgálat rendjét sors útján állapították meg (I. Kr. 24, 7. s k.), valamint azt is, ki miúó ténykedést végezzen (Lk. 1, 9). Az egyes papi osztályok nevöket a családfötöl nyerték s a következöök voltak: 1. Jojárib, 2. Jedajá, 3. Chárim, 4. Szeorim, 5. Malkhijjá, 6. Mijamin, 7. Hakós, 8. Abijjá, 9. Jesúa, 10. Sekhanjá, 11. Eljárib, 12. Jákim, 13. Chuppá, 14. Jesebáb, 15. Bilgá, 16. Immér, 17. Chézír, 18. Hapişés, 19. Petachjá, 20. Jechezkel, 21. Jákhin, 22. Gámúl, 23. Delájáhú, 24. Maazejáhú. E huszonnégy osztályból a babiloni fogság után eleinte csak négy tért vissza¹ a szent földre, melyeket a szolgálat megkönnyítése végett szintén 24 csoportra osztottak s ugyanazokat a neveket vették föl, mint a föntebb felsoroltak.

A főpapon kívül még több oly áldozópap is volt, kik kiváló állást foglaltak el, s ezek közt első volt a *szágán* (שָׂגָן), ki a főpap akadályoztatása esetén annak helyettese volt, s engesztelés napján a szertartást végezte. Utánna következett a két *katholik* (קַתְּוִלִּי), a templomi kincstartók, kiknek kötelessége volt az egyházi adópénzeket, s a gyűjtő szekrényekben befolyt összegeket kezelni. Hivatalukban a főpapnak és a szágánnak voltak alárendelve. A hét *amarkólnak* (אֲמָרְכִלִּים) tisztében állott a templomudvar hét kapujának kulesait őrizni, a sz. edényekre és szerelvényekre felügyelni. A három *gizbár* (גִּזְבָּר) az önkénytes adományokat vette át, s mint tanácsosok működtek (Mk. 15, 43). E tizenhárom áldozópap képezte a főpap elnöklöte alatt a papság elöljáróságát (בֵּית דִּין שֶׁל כֹּהֲנִים), melynek a papi fejedelmek illetö osztályaikkal együtt alá voltak rendelve.

A felsoroltakon kívül még tizenöt *felügyelő* (מְמוּנִים) volt, kik állásuk szerint különbözö munkakörrel voltak megbízva;²

¹ A *Gem. Hieros.* (Ta'anith, 68. 1) szerint: «Quattuor Ephemeriae sacerdotum ascenderunt a Babylone: Jedaiah, Harim, Pashur et Immer.» Ezek közül Pashur osztálya Dávid felosztásában ugyan nem fordul elő, de valószínű, hogy oly papi osztály volt, mely két névvel birt.

² Ezeket részletesen felsorolja SCHEGG, *Bibl. Archeol.* 557. s köv. lapján.

a többiek mint magán papok (בְּהֵנִים הַדְּיוֹטִים, *ispeř; idioṭai*) minden különös rang nélkül voltak a főttebbieknek alárendelve (Sekálim, V. 1. 2).

24. §. A papok lakóhelyei és illetményei.

A Lévi törzsét megillető 48 város közül sors útján tizenhárom a papoknak jutott lakóhelyül, melyek a következők valának: Chebrón, Libná, Jathir, Esthemoa, Chólón, Debir, Ain, Juttá, Béthsemes, Gibeon, Geba, Anáthóth és Almón (Józs. 21, 4. s k.) E papi városokból a kilenc első Júda és Simeón törzsében, a többi négy pedig Benjámin törzsében feküdt, melyek a szent helynek közeli szomszédságában levén, a legalkalmasabbak voltak arra, hogy a papok lakóhelyeiül szolgáljanak. Mivel a honfoglalás idejében Áron családja csak 24 férfit számlált, természetes, hogy ezekre a városokra egy, legfőlebb két pap jutott, míg a többi lakosságot lévíták és oly izraeliták képezték, akiknek törzsében az illető papi város feküdt. E lakóhelyekről az áldozópapoknak szolgálatuk idejére a szent helyre, később pedig Jeruzsálembe kellett menniök, hol a templom közelében lakások voltak számukra berendezve. A babiloni fogság után számos pap állandóan Jeruzsálemben települt le (I. Kr. 9, 10. s köv. Neh. 11, 10. s köv.)

A zsidó papság ellátásáról, minthogy a földfelosztás alkalmával neki sem jutott birtokrész, a törvény különböző jövedelmi források: tizedek, zsengek, az elsőszülöttek váltságdíja, bizonyos áldozati részek és önkénytes adományok által gondoskodott.

A *tizedet* nem a nép, hanem a lévíták szolgáltatták abból a tizedből, melyet Izrael fiaitól kaptak, s melyet mint emeléket (תְּרִימָה) Jahvének szentelni, s a papoknak átengedni voltak kötelesek. Azért ezt a jövedelmet a tized tizedének nevezték (Num. 28, 26. Neh. 10, 39).

A *zsengek*¹ annyiban képezték jövedelmi forrást a papok számára, a mennyiben minden izraelita köteles volt a föld ter-

¹ A természetnyelvi zsengek neve בִּכּוּרִים (bikkurim), melyet Fl. Jos. és Philo πρωτογενήματα-val fejez ki, míg a mesterséges zsengek (bor, olaj, liszt stb.) neve ראשית (résith), melyet a LXX. ἀρχηγία-val fordít. V. ö. Sz. Ágoston. Quest. in Num. qu. 32.

mesztményei, pl. a gabona, szőlő, füge, gránátalma s egyéb gyümölcs, olaj, bor, liszt sat. zsengejéből egy részt az Úrnak szentelni (Ex. 23, 19. Num. 18, 12. s k. Dt. 26, 10) hálából azért a jótéteményért, hogy őket az egiptomi szolgaságból megszabadította s a tejjel, mézzel folyó Kánaán földjére vezérelte (Dt. 26, 5—11). A gyümölcsfák termése, melyet tulajdonosának a három első évben nem volt szabad megennie, a negyedik évben szintén az Urat illette (Lev. 19, 23—25), valamint a birkanyírás első gyapja (Dt. 18, 4) és a méz zsengeje (Lev. 2, 12), mely ajándékokat azonban Jahve az oltár szolgáltnak engedte át (Num. 18, 12. 13. Dt. 18, 4. 5). E zsenge-adományokat az izraeliták az ígért földjéről többnyire frissen, a diaszporából pedig szárított állapotban, kosarakban vitték pünkösdtől a sátor-ünnepig Jeruzsálembe, hová csapatonként összegyülekezve szoktak fölmenni. Rendesen valamely nagyobb városban jöttek össze, s a csoport vezetője ezekkel a szavakkal indította meg a hajnali órában a menetet: «Keljetek föl és menjünk Sijónba, a mi Urunkhoz, Istenünkhöz!» A menet élén egy olajfa galyakkal díszített, aranyozott szarvú áldozati tulkot vezettek, és zsoltárokat énekelve tették meg az utat. Midőn Jeruzsálem közelébe érkeztek, egy küldött által bejelentették magukat, s a kosarakat és edényeket virágokkal ékesítették, s így várták az eléjük siető papot, ki őket a sz. város falai közé vezette. A lakosság az utcákra tódult üdvözlésükre s így köszönté őket: «Óh atyánkfiai! legyen áldott és szerencsés megérkezésetek!» A templom-hegynél a zsenge-adományokat vállukra emelték, s úgy vitték a templom udvarába, hol a papnak átnyújtották azokat, s a zarándokoknak másnap reggel volt szabad a fővárosból távozniok. A zsengekből csak a papok ehetek, s ha valamely világi személy szándékosan evett belőlük, halállal lakolt (Krihuth, I. 1 s köv.) A zsengek mennyiségét a törvény nem szabta meg, hanem az egyes adakozók tetszésére bízta. A zsidó hagyomány szerint az első termésnek 40-ed vagy 60-ad részét szokták zsenge-adományul felajánlani (*Misna*, Terúmoth, IV. 3).

A himnemű *elsőszülött*, továbbá az állatok *első fajza* szintén Jahveé volt (Ex. 13, 2. 12. 15; 22, 29; 35, 19) egyrészt hálaérzetből az Istentől nyert jótéteményekért, másrészt azért, mivel az Úr az izraeliták első szülötteit megkímélte az öldöklő angyal bosszújától (Ex. 13, 15. Num. 3, 13; 8, 17). Minthogy az

elsőszülött (בְּכוֹר) fiú¹ Isten tulajdonát képezte, a kine azonban a papok szolgáltak, helyette az apának öt ezüst sekelen kellett megváltania első fugyermevét, mely összeget rendszerint az anya tisztulásakor, a születés után 30. napon fizették le, s ezt a pénzt Jahve a papoknak engedte át (Num. 3, 48. s k.; 10, 15. s k.)

Az állatok első fajzására vonatkozólag tudnunk kell, hogy a tiszta állatokéit, ha egészen hibátlanok voltak, a nyolcadik naptól számított egy év alatt a sz. helyre kellett vinni, s ott béke-áldozatul bemutatni; a papok a zsiradékot elégetvén, az egész hús őket illette, s az áldozati lakomához az ajándékozót is meghívták (Dt. 12, 6. 7. 17. 18.; 14, 23.; 15, 19. s k.) A hibás első fajzás egészen a papok tulajdonává lett (Num. 18, 17. Dt. 15, 19. s k.) A tisztátlan állatok pl. szamár, teve, ló, első fajzását vagy valamely tiszta áldozati állattal, pl. báránnyal kellett kicserélni, vagy a pap által megállapított becsáron kellett megváltani, melyhez még az összegnek $\frac{1}{5}$ -öde járult (Lev. 27, 27. Num. 18, 15. 16.) Ha a tulajdonos ezt tenni nem akarta, a fajzást vagy leölték, vagy idegeneknek adták el (Ex. 13, 13). A befolyó pénz a papoké volt.

Az áldozópapok jövedelméhez számíthatók továbbá bizonyos *áldozati részek*, melyek őket, mint az oltár szolgáit a törvény intézkedései folytán illették. Így azoknak a bűn- és vétek-áldozatoknak húsa, a melyeknek vérét nem vitték a szenthelyre, egészen a papoknak jutott (Lev. 6, 19.; 7, 6. 7). Az egyesektől felajánlott béke-áldozatoknál a lengeték-szegy és a (jobb) emelékcomb (Lev. 7, 30. 32. s k.; 10, 15), a názirok béke-áldozatánál pedig a lapocka is (Num. 6, 20) a papoké volt, míg az állatok bőre, az égő áldozatoknál is mindig a papok tulajdona lett (Lev. 7, 8). Az eledeláldozatok, azt a részt kivéve, melyet az oltár tűzébe vetettek, valamint a kitett kenyerek minden hét végével szintén a papoknak jutottak. Ezeknél az áldozati illetményeknél azonban a törvény éles különbséget tesz a *szezségess* (קֹדֶשׁ קָדָשִׁים) és a *szent* (קֹדֶשׁ) adományok közt. A szezségességekhez tartoztak azok, melyek az Úrral közelebbi érintkezésben állottak, pl. a kitett kenyerek, a bűn- és a vétek-áldozatok. Az ilyen adományokat csupán maguk a papok ehatték meg (Lev. 6, 11. 22.; 7, 6. Num. 18, 10), és pedig a szent hely tornácában (Lev. 6,

¹ Elsőszülött alatt a biblia mindig az apának első fiát érti. Ha tehát egy apának több neje volt is, csak egy elsőszülöttje lehetett, jóllehet a törvény azt kívánta, hogy az ily gyermek az anyának is első magzatja legyen.

9. 19. Num. 18, 16). — A szent adományokat, minők a béke-áldozatok, a tiszta állatok első fajzása, a természetmények zsengei voltak, a papi családok minden tagja, tehát a nők, a házhoz tartozó cselédek és rabszolgák is megehették (Num. 5, 9; 18, 11. 19), csak arra kellett ügyelniök, hogy azt tiszta helyen, tiszta állapotban tegyék (Lev. 10, 14; 23, 3. s k. Num. 18, 11. 13). A papi tizedet azonban bárhol szabad volt nekik elkölteniök (Num. 18, 31).

A papok rendkívüli jövedelmi forrását képezték végül a hívek önkénytes adományai pl. midőn kenyérsütés alkalmával annak 24-ed részét (חֲלֵקֵי) a legközelebb lakó papnak küldötték; továbbá a fogadalmi átok (קֶרֶן) folytán Istennek szentelt dolgok (Lev. 27, 28) és zsákmány-osztalékok is (Num. 31, 29).

Az áldozópapok e jövedelmek dacára adót soha sem fizettek, s ezt a kiváltságukat még az idegen uralkodók is tiszteletben tartották (Ezr. 7, 24. FLAV. JOS. Antt. XII. 3, 3).

MÁSODIK FEJEZET.

A FŐPAPRÓL.

25. §. A főpap.

A zsidó papság élén a legelőkelőbb helyet a *főpap* (הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל, Lev. 21, 10. Num. 35, 25. הַכֹּהֵן הָרִאשׁוֹן, IV. Kir. 25, 18. II. Kr. 19, 11; 24, 11; 26, 10. Ezr. 7, 5, az újszövetségi könyvekben ó ἀρχιερεύς, a LXX. ó ἱερεὺς μέγας) foglalta el,¹ ki nem csupán az összes papi jogok és kiváltságok birtokosa, de egyúttal az egész papság feje és képviselője lévén, bizonyos előjogokkal birt s természetesen nagyobb tisztaságra és szentségre kellett törekednie, mint a többi papnak.

Az első főpap Áron volt, kit Mózes a többi papokkal szentelt ugyan fel, mi azonban a közönséges papszentelési szertartástól abban különbözött, hogy az áldozópapi ruházaton kívül a

¹ Bár az állítja, hogy a főpap elnevezés Mózes könyveiben nem fordul elő. Ez az állítás azonban, mint a fentebbi idézetek bizonyítják, alaptalan, s csak annyi igaz belőle, hogy Áron és Eleázár a Num. néhány helyén egyszerűen papnak van nevezve.

meilt, éfódot, chósent és az arany diadémával ékesített főpapi süveget is reá adták, s a fölkenés alkalmával a szent olajat Áron fejére öntötték. — A főpap minden törvényes utódját szintén ünnepies fölkenés által iktatták hivatalába (Ex. 29, 29) de a zsidó hagyomány szerint a salamoni templom elpusztulása után, minthogy a szent olaj elveszett, a főpapokat többé nem fölkenés, hanem a főpapi ruhákba való öltöztetés és az előirt áldozat bemutatása által avatták föl.¹

A főpapi méltóság elnyerésére a törvény megkívánta, hogy az illető ne csak Áron családjából, hanem egyúttal oly házasságból is származzék, a minőt a főpaptól megköveteltek.² Míg az áldozópapoknak a törvény csak azt hagyta meg, hogy rossz hírű, megesett vagy elbocsátott nővel ne kössenek házasságot, addig a főpapnak özvegygyel sem volt szabad házasságra lépnie, s csupán *izraelita szűzet* vehetett feleségül (Lev. 21, 13. 14). A testi épséget illetőleg a törvény a főpaptól ugyanazt követelte, amit az áldozópapoktól, hogy t. i. minden testi hibától és fogyatékoságtól ment legyen (Lev. 21, 16—24).

A főpapsághoz megkívántató életkorról a bibliában semmi biztos adat nem található. Egyéb források szerint 30 éves kor volt szükséges e méltóság elnyerésére, míg némelyek azt állítják, hogy 13 éves kor is elegendő volt a főpapi hivatal átvételére. Annyi bizonyos, hogy néha igen fiatal emberek lettek főpapokká, mint pl. Aristobulus, ki 17 éves korában törvényesen foglalta el³ ezt a kiváló hivatalt (FLAV. JOS. ANT. XV. 3, 1).

A főpapnak mindazokat az istentiszteleti ténykedéseket szabad volt elvégeznie, melyek szorosan véve az áldozópapok kötelességéhez tartoztak, pl. áldozni, az arany oltárra füstölő szert hinteni, mit azonban a későbbi időben csak szombaton és a na-

¹ Néhány egyházatya, mint TERTULLIÁN, ATHANÁZ, aranyshájú sz. JÁNOS és EUSEBIUS azt írja, hogy a zsidó főpapokat egész Krisztus eljöveteleig fölkenték. Mivel a *misna* (Makkóth II. 6. Horajóth III. 4) szorgos különbséget tesz az olajjal fölkent és a beöltöztetés által fölavatott főpapok közt, természetes, hogy állításuk a zsidó hagyománynyal szemben meg nem állhat.

² FLAVIUS JOS. ezt írja: πάτριόν ἐστι, μηδὲνα τοῦ θεοῦ τὴν ἀρχιερωσύνην λαμβάνειν, ἢ τὸν ἐξ αἵματος τοῦ Ἀαρώνος, ἐτέρου δὲ τις γένους· οὐδ' ἂν βασιλεὺς ὢν τύχη τεύξεσθαι τῆς ἀρχιερωσύνης. (Antt. XX. 10, 1).

³ SELDEN, De succes. in pontif. 448. lapján idevonatkozólag azt mondja: «Exploratissimū vides hic juris fuisse, omnium consensu, pontificatus functionem ante vigesimum annum rite peragi potuisse et succesione accipi.»

gyobb ünnepeken teljesített.¹ Azonkívül oly hivatalos kötelességei is voltak, melyeket csak ő maga végezhetett. Ilyeneknek kell tartanunk a magáért és az egész népért bemutatandó bűnáldozatot (Lev. 4, 5. s k.), hosszúnappor Izrael népének kiengesztelését a bűn- és égő áldozat bemutatása által (Lev. 16. Zsid. 9, 7. 25); Jahve megkérdezését az úrim és thummim által a theokrácia legfontosabb ügyeiben (Num. 27, 21. I. Kir. 30, 7. s k.) Természetes továbbá, hogy a főpapot illette meg a felügyelet az egész zsidó papság, az isteni tisztelet és a szent hely kincsei fölött is (IV. Kir. 22, 4. Zak. 3, 7 II. Mak. 3, 9), ő kente föl rendszerint a királyokat (III. Kir. 1, 34. 39. IV. Kir. 11, 12. II. Kr. 23, 11), s az ő szava döntött a vallás dolgaiban támadt vitás ügyekben, miért is később a szinedriumban ő elnökölt (Mt. 26, 57. Csel. 5, 21; 7, 1; 23, 2).

Ezek a kiváló vallási ténykedések szükségessé tették, hogy a főpap lévitikus tisztasága nagyobb legyen, mint a közönséges áldozópapoké, s valóban azt látjuk, hogy a törvény idevágó intézkedései jóval szigorúbbak, mint a melyek a papokra vonatkoznak. Így a főpapnak semmi holttesthez nem volt szabad nyúlania vagy közelednie, még atyja és anyja teteméhez sem (Lev. 21, 11). A gyászshir hallatára a sz. helyről nem volt szabad eltávoznia² (Lev. 21, 12), ruháját elől meghasítania (Lev. 21, 10), sem haját megnövesztenie (פָּרַע ראִשׁוֹ) és ápolását elhanyagolnia.³ Egyébként, midőn a főpap valamely nagy szerencsétlenség, (de nem haláleset) fölötti fájdalmát, vagy felháborodását ruhájának meghasítása által akarta kifejezni, ezt szabad volt tennie, de mint a *misna* (Horajóth, III. 5) mondja, a behasítás nem fölül, hanem a ruha alján történt.

¹ FLAVIUS JOS. szerint: τὰς δ' ἐβδόμας καὶ νοσηνίας, καὶ εἰ τις ἐσθρῆ πάτριος ἢ πατρίστρου πάνδημος ἀγομένη δι' ἑτους. (Bell. Jud. V. 5, 7).

² Így magyarázza helyesen LUNDIUS (Jüd. Heiligthümer, II. k. 20 f.) a Lev. 21, 12. helyét, míg BAUMGARTEN és BÄHR arra magyarázzák, hogy tartózkodjék haláleset alkalmával a sz. helyen, hogy tisztátalanná ne váljék.

³ A főpap hajviseletére nézve SELDEN-nél ezt olvassuk: «Qualibet Sabbati vespera ita tendendus erat pontifex, ut forcipe circumquaque crines aequarentur; capite tantum non raso.» (I. m. 470 l.) A Vulgata és a LXX. a *pára rós* kifejezést így fordítja: «fejét föl ne födözze,» ami azonban helytelen, mert a Num. 5, 18; 6, 5. szerint a főpap és a papok a süveget a sz. ténykedés után nem viselhették.

A főpapok állásuknál fogva nem csupán a nép előtt, de a királyoknál is nagy tekintélynek örvendeztek, sőt a Makkabiak korában az ország fejedelmei valának (I. Mak. 14, 35). Gyakran megtörtént, hogy főpap királyleánnyal lépett házasságra (IV. Kir. 11, 2. II. Kr. 22, 11), s a főpap leányainak kezét az ország nagyjai igyekeztek elnyerni (I. Mak. 16, 12.) Míg vallási ügyekben a király a főpap alá volt rendelve (PHILO, De virtutib. Opp. II. 586), politikai tekintetben a királynak alattvalója volt, ki fontos okokból méltóságától is megfoszthatta őt (III. Kir. 2, 26. 35). A főpapok tekintélye a babiloni fogság után sokat vesztett fényéből, mert gyakran méltatlan egyének viselték ezt a hivatalt, míg Heródes a főpapokat kénye-kedve szerint emelte föl és tette le, mint ez az alább következő sorrendből is kitűnik.

26. §. A főpap ruházata.

A főpap, méltóságának megfelelőleg a közönséges papi ruhákon, a lábravalón, köntösön, süvegen és övön kívül még egyéb ruhákat is viselt, melyek állásához képest igen értékesek voltak és a következő négy darabból állottak: meil, éfód, chösen és diadéma, melyek együttvéve a főpapi *hivatalos* ruházatot képezték. (V. ö. a 25. képet).

A meil vagy *felöltő* (מַעֲלֵל, LXX. ποδήρης, tunica), melyet a főpap a köntös felett viselt, sötétkék bíbor (תִּכְלֵת) szövethől készült, térdig érő, újjatlan ruhadarab volt, mely a fej és a kéz számára nyílásokkal bírt. Hogy a ruha hamar el ne szakadjon, a nyílások szövött szegéssel voltak ellátva (Ex. 28, 31. 32; 39, 22. 23). A felöltő alsó részén bojtok gyanánt piros, kék és vörös bíborfonalból készült gránátalma (רִמְמוֹנִים) díszítések és apró arany esengetyűk függtek, melyek egymást felváltogatták (Ex. 28, 33. s k. 39, 24. s k.) A rabbik egyhangú értesítése szerint a gránátalmák virágjukkal együtt voltak ábrázolva, mit PHILO is megerősít (Opp. II. 151. és 225. s k.) A esengetyűk számát a biblia nem említi föl, de a talmúd hetvenkettőre teszi.¹

¹ *Gemára* ad Zebachim c. 10.: «Adfert septuaginta duo tintinnabula, quibus insunt septuaginta duo plectra, et appendunt utrique lateri (i. e. plagulae pallii) triginta sex.» Ezt a nézetet vallja JEROMOS is (Ep. ad Fabiol. Opp. II. 580). Ezzel ellentétben a esengetyűk számát JUSTIN és EPIPHANIUS 12-re, PROSPER 50-re, DURANDUS 80-ra, sőt alexandriai KELEMEN 360-ra teszi.

Az éfód vagy *vállruha* (עֶפֶד, ἐπώμῃς, superhumerales), piros fehér, kék és vörös bíbor fonálból készült, és arannyal volt átszőve. Két kelmedarabból állott, melyeknek egyike a mellet, másika a hátat takarta be, s a két vállon pántok tartották össze, mint azt a 26. kép. mutatja. A vállruha körülbelül a derékig ért. A pántok mindegyikére egy-egy négyszögletes drágakő (שֹׁהַם, berill) volt aranyhuzalból készült foglalvánnyal erősítve, s a drágakövekre Izrael tizenkét törzsének nevét vésték be akkép, hogy a jobb vállon levő, Jákob hat idősebb fiának nevét, a másik pedig a többiét viselte (FLAVIUS JOS. Antt. III. 7, 5). Az éfódra egy öv vagy szalag (חֹשֶׁב, Ex. 28, 8) is volt erősítve, melylyel a főpap a vállruhát derekához kötötte. E szalag éppoly színű fonalakból készült, mint maga az éfód.

A *chósen* vagy *mellelő* (חֹשֶׁן¹, λογεῖον, rationale) ugyanoly színű és szövéssű volt, mint a vállruha, de sokkal kisebb, a mennyiben széle-hossza egy arasz volt, és a bursa módjára kettős lapból állott. A mellelő külső felére tizenkét, aranyba foglalt drágakő² volt erősítve (Ex. 28, 17—20; 39, 10—13) úgy, hogy egy sorban hármat helyeztek el, s minden egyes drágakőre Izrael egy törzsének neve volt bevésve, a következő sorrendben:

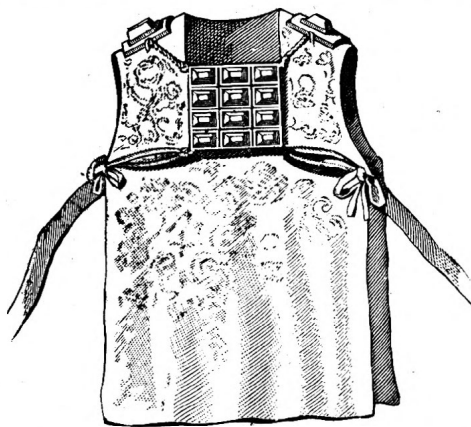
25. kép. A főpap.

Lévi	Simeón	Rúben
Smaragd.	Topáz.	Karneól.
Naftáli	Dán	Júda
Önix.	Zafir.	Rubin.
Isszaskhár	Ásér.	Gád
Amethiszt.	Achát.	Hiacint
Benjámin	József	Zebulón
Jáspis.	Berill.	Chrizolith.

¹ A *chósen* szót némelyek, pl. WINER és KÜSTER disz-nek fordítják, s a חֹשֶׁן, csillogni igéből származtatják. EWALD szerint azonban tájszó, mely a חֹשֶׁן (chósen)-nel azonos és erszényt jelent.

² E drágakövek nevére és sorrendjére vonatkozólag v. ö. a LXX. fordítását és FLAVIUS JOS.-t (Antt. III. 7, 5. Bell. Jud. V. 5, 7), ki az előbbitől azonban

A mellelő négy sarkába egy-egy arany karika volt erősítve. A két felső karikában arany huzalból zsinórszerűleg font láncocskák függtek, a melyeknek végét arany kapocsesal a vállruha pántjaihoz akasztották. A két alsó karikába sötétkéék zsinór volt fűzve, melynek végét az éfód szalagja táján levő két arany karikához kötötték (l. a 27. képet). A mellelő tehát egész szorosan a vállruhához simult és úgy meg volt erősítve, hogy félre nem csúszhatott (Ex. 28, 13—28; 39, 8—21). — A chósen két lapja közt foglalt helyet az *úrím és thummím* (אֲרִימִים וְתֻמִּימִים, LXX. *ἀρίμοις καὶ θύμισις*, Vulg. *doctrina et veritas*), melyet a főpapnak a sz. helyen hivatalos ténykedései alkalmával szíven kellett viselnie

26. kép. Az éfó l.

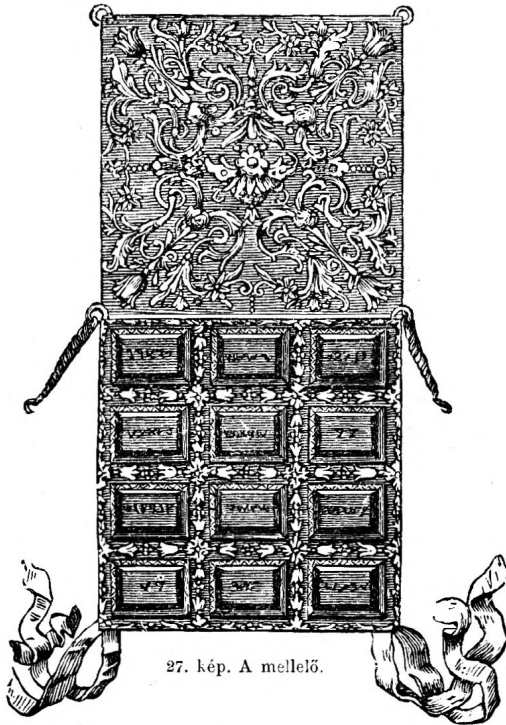
elkészítése után tettek bele és arra szolgált, hogy a főpap általa rendkívül fontos ügyekben Isten akaratát megkérdezze (Num. 27, 21).

jelentékenyen eltér. JEROMOS fordítása a LXX-val a 11. és 12. követ kivéve egészen megegyezik. Egyébiránt BRAUN nyomán a 107. lapon közöljük a kövek valószínű sortrendjét. (L. Vestit. sacerdot. 491. s k. II. és 588. l.)

¹ Az *úrím és thummímra* vonatkozó, egymásnak ellenmondó nézeteket röviden a következőkbe foglalhatjuk össze. HENGSTENBERG, UHLEMANN és KNOBEL szerint az ur. és th. azonos volt ama jelvényvel, melyet Egyiptomban a főpap és az országbíró nyakában viselt. FLAVIUS JOS. azzal a 12 drágakövel azonosítja, a melyek a chósenbe voltak foglalva, míg EPIPHANIUS és SUIDAS szerint egy vagy két ékkő volt, mely kisebb vagy nagyobb ragyogásával adta meg a kérdésre a feleletet. CORNELIUS A LAPIDE úgy vélekedik, hogy az u. és th. szavak a mellelőbe voltak arannyal hímézve. SPENCER azt állítja, hogy emberi alakú teráfmok voltak, melyeket a főpap megkérdezett, mire Jahve megadta a feleletet. MICHAELIS,

(Ex. 28, 30. Lev. 8, 8). Az *úrím és thummím* felől az ó-szövetség könyvei semmi felvilágosítást nem nyújtanak, és már FLAVIUS JOS., PHILO és a rabbik sem mondhattak felőle bizonyost, miért is ennek kiderítése a legkülönbözőbb találgatásokra adott alkalmat. A bibliából határozottan csak annyit tudunk, hogy valami tárgy volt,¹ melyet a mellelő

Ami azt a módot illeti, mely szerint a főpap az úrim és thummim által Isten akaratát megkérdezte, csupán azt tudjuk, hogy a főpap a mellelővel Jahve elé, a sz. helyre ment (Ex. 28, 29. 30), ott őt megkérdezte s a kérdésre választ nyert. Néha ugyan a megkérdezés a sz. helyen kívül is történt (I. Kir. 23, 9; 28, 6; 30, 7), de a főpaprak az éfódot a chósennel együtt ilyenkor is föl kellett öltenie. Hogy a választ Isten miként adta

27. kép. A mellelő.

meg, belső sugallat vagy külső jel által-e, nem tudhatni, sőt a kérdés olykor felelet nélkül is maradt (I. Kir. 28, 6). — A zsidó

JAHN, KALTHOFF, THIENIUS pedig három ősrégi kőcsockának tartják, melyek közül egyik igenlő, a másik tagadó, a harmadik pedig határozatlan vagy semleges választ adott. A *rabbik* ellenben azt állítják, hogy az u. és th. a szent tetragrammaton (sém hamfórás) vagyis Jahve neve volt, mely a chósénbe helyezve, a drágakövek betűit úgy megvilágosította, hogy azokból a főpap a választ összerakhatta és kiolvashatta. E különböző nézetek bírálatára igen helyesen jegyzi meg PRIDEAUX: «Sufficit observasse, Urim et Thummim a Deo tradita, a

hagyomány szerint az úrim és thummímmal való kérdés csupán az első templom idejében volt szokásos, míg a főpap később csak ékszer gyanánt viselte azt.¹

A főpapi *süveg* alakjáról a sz. könyvek nem tesznek említést, csak annyit tudunk belőlök, hogy két darabból állott: a turbánból (תְּבִנָּה, *mitra*, tiara, mitra), és az alhoz erősített arany lemezből (פָּצִי, LXX. πέταλον, *Vulg.* lamina), melyet a 28. kép tüntet föl. A turbán alakjára vonatkozólag FLAVIUS JOS. azt írja, hogy miben sem különbözött az áldozópapok süvegétől, de kívülről kékszinű, finom gyolescsal volt begönggyölítve.² A turbán előrészen volt a diadéma (sis), mely a hagyomány szerint kétujjnyi széles arany lemez volt, és az egyik halántéktól a másikig terjedt. A diadéma sötétkék színű zsinórral volt a süveghez kötve,

28. kép. A sis.

és ezt a felírást viselte: יְהוָה שֵׁם (Jahvének szent)³ miért is szent diadémának (Ex. 9, 6; 39, 30. Lev. 8, 9), vagy arany koronának (στέφανος χρυσοῦς, Sir. 45, 12) nevezték. A diadéma a későbbi időben, hihetőleg a Makkabiak korában, midőn a főpapok egyúttal a zsidó nép fejedelmei is voltak, kibővült, a menyiben a süveg hátsó részén háromszoros, sok-

ágú koronát toldottak hozzá, hogy e jelvény királyi méltóságukat is feltüntesse (FLAVIUS JOS. Antt. III. 7, 6).

Mose recepta, et inter Rationalis (Choschen) duplicitatem velut in theca quadam fuisse inclusa. Ultra qui temere quid asseruerit, videat ne venditando scientiam, tam imperitis quam sagacioribus ludibrium debeat.» V. ö. SCHOLZ, Die heil. Alterthümer. I. k. 108—118. l.

¹ *Misna* (Szóta IX. 12.) és *Gemára* (u. o.) MAIMONIDES (Kele hammikdas 10, 10): «Sub secundo templo faciebant sanctissimi illius oraculi figuram, ut ita perfecta redderentur octo indumenta Pontificia; tametsi eam oraculi figuram nunquam tunc consuluerunt.»

² Πῖλος δὲ ἦν μὲν ὁ καὶ πρότερον αὐτοῦ παρακλητικός εἰργασμένος τοῖς πᾶσιν ἱερεῦσιν ὑπὲρ αὐτῶν δὲ συνεβόημενος ἕτερος ἐξ ὑακίνθου πεποιημένος. (Antt. III. 7, 6).

³ FLAVIUS JOS. állítása szerint a főpapi süveg diadémájába csupán a tetragrammaton volt bevésvé: Τῇ δὲ κεφαλῇ βυσσίνη μὲν ἐστρεπε τιάρα, κατέστρεπε δ' ὑακίνθω περὶ ἣν χρυσοῦς ὄλλος ἦν στέφανος, ἐκτόπωμα φέρων τὰ ἱερὰ γράμματα. (Bell. Jud. V. 5, 7. V. ö. Antt. III. 7, 6), mi azonban a sz. írással ellenkezik. Némely rabbi továbbá azt tanítja, hogy a sis felírata két sorban volt beosztva; de ez semmi valószínűséggel sem bír.

Az imént ismertetett főpapi ruházatot a talmúd egyszerűen *arany ruházatnak* (בגדי זהב) nevezi, s a főpapnak minden alkalommal viselnie kellett, valahányszor a sz. helyen hivatalos ténykedést végezett. Kivételnek csak az engesztelő napon volt helye, midőn a legszentebbe ment, hogy ott a legfőbb engesztelést teljesítse. Ekkor minden főpapi dísz nélkül, az u. n. *fehér ruháztatban* (בגדי לבן) ment¹ a legszentebbe (Lev. 16, 3. 4).

Jegyzet. A sz. könyvek azt bizonyítják, hogy Árontól egész Éliig csupán egy főpapi ruházat volt; midőn Éli alatt a zsidók két helyen tisztelték az Istent, t. i. ott, hol a sz. sátor és a frigyszekrény állott, minden valószínűség szerint két főpapi ruházatnak is kellett lennie. Salamon a templomot e tekintetben is gazdagon ellátta, mert ő számos főpapi ruhát készíttetett.² A második templom idejében már ismét egy főpapi ruha volt, melyet a régi szokáshoz híven, a sz. helyen őriztek, míg I. Hirkán a Bárisz nevű erődbe vitette, hol állandóan zár alatt tartották, és csupán a főbb ünnepekre vették elő. Heródes és a rómaiak politikai okokból szintén az Antónius-várban őrizték az arany ruházatot, a főpap és a kinstartó pecsétjével elzárt, külön szobában. Tiberius és Claudius császárok ettől a szokástól eltérve, engedtek a zsidó nép óhajtatásának, kiadták a főpapi öltözetet, s az ő uralkodásuk alatt a templomban tartották azt (FLAVIUS JOS. Antt. XV. 11, 4; XVIII. 4, 3; XX. 1, 1), de midőn Titus Jeruzsálemet ostrommal bevette, egy pap a többi templomi tárgyakkal együtt a győztes hadvezérnek adta át, ki azokat Rómába vitte (FLAVIUS JOS. Bell. Jud. VI. 8, 3).

27. §. A főpapi ruházat jelentősége.

A főpapi ruházat rendeltetése, a sz. írás szavai szerint, első sorban az volt, hogy Áronnak és utódainak «dicsőségül és ékeségül» szolgáljon (Ex. 28, 2. s k.) úgy a nép, mint a lévíták és az áldozópapok előtt. Ez általános rendeltetésen kívül azonban még különös jelentőséggel is birt, és számosan tettek kísérletet arra nézve, hogy a főpapi ruházat szimbolikus jelentőségét megállapítsák; mert tagadni nem lehet, hogy némi vonatkozás volt e ruhadarabok viselője, és a szent hely között is. Ezt a kölcsönös vonatkozást azonban nem szabad a legaprólékosabb részletekre is kiterjeszteni, mint azt FLAVIUS JÓZSEF, PHILO és mások tették,

¹ JEROMOS azt állítja, hogy a főpap teljes díszben ment hosszúnappor is a legszentebbe (Ep. ad. Fabiol.), mi azonban a Lev. 16, 3. 4. rendelkezésével határozottan ellenkezik.

² FLAVIUS JOS. szerint Salamon 1000 főpapi ruhát készíttetett, mi a nála szokásos tűlzáson alapszik, ha csak a főpapi vászon ruhákra nem értette a túlságos nagy számot (Antt. VIII. 3, 8).

mert különben számos, legyőzhetetlen ellenmondás származnék az ily erőltetett fejtegetésekből.¹

Mindenek előtt figyelemre méltó, hogy a ruhadarabok száma, melyeket a főpap az áldozópapi ruházat fölött viselt, éppen négy, tehát *kétszerese* a papi öltözet darabjainak. Ez a körülmény kétségkívül arra szolgált, hogy Áront és utódait, mint a papok papját, mint főpapot tüntesse föl. Ezt célozta az aranynak dús alkalmazása is a főpapi ruházaton, mely a fehér papi ruhán nem fordult elő; az arannyal áttört szövet tehát Áronnak és utódainak méltóságát és hivataluknak kiválóságát jelképezte.

A meilnek, vagy *felöltőnek* jellemző tulajdonsága biborkék színe mellett az volt, hogy egy darabban szőtték. Ez azt a lelki épiséget volt hivatva feltüntetni, melylyel a főpapnak hivatalában birnia kellett, míg a kelmének kék színe arra figyelmeztette Izrael fiait, hogy a főpapi hivatal nem földi, hanem mennyei eredetű. A meil alsó szélén lecsüngő, színes fonalakból készült gránátalmák az isteni törvényt jelképezték, mely úgy felüdíti az emberi szívet, mint a gránátalma ízletes gyümölcse a testet. Az arany csengetyűk, melyek a meilt a gránát-bojtokkal felváltva ékesítették, arra szolgáltak, «hogy hallassék a csengés, mikor a főpap a szenthelyre megy és kijő az Úr színe előtt, és meg ne haljon» (Ex. 28, 35); a csengetyű szavát azonban nem Izrael fiainak kellett hallani; mert sokkal gyöngébb volt, hogysen a nép meghallhassa; de magának a főpapnak, a kit a csengetyűk szava magasztos hivatására figyelmeztetett, mely az isteni parancsok követésében és hirdetésében állott, s így arra kellett törekednie, hogy a legnagyobb tisztelettel és szent félelemmel jelenjen meg az Úr előtt, kitől kegyelmet és áldást kell kérnie az ő választott népére. E tisztelet és félelem hiányát az Úr különben halállal büntette volna.

Az éfód vagy *vállruha*, melynek lefüggő lapjait a sz. írás vállaknak (תְּחִיטִית) nevezi, a főpapnak szoros értelemben vett hivatalos ruhája volt; keleti felfogás szerint ugyanis a vállakon nyugszik a hivatal terhe, és a hivatal jelvényeit is a vállon viselték (Iz. 22, 22). Mivel pedig a főpap hivatala legkivált abban

¹ PHILO (De vita Mos. 1, 3; De Monarchia 2.) és FLAVIUS JOS. (Antt. III. 7, 7) szerint a főpapi ruházat az egész világot jelképezi, míg a talmúd az egyes ruhadarabokat a nép ama bűneivel hozza összefüggésbe, melyeket a főpapnak kellett kiengesztelnie.

állott, hogy közbenjáró legyen Isten és Izrael népe között, azért a vállruha pántján levő két drágakőbe a 12 törzs nevét kellett bevésni, melynek dicsőségét a kövek fénye és ragyogása jelképezte. A vállruha tehát a főpapot, mint Izrael 12 törzsének szellemi vezérét tüntette föl, melyekért könyörögni és Istennél közbenjárni mindenkor kötelessége volt a szenthelyen, melynek színeit az éfód viselte.

A vállruhához hasonlóan szőtt kelméből készült a *mellelő*, chósen is, melybe 12 drágakő volt illesztve Izrael nemzetségeinek nevével, s melyben az úrim és thummim foglalt helyet. A chósen a sz. írásban «az ítélet mellelője» (הַשָּׁן הַמִּשְׁפָּט, Ex. 28, 15. 30) név alatt is előfordul, mi a főpapot mint Izrael népének legfőbb bíróját tünteti föl. A mellelőt a főpapnak szívéen kellett hordania annak jeléül, hogy ne csupán megemlékezzék Izrael fiairól, hanem a 12 törzs igazát és összes ügyét mindenkor szívéen viselje, részvéttel viseltessék minden baja iránt, és igazságos bíró gyanánt működjek, valahányszor hivatala megkívánja. Hogy pedig ezt a tisztelet sikeresen gyakorolhassa, Isten az úrim és thummimban oly eszközt bocsátott a főpap rendelkezésére, amelynek segítségével nem emberi tudomány, de isteni, természetfölötti megvilágosítás szerint mondhatott ítéletet oly dologban, mely a választott népnek összeségét érdekelte és annak jólétére vonatkozott.¹ Az úrim és thummim² egyuttal kezességül szolgált a választott népnek arra nézve, hogy Jahve soha sem hagyja őket tanács nélkül, hanem tökéletes felvilágosítással fog szolgálni minden oly ügyben, mely Izrael összes törzseit mélyen érdekli (Num. 27, 21. III. Kir. 23, 9; 30, 7. 8).

A főpapi *süveg*, mely az áldozópapokétól nem annyira az azt borító kék biborkelme, mint a hozzája erősített arany lemez által különbözött, Áront és utódait különösen papi méltóságukra

¹ Buxtorf erre vonatkozólag megjegyzi: «Non licuit sacrum hoc oraculum consulere de negotio privato vel levi aliqua causa, sed de rebus publicis spectantibus ad totius reipublicae et populi salutem . . . Hinc tribuum nomina Pectorali erant inserta, ut scirent, harum duntaxat causa hoc beneficium ipsis indultum esse.» (Hist. Ur. et Thum. III. fej.)

² Az אֲרִיִּם jelentménye világosság, vagyis felvilágosítás, a תַּמִּים pedig tökéletesség; a kettő tehát együttvéve tökéletes felvilágosítást jelent. Hogy az úrim és thummim *egy* tárgy volt, az bizonyítja, hogy *úrim* néha egymagában is előfordul, de *thummim* soha. (V. ö. Ex. 28, 15. 29. s k. Lev. 8, 8. Num. 27, 21), mi szintén föntebbi fordításunk helyességét igazolja.

figyelmeztette. A papoknak ugyanis kötelességük volt másokat megszentelni; a főpapra pedig, ki az arany diadéma felírata szerint «Jahvénak szent» volt, az a nagy feladat hárult, hogy úgy a népet, mint a papságot megszentelje ama belső erő által, melyet fölkenése folytán Istentől nyert; a megszentelés pedig úgy történt, hogy a főpap magára vette Izrael fiainak minden vétkeit, midőn azok valamely ajándékot vagy áldozatot bemutatnak, melyekre és a főpapra való tekintetből az Úr megkegyelmezett nekik (Ex. 28, 38).

28. §. A papok fölszentelése.

Áronnak, mint főpapnak és fiainak, mint áldozópapoknak *fölszentelését* (שִׁמְךָ) Isten parancsolatára Mózes teljesítette, ki ezt a szertartást az egész nép jelenlétében a frigsátor bejárata előtt végzi vala. A szentelés azzal vette kezdetét, hogy a fölavatandóknak egy kárpit mögött egész testöket meg kellett mosniok (*Misna*, Jómá, III. 4), mi a belső megtisztulásnak jelképe volt. E tisztálkodás után először Áronra a papi és főpapi ruhákat, fiaira pedig az áldozópapi ruhákat adták reá, mi az illetők számára a főpapi, illetőleg papi hivatal átruházását jelezte. A beöltöztetést követte a fölkenés a szent olajjal, mely myrrha, fahéj, kálmus és kasszia keverékéből készült.¹ Áron fölkenése akkép történt, hogy Mózes a sz. olajat fejére öntötte (שִׁמְךָ), míg az áldozópapoknak csupán homlokukat kente meg. Hogy az áldozópapok szintén fölkenettek, habár ezt a biblia nem említi, nem szenved kétséget, mert a sz. könyvek különben nem neveznék őket *fölkent* papoknak (Lev. 7, 36. Num. 3, 3), és sem a talmúd, sem a rabbik nem állítanák egyhangúlag, hogy az áldozópapok is fölkenettek.²

¹ A szent olaj, melyet Bezaleél készített (Ex. 30, 22–25; 37, 29), a következő alkotó részekből állott: egy hin (3½ L.) faolajhoz 500 sekel (mintegy 8 kiló) folyékony myrrhát keverték, mihez még 250 sekel (4 kiló) jóillatú fahéj, 250 sekel kálmusgyökér és 500 sekel kasszia járult. A rabbik szerint e három utóbbi szert először vízben jól kifőzték, s az így nyert jóillatú folyadékot az olaj és myrrha közé elegyítették, s ezt a keveréket addig forralták, míg a vízfészkek el nem párologtak. Különbö az is lehet, hogy a fahéjt, kálmusgyökeret és kassziát mint kész kenetet keverték az olaj közé. (V. ö. Bähr, Symbol. II. 170. l.)

² Kurtz (Alttestam. Opfereult. 248. l.) úgy vélekedik, hogy Mózes csupán Áront kente föl a szent olajjal való leöntés által, míg az áldozópapok fölkenése

A papi hivatal gyakorlatához szükséges hatalmat az áldozó-papok a főpappal egyetemben a fölkenés által nyerték. Az olaj ugyanis, mely a testet rugalmassá teszi és megerősíti, továbbá égő állapotban fényt áraszt szét, jelképe volt az Isten lelkének.¹ Ezt az olajjal való fölkenés közölte velök (I. Kir. 10, 1; 16, 13. Iz. 61, 1), melynek elnyerése folytán bensőleg megszentültek s alkalmasokká váltak arra, hogy Istenhez közeledhessenek, a népet megszentelhessék és közbenjárók legyenek az Úr és az ő választott népe között. A szent olajhoz kevert négy jóillatú szer rendeltetése az volt, hogy ama rendkívüli és kellemes hatásokat jelképezze, melyeket Jahve lelke a fölszenteltek belsejében létrehozott. Mivel pedig a nép legfőbb kiengesztelését Istennel csupán a főpap végezhetette, ki ez által az egész népet megszentelte, természetes, hogy neki bővebb kegyelmekben és nagyobb fokú szentségben kellett részesülnie, mint az áldozópapoknak, s innét volt, hogy Mózes a sz. olajat a főpapnak fejére öntötte, míg az áldozópapoknak csak homlokukat kente meg. Mivel pedig e kenet hatása szent volt, a mennyiben a Jahvétól eredő szentséget másokkal közölte, a törvény halálos büntetés alatt megtiltotta, hogy valaki a sz. olaj készítése módját utánozza, vagy azzal idegent, vagyis nem papi személyt fölkenjen (Ex. 30, 32. s k.)

A fölkenést a fölszenteltekért ünnepies módon bemutatott háromszoros áldozat követte, mely egy hibátlan tulokból, mint bűnáldozatból, egy kosból mint égő áldozatból, s végül egy kosból, mint béke-áldozatból állott. Áron és fiai az állatok meg-

abban állott, hogy ruhájukat az áldozati vérnek és a sz. olajnak keverékével meghintette (Ex. 29, 21. Lev. 8, 30). Ez a magyarázat azonban semmi áron meg nem állhat, mert a fölkenés, és a ruhák meghintése közt lényeges különbség van; azonkívül az Ex. 26, 41; 30, 30; 40, 15. helyein Áron fiainak fölkenése határozottan meg van parancsolva, s magának a tény végrehajtásának elhallgatásából nem szabad azt következtetnünk, hogy a parancsnak Mózes nem engedelmeskedett. Ami a rabbik azon állítását illeti, hogy a papok fölkenése a görög X alakjában történt, minden hiteles adat híján csak itt említjük meg. V. ö. SELDEN, De success. Pontif. Hebr. II. 9. fej. VITRINGA, Observat. sacr. Lib. II. c. 15. §. 9. 475. s k. II. Aquinoi sz. TAMÁS nézete: «Minorum vero sacerdotum solae manus consecrabantur, quae erant applicandae ad sacrificia» (Summ. theol. 1. 2. qu. 102. a. 5. ad 8. et 9.) hihetőleg az Ex. 29, 9. félreértésén alapszik.

¹ V. ö. BÄHR, Symbolik, II. 172. s k. II. továbbá FR. SCHNEIDERMAN, Die bibl. Symbolik des Oelbaums und des Oeles. Luther. Zeitschr. 1874. évf. 4. s k. II.

ölése előtt azok fejére tették kezöket, mi azt jelezte, hogy bűneiket az áldozati állatokra ruházzák. Mózes először is a tulkot vágta le, s miután annak vérével az áldozati oltár szarvait megkenete, a többi vért az oltár aljára öntötte, hogy azt ez által megszentelje. A tulok összes kövérjét ekkor az égő-áldozati oltáron elégette, míg a húst és a bőrt a belekkel együtt a táboron kívül égették el. A tulok vérét nem vitték a szenthelyre, mint különben később történt, mert Mózes nem volt pap és csak Jahve megbízásából mutatta be kivételesen a szentelési áldozatokat.

A bűnáldozatot az egy kosból álló égő áldozat követte, melyet a közönséges szertartás szerint mutattak be (Lev. 1, 3. 9). A béke-áldozat felajánlásánál jelentékeny eltérések fordultak elő, miért is azokat a következőkben ismertetjük. Miután a fölszenteltek kezöket a kos fejére tették s Mózes azt levágta, a béke-áldozat vérével Áronnak és fiainak jobb füle cimpáját, jobb hüvelykujját és jobb lábuknak nagy ujját megkenete, a vér másik részét pedig az oltár köré öntötte. Az érzékeknek ez a megkenése azt tüntette föl a papok előtt, hogy összes tevékenységüket papi kötelességeiknek hű, és pontos teljesítésére kell fordítaniok, melyek legkivált az áldozatok bemutatásában összpontosultak; ezért történt, hogy a béke-áldozat vérével kenték meg fölsorolt testrészeiket.

Mózes ezután a békeáldozati kos összes kövérjét, és jobb lapockáját, továbbá a kosárból vett kovásztalan kenyeret, kovásztalan olajos pogácsát és olajjal megkent, kovásztalan lepényt egymás után Áronnak és fiainak kezére tette, és lengetés által Jahvének szentelte. E lengetéseket a kos többi részével együtt az oltáron elégették, csupán szegye maradt Mózesnek, miután azt lengetés által szintén felajánlotta. A lengeték-áldozatoknak a papok kezére tétele a biblia *kézmegtöltésnek* (תְּמִילָה, Ex. 29, 9), a béke-áldozati kost töltő kosnak, az áldozatot pedig töltő áldozatnak nevezi (Lev. 8, 22. 28). A kézmegtöltés szertartása által a papok jogot nyertek arra, hogy az Úrnak áldozatokat mutassanak be, míg a *lengetés* (תְּנִיפָה), mi abban állott, hogy az áldozati adományokat a frigysátor ajtaja felé és onnan vissza, vízszintes irányban ingatták, azt jelképezte, hogy e tárgyak tulajdonképpen Istent illetnék meg, ki azonban papjainak engedi át azokat. Az emelék-lapocka és a kovásztalan sütemények, melyek rendszerint az áldozó paptól illették, a fölszentelő áldozat bemutatása

alkalmával nem jutottak nekik, hanem az oltáron kellett elégetni, minthogy Áron és fiainak fölszentelési szertartása nem volt teljesen bevégezve, tehát nem is voltak kész papoknak tekinthetők, Mózes pedig szintén nem volt pap, hanem csak ez áldozatok bemutatására kivételesen fölhatalmazott személy, kinek fáradozása némi elismeréseül a szegye jutott.

A béke-áldozat bemutatása végeztével Mózes a kenet olajából egy részt az oltárról vett vérrel összekevervén,¹ Áronnak és fiainak ruháját ezzel a keverékkel meghintette, mi által a papi ruhák is megszenteltettek (בִּגְדֵי קֹהֵן, szent ruhák, Ex. 28, 4), úgy hogy csak hivatalos ténykedések alkalmával voltak használhatóak.

E meghintés után a frigsátor ajtaja előtt a békeáldozati kos húsát megfőzték, s azt Áron és fiai a kosárban maradt kovász-talan süteményekkel együtt a sz. helyen megették, a maradékokat pedig az oltár tüzeiben elégették, hogy minden megsztenségtelenítéstől megóvják.

A papok fölszentelése hét napig tartott, vagyis egy hétig kellett a felsorolt szertartásokat és áldozatokat naponként ismételni (Ex. 29, 35. s k. Lev. 8, 33), tehát mint a rabbik tanítják, a fölkenést is,² mi azonban a sz. könyvekben nincs világosan fölemlítve. E hét alatt a papoknak éjjel nappal a sz. helyen kellett tartózkodniok, s csupán a természeti szükség kielégítése végett volt szabad rövid időre távoznio (Lev. 8, 33). — A fölszentelési ünnepek befejeztével a főpapnak és az áldozó-papoknak $\frac{1}{10}$ -ed éfa lisztet olajjal föleresztve, a serpenyőben meg kellett sütniök, s egyik felét reggel, másik felét pedig este eledeláldozatul kellett bemutatniok és az oltár tüzeiben elégetniök (Lev. 6, 12—16). A nyolcadik napon már rendszeresen megkezdhatték papi szolgálatukat, mi egy borjúnak bűnáldozatul és

¹ Hogy a sz. olajat és a vért Mózes összekeverte, a sz. írásban nincs ugyan határozottan megemlítve, de bizonyossá teszi az a körülmény, hogy míg az Ex. 29, 21. a vért, addig a Lev. 8, 30. az olajat említi föl első helyen. Megerősíti ezt PHILO is, ki ezt írja: Ἀναμίξας τὸ ἔλαιον τῷ αἵματι. (De vita Mos. lib. 3. Opp. II. 158).

² Valószínűvé teszi ezt az a körülmény, hogy az oltárt az Ex. 29, 36. szerint egy hétig minden nap meg kellett kenni, valamint abból, hogy a kézmegtöltés szertartása is hétszer ismétlődött. FLAVIUS JOS. pedig megjegyzi: ἐπὶ μὲν οὖν ἡμέρας ἑπτὰ τοῦτον τὸν τρόπον αὐτοῦς τε καὶ τὰς στολὰς ἐθεράπευε. (Antt. III. 8, 6).

egy kosnak égő áldozatul való bemutatása által történt (Lev. 9, 1, 2), mit a nép ünnepies megáldása követett.

Az ószövetségi könyvek sehol sem említik, hogy az áldozópapokat később is fölszentelték volna, miért is a rabbik azt tanítják, hogy Áron fiainak fölkenése hatással birt összes ivadékaikra,¹ kik a papi hatalmat atyjuktól a születés útján örökölték, s így a törvényes kor elérésével a papi tisztelet azonnal gyakorolhatták. Habár tehát biztosan megállapítani ma már nem lehet, hogy a papok később fölkenettek-e, de az kétséget sem szenved, hogy hivatalba lépésük a papi ruhákba öltöztetés, a kézmegtöltés szertartása (Bir. 17, 5. 12) és a fölavató minchá bemutatása által történt (Lev. 6, 13).

29. §. A főpapok sorrendje..

A rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint a főpapot rendesen elsőszülött fia követte méltóságában, ha mindazokkal a kellékekkel birt, melyeket a törvény idevágó intézkedése megkövetelt. Ha azonban az elsőszülött valamely szabálytalanság folytán alkalmatlan volt vagy elhalt, a másodszülött lépett helyébe. Mint-hogy Áron halála után Mózes Eleázárt helyezte a főpapi méltóságba, csekély kivétellel ennek ivadékai voltak a főpapok, egész a zsidó állam elenyészétségéig. A főpap tisztségét rendszerint egész haláláig viselte (FLAVIUS JOS. Antt. XIV. 3, 1), hacsak valamely fontos ok miatt hivatalától meg nem fosztották, vagy ha annyira előregegett, hogy a szolgálatra alkalmatlanná vált. Ily esetben az apa még életében fiára ruházta át a főpapságot (Antt. V. 11, 2). Antiochus Epiphanes uralma alatt az is megtörtént, hogy a főpapságot pénzért bocsátották áruba, míg Nagy Heródes a Makkabiak kiirtása után ezt a méltóságot egyszerű papoknak adományozta.²

¹ ABARBANEL AZ EX. 30, 23-hez ezt írja: «Vulgares sacerdotes semel inuncti sunt, semel in deserto... vorum eorum filii minime inuncti sunt post eos. — LEVI BEN GERSOM pedig a III. Kir. 1-hez: «In unctione Aaronis et filiorum ejus unguebantur eorum posteri universi in sacerdotes, unde evenit, ut postmodum nemo eorum necessario esset unguendus praeter sacerdotem summum».

² FL. JOS. (Antt. XX. 10) következőleg ír: «Ἡρώδης οὐκέτι τοὺς ἐκ τοῦ Ἀταρμαναίου γένους καθίστησιν ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ τοὶν ἀπὸ τῶν καὶ μόνον ἐξ ἱερέων οὕσι, πλὴν ἐνὸς Ἀριστοβούλου, τὴν τιμὴν ἀπένευμε.

Habár a letétel folytán megtörtént, hogy egyidejűleg több főpap életben volt, a hivatalt még sem viselték évenként fölváltva, mint sz. Ágoston véli (Tract. 49. in Joann. Evang. 27.), hanem állandóan egy személy viselte e tiszteket, míg a többi a magánéletbe vonult vissza. A sz. iratokban előforduló «második pap» (פֶּהֶן הַמֵּשֵׁנִי, IV. Kir. 25, 18. Jer. 52, 24) nem a főpap állandó helyettese volt, hanem oly egyszerű áldozópap, ki a főpap után az első helyet foglalta el, s valószínűleg a misnában előforduló szágánnal azonos (Pirke Abóth, III. 2. Jómá IV. 1). A főpap rendszeres helytartójáról először FLAVIUS Jos. tesz említést, ki szerint Matthias főpap alatt az engesztelő napra egy második főpapot (ἑταρος ἀρχιερέως) választottak, mivel a nevezett tisztátalansága miatt alkalmatlan volt az ünnepi ténykedés elvégzésére (Antt. XVII. 6, 4). A misna azonban a főpap ama helyetteséről is megemlékezik, kit a későbbi időben rendszerint az engesztelő nap előtt egy héttel választottak oly célból, hogy ha a főpap bármely körülmény folytán alkalmatlanná válnék a hosszúnapi szertartás végzésére, azt a helytartó fennakadás nélkül teljesíthesse.

A főpapok sorrendje a következő volt:

I. Mózesztől egész Salamon uralkodásáig:

1. Áron (Lev. 8, 7. s k.)
2. Eleázár (Num. 20, 28. Dt. 10, 6. Józs. 14, 17), a kinek családjánál kellett isteni ígéret folytán a főpapságnak maradnia.
3. Pinechász (Num. 25, 13. Bir. 20, 28).
4. Abishua.
5. Bukki.
6. Úzi.
7. Zerujah.
8. Merájóth; mindezek Eleázár családjából.
9. Éli (I. Kir. 1, 9).
10. Pinechász (I. Kir. 4).
11. Achitúb (I. Kir. 14, 3; 22, 20).
12. Abimelekh.
13. Ebjáhár (I. Kir. 22, 20); mindezek Ithámárnak, Aron negyedik fiának családjából voltak. E változás okát a sz. könyvek hallgatással mellőzik.

II. Salamon uralkodásától egész a babiloni fogságig.

14. Šádók (II. Kir. 8, 17), kiben ismét Eleázár¹ családja került a főpapi méltóságra. Salamon Ebjáhárt azért fosztotta meg hivatalától, mert részt vett Adonia összeesküvésében.

15. Achimaas (II. Kir. 15, 27).

16. Azarjáh.

17. Jochánán (I. Kr. 6, 9).

18. Azarjáh (I. Kr. 6, 10).

19. Amarjáh (I. Kr. 6, 11).

20. Achitúb (I. Kr. 6, 11), ki Jehojadával azonos.

21. Merájóth vagy Zecharja, kit rövid főpapsága miatt a sorrendből is kihagytak.

22. Šádók (I. Kr. 6, 12).

23. Sallúm (I. Kr. 6, 11), vagy Mesullá (I. Kr. 9, 11), ki Urjáhval azonos (IV. Kir. 16, 10).

24. Hilkia (I. Kr. 6, 13).

25. Azarjáh (I. Kr. 6, 13; 9, 11. Ezr. 7, 1).

26. Szerájáh (I. Kr. 6, 14).

27. Jehóšádák (I. Kr. 6, 14), kit a babiloni fogságba hurcoltak.

III. A második templom főpapjai.

28. Jehósua, ki a templom építését vezette (Ezr. 2, 2. Ag. 2, 2. Zak. 3).

29. Jojákim (Neh. 12, 10).

30. Eljásib (Neh. 12, 10).

31. Jojádá (Neh. 12, 10).

32. Jonáthán (Neh. 12, 11), ki a főpapságra törekvő öcsését, Jézust, a templomban meggyilkolta.

33. Jaddúa.

34. I. Oniás (Kr. e. 320—300).

¹ A zsidó hagyomány szerint Eleázár családjától azért ment át a főpapság Ithamáréra, mert ők voltak okai annak a sok rossznak, mely a bírák korában az izraeliták közt elharapózott, s mivel a főpap nem nyilvánította érvénytelennek Jefta fogadalmát. V. ö. SELDEN, De success. in pontif. Lib. I. c. 2. p. 229. s köv.

35. I. Simeón (300—291).
36. Eleázár (291—275), az. előbbinek öccse.
37. Manasszes (275—250).
38. II. Oniás (250—218).
39. II. Simeón (218—195).
40. III. Oniás (195—175).
41. I. Jézus (Józsua), ki magát görögösen Jázonnak nevezte (175—172).
42. Menelaus, ki a főpapi méltóságot pénzen vásárolta meg, és mindenben segédkezet nyújtott Antiochus Epiphanesnek a zsidó vallás megsemmisítésére.
43. Mattathiás (I. Mak. 2, 1).
44. Makkabi Júdás (166—160).
45. Alkimos, ki mint törvénytelen főpap viselte méltóságát.
46. Jonathás (160—143).
47. Simon (143—135), ki Zsidóország függetlenségét rövid időre visszaállította.
48. I. vagy Hirkán János (135—107).
49. Júdás Aristobulus (107—106), ki először vette föl mint főpap, a királyi címet.
50. I. vagy Jannaj Sándor (106—79).
51. II. Hirkán (79—71).
52. II. Aristobulus (70—64).
53. II. Sándor, kit 49-ben a rómaiak kivégeztek.
54. II. Antigonus; 37-ben Antiokhiában pallos alatt halt meg.
55. Ananél, kit Heródes egyszerű papból emelt a főpapi méltóságra, melytől 35-ben megfosztotta.
56. III. Aristobulus,
57. II. Jézus,
58. Simon,
59. Matthias,
60. Jozarius,
61. Eleázár.
62. III. Jézus.
63. Jozarius, ki másodízben lett főpappá.
64. Ananus.
65. Izmaél.
66. Eleázár.
67. Simon, Kámith fia.

} kiket Heródes emelt a főpapi székbe.

68. Kajaphas.
69. Jonathán, Ananus fia.
70. Theophil.
71. Simon (Kanthér).
72. Jonathán, kit Agrippa 41-ben másodízben tett főpappá.
73. Matthias.
74. Alioneus.
75. I. József, Kánej fia.
76. Jonathán.
77. Izmael.
78. II. József.
79. Ananus vagy Ananiás, ki sz. Jakabot megölette.
80. IV. Jézus, Gamáliel fia.
81. Matthias, ki alatt a templom és a főváros elpusztult.¹

¹ A zsidó főpapok sorrendjét FLAVIUS JOS. (Antt. XX. 10), továbbá a *Szeder Ólám*, (melynek legújabb kiadása: NEUBAUER, *Mediaeval Jewish Chronicles*, Oxford, 1834. II. 26 s k. II.) és a *Chronicon paschale Alex.* jegyezte föl. V. ö. RELAND, *Antiqq. sacr.* II. 2. 94 s k. II., és SELDEN, *De success. in pontif.* 207—393. I. SCHEGG, *Bibl. Archaeol.* 558—563. I.

MÁSODIK RÉSZ.

A KULTUSZ-CSELEKMÉNYEK.

ELSŐ SZAKASZ.

AZ ÁLDOZATOK.

30. §. A Mózes előtti áldozatok.

Az áldozatok¹ bemutatása a történelem tanúsága szerint csaknem oly régi, mint maga az emberi nem. Az ó-kor minden népénél feltalálhatjuk ama szokás nyomait, hogy isteneik iránt különféle áldozatok által igyekeztek kimutatni hódolatukat, tiszteletüket, s a biblia szerint már az első emberpár gyermekei *áldozatot* (מִנְחָה) mutattak be az Úrnak, mely a föld termeszterményéből és a nyáj legszebb darabjának felajánlásából állott (Gen. 4, 3. s k.) Noach a vizözön után, szerencsés megmenekülése fölött érzett hálája jeléül szintén áldozatot mutat be (Gen. 8, 20. s k.), mit a pátriárkák is gyakoroltak, amennyiben oly helyeken, hol az Úr nekik megjelent és kinyilatkoztatta magát, oltárokat emeltek Jahve tiszteletére. Az oltáron elégették az Istennek szánt adományt, melylyel kapcsolatban az Úr nevét is segítségül hívták, vagyis az áldozattal egybefűzték az imádságot is (Gen. 12, 7; 13, 4; 26, 25; 31, 54; 33, 20; 35, 7; 46, 1). — Ezek az áldozatok nem isteni parancs folytán lőnek bemutatva,

¹ Az áldozatokra vonatkozó irodalom főbb munkái a következők: PHILO, De sacrificiis Abelis et Caini (Opp. I. 226 s kk.), De animalibus sacrificio idoneis (Opp. II. 237 s kk.), és De sacrificantibus (Opp. II. 251 s k.) *Misna*, Zebachim és Menachoth. SAUBERT, De sacrificiis veterum, Jena, 1659. OUTRAM, De sacrificiis. SCHOLL, Über die Opferidee der Alten, insbesond. der Juden. 1832. KURTZ, Das mosaische Opfer, Mitau, 1842. s ennek újabb átdolgozása: Der alttestamentl. Opfercultus, Mitau, 1862. THALHOFER, Die unblutigen Opfer des Mos. Cultus, Regensburg, 1848. HENGSTENBERG, Die Opfer der hl. Schrift, Berlin 1852. STÖCKL, Das Opfer nach sein. Wesen u. seiner Geschichte, Mainz, 1860. WANGEMANN, Das Opfer nach der Lehre der hl. Schrift A. u. N. Testaments, 2 köt. Berlin, 1866.

hanem természetszerűleg ama függés érzetén alapultak, mely az emberi lélek mélyén honol Isten iránt, s arra ösztönzi őt, hogy szerzeményének, tulajdonának színét-javát Istennek adja át, s ez által őt Teremtőjének és legfőbb urának ismerje el. A függés érzetével együtt járt a hála is azokért a jótéteményekért, melyeket az ember tapasztalata szerint az Alkotó kezéből nyert, s akiről tudta, hogy az ő segítsége és áldása nélkül minden vesződsége, fáradozása és munkája hiábavaló.

Az áldozat ez *alapeszmeje* részint nevéből, részint az első áldozatok mivoltából tűnik ki. Az első áldozatok neve ugyanis אֲדֹמָנִי, *adomány*, habár az egyik a föld gyümölcséből, a másik pedig a nyáj zsengéjéből állott. Későbbi általános nevök זֶבַח, mi ebből származik: הִקְרִיב, közel hozni, t. i. Jahvehoz, mit azáltal véltek elérni az emberek, hogy az adományt elégették s a felszálló füstben a magasban lakó Istenhez juttatták. Mivel az ember Isten iránt érzett vonzalmában maga szeretett volna hozzá közeledni, hogy háláját kimutassa és ez által az Úr kegyelmét és jóindulatát a jövőre is biztosítsa, de erre tehetetlennek érezte magát, azért tulajdonából *maga helyett* ajándékokat mutatott be és áldozott Istennek, melyek az ember szívének és lelkének felajánlását és odaadását jelképezték. Az áldozat tehát mintegy *helyettesíté* az embert, ki Istenhez, a legfőbb szellemi lényhez kezdetben csak ajándékok bemutatása által vélt közeledhetni, míg később az imádság szárnyain emelte föl lelkét a Teremtőhöz,¹ melyet áldozatával egybekapcsolt.

Azoknak az áldozatoknak, melyeket az első emberek és később a pátriárkák bemutatnak, mint az előadottakból kitűnik, a felajánlók még nem tulajdonítottak semmi engesztelő erőt; mert a biblia nyelvén a minchá alatt soha sem értettek oly áldozatot, mely engesztelő jelentőséggel bírna, és a véres áldozatok bemutatásánál a törvény nem magának a vérnek kiontásához, hanem az áldozati vérnek az oltárra való hintéséhez kapcsolja az engesztelés eszméjét. Arról pedig a Genesisben sehol sincs szó, hogy a pátriárkák a vért az oltárra hintették volna, midőn valamely áldozatot bemutatnak, s így bátran föltehetjük, hogy

¹ Azért mondja találóan OUTRAM: «Quod preces vituli labiorum appellentur Hos. 14, 2. Cujus dicti ea ratio est, quod preces sacrificia quaedam essent et sacrificia preces quaedam. Preces utique sacrificia spiritualia, et sacrificia symbolicae preces.» (De sacrificiis, 212. l.)

előttük a kiengesztelés eszméje ismeretlen volt. De mivel az ember a bűn következtében érezte a szakadást, mely Isten és az emberek közt létrejött, s tudatával birt annak, hogy vétkeiért nem áldást és különböző javakat, hanem inkább büntetést érdemelne tőle, annál fokozottabb buzgalommal iparkodott az Urhoz jutni adományai segítségével, minél inkább tapasztalta azt, hogy a Teremtő az ember bűnei dacára sem fordul el tőle, hanem napról-napra érezteti vele jótéteményeit.

ELSŐ FEJEZET.

AZ ÁLDOZATOKRÓL ÁLTALÁBAN.

31. §. A mózesi áldozatok fogalma és felosztása.

Azok az áldozatok, melyeket a pátriárákák önkényt mutattak be, csupán arra szolgáltak, hogy általuk Isten iránt érzett hálájukat és tiszteletüket fejezzék ki, a mózesi áldozatok ellenben azzal a rendeltetéssel bírtak, hogy mint az Istentől törvényesen parancsolt adományok azt a célt valósítsák meg, mely miatt az Úr szövetséget kötött az ő válaszott népével. Ez a cél Izrael fiainak a bűn uralmától való megváltása és az Istennel való közösség volt, s mivel ennek föltételeit megállapítani Isten jogkörébe tartozott, ő maga tüzetesen meghatározta az áldozatok anyagát, azok bemutatásának módját, vagyis szertartásait, s a törvényszerűleg bemutatott áldozatoknak egyúttal szentségi erőt kölcsönzött, amennyiben a felajánlónak kiengesztelődését és megszentelését eszközölték.

Az áldozatok törvényszerű bemutatásának alapját ez az isteni parancs képezi: «Meg ne jelenj üresen színem előtt» (Ex. 23, 15), míg egy későbbi rendelet azt mondja: «Ne jelenjen meg senki üresen Jahve előtt, hanem kiki vigyen neki, értékéhez képest, a mint Ura, Istene megáldotta, ajándékot» (Dt. 16, 16. 17). A mózesi áldozatok alatt tehát oly adományokat kell értenünk, melyeket Izrael népe az Úrnak abból a célból mutatott be, hogy egészen vagy részben az oltár tűzében, mint szent adományok elégtessenek,¹ egyrészt az egiptomi fogságból való

¹ Innen nyerte az áldozat az **עֹלָה** (tűz) szótól ezt a nevezetet **עֹלָה**, tűzáldozat.

kiszabadulás és az Úrral kötött szövetség miatt, másrészt azért a kegyelemért, hogy az Úrtól bűnbocsánatot és egyéb malasztokat nyerjen. A pátriárkai és a mózesi áldozatok közt tehát az a lényeges különbség van, hogy a pátriárkák, midőn adományait az oltáron bemutatták, nem tudhatták, vajjon áldozatuk megszerzi-e azt az eredményt, melyet miatta Istentől vártak; holott a jámbor izraelita, midőn az Úr oltárán felajánlotta áldozatát, az isteni ígért kötelező erejénél fogva biztosan remélhette bűneinek bocsánatát és a többi kegyelmeket. Az áldozatok tehát a mózesi kultuszban tényleges kegyelmi szerek voltak, melyek éppen ezen tulajdonságuknál fogva oly fontos szerepet játszottak a zsidók isteni tiszteletében, hogy annak középpontját képezték, és semmi kultusz-cselekményt sem végeztek áldozat nélkül.¹

Minthogy úgy az egész választott népnek, mint a község egyes tagjainak életviszonyai különbözők valának, az áldozatok rendeltetése pedig az volt, hogy a választott nép összes szükségleteinek megfeleljenek, önkényt következik, hogy az áldozatoknak feladatukhoz képest különbözőknek kellett lenniök. És valóban a törvény az áldozatokat rendeltetésök szerint több osztályba sorozza, melyek egymástól mind anyagukra, mind sajátságos szertartásukra nézve különböznek, hogy annál szabatosabban jelképezzék azokat a kegyelmeket és lelki javakat, a melyeknek eszközeitül szolgáltak.

Az áldozatok, *anyagukra* való tekintetből *véres* és *vérnélküli* áldozatokra oszlanak, a szerint, amint anyaguk az állat- vagy a növényvilágból vétetett.

A mózesi törvény, a célt tekintve, a véres áldozatok három fajtát különbözteti meg, melyek: 1. az *engesztelő áldozat*, mely szertartásai szerint ismét *bűnáldozatra* és *vétekáldozatra* oszlik, melyeknek lényeges elemét a vérrel való meghintés képezi; 2. az *égő áldozat*, melynek lényegét az oltáron való elégetés alkotta; 3. a *béke-áldozat*, melynek jellemző vonását az áldozati lakoma képezi, mi a két elsőnél hiányzik; a béke áldozat céljához képest ismét *dicsérő, fogadalmi* és *önkéntes* áldozatra oszlik. Az engesztelő áldozatok rendeltetése az volt, hogy az embert a kegyelem álla-

¹ Számos egyháztanító szerint a mózesi áldozatok célja az volt, hogy általuk a zsidók az esztelen bálványozástól visszatartassanak, melyre különben is nagy hajlandósággal birtak. Ez a cél azonban az áldozatok lényegével nem fér össze, s legfőlebb mellékes célnak tekinthető.

potába helyezték, a többiek pedig arra szolgáltak, hogy őt ez állapotban megerősítsék. Azért minden oly esetben, midőn többféle áldozatot mutattak be, először mindig az engesztelő- és pedig a bűn-áldozatot ajánlották föl, melyre azután az égő- s végül a béke-áldozat következett (Ex. 29, 14. 18. s k. Lev. 5, 8. 10; 8, 14. 18. 22).

Az *alkalmat* illetőleg meg kell különböztetnünk *köteles*, vagyis törvényesen parancsolt áldozatokat, melyek, ha az egész közösségért mutattak be, *nyilvánosak* voltak; ha pedig egyes személyek vagy családok köteleztettek bizonyos esetekben a bemutatásra, *magánosoknak* tekintettek. *Önkénytes* áldozatok azok voltak, amelyeket szabad akaratból az egész közösségért, vagy magánosokért bármikor be lehetett mutatni.

A vére nélküli áldozatok vagy *önállók* voltak,¹ a melyeket véres áldozat nélkül mutattak be, vagy *mellékáldozatok*, melyek valamely véres, pl. égő vagy béke-áldozatnak toldalékát képezték. Az önálló eledeláldozatok ismét kötelesek vagy önkénytesek voltak, a szerint, amint isteni parancs folytán, vagy szabad akaratból származtak; továbbá nyilvánosak vagy magánosak, a mint az egész közösségért, vagy egyesekért mutattak be. Ugyanígy oszlottak föl a mellékáldozatok is.

A törvény és a talmúdisták (*Misna*, Zebach. V. 1—8. MAIMONIDES, H. Maasze ha-ķorbánóth. 1, 17) végül különbséget tesznek a *szentséges* (קָדֵשׁ קָדִישׁ) és a *szent* (קָדֵשׁ) áldozatok között. Szentségesek voltak mindazok az égő, bűn- és véték-, továbbá eledeláldozatok, a melyeket vagy az oltáron kellett elégetni, vagy csupán a papoknak volt szabad megenniük; szentek pedig azok a béke- és eledeláldozatok voltak, a melyek egy részének elégetése után a többit áldozati lakomákra lehetett fordítani.

32. §. Az áldozatok anyaga és jelentőségük.

A törvény intézkedése szerint az izraeliták áldozataikat az állat-, növény- és ásványvilágból vették. Az emberáldozatok² a

¹ Egyes protestáns hittudósok pl. BÄHR, tagadták a vére nélküli áldozatok önálló voltát; de miután THALHOFER f. i. munkájában, 51 s k. lapokon kétségtelenül megcáfolta, jelenleg csaknem általánosan elismerik.

² Némelyek, mint VATKE, DAUMER és GHILLANY azt vitatják, hogy a zsidó vallás az emberáldozatokat megengedte s többi között *Jefta* esetére hivatkoznak.

legszigorúbban el voltak tiltva, s rájuk a törvény halálbüntetést szabott (Lev. 18, 21. Dt. 12, 31) éppen úgy, mint a közönséges gyilkosságra; mert ha megtörtént is, hogy egyes bálványozó izraeliták Molekhnek áldozták gyermekeiket, a mózesi törvény írtózik az emberáldozatok eszméjétől és gyakorlatától.

A véres áldozatokra (חֹלֵקִים) az állatvilágból nem minden állat volt alkalmas, hanem csak a *barmok* (בְּרֵמִי), és pedig a *szarvasmarha* (בָּקָר) és az *apró barom* (צִאִי). A *szárnyasok* (עוֹף) közül csupán a gerlicék és a galambfiak (Lev. 1, 14) voltak megengedve, melyek az áldozatok között a legutolsó helyet foglalták el, és némely tisztulási áldozatoktól eltekintve, csupán arra szolgáltak, hogy a szegényeknél valamely nagyobb és értékesebb áldozati állat helyét pótolják.

A barmok közül a hímek és a nőtények egyaránt alkalmasak voltak az áldozatokra (Lev. 3, 1), de a törvény felfogása szerint a hím, mint tökéletesebb a fontosabb áldozatoknál szerepelt, s rendesen fölemlíti azokat az eseteket, melyekben nőtény állatot lehetett felajánlani. A galamboknál a hím és a nőtény egyenlő értékkel¹ birt. (Lev. 1, 14).

A szarvasmarhák közül tehát a bika, a tulok, a tehén, az üsző és a borju, az apró barmok közül pedig a kos, a juh, a bárány, a kecske² és a gödölye volt megengedve. Ezek életkorára nézve a törvény azt rendelte, hogy az áldozati állatoknak legalább is nyolc naposaknak kellett lenniök (Ex. 22, 29. Lev. 22, 27). Hogy mely korig voltak a barmok alkalmasak az áldozatra, arról a törvény nem intézkedik, de valószínű, hogy mivel a túlságosan vén állatok épp úgy magukon viselték a gyöngeség jellegét, mint a túlságos fiatalok, azért rendszerint erős, javakorbeli állatokat használtak az áldozatokra. Így az apró barmok közül a juhok és kecskék legtöbbszörre egy éves korukban kerültek az áldozati oltárra (Ex. 12, 5; 29, 38. Lev. 9, 3. Num. 15, 27; 28, 3. sat.),

De ez állításuk, mint REINKE, CASSEL, GERLACH és SCHOLZ kimutatták, csupán a sz. szöveg félreértésén alapszik s Jefta nem égette el leányát, hanem fogadalmat tétetett vele, hogy holtig szűzen a sz. sátornál szolgál Jahvénak.

¹ V. ö. *Szifra* ad l. Vajikra 8 b. ed. WEISZ és az ott idézett talmúdi helyeket.

² A kecskéknél a sz. írás két fajt különböztet meg (עִתִּיר, atúd és שֶׁעִיר, száir) melyek közül az utóbbi bozontos szőre által különbözött az elsőtől. V. ö. BOCHART, Hieroz. I. lib. II. c. 53.

míg a szarvasmarhák közönségesen három éves korban (*Misna*, Pára I. 2—4.) áldoztattak föl.¹ A galambok életkoráról a törvény nem tesz említést, de a zsidó hagyomány szerint akkor váltak alkalmasokká az áldozatra, midőn a toll nyakukon fényleni kezdett (*Misna*, Chullin, I. 5).

Mózes az áldozati állatoktól továbbá *testi épiséget* követelt, vagyis minden állatnak hibanélkülinek (ἁγρός), tökéletesnek (חַטָּאִים) kellett lennie. A különböző hibák (מִיָּמִים), melyek az állatokat alkalmatlanokká tették az áldozatra, a Lev. 22, 22—25.-ben vannak felsorolva és a következők voltak: vakság, bénaság valamely törés következtében, sebesülés okozta csonkaság, fekélyesség, rüh, sömör, hosszú- és rövidtagúság, végre a herélés, akár elfakasztás, összezúzás, leszakítás, vagy kivágás által történt.² Hogy ily hibás állatok az áldozati oltárra ne kerülhessenek, a zsidó hagyomány szerint a papok közül néhány mint *hibavizsgáló* (μωρὸςκαρπος) működött, akiknek tisztjök volt a felajánlás előtt minden állatot tüzetesen megvizsgálni. Valószínű az is, hogy az állatokat feláldozás előtt megmosták, hogy egészen tiszták legyenek.

A növény- és ásványvilágból vett vérnélküli áldozatok *adomány* vagy *ajándék* (מִנְחָה) nevet viseltek, s a magyarban *eledel áldozat* nevezet alatt fordulnak elő, amennyiben oly gabonaneműekből készültek, amelyek az ember mindennapi eledelét képezték. Ilyenek voltak a búza, árpa, az olaj és a bor, melyekhez a tömjén járult; az ásványországból pedig a só.

A gabonaneműeket az izraeliták olyan állapotban áldozták föl, amint az embernek eledelül szolgáltak. Ilyenek voltak a frissen pörkölt kalászkok, amelyeknek szemeit megdarálták, vagy megtörték (Lev. 2, 14); továbbá a *lángliszt* (לֶחֶם), mely egy esetet kivéve, mindig búzából készült (Lev. 2, 1); végül *kovásztalan kenyerek* és *kalácsok*, melyeknek alakja és sütése módja különböző volt. Ilyenek: a kemencében sült *tyukás kalács* (חֶמֶץ), a *pogácsa*, a *lepény* (לֶחֶם), a *lángos*, melyet lapos vas lemezen sütöttek (Lev. 2, 5. 6), és a serpenyőben készült *cievara* (Lev. 2. 7).

¹ A *misna* szerint a 4 és 5 éves szarvasmarhák is alkalmasak voltak az áldozatra (Pára, I. 2), sőt Gideón kivételesen egy hét esztendő bíkát is áldozott (Bir. 6, 25).

² Az áldozati állatok hibáiról, melyek számát a rabbik 73-ra rugtatták föl, kimerítőleg értekezik BOCHART, i. m. 594 s k. II., továbbá ALEX. BALDINGER, De victimarum integritate ac mysterio, Heidelb. 1731.

Mindezekhez a süteményekhez járult a *faolaj*, melyet a darára egyszerűen reáöntöttek (Lev. 2, 15), a süteményeknél pedig a tésztába keverték (Ex. 29, 40. Lev. 2, 5. Num. 7, 13). A kovásztalan kenyérbe szintén olajat tettek (Ex. 29, 2. Lev. 2, 4. 7), míg a lepényt és a lángost egyszerűen olajjal kenték meg (Lev. 2, 4). A cicvarát úgy készítették, hogy a serpenyőben levő lisztet olajjal keverték és forralták (Lev. 2, 7). — Minden eledeláldozathoz szükséges volt *sót* is tenni, melyet a biblia «Isten szövetsége savának» nevez (Lev. 2, 13). A só az áldozatot felajánlónak nem magának kellett hoznia, hanem a szent hely pénztárából szerezték be (Ezr. 6, 9. FLAVIUS JOS. ANT. XII. 3, 3), miért is a második templomban egy *sós kamra* volt, hol az áldozati sórt tartották. Némelyek a törvény eme szavaiból: «Minden áldozati ajándékodat sózd meg» (Lev. 2, 13), azt következtetik, hogy nem csupán az eledeláldozatot, de a véres áldozatokat is meg kellett sózni.¹ — A törvény továbbá elrendelte, hogy némely eledeláldozatot *tömjénnel* is meg kell hinteni, s ezen az alapon a zsidó hagyomány azt állítja, hogy még az áldozati süteményeknél sem volt szabad a tömjénnek hiányoznia (*Misna*, Menach. V. 3). A só és a tömjén mennyiségét a törvény sehol sem szabja meg, de valószínű, hogy az eledeláldozat mennyiségéhez mérték azt.

Italáldozatul (יִצְחָק, σπονδαῖον) a *bor*, és pedig a *vörös bor* (יֶיֶטֶד עֲנָבִים, Gen. 49, 11. αῖμα σταφυλῆς, Sir. 50, 16) szolgált, mivel ezt az izraeliták a fehér bornál többre becsülték. A rabbik tanítása szerint közönségesen új bort áldoztak, mert szebb színe volt mint az ónak. Tilos volt az asszú szőlőből készült bort, valamint a befőtt mustot is italáldozatul felajánlani.

Az eledeláldozatból a *méz* és a *kovász* ki volt zárva (Lev. 2, 11); kivételt csak a pünkösdi minchá képezett, mely kovászos kenyérből állott. A méz alatt lépes mézet kell értenünk, melyet egyes izraeliták a bálványoknak áldoztak föl (Ez. 16, 19).

Az áldozati anyagok jelentőségének helyes felfogása végett abból az elvből kell kiindulnunk, hogy a mózesi törvény oly anyagokat akart megjelölni az állat-, növény- és ásványvilágból az áldozatok anyagául, melyek az izraeliták tápláló szereihez tartoztak, s melyek fáradságos munkájoknak gyümölcsei és a ter-

¹ V. Ö. FLAV. JOS. ANT. III. 9, 1. PHILO, OPP. II. 255. HOTTINGER, JUR. hebr. leges, 268 s k. II. továbbá T. L. LINDEMANN, Das Salz und seine Bedeutung im bibl. Sprachgebr.

mészetnek legnemesebb termékei voltak. Az ily adományok a legalkalmasabban fejezhették ki az áldozónak benső érzelmeit, tehát Isten előtt is a legkedvesebbek valának. Mivel Izrael népének Kánaán földjén csaknem kizárólag a baromtenyésztés és a földművelés képezte fő kereseti forrását, természetesen fogjuk találni a törvény azon intézkedését, hogy a különben ehető vadállatokat és halakat az oltártól eltiltotta. A galambokat ellenben, melyek Palesztínában nemcsak vadon fordulnak elő, hanem a legrégibb idő óta mesterséges tenyésztés által szaporodtak (IV. Kir. 6, 25. Iz. 60, 8), tehát szintén az emberi szorgalom gyümölcésének voltak tekinthetők, a törvény elfogadhatónak jelentette ki oly esetben, midőn az áldozatot felajánló szegénysége miatt értékesebb állatot nem áldozhatott Istennek. Az eledeláldozatok anyaga is olyan volt, mely Izrael fiainak fáradságos munkája által vált tulajdonává, t. i. a gabona, az olaj és a bor. Azok a termények, melyeket a természet bőkezősége mintegy önkényt hozott létre, pl. a gyümölcsök, stb., vagy amelyek az élelmi szerek közt csak alárendelt szerepet játszottak, szintén alkalmatlanok voltak az áldozatra.

A törvény az áldozatokból kizárt minden oly tárgyat, melynek szerzése módja az erkölcsi törvénybe ütközött; tilos volt tehát a parázna férfiak és nők szerzeményét Jahvénak felajánlani (Dt. 23, 19), vagy rabolt dolgot (71²) feláldozni. De az meg volt engedve, hogy az izraelita az áldozati állatot vagy anyagot pénzért vegye, mely munkájának jogosan szerzett díja, vagy saját jószágának, természetményének ára volt; mert a vett jószág feláldozásával voltaképp saját tulajdonát szentelte Istennek.

Az által, hogy Izrael fiai oly dolgokat áldoztak föl, melyek, mint a hús, olaj, bor és a gabonaneműek, az ember táplálékát képezik, azt is elismerték, hogy életök Jahvétől függ, akinek áldása nélkül minden fáradozásuk hiába való lett volna. Ezt az áldást csak úgy várhatták, ha kiengesztelik Istent, kitől vétkeik által gyakran elpártoltak. A kiengeszteléshez pedig nélkülözhetetlen volt az oltárnak vérrel való meghintése, mi az állati áldozatokat szükségesekké tette. Az állatoknak természetesen hibánélkülieknek kellett lenniök, mert az adományok az Isten iránti szeretet kifolyásai voltak, mely mindig arra törekszik, hogy érzelmének kifejezéseül mindenből a legszebbet és legjobbat nyujtsa annak, akit szeret. Hibásat és tökéletlent bemutatni tehát a vég-

telenül szent és tökéletes Isten megbántása lett volna, mert a fizikai tökéletlenséget és hibát az *erkölcsi* tökéletlenség jelképének tartották.

Az olajat az izraeliták soha egyedül nem áldozták föl, hanem mint az eledeláldozat toldalékát, mely arra szolgált, hogy a vér nélküli áldozatot a sóval együtt ízletesebbé tegye. Az olaj jelképe levén az isteni malasztnak, melyet az ember áldozat és imádság által nyerhet el, az eledeláldozathoz tömjént is adtak s azt később az oltár tüzeiben elégették, hogy jelképezze az imádságot, melynek minden áldozattal egybekapcsolva kellett lennie. A méz nem azért volt kizárva az eledeláldozatok közül, mert a méhet tisztátalan állatnak tartották,¹ sem azért, mintha a méz a puhaság jelképe lett volna, hanem mivel könnyen erjedésbe megy át, mint a kovász, mely az erkölcsi romlottság képe volt.²

33. §. Az áldozatok közös szertartása és jelentősége.

Az állati, vagyis véres áldozatok bemutatásánál a következő öt, lényeges mozzanat képezte a közös szertartást: az állat elővezetése, a kézreátétel, a leölés, a vér széthintése és az áldozati részek elégetése.

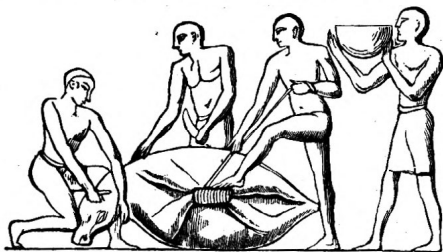
Az *elővezetés* (אֶל־הַזֶּבֶח) abban állott, hogy az áldozatot felajánlónak személyesen kellett az áldozati állatot a gyülekezet sátorának ajtaja elé, vagyis arra a helyre állítania, mely a réz oltár mellett volt, mivel a törvény szerint Izrael fiainak más helyen nem volt szabad áldozniok (Lev. 17, 1—6). A zsidók története azonban azt mutatja, hogy a templom fölépülése idejéig a sz. sátoron kívül más helyeken is áldoztak, és csupán a jeruzsálemi templom létesítése után tekintették egész tilosaknak és törvényteleneknek a magaslatokon bemutatott áldozatokat. — Az áldozat elővezetését annak tüzetes megvizsgálása követte, hogy megfelel-e ama kellékeknek, melyeket a törvény az áldozati állatoktól megkövetelt.

¹ PHILO szerint: ζῶον ἐστὶν ὃ καθαρὸν. (Opp. III, 255).

² Hogy a kovász csakugyan az erkölcsi romlottságot jelképezte, azt Jézus szavai: ζῆμη τῶν Φαρισαίων, ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις (Lk. 12, 1. Mk. 8, 15. Mt. 16, 6) továbbá PÁL apostol kijelentése (Gal. 5, 9) eléggé bizonyítja.

A *kézreátételt* (כִּמְיָה) szintén az áldozatot felajánlónak kellett teljesítenie az által, hogy kezét a tornácban az állat fejére támasztotta (יָדָה: כִּמְיָה). A törvény csupán az egyik kéz föltételéről beszél, de a rabbik azt állítják, hogy mind a két kezet föl kellett tenni, s az alatt bizonyos imádságot mondani (*Misna*, *Menachóth*, IX. 8). Ha több személy mutatott be közös áldozatot, a felajánlók egymás után tették kezüket az állat fejére. A magánáldozatok bemutatásánál a kézföltételt a felajánló helyettes által nem teljesíthette,¹ de a holtakért bemutatandó áldozatoknál az elhunyt örököse tette kezét az állatra.² Az egész népért bemutatott áldozatoknál a kézföltétel szertartását a vének, mint a nép képviselői teljesítették.

A *leölés* (שְׁחִיטָה) tüstént a kézreátétel után következett az oltár északi oldalánál, s ezt a ténykedést az állat megnyúzásával és feldarabolásával együtt az áldozatot felajánlónak kellett végeznie. Azoknál az áldozatoknál, melyeket az egész népért mutattak be, ezt a munkát később a papok végezték a lévíták segítségével mellett. A leölés módjáról, a galambokat ki-

29. kép.

véve, a törvény nem intézkedik; de a zsidó hagyomány szerint akkép történt, hogy az áldozati állat gégejét és bárzsingját éles késsel egyszeriben átmetszették, minek következtében a vér gyorsan és teljesen kifolyhatott.³ (L. a 29. képet). A galambokra nézve a törvény megparancsolta, hogy a pap a galamb fejét a csigolyától körmével válaszsza el, de le ne szakítsa, a kifolyó vért pedig, mivel kevés volt, rögtön az oltár oldalához kenje vagy hintse. Azután a begyet és a beleket kivevén, azokat a hamu-

¹ A *Szifra* szerint: «Et imponit quisque manum suam, non manum servi sui, manum suam, non manum vicarii sui, manum suam, non manum uxoris suae.»

² MALMOIDES ezt írja: «Si quis forte vitā functus sacrificium suum post se reliquerit, holocaustum utique, aut salutare, id haeres ejus ad aram ducit, eique manus suas imponit.» (Maasze korbán. 3. fej.)

³ BOCHART a leölésre nézve megjegyzi: «Mactatio legitima שְׁחִיטָה, ut Hebraeorum magistri tradunt, acutissimo cultro fit per animalis jugulum ducto et reducto» (Hieroz. I. 669. I.)

ráadásra hajította, míg a megtisztított galambot, szárnyának megtörése után az oltár tüzebe tette (Lev. 1, 15. s k.)

Az áldozat elővezetése, a kézreátétel és a leölés által az áldozatot felajánlónak működése véget ért, mert a hátralevő két ténykedés már a papok tisztjéhez tartozott. A leölést ugyanis legott a *vér széthintése* (וִירְקָה) követte, mi abban állott, hogy a pap egy csészében a levágott állat kiomló vérét felfogta, s annak egy részét az áldozat neme és fontossága szerint a réz oltárhoz vagy annak szarvához, a füstölő oltár szarvához, vagy a kappó-reth elé hintette, míg a többi vért az égő-áldozati oltár tövéhez öntötte. A zsidó hagyomány szerint az áldozat érvénytelen volt, ha a vérhintést a pap helyett valamely világi egyén végezte (*Misna*, Zebachim, II. 1).

Az utolsó ténykedés az áldozati *hús elégetése* (הִקְטִיר) volt, a mennyiben a pap vagy bizonyos kövér részeket, vagy az egész húst az oltárra tette s ott elégette. Ha csak a kövér részeket égették el, a hús vagy a papokat illette, a kiknek azt a sz. helyen, a tornácban kellett megenniök, vagy áldozati lakomára fordították, vagy a sz. helyen kívül elégették, a mint azt az áldozati szertartás megkövetelte. A zsidó hagyomány szerint az állati áldozatokat közvetlenül az elégetés előtt megsózták, mi hihetőleg a Lev. 2, 13. rendelkezésén alapult.

A vérnélküli áldozatokat illetőleg, ha azok valamely véres áldozathoz tartoztak, a pap akként járt el, hogy azok egy részét az olajjal és tömjénnel együtt az oltáron elégette, míg a többi rész a papoké maradt, kik azt kovásztalanul, a sz. hely tornácában kötelesek voltak elkölteni (Lev. 2, 2. s k.; 6, 9—11; 10, 12. s k.) Ha az áldozatot felajánló maga is pap volt, az egész lisztet el kellett az olajjal együtt égetni (Lev. 6, 16). Ha az eledel-áldozat valamely süteményből állott, és a dicsérő áldozathoz tartozott, ez esetben egy sütemény, melyet *emelék* (תִּמְלִיךְ) gyanánt Jahvének bemutatnak, a vért széthintő papot illette (Lev. 7, 14), míg a többi a felajánlók áldozati lakomájára fordították.¹

A véres áldozatok szertartása jelentőségének megállapítá-

¹ Az áldozatokra vonatkozó s egész a szőrszálhasogatásig menő rabbinikus tanítmányok a *misnában* és *talmúdban* a következő értekezésekben fordulnak elő: Zebachin, Menachoth és Temurá — melyeknek kivonatát LIGHTFOOT, Minist. templi, OUTRAM, De sacrific., és LUNDIUS, Jüdische Heiligthümer c. műveiben találhatjuk meg.

sánál különbséget kell tennünk ama cselekvények között, melyek az áldozatot felajánlónak és a papnak tisztjéhez tartoztak. Mint az eddig előadottakból kitűnt, a felajánlónak kötelessége volt az állatot elővezetni, kezét fejére tenni, leölni, megnyúzni és feldarabolni, szóval minden előkészületet megtenni, hogy az áldozat az oltárra juthasson. A papnak feladata pedig az volt, hogy a vért felfogja, az oltárra hintse s a húst a tűzben elégesse. A pap ezeket a ténykedéseket nem mint Isten helyettese, hanem csupán mint a Jahve és az áldozatot felajánló között működő közbenjáró (*μεσίτης*) végezte, ki erre a tisztre a fölszentelés folytán Istentől különös felhatalmazást nyert. — Figyelmet érdemel a felajánló részéről: az áldozat elővezetése és a kézreátétel. Az *elővezetés* által a felajánló kifejezést adott annak, hogy ő szükségét érzi, s mintegy kötelességének tartja áldozatot bemutatni az igaz Istennek, ki a szent helyen lakozik s onnan árasztja kegyelmét Izrael fiaira. A *kézföltétel* szertartásával pedig ama belső szándékát fejezte ki, hogy bűneinek az áldozati állatra való átruházása után azt Istennek tulajdonába és rendelkezésére bocsátja, hogy viszont az Úrtól lelki javakban részesüljön. A második főmozzanat az áldozat *leölése* volt a felajánló részéről, minek az oltár északi oldalán kellett történnie. Ez intézkedés jelentőségét abban kell keresnünk, hogy az oltár északi oldala a szenthely ama részének felelt meg, a melyen a kenyeres asztal állott a szüntelen eledeláldozattal, s így kétségtelenül a legalkalmasabb volt arra, hogy a véres áldozat is ott mutattassék be. Az áldozat leölése nem csupán azért történt, hogy a pap az engeszteléshez nélkülözhetetlen vérhez juthasson, hanem annak feltüntetésére, hogy a halál a bűnök következménye volt, mely bűnöket a felajánló a kézفöltétel által az áldozatra mintegy átvitte, s a leölés folytán maga helyett a halálnak adta át, vagyis saját életét az áldozat életének feláldozásával mintegy megváltotta. Az áldozat leölése tehát nem büntetés volt, hanem egy életnek feláldozása a felajánló életéért, ki számtalan bűneiért Istentől halált érdemelt volna, melytől azonban éppen az áldozat halála által szabadult meg, jelképezvén, hogy ha az ember új, Istennek tetsző életet akar kezdeni, a régi embernek meg kell hálnia. A véres áldozatok szertartásának további jelentőségét a pap által véghez viendő cselekmények állapítják meg, melyek: a vér széthintése és az áldozati részeknek az oltár tűzében való elégetése.

A vérhintés jelentőségét a törvénynek ezek a szavai világosítják meg: «A test lelke a vérben vagyon, és én azt nektek adtam, hogy az oltáron azzal tisztítsátok meg lelketeket, és a vér a lélek engesztelésére¹ legyen» (Lev. 17, 11). A véres áldozatok főjelentősége tehát az *engesztelésben* áll, melyet a bűnös az által nyert meg, hogy a pap a vért az oltárra hintette, honnan az Úr az ő népére árasztotta kegyelmét és áldásait.

Az áldozati vér engesztelő ereje nem magában a vérben volt, hanem abban, hogy zsidó felfogás szerint a lélek, vagyis az élet az állat vérében rejtett, mely életet Jahve a bűnös élete helyett fogadta el azáltal, hogy a vért a pap az oltárra, a legfőbb engesztelés alkalmával pedig a kappórethre hintette. Az engesztelés egyedül Istentől indulhatván ki, természetes, hogy a vért csak Jahve helyettese és a nép közbenjárója vihette az Úr elé, ki nem magára az állati vérre való tekintetből bocsátotta meg a bűnöket (Zsid. 10, 4), hanem figyelemmel arra a tökéletes áldozatra, Krisztusra, ki vérét a kereszt oltárán kiontotta s így *valósággal* létre hozta azt az engesztelődést, melyet az ó-szövetség véres áldozatai csak *jelképeztek*.

Az Istennel való kiengesztelődést az áldozati részeknek, vagy az egész áldozatnak elégetése fejezte be, aminek jelentőségét nem a megsemmisítésben, az elhamvasztásban kell keresnünk, hanem inkább abban, hogy az áldozat az oltár tüze által mint pára és füst szállt megtisztultan a magasba, hol Jahve tulajdonképpen lakozik. Mivel pedig az áldozat anyaga a felajánlónak belső érzelmeit jelképezte, az elégetés azt tüntette föl, hogy az adományozó Istenhez emeli és az ő rendelkezésére bocsátja szívének érzelmeit, melyeket az Úr mindenkor kedvesen fogadott. Ezt az is bizonyítja, hogy a tűz, melyet a papoknak az oltáron szüntelenül ápolniok kellett, nem közönséges, hanem természetfölötti eredetű tűz volt, s az oltáron elégetett áldozatok a *megnyugtatás illatául* (רִיחַ נְיֻחָה, LXX. ὁσμὴ εὐωδίας, Vulg. odor suavitatis) szolgáltak, vagyis az Úr, látván az áldozatot felajánlónak áhítatos érzelmeit, megnyugodott, és bűneit megbocsátva, új életközösségre lépett vele.

¹ A LXX. és a *Vulgata* ezen fordításával szemben az eredeti szöveg szabatosan ezt mondja: «A test lelke (נֶפֶשׁ) a vérben vagyon, és én azt nektek adtam az oltárra, hogy kiengesztelje (לְכַפֵּר) lelketeket; mert a vér a lélek által engesztel ki.»

Az itt előadott elvek a vérelnküli áldozatokra is alkalmazhatók levén, azok egyszerű szertartásának jelentőségét részletezni nem tartjuk szükségesnek.

MÁSODIK FEJEZET.

AZ ÁLDOZATOK KÜLÖNFÉLE FAJAI.

34. §. Az égő áldozat.

A véres áldozatok közt a legelső helyet, mint legáltalánosabb, az *égő áldozat* foglalja el, melyet ugyan többféle áldozat bemutatása esetén a bűn- és a vétékáldozatok megelőztek, de tekintettel jelentőségére, melyet alább ismertetünk, maga a mózesi törvény első helyen tárgyal (Lev. 1, 3), melynek példáját mi is követjük.

Az égő áldozat (חֹטֵט, ὁλοκαύτωμα, holocaustum) *anyagát* csupán négylábú állatok képezhették, melyeknek mindenkor himeműeknek kellett lenniök. Ilyenek voltak a tulok, a borjú, a kos, a bárány és a kecskebak. A szegényeknek kivételkép meg volt engedve, hogy ezek helyett gerlicét vagy galambfőköket mutassanak be, melyeknél a nemtől is eltekintettek. A bemutatás szertartása az előállítást, kéz föltételt és leölést illetőleg azonos volt a többi véres áldozatokéval, de a vér széthintése akkép történt, hogy a pap azt az oltár falai köré öntötte a csészéből (Lev. 1, 5. 11). A vér széthintése után a felajánló, vagy maga a pap, olykor pedig a lévita az állat bőrét lenyúzta, mely a szolgálattevő papot¹ illette (Lev. 7, 8), mire a húst szét darabolták és a mosásra szoruló belső részeket és a hátulsó combokat vízzel megmosván, a pap az összes húsdarabokat, tehát a fejet is, az oltár tüzebe rakta és az egészet elégette.² — A galamb-áldozatokkal való elbánás a 33. §-ban említett szertartás szerint történt.

¹ A *misna* szerint (Zebach. XII. 3) ugyanis a békeáldozati állatok bőre a felajánló tulajdonosé maradt, míg az égő, bűn- és vétékáldozatoknál a lenyúzott bőr mindenkor az áldozó papot illette. Az így összegyűlt állati bőröket a papok minden hét végén egymás közt felosztották.

² A talmúdísták szerint csupán az állat ganéját és a csípőinat nem égették el, hanem a hamurakásra dobták (*Misna*, Chullin, VII. 1).

— Ha az égő áldozat négy lábú állatból állott, egyúttal eledel- és italáldozatot is be kellett mutatni, melynek nagyságát az áldozati állat minősége határozta meg. A galamboknál ez a mellékáldozat elmaradt.

Az égő áldozat jelentőségét annak héber nevéből határozhatjuk meg. זָבַח ugyanis fölmenetelt jelent, vagyis oly áldozatot, melynek minden egyes része az oltárra került, ellentétben azokkal az áldozatokkal, melyeknek csupán kövér részeit égették el. Azért az égő áldozat néha *egész áldozat* ($\text{זָבַח כָּלֹ$, Dt. 33, 10. Zsolt. 51, 21. I. Kir. 7, 9) nevet is viselt. Az égő áldozat tehát azt fejezte ki, hogy a felajánló teljesen odaadja magát Jahvénak, s mint új ember, életét egészen neki akarja szentelni. Azért tulajdonít a törvény oly hatást az égő áldozatnak, a minőt a többi áldozatoknál hasztalanul keresünk. Általa ugyanis a felajánló *kedvessé lett az Úr előtt* (Lev. 1, 3). Mivel pedig ezt a célt a bűnös ember csak úgy érthette el, ha Istenével előbb kiengesztelődött, természetes, hogy az égő áldozatnak engesztelő erővel is kellett birnia, mit a vérnek az oltárra való hintése idézett elő. Ha azonban valamely izraelita oly bűnt követett el, mely hűtlenséget foglalt magában Jahve iránt, először bűn- vagy engesztelő áldozatot kellett bemutattatnia, hogy általa az Istennel való közösség helyre álljon, s így megtisztulva, akadálytalanul fejezze ki hódolatát és imádatát Isten iránt.

Az égő áldozat tehát a vallásos érzelem kifejezésére szolgált, miért is a törvény megengedte, hogy ne csupán Izrael fiai, de a hívő pogányok is felajánlhassák (Lev. 17, 8; 22, 18), jól-lehet a körülmetélés által nem voltak fölvéve Jahve közösségébe. A pogányok azonban nem teheték kezöket az áldozati állat fejére, s mellékáldozatot sem lehetett bemutatniok (Lev. 22, 25). Mivel a him állatokat a nőstényeknél tökéletesebbeknek tartották, a mennyiben tagjaik, izmaik stb. sokkal jobban ki voltak fejlődve, tekintettel az égő áldozatok előkelő voltára, a törvény csak him állatokat engedett meg égő áldozatul. Az állat bőrét le kellett húzni és a húst megtisztítani, mivel az áldozat Jahvénak szolgált eledelül, s így illő volt, hogy a szent Istennek tisztán mutassák be. A bőr a papot illette egyrészt kárpótlásul, hogy az áldozatból neki semmi sem jutott, másrészt jutalmul ama fáradságért, melylyel az áldozat bemutatása járt. A hús szétDarabolásának semmi jelentősége sem volt, s csupán arra szolgált, hogy a pap a

húst kényelmesebben az oltárra helyezhesse, s ott könnyebben elégethesse.

Valamint az Isten iránti imádásnak soha sem szabad megszűnnie, úgy az ezt kifejező égő áldozatnak sem; miért is minden reggel és este egy bárányt kellett «szüntelen áldozatul» bemutatni, míg az égő áldozatok száma az ünnepek nagyságához mérten fokozatosan növekedett, hogy a hívő izraeliták fokozottabb buzgalmát és ünnepi hangulatát kifejezzék.

35. §. A béke-áldozatok.

A béke áldozatok (זֶבַח שְׁלָמִים, LXX. εἰρηνικὴ θυσία, σωτήριον, *Vulg.* pacifica victima vagy hostia pacificorum, Lev. 3, 1. s k.) bemutatásuk okát tekintve, három különböző fajra oszlanak; ezek: a *dícsérő* áldozat (זֶבַח תְּרוּמָה, Lev. 7, 12; 22, 29), a *fogadalmi* áldozat (זֶבַח נֶדָר, Lev. 7, 16; 22, 18. 21).

A béke-áldozatok *anyagát*, a galamboktól eltekintve, melyekről a selámímnál nincs említés téve, mindazok a hiba nélküli állatok képezhették, melyek az áldozatra alkalmasok valának, és pedig úgy a hím, mint a nőtény állatok (Lev. 3, 1. 6; 9, 4). Az önkénytes áldozatoknál még a rövid-, vagy hosszútagú állat is felajánlható volt (Lev. 22, 23). A béke-áldozatokkal ededel- és italáldozat is egybe volt kapcsolva.

A béke-áldozat szertartására vonatkozólag tudnunk kell, hogy az állat előállítása, a kézföltétel, a leölés, sőt a vér szét-hintése is megegyezett az égő áldozat szertartásával. A hússal való eljárás azonban valamennyitől különbözött. Miután ugyanis a hájat és a többi belső zsíros részeket a hústól elválasztották, mint a bűnáldozatnál történt, és az oltár tüzebe helyezték (Lev. 3, 3—5. 9—11. 14—16; 9, 18. s k.), a *szegyet* (זֶבַח שֶׁגֶּיֶת, LXX. στήθιον, *Vulg.* pectusculum), mely az állat legizletesebb része volt, és a jobb felüli, hátulsó *combot* (שֵׁיֶרֶת) az állatokról levágták.¹ Az utóbbi, mint emelékcomb a békeáldozatot bemutató, szolgálattevő papnak jutott osztályrészül, míg a szegyet a lengetés (תְּנִיפָה) szertartása által jelképileg Jahvénak felajánlották, s azután a papság-

¹ A LXX. és a *Vulgata* szerint az emelékcomb alatt az első combot kell érteni, de ez a bibliában mindig זֶרֶק néven fordul elő (Num. 6, 19. Dt. 18, 3), s így *sók* alatt a hátsó comb értendő.

nak juttatták. A lengetés szertartása, mely a béke-áldozatokon kívül még több más alkalommal is előfordult (Ex. 29, 22—26. Lev. 8, 25—29. Num. 5, 24; 6, 20. Lev. 14, 12. 24), az áldozati törvénykönyvben ugyan nincs leírva, de a zsidó hagyomány szerint abban állott, hogy a pap az áldozati húsnak a törvényben előírt részét a felajánló kezére (Ex. 29, 24. Lev. 8, 27), azután pedig a saját kezét a felajánló keze alá tette, s vízszintes irányban előre és hátra lengette. Ez a lengetés (הִנִּיחַ) minden valószínűség szerint a frigsátor, később pedig a templom-ház ajtaja, vagyis ama hajlék felé történt, a melyben Jahve lakozott.¹

A papok a lengetékszegyet és az emelékcumbot² a szent helyen kívül is elkölthették és összes családtagjaik részesülhettek benne (Lev. 7, 30. s k. 10, 14. s k.), de arra kellett vigyázniok, hogy tiszta helyen egyék meg. A békeáldozati hús többi részeit a felajánló azon a helyen, hol a frigsátor állott, a templom idejében pedig egész Jeruzsálemben (Dt. 12, 7; 27, 7. *Misna*, Zebach. V. 6, 7) *áldozati lakomára* fordíthatta,³ melyen családja,

¹ A középkori rabbik szerint lengetés alkalmával a felajánlónak kezét a pap nem előre és hátra, hanem a világ négy tája felé mozgatta annak jeléül, hogy az adományt az egész világ Urának szenteli.

² Az emelékcumb (שֹׁמֵר הַתְּרִמָּה) elnevezésből a talmúdisták a lengetésnek megfelelő külön szertartásra vontak következtetést, melyet *emelésnek* (הִרִים) neveztek, és szerintök abban állott, hogy az adományt először fölfelé emelték annak jeléül, hogy a magasban lakó Jahvének szentelik, azután pedig leeresztették, mintegy jelképezvén, hogy azt az Úr az ő papjainak engedte át. Ezt a felfogást a legtöbb keresztény régiségtudós magáévá tette, s még Kurrz is (Opfercult. 228—35. l.) védelmére kelt. Meglehet, hogy a későbbi templomi isteni tiszteletnél az emelés szertartása szokásban volt, de az ó-szövetség könyveiből azt kimutatni nem lehet; mert a terüma egyszerűen oly adományt jelentett, melyet valaki sajátjából Jahvének engedett át. Hogy az emelés (hérim) külön papi szertartást nem képezett, már abból is kitűnik, hogy azt *világi* egyének is végezték (Ex. 35, 24. Num. 15, 19. s k. 18, 19. Dt. 12, 11. Ezr. 8, 25) s hogy az *emelék* oly tárgyakról is mondatik, melyeket fölemelni csakugyan lehetetlen volt, mint pl. az emélékföld (Ez. 45, 1), továbbá az a 2000 tulok és 17000 juh, melyet Hizkia a népnek adományozott (II. Kr. 30, 24). Az emelékcumb elnevezés egyszerűen onnan keletkezett, hogy a pap a húsdarabot a béke-áldozat bemutatása alkalmával a maga részére leemelte, vagyis elkülönítette a nélkül, hogy valami különös szertartást teljesített volna vele.

³ WINER (Realwörterb. I. k. 248. l.) úgy vélekedik, hogy a nyilvános hála-áldozatoknál az összes áldozati hús a papokat illette, de ez a Dt. 27, 7-vel ellentétben van. A törvény szerint csak a pünkösd ünnepén felajánlott két, egy esztendő bárány jutott egészen a papoknak (Lev. 23, 20).

eselésége és a szegény lévíták (Dt. 12, 12—18) részt vehettek, de a résztvevőktől lévitikus tisztaság kívántatott. A törvény továbbá megkövetelte, hogy a dicsérő áldozat húsát még az áldozás napján megegyék, mert másnapra semminek sem volt szabad belőle maradnia (Lev. 7, 15; 22—30). A fogadalmi és önkénytes áldozatok húsából a megmaradt részt még másnap is elkölthették, de ami harmadnapra maradt, azt már nem lehetett megenniük, hanem a táboron vagy városon kívül, valamely tiszta helyen el kellett égetniük (Lev. 7, 15—17; 22, 30). Aki a béke-áldozat húsából harmadnap enni mert, aki lévitikus tisztátalanság állapotában nyúlt hozzá, vagy ha a hús valami tisztátalannal jött érintkezésbe s az így megfertőzött húsból evett, az Úr büntetésének volt kitéve (Lev. 7, 19—21), míg a talmúd szerint megostorozták (*Misna*, Makkóth, III. 2). A tisztátalanná vált húst szintén el kellett égetni.

36. §. A béke-áldozatok célja és jelentősége.

A béke-áldozatok célját és alapeszméjét, mint a *selámim* elnevezés mutatja (mélyet a שָׁלֵם igéből kell származtatnunk, mi annyit jelent: épnek, békésnek, barátságosnak lenni), az képezte, hogy általa az ember Jahvéval való közösségét és baráti viszonyát kimutassa és megerősítse.¹ Mivel ez a kölcsönös barátság Isten részéről természetes és természetfölötti javakban nyilvánult, melyek az emberben önkénytelenül felébresztették a hála érzetét, sőt dicsérő és fogadalmi áldozatok bemutatására serkentették, addig a bizalom, melylyel a teremtmény Alkotója iránt viseltetik, új adományok kérésére bátorította őt. Innét van az, hogy a béke-áldozatok alapját a hála és kérelem képezi, miért is a *selámim* szorosan véve *hála-* és *kérő* áldozatok,² melyeket

¹ A bibliában a béke-áldozatokkal az engesztelés (כִּפּוּר) fogalma soha sincs egybekötve, s azért egészen helytelen a TÁRKÁNYI-féle bibliafordítás eljárása, midőn ilyeneket mond: «Ha békeáldozatot áldoztok az Úrnak, hogy *megengeszteltesétek*». Ez nem egyéb az olvasónak szándékos tévedésbe ejtésénél, mert még a jegyzetben sincs kijavítva.

² BÄHR, KLIEFOTH és PHILIPPI tagadják, hogy a zsidó vallás a kérő áldozatokat ismerte volna, holott a biblia számos helye bizonyítja, hogy az izraeliták a csapások elhárítására selamimot áldoztak föl. (Lásd Bir. 20, 26; 21, 4. I. Kir. 13, 9. II. Kir. 24, 25).

a hívő izraelita nem csupán akkor mutatott be, midőn a Jahvétől nyert javak és kegyelmek békés birtokában akart maradni, hanem akkor is, midőn a reá zúduló csapások és szenvedések Jahve közellétét és barátságát kétségessé tették. Az embernek ugyanis természetében gyökerezik, hogy ha tudatában van ama szerencsének és javaknak, melyeket egyedül Istennek köszönhet, a tapasztalt kegyelmekért hálát rebeg, dicséri az adományozót, s nem elégszik meg a pusztá szavakkal, hanem — áldoz. Viszont akkor, midőn szükségben van, midőn szenvedések látogatják és csapások sujtják őt, hite nem engedi kétségbe esni, hanem ahhoz fordul oltalomért és segítségért, a ki a rosszat is jóra tudja fordítani, s ezt legjobban a kérő áldozat által fejezi ki. — A hála-áldozat tehát *belső, erkölcsi* szükség kifolyása volt, melyet az Istentől nyert javak idéztek elő, míg a fogadalmi áldozat *külső* kényszeren alapult, mit az okozott, hogy a fogadalomtevő valami kegyelmet kért Jahvétől, mely teljesedésbe ment. A kérő áldozatok ellenben egészen önkénytesek voltak, mert sem belső, sem külső szükségből nem indultak ki, hanem szabad akaratból, előzetesen lőnek bemutatva, mielőtt a kérelem teljesült.

A béke-áldozatok anyaga azért volt egészen a felajánlónak tetszésére bízva, mert az adomány nagysága és értéke egyrészt a felajánló anyagi helyzetétől, másrészt annak a jótéteménynek nagyságától függött, amelyet Jahvétől kért vagy amelyért hálát adott. A törvény csupán annyit követelt, hogy az áldozati állat hibátlan legyen, mert vakmerőség és bűn lett volna a legszentebb Istennek valami hibásat áldozni. Kivételnek csupán az önkénytes áldozatoknál volt helye, melyeknél rövid- vagy hosszútagú állatot is föl lehetett ajánlani. Ennek oka az volt, hogy ily esetekben a felajánlót nem valläserkölcsei kényszer birta az áldozatra, mint a hála és fogadalmi áldozatnál, hanem a vallásos buzgóság és az odaadás Jahve iránt, mely, ha lehetséges volt, bizonynyal a legjobbat nyújtotta az Úrnak, ki azonban ilyennek híjján szívesen fogadta a tiszta szívből adott s jelentéktelen hibával bíró áldozatot is.

A béke-áldozatok szertartásánál a hússal való eljárás hívja föl leginkább figyelmünket. Az áldozati húsból csak a kövér részek jutottak az oltár tűzébe, mert Jahvét mindenből a legjava illette, míg a többit, — a lengetékszegytől és az emelékeombtól el-

tekintve — áldozati lakomára kellett fordítani. Az emelékcumb a szolgálattévő papnak jutott, mert illő volt, hogy midőn Jahve az áldozat húsát lakomára engedi át, abból egy rész az áldozó-papnak jusson fáradságáért. A lengetékszegy Jahve az ő pap-ságának engedte át, hogy a papok, mint az ő szolgálói az Úr lakomájában szintén részesüljenek. A lengetés szertartása éppen az áldozati húsnak legízletesebb részével azt jelképezte, hogy a felajánló az egész áldozati húst a frigsátorban lakozó Úrnak engedi át, ki azt viszont papjainak és a felajánlónak adja vissza az áldozati lakoma céljára, mely a többi áldozatnemeknél nem fordult elő.

Az áldozati lakománál az a kérdés: vajjon olyannak kell-e azt tartanunk, melyet az Úr adott a részvevőknek, vagy pedig a felajánló? Nézetünk szerint, minthogy az előállítás és a lengetékszegy jelképes felajánlása folytán az egész állat Jahve tulajdonába ment át, mivel továbbá a béke-áldozatot az áldozati törvény határozottan Jahve eledelének nevezi (Lev. 21, 22), az áldozati lakomát olybá kell vennünk, mint amelyet az Úr adott annak jeléül, hogy a felajánlót barátságáról és kegyelméről biztosítsa. E lakomában részt vett az Úr az által, hogy a kövér részeket az ő tiszteletére az oltáron elégették, résztvettek papjai az emelékcumb és a lengetékszegy elköltése által, s végül résztvett a felajánló és családja az által, hogy az áldozati húst még az nap, vagy legfőlebb a következő napon együtt meg kellett enniök. Hogy a békeáldozati lakomát az Úrénak kell tekintenünk, az is mutatja, hogy azt a felajánlónak nem otthon, hanem a sz. hely közelében, később pedig Jeruzsálemben kellett elköltenie.

Ebből magyarázhatjuk meg azokat az intézkedéseket is, melyeket a törvény a békeáldozati hús elköltésére vonatkozólag tett. Mivel a hús és a kenyér Istennek tulajdonát képezte, minden megfertőzéstől gondosan meg kellett óvni úgy a hely, mint a részvevő személyek tekintetében. A húst azért nem volt szabad harmadnapon túl megtartani,¹ mert a forró Keleten könnyen megromlott volna, ami tekintettel az eledel szent jellegére, utálat (פגול) lett volna Jahve szemében (Lev. 7, 18). Hogy tehát a húst a romlás okozta fertőzettől megóvják, inkább el kellett égetni.

¹ PIMO szerint a béke-áldozat húsának elköltésére a törvény azért szabott oly rövid időt, hogy a felajánló mintegy kényszerülve legyen a szegényeket és özvegyeket is meghívni a lakomájához. (De animal. sacrifice. idon. Opp. II. 245).

37. §. A bűn- és a vételáldozatok közötti különbség.

A mózesi áldozattörvény szerint a bűn- és a vételáldozat közös vonását az képezte, hogy mind a kettő a bűnök kiengesztelésére szolgált, miért is *אָפֶּסֶד עֲזָרָה* *engesztelő áldozatoknak* kell őket tekintenünk. De nem minden bűnt és vétséget lehetett áldozatokkal kiengesztelni; mert a törvény számos helyen (Lev. 4, 2; 5, 15. 18. Num. 15, 22—29) világosan kijelenti, hogy csupán a *tévedésből* (*בְּטָעָה*), vagyis tudatlanságból származó vétkeknél lehetséges a kiengesztelés, mely tudatlanságot elhamarkodás, meggondolatlanság, valamint a szenvedélyek és a testi kívánságok idézték elő. Ama bűnöknel ellenben, melyeket valaki «fölemelt kézzel» (*בְּיָד רִמָּה*) vagyis az Isten elleni dacosságból és megvetésből, tehát megfontolva, szándékosan követett el, nemesak engesztelésnek nem volt helye, hanem az illetőnek halállal kellett lakolnia, «mert az Úr igéjét megvetette és parancsát megszegte» (Num. 15, 31).

Mivel a bűn és vétség szoros összefüggésben áll egymással, természetes, hogy az a különbség, mely a bűn- és vételáldozatok közt van, valami jelentékeny nem lehet. Minthogy azonban a törvény ezt a két áldozatot folytonosan megkülönbözteti, és külön szertartást ír elő számukra, sőt bizonyos esetekre egyidejűleg bemutatandó bűn- és vételáldozatot rendel el, kétséget sem szenved, hogy e két áldozatnem közt valami különbségnek mégis csak kell léteznie. Ezt a különbséget a tudósok kezdettől fogva egymástól nagyon eltérőleg fogták föl, miért is a helyett, hogy az egymással homlokegyenest ellenkező állításokat felsorolnánk,¹ legcélszerűbb lesz a törvény intézkedéseiből kiindulni s így megállapítani azt a határvonalat, mely a bűn- és a vételáldozatok közt van.

A különbség abban áll, hogy a tisztátalanságoktól való tisztulásoknál a törvény soha sem követel vételáldozatot, hanem bűnáldozatot, miből önkényt következik, hogy a bűnáldozatok fogalma sokkal tágabb körű a vételáldozatok fogalmánál. Ezt bizonyítja az áldozati törvénynek az engesztelő áldozatokra vonatkozó rendelkezése is, mely ekkép szól: «Amely lélek *tudatlanságból* vétkezik és az Úr valamely parancsa ellen valamit tesz,

¹ A bűn- és vételáldozatokra vonatkozó, különféle nézeteket csaknem kimerítőleg felsorolja SCHOLZ, Heil. Alterthümer, II. k. 157. s k. 1.

amit megtiltott cselekedni . . . mutasson be bűneért, melyet elkövetett, *bűnáldozatot* (Lev. 4, 2. s k.) A bűnáldozatok (חֲטָאתָ) tehát mindania vétkek kiengesztelésére szolgáltak, melyeket Izrael fiaai tudatlanságból követtek el Isten parancsai ellen. Mivel ugyanis minden bűn, a mennyiben általa az ember Isten parancsait szegi meg, vétséget foglal magában Isten ellen, a mely vétségnek terhét mindaddig viselnie kell, míg azt ki nem engesztelte, természetes, hogy oly áldozatra volt az embernek szüksége, mely magát a bűnt, mint erkölcsi vétséget törülte el, — ez pedig a bűnáldozat volt. Amennyiben pedig ily bűnöket nemcsak egyes emberek követtek el, a melyekért engesztelésül magán áldozatokat kellett bemutatni, hanem a nép is, azért úgy egyes ünnepies alkalmakkor, valamint évről-évre, az engesztelés napján az egész választott népért bűnáldozatokat kellett felajánlani, hogy így a bűnök szennyétől megtisztulva, közeledhessenek a szent helyhez, hol a legszentebb Isten lakozik vála. A bűnáldozat alapeszméjét tehát az *engesztelés* képezte, mely minden bűnnél szükséges volt.

A vétékáldozatokat (עֲוֹנוֹת) a törvény csak abban az esetben rendelte el, ha valaki hűtlenséget követett el Jahve ellen (פָּעַל בִּיהֲוָה) az által, hogy az Úrnak szent adományokat, pl. tizedeket, zsengéket sat. be nem szolgáltatatta (Lev. 5, 14—16) vagy felebarátját megkárosította a reábizott jószágának eltagadása, eltulajdonítás, csalás vagy a talált jószágának jogtalan megtartása által (Lev. 5, 20—26). Továbbá ha valaki Jahve parancsa ellen tudatlanul oly vétséget követett el, mi valamely jogsérelmet foglalt magában (Lev. 5, 17—19). Ez esetekben a bűnös a vétékáldozat bemutatása előtt köteles volt a jogtalanul elidegenített jószágot az érték $\frac{1}{5}$ -ének megtoldásával a károsultnak visszatéríteni, ha pedig a károsult vagy örökösei nem voltak életben, a jószág értékét a papoknak adni (Num. 5, 8). Vétékáldozatot kellett bemutatni annak is, aki felebarátjának oly szolgálójával hált, a ki sem meg nem volt váltva, sem szabadsággal nem volt megajándékozva (Lev. 19, 20. s k.); azonkívül mind a két bűnöst megverték, mert az okozott kárt értékszerűleg megállapítani nem lehetett. Ezekben az esetekben, mint láttuk, mindenütt oly sérelmekről van szó, melyek Jahvének, vagy a felebarátjának jogait érintették. Azonban a törvény még két oly esetben rendeli el a vétékáldozatot, melyekben jogsérelmről alig lehet szó, t. i. a

poklos meggyógyulása és a náziának a megfertőzéstől való megtisztulása esetén. A poklos ugyanis ezt a rettentő betegséget, melynek tartama alatt a nyilvános isteni tiszteletből ki volt zárva, nem saját hibájából szerezte, sőt inkább akarata ellenére kapta meg. Mivel azonban a poklosság miatt azokat a jogokat nem élvezhette, melyek őt a választott néphez való tartozandósága folytán illették, tehát tényleg megszegte az Úrral kötött frigyét, a törvény megkövetelte, hogy a vétekáldozat bemutatása által helyezzessék vissza azokba a jogokba, melyeket betegsége miatt egy időre elvesztett (Lev. 14, 12. s k.) Hasonlókép a náziának, ki fogadalma ideje alatt valamely, közelében váratlanul bekövetkezett haláleset miatt meg lőn fertőztetve, habár ez a tisztátalanság nem volt szándékos, mégis vétekáldozatot kellett bemutatnia, mivel fogadalma a megfertőzés következtében meghiusult s így Jahvét némi tekintetben mégis megrövidítette (Num. 6, 12. s k.)

A mondottakból kétségtelenül kiviláglik, hogy *vétekáldozatot* akkor kellett Izrael fiainak bemutatniok, ha valamely jogsérelem kiengeszteléséről, vagy az elveszett theokratikus jogok visszaszerzéséről volt szó. Ha azonban a jogsérelem Jahvéra vonatkozott, a bűn csak úgy volt vétekáldozat által kiengesztelhető, ha az egyedül tévedésből követtetett el; míg a felebarát ellen irányult jogsérelmet akkor is ki lehetett engesztelni, ha az illető a bűnt szándékosan, előre megfontolva követte el. Mind a két esetben a jogsérelem kettős vétséget foglalt magában; anyagi kárt Istennel vagy a felebaráttal szemben, továbbá erkölcsi vétséget Isten iránt, aki mint végtelenül szent lény, minden bűntől irtózáttal fordul el. A törvény éppen azért azt követelte, hogy a bűnös az anyagi kárt úgy az Istennek, mint az embernek megtérítse, az erkölcsi vétséget pedig a vétekáldozat által kiengesztelje. A vétekáldozat alapeszméjét tehát az *elégtétel* képezi, melyet mindig az egyesnek kellett megadnia, s innét van, hogy a vétekáldozat, mint az egész nép áldozata nem fordul elő, hanem csak mint egyes, a törvényben meghatározott bűnösök áldozata.

38. §. A bűnáldozat anyaga és szertartása.

A bűnáldozatra (תִּשְׁלֵחַ, LXX. *ἀμαρτία* vagy *πῆσι ἀμαρτίας*, *Vulg.* sacrificium pro peccato) vonatkozó törvényes intézkedéseket a biblia ezen helyei foglalják magukban: Lev. 4, 1—5. 13; 6, 17—23. Num. 15, 22—31., s a következőket tartalmazzák az áldozat anyagára és szertartásaira nézve. A bűnáldozat *anyaga* egyrészt az áldozatot felajánlónak theokratikus állásától, másrészt a kiengesztelendő bűn nagyságától és a felajánlónak anyagi helyzetétől függ. — *Fiatal tulkot* kellett ugyanis feláldozni a papok és lévíták fölszentelésénél (Ex. 29, 10. Num. 8, 8), a főpapért az engesztelés nagy napján (Lev. 16, 3), továbbá abban az esetben, ha a főpap a népnek vagy az egész községnek romlására vétkezett (Lev. 4, 3. 13). *Kecskebakot* kellett áldozatul bemutatni az egész népért engesztelő napkor, a holdújtság napján és egyéb ünnepeken (Lev. 16, 9; 23, 19. Num. 28, 15; 22, 30; 29, 5. 11. 16. 19. 22. 25. 28. 31. 34. 38), továbbá a frigsátor és a templom fölszentelésekor (Lev. 9, 3. Num. 7, 16. Ezr. 6, 17), és ha valamely fejedelem vétkezett (Lev. 4, 23). *Vörös tehenet* ama tisztító víz készítésére, melyet az izraeliták a holttetemtől megfertőzöttek tisztulására használtak (Num. 19, 9. 17). *Kecskekét* vagy *jerkebárányt* kellett bűnáldozatul felajánlania a közönséges izraelitának, ha valamely vétket követett el az Úr törvénye ellen (Lev. 4, 28. 32; 5, 6), míg a názírnak fogadalma megváltásakor és a poklosnak tisztulása esetén egy esztendő jerkebárányt kellett bemutatnia (Num. 6, 14. Lev. 14, 10. 19). *Gerlice* vagy *galambfők* csak bizonyos tisztulások esetén szolgált bűnáldozatul, minők a gyermekágyas nőnek (Lev. 12, 6), a magfolyásban szenvedett férfinak (Lev. 15, 17), a hosszú ideig vérfolyásos nőnek (Lev. 15, 29), és a halottól megfertőzött názírnak (Num. 6, 10) tisztulásakor voltak bemutatandók. Azonkívül ha valamely szegény a poklosságtól való tisztulás (Lev. 14, 22) vagy az Isten parancsa ellen elkövetett vétség esetén (Lev. 5, 7) nem volt képes bárányt hozni áldozatul, a törvény szerint a bűnáldozatot galambbal vagy gerlicével pótolhatta; ha pedig szegénységétől még ez sem telhetett volna ki, legalább is $\frac{1}{10}$ -ed éfa lisztlángot kellett tömjén és olaj nélkül felajánlania.

A szertartásokra vonatkozólag tudnunk kell, hogy miután az áldozati állatot a felajánló előállította, kezét fejére tette és

levágta, a tuloknak vérét, melyet a főpapért vagy az egész közösségért mutattak be bűnáldozatul, a szolgálattevő főpap a szenthelyre vitte, hol újját a csészébe mártva, hétszer a szent kárpit felé hintette az áldozati vért, azután megkente vele a füstölő oltár szarvait, a maradékot pedig a réz oltár aljára öntötte (Lev. 4, 5. 16. s k.) — Engesztelő napkor a főpap a tulok vérét a legszentebbe vitte, hol azt a kappórethre és az elé hintvén, a szenthelyen levő arany oltár szarvait kente meg vele, míg a maradékot ugyanezen oltár aljához töltötte. A kecskebakból, kecskéből vagy bárányból álló bűnáldozatnál, akár fejedelem, akár szegény sorsú izraelita ajánlotta föl azt, az áldozati vérrel előbb a réz oltár szarvait kellett megkenni, míg a megmaradt vért a pap az oltár aljához, valószínűleg a rácsozat mögé öntötte (Lev. 4, 25. 30. 34). A gerlice- és galambfiók-áldozatok vérenek egy részét a pap az oltár falára hintette, míg a többit az oltár tövéhez csorgatta (Lev. 5, 8. 9). A vörös tehén vérét hétszer a frigysátor, később pedig a templom felé kellett hinteni (Num. 19, 4).¹

A vér széthintésének szertartása után az áldozati hús földarabolása következett, mely alkalommal az összes bűnáldozatoknál (a galambokat természetesen kivéve) csupán a kövér részeket (הַחֵלֶבֶת) égették el az oltár tűzében. E kövér részek magukban foglalták a johot borító zsiradékokat, a két vesét és az állat vékonyáig terjedő kövérjét, a máj és a gyomor közt levő hájat, valamint a belső részeket borító nagy zsiradékhálót (Lev. 4, 8—10). A kövér farkú juhoknál a farkban levő tetemes zsiradékokat is el kellett a papnak égetnie.²

Az áldozati hús ama bűnáldozatoknál, melyeknek vérével csupán a réz oltár szarvait kenték meg, a papoknak jutott osztályrészül, kiknek azt a szent helyen kellett megenniök, a cserép edényt pedig, melyben a hús főtt, összetörniök, míg a réz edényt gondosan meg kellett súrolniok és mosniok (Lev. 6, 28). Azoknak a bűnáldozatoknak húsát, a melyeknek vérét a szenthelyre vagy a legszentebbe vitték, a bőrrel, a fejvel, a belekkel és csontokkal

¹ A rabbik azt a bűnáldozatot, melynek vérét a szenthelyre vagy a legszentebbe vitték, *belső* áldozatnak, azt pedig, melynek vérével csak a réz oltár szarvait kenték meg, *külső* áldozatnak nevezték. V. ö. RELAND, *Antiqq. sacr.* 201 s. k. II.

² E zsiradékrészekről tüzetesen értekezik BOCHART, *Hierozioc. lib.* 2. c. 45. (I. k. 560. s k. II.), továbbá BÄHR, i. m. II. k. 353. s k. II.

egyetemben a táboron, később pedig a városon kívül valamely tiszta helyre letették, s ott tüzet gerjesztvén, elégették (Lev. 4, 11. s k.) A galambokat a begy és a belek eltávolítása után valószínűleg szintén az oltáron égették el,¹ míg a lisztből egy maréknyit a pap a tűzbe vetett, a többi pedig hihetőleg magának tartotta meg (Lev. 5, 12). Ha a bűnázó vére a széthintés alkalmával valakinek ruhájára csöppent, e foltot a sz. helyen kellett kimosnia. (Lev. 6, 17—23).

39. §. A bűnázatok jelentősége.

A bűnázatok rendeltetése az volt, hogy azt a szakadást, mely Isten és a bűnös közt az Úr parancsainak szándékos megszegése folytán keletkezett, megszüntesse és a bűnöst mindazon kegyelmek élvezetébe visszahelyezze, melyeket a Jahvéval kötött szövetség Izrael fiai számára biztosított. A bűnázatok tehát a szorosan vett *cselekedeti* bűnök kiengesztelésére és ama tisztátalan testi állapotok megszüntetésére vonatkoztak, melyeket a zsidók a bűnök kifolyásának tulajdonítottak, s melyek az emberi testet, mint az isteni tisztelet előmozdításának eszközét megfertőztették.

A bűnök bocsánatához első föltétel, hogy a vétkes az elkövetett bűnököt beismerje. Ezt fejezte ki a kézreátétel szertartása, mely által a bűnös az áldozatra ruházta mindazokat a vétkeket, amelyeknek bocsánatát, betakarását és kiengesztelését óhajtotta Istentől, miért is maga a bűnázó mintegy *bűnné* (לְחַטָּאת, Lev. 4, 3. 14) vált. Az áldozati állatot a felajánló a leölés következtében a halálnak adta át, mi által a bűnös elismerte, hogy ő ugyanazt érdemelte volna Istentől, ha az a büntető igazsághoz szigorúan ragaszkodik; de a jóságos Teremtő az ő végtelen irgalmánál fogva még sem kívánta a bűnösnek halálát, hanem megelégedett azzal a kiengeszteléssel, melyet az áldozati vérnek az oltárral való érintkezésbe hozása idézett elő, mi egyúttal a bűnösnek megigazulását és megszentelését eszközölte. Azért látjuk azt,

¹ FLAVIUS JOS. (Antt. III. 9, 3) és a *Misna* (Zebach. VI. 4) azt állítja, hogy a bűnázó szolgálat galamb húsát nem égették el, hanem annak a papnak jutott, ki az áldozati vért kieresztette.

hogy a bűnáldozatnál az engesztelés nem egyszerűen a vér szét-hintése által történt, mint egyéb véres áldozatoknál, hanem a vért a papnak az oltárok szarvaira kellett kennie, hogy Jahvéhoz mintegy közelebb vigye és a vér engesztelő erejét fokozza. Az oltár szarvai ugyanis nem közönséges kiemelkedések voltak, hanem annak az erőnek és hatalomnak jelvényei, melyek az oltár-ból Izrael fiainak lelki javára szétáradtak.

A bűnáldozatok vérével való szertartásos elbánásnál azt a jellemző körülményt tapasztaljuk, hogy a felajánló theokratikus állásához képest szabályszerű fokozat volt azt a helyet tekintve, melyen az engesztelés történt. A világi izraelita bűnáldozatánál, akár fejedelem, akár koldus volt az illető, a pap a vért az égő-áldozati oltár szarvaira kente ujjával, minek okát abban kell keresnünk, hogy a frigysátonnál a közönséges népnek a tornácban volt helye, hol az égő-áldozati oltár állott, s így a nép kiengesztelésének, mivel nem állott Jahvéval közelebbi viszonyban, szintén a tornácban kellett történnie. Ha ellenben az egész köz-ségnek, vagyis a papságnak és a népnek bűneit kellett kiengesztelni, továbbá ha a főpap (Lev. 4, 3) mutatott be, mint a papság feje és képviselője, bűnáldozatot, a vért a szenthelyre kellett bevinni, hogy az engesztelés ott történjék. E ténynek oka abban rejlett, hogy az Úr az egész községet «papi nemzetségnek» (Ex. 19, 6) tekintette, azonkívül a papság hivatásánál és fölszentelésénél fogva, mint az Úr és az ő népe közötti közbenjáró, közelebbi viszonyban állott Jahvéhoz a köznép-nél, úgy hogy joga, sőt kötelessége volt a szent hajlékba mennie az isteni szolgálat teljesítésére, s így illő és megfelelő volt, hogy bűneinek kiengesztelése a szent helyen, és pedig a füstölő oltáron történjék.

A szent helyen a vért, mint láttuk, a papnak először hét ízben a legszentebbnek kárpitja felé kellett hintenie, s csak aztán kente ujjával az arany oltár szarvaira. Ez a két mozzanat lényegileg egy cselekményt képezett, és csupán azt az eszmét akarta feltüntetni, hogy a bűnök bocsánata és kiengesztelése azon Isten irgalmától várható, aki a sz. kárpit mögött a kegyelem trónján székel. A bűnáldozat vérével való kiengesztelés leg-főbb fokát hosszúnappkor érte el, a midőn a főpap úgy saját, mint a nép és a papság vétkeiért mutatta be az áldozatot, s azért a vért is a legszentebbe, közvetlenül Isten trónjára és az elé

kellett hintenie, hogy a kiengesztelődés annál hathatósabb legyen. Mivel az oltár szarvainak megkenésére csak kevés vér volt szükséges, a megmaradt áldozati vért a pap a réz oltár tövéhez öntötte, hogy ezen a szent helyen minden megfertőzéstől és tisztátalanságtól ment maradjon.

A bűnáldozat célja az lévén, hogy a bűnök kiengesztelése és meghocsátása mellett azokat el is törölje és a vétkest megszentelje, ez utóbbi hatást jelképileg az áldozati hússal való elbánnás tüntette föl. A halál, melyet az áldozat a bűnös helyett elszenvedett, elég volt ugyan arra, hogy Isten irgalma a vétkest ismét visszafogadja kegyelmébe, de a bűn maga még fenmaradt; mert jöllehet a halál határt szab a bűnök elkövetésének, de azokat nem törölheti el, mert különben a halál minden embert üdvözítene, a mi képtelenség. Azért szükség volt még oly szimbolikus szertartásra, mely a bűnök eltörlését világosan feltüntesse. Erre szolgált a bűnáldozati hús megsemmisítése. A kövér részeket, melyek mint az áldozati hús színe-java, az egész áldozat képét viselték,¹ az oltár tűzében kellett elégetni annak jeléül, hogy a megigazult bűnös legtisztább érzelmeit áldozza föl az Úrnak. De a húst, melyen a kézföltétel következtében a bűnök nyugodtak, a papoknak kellett megenniök, hogy a fölszentelésben nyert lelki hatalomnál fogva a bűnöket mintegy magukba fölvegyék és megsemmisítsék.² Ha azonban a főpap magáért, vagy az általa képviselt választott népért mutatta be a bűnáldozatot, az áldozati húst nem volt szabad megennie, mivel ő e ténykedés alkalmával nem csupán mint engesztelő, hanem mint engesztelendő szerepelt, s így a bűnnel terhelt áldozati húsnak a tűz által kellett megsemmisülnie. A különbség tehát nem az eredményben, hanem csupán a megsemmisítés módjában volt. Az áldozati húst a táboron vagy a városon kívül kellett megégetni annak jeléül, hogy a bűnt magán viselő áldozatot ki kell rekeszteni Isten országából. De tekintettel az így elkülönített hús jellegére, az elégetésnek tiszta helyen

¹ Ezt a nézetet vallja NEUMANN is a «flos carnis» kifejezéssel (Sacra V. T. salutaria, 35. l.)

² CORN. A LAPIDE idevonatkozólag ekkép kommentálja a Lev. 10, 17.-t: »Ut scilicet cum hostiis populi pro peccato simul etiam populi peccata in vos quasi recipiatis, ut illa expietis.« Ugyanezt tanítja DEYLING S. is: «Hoc pacto cum ederent, incorporabant quasi peccatum populi que reatum in se recipiebant.» (Observatt. sacr. I. c. 45. §. 2).

kellett történnie, hogy minden fertőzéstől megóvják. Erre pedig legalkalmasabb volt az a hely, a hová az égő-áldozati oltár hamuját vitték.¹

40. §. A vétekáldozat.

A vétekáldozat (זֶכֶת, LXX. τὸ ὑπὲρ ἁγνοίας, *Vulg.* sacrificium pro delicto) anyagát közönségesen oly kos (זֶכֶן) képezte, melynek értéke a pap becslése szerint legalább is két ezüst sekel volt (Lev. 5, 15. 18. 25; 19, 21); a poklosok és názirok vétekáldozatául azonban egy esztendő hím bárány szolgált, melynél felbecsülés nem fordult elő (Lev. 14, 10; 12, 21. Num 6, 12).

A szertartás az előállítást, kézreátételt² és a leölést illetőleg miben sem különbözött a közönséges véres áldozatokétól, de a vért, miután a felajánló az áldozatot az oltár északi részén levágta, a pap nem kente a réz oltár szarvaira, hanem egyszerűen köröskörül az oltárra hintette³, mint az égő és a béke-áldozatoknál szokás volt (Lev. 7, 2). A széthintés a zsidó hagyomány szerint akkép történt, hogy a pap a vérrel megtöltött csészét két lendítéssel öntötte az oltár északkeleti és délnyugati sarkára, mi által a vér mind a négy oldalt érintette. A vétekáldozati állat kövér részeit ezután az oltár tűzében elégették, míg a húst, mint szentséges eledelt, a bűnáldozati hús módjára, a papoknak a szent helyen kellett megenniök (Lev. 7, 1—7). — A bűn- és a vétekáldozatok között a különbség tehát abban állt, hogy az állat megválasztása nem függött a felajánlótól, hanem csupán kosra és hím bárányra szorítkozott, melyet a papnak fel kellett becsülnie; továbbá, hogy az áldozati állatot mással pótolni nem lehetett a felajánló szegénysége miatt, s végül abban, hogy vétekáldozatot csupán egyesekért, nem pedig az egész községért lehetett bemutatni.

¹ A bűnáldozati húsnek a város falain kívül való elégetése a Zsid. 13, 11. szerint annak a típusa volt, hogy Krisztusnak is a városon kívül kellett bűneinkért a halált elszenvednie.

² A törvény a vétekáldozatoknál a kézreátételt nem említi, miből RINK és KNOBEL azt következtették, hogy e szertartás elmaradt. De Mózes azért mellette hallgatással a kézfeltételt, mivel magától értetődő dolognak tartotta, mint ezt pl. a bűnáldozatra nézve is tette (Lev. 6, 17—23).

³ FLAVIUS JOS. szerint: τὸν κύκλον τῷ αἵματι δεύουσι τοῦ βορροῦ οἱ ἱερεῖς (Antt. III, 9, 1.)

A vétékáldozat jelentőségének megállapításánál fölösleges kiemelniünk, hogy azok a szertartások, melyek azonosak voltak a bűnáldozatéival, pl. a kövér részek elégetése és a húsnak a szent helyen való elköltése, ugyanazon jelentőséggel bírtak. De a vétékáldozat főrendeltetése, mint héber neve (ásám = bírság vagy büntetés) mutatja, az volt, hogy a Jahve ellen elkövetett hűtlenséget kiengesztelje. Ez a hűtlenség ugyanis nemcsak akkor fordult elő, ha valaki Jahvét az ő illetményének csalárd megvonásával vagy eltagadásával megkárosította, hanem abban az esetben is, ha felebarátját rövidítette meg vagyonában, és e bűnének elpalástolására hamis esküt tett. A bűnös e hamis eskü nélkül a zsidó büntetőjog értelmében a letét vagy a talált jószág eltagadása és zsarolás esetében eleget tett volna a kár és értéke $\frac{1}{5}$ -öd részének megtérítésével is; de mivel a hamis eskü által Jahve ellen vétkezett, a törvény megkövetelte, hogy az anyagi kár megtérítése után a bűnös az Úrnak is mintegy bírságot fizessen amaz erkölcsi vétség kiengeszteléseül, melylyel urát és királyát megbántotta. Innét van az, hogy a vétékáldozatot a papnak föl kellett becsülnie, mi által mintegy azt jelezte, hogy az erkölcsi vétség lerovására az anyagi kár értékének megfelelő egyenértéket kell a bűnösnek bemutatnia. A pap becslése azonban nem arra szolgált, hogy az állat valódi értékét megállapítsa, hanem csupán szimbolikus jelentőséggel bírt, hogy általa az áldozat bírság jellegét nyerjen.

A vérhintés szertartásánál a pap nem azt az ünnepies formát használta, melyet a bűnáldozatnál, hanem a vért egyszerűen az oltár falára öntötte. Ez azért történt, mert a bűnös hibáját már az áldozat felajánlása előtt önkényt jóvátette a teljes kártérítés; sőt az értéknek $\frac{1}{5}$ -del való megtoldása által, tehát rossz akarata nem volt oly fokú, hogy a vérrel való kiengesztelés szigorúbb formájára lett volna szükség. Mivel pedig a bűnös az áldozati állat leölése, és a vér széthintése által az isteni igazságnak eleget tett, s újólág közösségre lépett Jahvéval, az áldozat kövér részeit el kellett égetni annak jeléül, hogy az isteni szeretet tüze, melyet az oltár lángja jelképezett, megtisztította és megszentelte a megtért és magába szállott lelket, s bűneit tökéletesen megsemmisítetté. Ezt tüntette föl az áldozati hús megévése, mit a papoknak a sz. helyen kellett teljesíteniök. Mivel a megtisztult poklosnál és a megfertőzött názirnál nem fordult elő

oly vétkes cselekmény, melylyel Jahvének anyagi kárt okoztak, a vétékáldozatot nem is kellett fölbecsülni, hanem anélkül mutatták be amaz erkölcsi fogyatkozásuk kiengeszteléseül, mely az Urral való közösségből egy időre őket kizárta, és amelybe csak a bemutatott vétékáldozat helyezte vissza.

41. §. Az eledel- és italáldozat.

Az eledeláldozatot a törvény szerint vagy önállóan, vagy a véres áldozatokkal egyetemben, mint a mindennapi, állandó istentiszteletnek, továbbá a szombati és ünnepi, valamint az égő és béke-áldozatoknak mellékáldozatát lehetett bemutatni (Num. 15, 1—12; 28. és 29. fejj.)

Ha valamely izraelita önálló eledeláldozatot akart felajánlani, a lisztet, darát vagy süteményt a paphoz kellett vinnie (Lev. 2, 2. 8; 5, 12). Ha az adomány lángliszt és olaj keverékéből állt, a pap egy maréknyit (קִמְיָי) kivett belőle s azt tömjénnel és sóval¹ együtt az oltár tűzébe tette. A dara és a kalács mennyiségét a törvény nem határozta meg, de valószínű, hogy az előbbiből éppen annyit égettek el, mint a mennyit a lisztből kellett. A kalácsra nézve, melynek száma a rabbik szerint mindenkor tíz volt (*Misna*, Menach. VI. 4, 5), közönségesen úgy vélekednek, hogy egyet kellett elégetni a sóval és az egész tömjénnel együtt (Lev. 2, 12; 6, 8), míg a megmaradt eledeláldozat, ha lánglisztből vagy darából állott, az összes papságnak (Lev. 7, 10), a sütemény pedig a szolgálattevő papnak jutott osztályrészül (Lev. 7, 9). A minchá ama része, melyet az oltáron kellett elégetni, *azkára* (אֶזְכָּרָה, LXX. μνημόσυον, *Vulg.* memoriale) vagyis emlékeztető rész nevet viselt, mert a felajánlót Jahve emlékezetébe juttatta (Lev. 2, 9; 5, 12; 6, 8; 24, 7. Num. 5, 26). Mivel a papoknak jutott eledeláldozat szentséges jellegű volt, azt csupán a férfiaknak, és pedig a sz. helyen lehetett elkölteniök (Lev. 6, 7—11).

A mindennapi főpapi eledeláldozat a zsidó hagyomány szerint lánglisztből és olajból készült tizenként süteményből állott;

¹ A szózásra vonatkozólag a *tószefta* ezt írja: «In ascensu altaris saliebant partes victimae. Et in vertice altaris saliunt pugillum farinae, thuris, thymiamatis, et mincham sacerdotum et mincham sacerdotis uncti et mincham libaminum et sacrificium volucrum.» (*Tószefta* Menach. VI. p. 519. ZUCKERMANDEL és Menach. fol. 21, b).

minden darabot ketté törvén, egyik felét reggel, másik felét este égették el az oltáron (Lev. 6, 15). A papoknak azonban ebből mi sem jutott, valamint a közönséges papi minchából sem, mert mint egész áldozat teljesen az Urat illette.

Abban az esetben, ha valamely izraelita szegénysége miatt bűnáldozatul egy pár gerlicét vagy galambfiókot sem tudott felajánlani, kisebb bűneiért $\frac{1}{10}$ -ed éfa lisztet áldozhatott föl, olaj és tömjén nélkül. A lisztből a pap egy maréknyit az oltáron azkára gyanánt elégetett, a többit pedig megtartotta magának (Lev. 5, 11—13). Ez a liszt szorosan véve bűnáldozat volt, és minchá jelleggel nem birt; azért nem is lehetett tömjénnel és olajjal keverni (Lev. 5, 11), mert a felajánló még nem volt Istennel közösségben, s így nem is várhatott tőle kegyelmet, mi a minchának, mint érdemszerző cselekménynek, gyümölcse volt.

Az égő és béke-áldozatoknál előforduló vérnélküli mellékáldozat soha sem állhatott darából vagy süteményből, hanem csupán olajjal kevert lánglisztből és italáldozatból. A liszt, olaj és bor mennyiségét a törvény az áldozati állat nagyságához viszonyítva, következőleg állapította meg: Egy *báránynál* $\frac{1}{10}$ -ed éfa lángliszt, $\frac{1}{4}$ hin olaj és $\frac{1}{4}$ hin bor, egy *kosznál* $\frac{2}{10}$ -ed éfa lángliszt, $\frac{1}{3}$ hin olaj és $\frac{1}{3}$ hin bor, egy *tuloknál* pedig $\frac{3}{10}$ -ed éfa lángliszt, $\frac{1}{2}$ hin olaj, és $\frac{1}{2}$ hin bor szolgált eledel- és italáldozatul (Num. 5, 4—10). Ha az égő áldozat csupán gerlicéből vagy galambból állott, mellékáldozatul $\frac{1}{10}$ -ed éfa lisztet kellett némi olajjal vegyítve, felajánlani (Lev. 14, 21—31). A tömjén és a só mennyiségét a pap a mellékáldozat nagyságához szabta. A mellékáldozatot képező liszt és olaj keverékéből a zsidó hagyomány szerint a papnak nem egy maréknyi azkárát kellett az oltáron elégetnie, hanem az egészet (FLAV. Jos. Antt. III. 9, 4. *Misna*, Menach. VI. 2); de a bibliai szövegből inkább azt lehet következtetni, hogy a mellékáldozatoknál is csupán az azkárát égették el, míg a többi a papságnak jutott osztályrészül (Lev. 6, 7. s k.; 9, 15—17).

A béke-áldozatoknál a különböző olajos sütemények mellett még *élesztős kalácsokat* (לֶחֶם חַמֵּץ) is kellett a felajánlónak bemutatnia (Lev. 7, 12), melyek nem minchát, hanem csupán korbánt képeztek (Lev. 7, 13) és arra szolgáltak, hogy az áldozati lakománál a húst avval költhessék el. Természetes, hogy ebből az élesztős kalácsból az oltáron mit sem volt szabad elégetni, de

egyét mint emeléket mégis bemutattak belőle az Úrnak, mely aztán a vért széthintő pap tulajdonává lett (Lev. 7, 14).

Italáldozatul (יִדְבָּק), mint tudjuk, csupán a bor szolgált, mely-lyel az összes áldozati cselekményeket berekesztették. Az ital-áldozat felajánlása módjára nézve a törvényben semmi intézkedés nem foglaltatik, de mint a neszek (יִדְבָּק, kiönteni) szó mutatja, kétségtelenül a bor kiöntése által történt. Arra nézve, hogy a bort hova öntötték, a nézetek elágazók. Ugy látszik, hogy a frigysátor idejében¹ a bor egy részét az oltár tüzebe öntötték, hogy felgőzölögjön, a többit pedig az oltár aljára² töltötték (Ex. 29, 40. Lev. 23, 18. Num. 15, 7; 28, 8). A második templom idejében a misna szerint a bort az égő-áldozati oltár délnyugati sarkán levő csőbe öntötték, honnan az a vérrel együtt a Kidron patakba folyt (Edajóth, VI. 1). Az italáldozat mindig karöltve járt az eledel-áldozatokkal, ha azok mellékáldozatot képeztek; de arról a törvény nem tesz említést, hogy az önálló eledeláldozatot italáldozattal kellett berekeszteni.

A minchá jelentősége, mivel főképp lisztből, olajból és borból, vagyis oly anyagokból állt, melyek Keleten az ember mindennapi táplálékát képezik, abban rejlett, hogy azt a lelki eledelt jelképezték, melyet a választott nép szellemi munkájának gyümölcse gyanánt élvezett Istentől. Valamint az ember a föld gyümölcsét szorgalmas és fáradságos munkája által szerezte meg, úgy a jó cselekedeteket is, melyeket az eledeláldozat jelzett, az Ur szöllejében való buzgó igyekvése és az isteni kegyelmek helyes felhasználása által gyakorolhatta. Midőn tehát a jámbor izraelita eledeláldozatából az askarát a pap az oltáron elégette, ez ünnepies cselekvény által szellemi szorgalmának gyümölcsét, vagyis jó cselekedeteit áldozta föl Jahvének, hogy azt kegyesen fogadja és azok miatt róla megemlékezvén, áldását áraszsa reá. — A véres és vérnélküli áldozatokat párvonalba állítván, alig szükséges hangsúlyoznunk, hogy az askará elégetése ugyanazt az eszmét fejezte ki, mint a véres áldozatok elégetése, míg az italáldozat, mi a vér széthintésének felel meg, az engesztelés mozzanatát utánozta.

¹ Noha az italáldozat bemutatása ősrégi szokás (Gen. 35, 14), úgy látszik, hogy az izraelitáknál törvényszerűleg akkor vette kezdetét, midőn Kánaán földjét elfoglalták. Legalább ezt kell föltételeznünk ezekből a szavakból: «Mikor bementek a földre, melyet én nektek adok» (Lev. 23, 10. Num. 15, 1).

² FLAV. JOS. szerint: σπένδουσιν δὲ περὶ τὸν βωμὸν τὸν αἰὼν. (Antt. III. 9, 4.)

42. §. Rendkívüli áldozatok.

Az eddig ismertetett négy áldozati fajon kívül voltak még egyes, a közönséges szertartásoktól eltérő áldozatok, melyek éppen jelentőségüknél és bemutatásuk alkalmánál fogva *rendkívüli áldozatoknak* nevezhetők. Ilyenek voltak: a szövetségi áldozat, a papok fölszentelésének áldozata, a vörös tehén és a húsvéti bárány áldozata, a názírok és a poklosok áldozata, az engesztelőnap bakok áldozata, s végül a hűségbizonyító áldozat. Mivel ezekről illető helyükön volt, vagy lesz szó, a jelen cikkelyben csupán a szövetségi áldozatot ismertetjük, melyet Mózes a szinajhegyi alaptörvények ünnepies kihirdetése után mutatott be. Midőn ugyanis Izrael népe kijelenté: «Megcselekeszszük az Úrnak minden igéjét, melyeket mondott» (Ex. 24, 3), s e szavak által magára vállalta a szövetség kötelezéseit annak jogaival egyetemben, Mózes mindenekelőtt Jahve parancsait és a nép beleegyezését egy könyvbe jegyezte föl, hogy a szövetség kötése alkalmával kéznél legyen, s később is törvénykönyv gyanánt szolgáljon. Mózes másnap reggel a hegy tövében oltárt emelt, körülötte pedig tizenkét emlékkövet (מצבות) állított föl Izrael 12 nemzetségének feltüntetésére. Az oltáron a választott nép *ifjai* által fiatal tulkot mutatott be Jahvének égő és béke-áldozatul (Ex. 24, 5). Az áldozati vér felét Mózes csészékbe töltötte, míg másik felét az oltárra önté. Azután újra felolvasá a törvénykönyv szavait, s midőn a nép a törvény megtartása iránti engedelmességet ismételten megfogadta, a csészékben levő vért a népre hintette a következő szavakkal: «Ez a szövetség vére, melyet az Úr szerzett veletek mindezen igékről.»¹ A szövetség megkötése végével Mózes Áronnal és ennek két fiával, továbbá hetven vénnel ismét fölment a hegyre, hol Jahvét az ő dicsőségében szemlélhették. A lejövetel után mindnyájan a békeáldozati lakomában vettek részt.

¹ Pál apostol szerint Mózes (Zsid. 9, 19) a frigykötés alkalmával az oltárral egyetemben a törvénykönyvet is meghintette vérral; ez állítása hihetőleg régi zsidó hagyományon alapszik. Ha Pál azt írja, hogy Mózes a *tulkok* és *bakok* vérével hinté meg a népet, nem szükséges azt következtetnünk, mintha ő az engesztelőnap szertartást összehavarta volna a frigykötés áldozatával (BISPING), hanem valószínű, hogy az apostol a *μύσχοι καὶ τράγοι*, valamint a *ταῦροι καὶ τράγοι* kifejezéssel egyszerűen a *véres áldozatot* akarta jelezni.

A szövetségi áldozatot az alaptörvények kihirdetésének, és a nép ünnepies engedelmisségi fogadalmának kellett megelőznie. Mert szükséges volt, hogy a nép tudomással birjon mindazokról a törvényekről, a melyeknek megtartására az Úr kötelezte, s viszont Izrael fiainak készségüket kellett kifejezniök arra nézve, hogy a szövetséget elfogadják. A frigykötéssel karöltve jártak az áldozatok, melyeknek bemutatására oltárt kellett építeni, hogy jelképezze Istent, ki az áldozatot elfogadja, míg a jelenlevő népet a 12 emlékkő ábrázolta. Ezek az emlékkövek minden valószínűség szerint az oltár körül voltak felállítva,¹ annak feltüntetésére, hogy Jahve az ő áldásával népe között van. Az ifjak, kik az áldozati állatokat elővezették és levágták, az áldozó népnek képviselői valának, kik azonban nem végeztek ez által papi ténykedést, hanem egyszerűen Mózesnek segédkeztek, mint később a lévíták; az áldozatot Mózes mutatta be Istennek, mivel Áron és fiai még nem voltak papokká szentelve, s így nem voltak képesítve a szent ténykedés végzésére sem.

A felajánlott állatok égő és béke-áldozatul szolgáltak. Az égő áldozatok azt jelképezték, hogy Izrael népe egész valóját Isten szolgálatára szenteli, míg a béke-áldozatok a népnek Jahvéval kötött állandó barátságát és életközösségét tüntették föl. Bűn-áldozatok nem fordultak elő, minthogy ezek a nép előtt még ismeretlenek voltak.

Sajátságos, hogy míg más alkalommal az egész áldozati vért az oltárra kellett hinteni, addig a szövetségkötés alkalmával csak az áldozati vér fele jutott az oltárra, míg másik felével a népet hintették meg. Az oltárra hintett vér az áldozó nép kiengesztelődését célozta, míg a népnek vérrel való meghintése a Jahvéval való egyesülést jelképezte, mely által Izrael fiai azt a kötelezettséget vállalták magukra, hogy a törvény rendelkezéseit híven megtartják. Azért kellett a nép meghintése előtt a törvényt újra felolvasni s a zsidóknak ünnepies ígéretet tenniök, hogy a szövetségszabta *köteleességekhez* mindenkor hívek maradnak. A vérrel való meghintés azonban a szövetségi *jogokat* is biztosította Izrael számára, mert ugyanaz a vér volt az, melynek fele

¹ ÁGOSTON eltérő nézetet vall, mit e szavakban fejez ki: «Intelligitur ex duodecim lapidibus altare aedificatum, significasse ipsum populum esse altare Dei, sicut est templum Dei.» (Quaest. 97. in Exod.)

az oltáron a népet kiengesztelte, s melyet csak azért kellett kétfelé osztani, mert az oltárra hintett vért onnan összegyűjteni és a népre hinteni lehetetlen volt.

Izrael fiai a szövetség erejénél fogva különös kegyelmeket és új, természetfölötti életet nyertek Jahvétól, mely által Isten országának tagjaivá, papi királysággá és szent nemzetté váltak, mely fölavatását a szövetség vérével való meghintés által nyerte. Épp azért volt joguk arra is, hogy Mózes, Áron és fiai, valamint a hetven vén, mint a népnek képviselői az áldozati lakomában részt vegyenek,¹ mi ama szellemi javakban való részesülést jelképezte, mely a választott népre várt az által, hogy Isten országának tagjaivá lettek.

¹ A szövetségi áldozattal valószínűleg úgy jártak el, mint a törvény később előírta. T. i. az égő áldozatot egészen elégették, míg a béke-áldozatnak csupán kövérjét tették a tűzbe, húsát pedig áldozati lakomára fordították.

MÁSODIK SZAKASZ.

A VALLÁSOS TISZTULÁSOK.

ELSŐ FEJEZET.

A LÉVITIKUS TISZTULÁSOK.

43. §. A tisztátalanságra és a tisztulásokra vonatkozó törvények.

Mivel Isten a Színaj-hegyen kötött szövetségnél fogva benső életközösségre lépett Izrael fiaival, kötelességökké tette, hogy *tiszták* és szentek legyenek (Ex. 22, 30. Lev. 11, 45; 20, 26. Dt. 14, 21). Ebből a célból nem csupán azt kívánta meg tőlük, hogy körükből minden *tisztátalant* eltávolítsanak (Num. 5, 3. Dt. 23, 15), hanem bizonyos testi állapotokat vagy funkciókat is olyanoknak jelentett ki, melyek őket bizonyos időre az isteni tisztelteből, sőt a választott néppel való érintkezésből is kizárták.

A lévitikus tisztátalanságnak *három* fajtát különböztethetjük meg: 1. az emberi holttestem és az elhullott állatok okozta tisztátalanságot; 2. az emberen, házakon és ruhákon levő poklosság tisztátalanságát; 3. a nemi részek rendes, vagy beteges funkciója által okozott tisztátalanságot.

1. Az *ember holtteste*, akár természetes, akár erőszakos halállal mult ki (Num. 19, 16), hét napra tisztátalanná tette azt a sátort, vagy házat, melyben a halálozás történt, az embereket, kik benne tartózkodtak, vagy a halotti torban részt vettek (Oz 9, 4), a bennök levő *födetlen* edényeket; a ruhákat, melyek a holttestemmel érintkezésbe jutottak (Num. 31, 20. s. k.) Tisztátalanná vált az is, ki a mezőn talált holttestet, emberi csontot vagy sírt megérintette (Num. 19, 16. IV. Kir. 23, 14). E tisztátalanság megszüntetésére a személyeket és tárgyakat harmadik és hetedik napon e célra külön készített tisztító vízzel kellett

meghínteni, az embernek azonkívül testét és ruháját meg kellett mosnia (Num. 19, 19). A holttestem okozta tisztátalanság átment mindarra, amit és akit ily tisztátalan megérintett.¹ Ez a tisztátalanság azonban csak estig tartott (Num. 19, 22. Agg. 2, 13).

Az *elhullott* tiszta és tisztátalan állat (נִבְלָה) mindenkit, aki azt megérintette, továbbite vagy megette, tisztátalanná tett. Ez a tisztátalanság csak estig tartott s megszüntetése akkép történt, hogy az illető testét és ruháit megmosta (Lev. 11, 24—28. 31. 36. 39. 40; 17, 15). Az élő tisztátalan állatok megérintése, valamint az ember által megölt tiszta és tisztátalan állatok megilletése nem vont tisztátalanságot maga után. Míg a tiszta és tisztátalan állatok teteme csupán az embereket tette tisztátalanokká, addig nyolc állatfaj, a *menyét* (vagy vakondok, חֹרֵף,) az *egér* és hat gyík fajta teteme az embereken kívül megfertőztette az edényeket és az élelmi szereket is. A faedények, sütőkemencék, főző és cserép-edények, ruhák, bőr- és szőrzsákok a fennemlített állatok teteme folytán egész estig tisztátalanokká váltak, míg az oly eledeleket, amelyeknek készítéséhez víz kívántatott, mint élvezhetetleneket tilos volt megenni. A megfertőzött faedényeket, ruhákat és zsákokat mosás által lehetett megtisztítani, a cserépedényeket azonban össze kellett törni. A források, kútak, vizek, és a vetésre szánt gabona akkor is tiszták maradtak, ha valami tetemmel jöttek érintkezésbe. De ha a gabona meg volt nedvesítve, mikor a tetemmel érintkezésbe jött, egy napra szintén fertőzőtté vált.

2. A *poklosságban* szenvedő ember betegségének egész ideje alatt tisztátalan volt. Azért, ha valakin gyanús kiütések támadtak, azonnal a paphoz kellett sietnie, ki a poklosság megállapítására szolgáló ismertető jelek alapján, melyek a Lev. 13, 2. s köv.-ben részletesen fel vannak sorolva, megvizsgálta a beteget és ha őt csakugyan poklosnak találta, tisztátalannak nyilvánította és a többi izraelitákkal való közösségből kizárta. Az ily poklosnak ruháját elől meg kellett hasogatnia, földetlen fővel és eltakart állal

¹ A *misna* szerint (Ohalóth, XVIII. 7) az izraelita tisztátalanná vált akkor is, ha Kánaán földjén oly házba lépett, amelyben valamely pogány 40 napig lakott. Mivel a pogányok a tisztátalansági törvényeket nem tartották meg, a zsidók lehetőleg kikerülték a velök való érintkezést is, hogy tisztátalanokká ne váljanak (Ján. 18, 28. Csel. 10, 28). A pogányokkal való érintkezést később a *misna* az Abódá záró traktátusban szabályozta.

járnia, s hogy a többi emberek előle kitérjenek, azt kellett kiáltoznia: «Tisztátalan! tisztátalan!» — A törvény továbbá megkivánta, hogy a poklosok a táboron és helységeken kívül, külön lakóhelyeken tartózkodjanak (Lev. 13, 46. Num. 5, 2. s k.; 12, 10. s k.) mindaddig, míg felgyógyulásuk esetén a törvénszabta tisztulásnak alá nem vetették magukat, melyről alább lesz szó.¹

A *házak poklossága* (Lev. 14, 33—53) a falakon mutatkozó zöldes, vagy vörhenyes mélyedésekben nyilvánult. Ha a tulajdonos házában ily gyanus jeleket vett észre, azonnal jelentést kellett a papnál tennie, ki a lakókat a házból kiköltöztette s a benne levő holmikat is kivitette, hogy meg ne fertőztessenek. Azután bement az üres házba, s ha azt gyanusnak találta, *hét* napra elzárta. Nyolc nap múlva ismét megvizsgálván, ha azt tapasztalta, hogy a gyanus foltok tovább terjedtek, leverette az egész vakolatot, a fertőzött köveket kitördeltette, s a helységeken kívül valamely tisztátalan helyre vitette. A kitört kövek helyébe újakat rakatott és a falakat bevakoltatván, a házat ismét elzárta. Ha a poklosság e rendszabályok ellenére megint kitört, a pap *állandó poklosságot* állapított meg, minek következtében a házat tisztátalannak nyilvánította s azt egészen le kellett bontani, az építkező anyagokat pedig valamely tisztátalan helyre vinni. Aki a pap által bezárt poklos házba ment, ott evett vagy aludt, estig tartó tisztátalanságba esett és ruháját meg kellett mosnia. Ha a pap a vizsgálat alkalmával megállapította, hogy a vakolat leverése után a poklosság eltűnt, a házat lakhatónak nyilvánította, de előbb oly szertartással kellett megtisztítania, mint a poklosságból felgyógyult személyeket (Lev. 14, 48—53).

A házak poklosságával rokon a *gyapjú-* és *lenruhák,* *fonalakon* és *bőrökön* nyilvánuló poklosság, melyeket szintén zöldes vagy vörhenyös foltok jellemeztek (Lev. 13, 47—55). Ha a tulajdonos észrevette, hogy az említett tárgyakon gyanús foltok mutatkoznak, a paphoz kellett vinnie, ki azokat egy hétre elzárta. Nyolc nap múlva kitűnván, hogy a foltok tovább harapóztak, a tárgyat, mint fertőzötteket, el kellett égetni. Ha a foltok nem

¹ A törvény nem mondja ugyan, hogy a poklosokkal való érintkezés tisztátalanságot vont maga után, de a talmúd szerint ha a poklos valamely tiszta házba ment, a födetlen edényeket mind megfertőztette, valamint azokat a személyeket is, a kiket megérintett (*Misna*, *Kelim*, I. 4. *Negaim* XIII. 11).

terjedtek tovább, a pap megmosatta a gyanús tárgyakat és hét napra ismét elzárta. A foltok változatlanok maradván, a tárgyakat szintén el kellett égetni, mivel az «evesedés» nyilvánvaló volt. — Ha azonban a foltok a mosás után megfakultak, a foltos részeket kivágták és elégették, a megmaradt részeket pedig másodszor is megmosták. Ha a foltok többé nem tűntek elő, a tárgy tiszta volt és visszakerült gazdájához, míg ellenkező esetben az egészet el kellett égetni gyanús volta miatt.¹

3. A nemi részek okozta tisztátalansághoz tartozik a *magömlés* (שִׁבְבַת־יֵרֵעַ), akár álom közben történt pollució, akár közösülés folytán következett be. A férfi a magömlés következtében mindkét esetben, a nő pedig az utóbbiban estig tisztátalanná vált, melytől fürdés által szabadultak meg (Lev. 15, 16—18). Minden tárgy, melyre a mag jutott, egész estig fertőzött volt és mosás által kellett megtisztítani.

Nagyobb fokú tisztátalanságot okozott a *folyás* (זִי), melynek a törvény három fajtáját különbözteti meg, u. m. a férfiú folyását, a nő havi baját és a vérfolyást. Az ily bajban szenvedők (זָבִים), a nagy mértékű fertőzöttség miatt a táborból, (később pedig Jeruzsálemből) ki voltak zárva.

A férfiú folyása alatt nem aranyeres bántalmat² kell értenünk; mert a törvény fordításai és a misna egyértelműleg a nemző részre vonatkoztatják ezeket a szavakat: «A mely férfi (mag) folyásban szenved, tisztátalan legyen. És az által ismeretik meg, hogy e nyavalyában szenved, ha az undok nedvesség szüntelen foly és testén megalszik» (Lev. 15, 2. 3). Legvalószínűbb, hogy a folyás alatt a *húgyesőhurut* (Blenorrhoea urethrae)

¹ Hogy miben állt a házak, kelmék, vásznak és bőrneműek poklossága, azt biztosan megállapítani nem lehet. MICHAELIS és TRUSEN szerint a házak poklossága nem volt egyéb, mint salétromképződés, mely a falakon kivirágzott. Ez azonban ellenkezik a törvényben felsorolt ismertető jelekkel. Valószínű SOMMER nézete (Bibl. Abhandlungen I. k. 220. s k. II.), a ki szerint a házak poklosságát apró növényi képződmények okozták, melyek a nedves köveken tenyésznek, azokat megtámadják és idő folytán némi bemélyedéseket idéznek elő. A kelmék, vásznak és bőrneműek poklosságát szintén kriptogam növények hozzák létre, melyek a nedves és szellőzetlen helyre rakott tárgyakon képződnek s azokat úgy megrongálják, hogy igen gyakran kilyukadnak.

² Ezt a véleményt C. A. BEYER fejezte ki következő művében: De haemorrhoidib. ex lege Mos. impuris. 1792.

értendő,¹ melynek váladékát a régiek tudatlanságból magnak (γόνος, γονή) tartották, s magyarul is magfolyásnak nevezték. Ez a betegség a baj egész idejére tisztátalanná tette a szenvedőt, s megfertőztette nemcsak az ágyat, melyen nyugodott, a helyet, a melyen ült, a cserép- és a faedényeket, a melyeket megérintett, hanem mindazokat a személyeket is, kik az ő helyére feküdtek, ültek, vagy megérintették azokat a tárgyakat, a melyekhez mosdatlan kézzel nyult, vagy a kiket köpése érintett. Az ily személyek estig tisztátalanokká lettek, s fürdés és ruhájuk megmosása által tisztultak meg, a fertőzött tárgyakat és faedényeket pedig jól meg kellett mosni, s a cserép edényeket össze kellett törni. — Ha a beteg a folyásból kigyógyult, heted napra élő vízben kellett megfürdenie, s ruháját megmosnia, nyolcad napon pedig tisztulásának jeléül két gerlicét vagy galambfiókot kellett felajánlania, melyek közül az egyik bűnáldozatul, a másik égő áldozatul szolgált (Lev. 15, 2—15).

A *havi bajban* szenvedő nő hét napig tisztátalan volt, és estig megfertőztetett mindent, a min feküdt vagy ült, vagy a mi ülő és fekvő helyével érintkezésbe jött. Oly személyek, kik a hószámos nőt vagy ülő és fekvőhelyét megérintették, estig szintén tisztátalanokká váltak s kötelesek voltak ruhájukat megmosni. Ha a nő havi baja elhálás közben indult meg, a férfi is hét napra vált tisztátalanná s megfertőztetett mindent, a min ült, hált vagy a mit megérintett (Lev. 15, 19—24).

A *vérfolyásban* szenvedő nő, betegségének egész tartama alatt tisztátalan volt, mint a havi bajos, és estig mindent megfertőztetett, a min ült, feküdt, vagy a mivel érintkezésbe jött. Ha a vérfolyás megszűnt, tisztulása a hetedik napon következett be, a nyolcadik napon pedig két gerlicét vagy galambfiókot kellett bemutatnia bűn- és égő áldozatul (Lev. 15, 25—29).

A *gyermekágyas* nő tisztátalansága, fiúgyermek születése esetén hét napig, leánygyermeknél két hétig tartott ugyan, de előbbi esetben még 33 napig, az utóbbiban 66 napig otthon kellett tartózkodnia «tisztulása véreben», és ez idő alatt sem a

¹ Többen a folyás alatt a *kankót* (Gonorrhoea virulenta) szokták érteni, de alaptalanul; mert bebizonyított dolog, hogy a XV. század előtt ez a baj még aligha volt ismeretes. Mások a gyöngeség vagy kiesapongások következtében beállott magfolyásra magyarázzák, mint ezt a rabbik nyomán JEROMOS is teszi.

szent helyen meg nem jelenhetett, sem valami szentelt dolgot meg nem érinthetett. A tisztulási idő elteltével áldozatot is kellett bemutatnia, mely egy gerlicéből vagy galambfiókból, mint bűnáldozatból, s egy esztendő bárányból, mint égő áldozatból állott. Szegénység esetén a bárányt szintén gerlice vagy galambfiók pótolhatta. Mivel a nő a szülés utáni 7, illetőleg 14 napig épp oly tisztátalan állapotban (נדה) volt, mint a hószám idején, tisztátalanságát csak úgy közölte minden személylyel és tárggyal, mint a havibajos nő, jöllehet ezt a törvény külön nem említi meg (Lev. 12, 2—8).

44. §. A lévitikus tisztulások célja és jelentősége.

A tisztátalansági és tisztulási törvények figyelmes áttekintése azonnal kétségtelenné teszi, hogy azok nem a köztisztaság előmozdítása, az illem és a szeméremérzet fejlesztése vagy a ragadós betegségektől való óvakodás céljából alkotott rendőri szabályrendeletek voltak, mint ezt számos régiségtudós állította.¹ Okukat abban az ösztönszerű borzalomban sem szabad keresnünk, melylyel az ember az enyészetnek indult holttetem és az undorító betegségek iránt viseltetik, sem abban a törekvésben, hogy a papok a tisztulások, és az azokat megelőző vizsgálatok által befolyásukat a népre növeljék, mert a tisztulási törvényeknek illetén felfogása csak azt bizonyítaná, hogy az illető nincs tisztában a mózesi vallás lényegével.

A tisztátalanságra és tisztulásra vonatkozó törvények ugyanis bizonyos testi és fizikai állapotot érintenek, melyek legvilágosabban feltüntetik a bűnnek ama hatását és következményeit, melyeket az emberre gyakorolt. Éppen azért nem társadalmi, hanem vallási szabványok voltak, melyek a kultusz körébe tartoztak és arra szolgáltak, hogy a nép megszentülését a különböző lusztrációk és áldozatok által előmozdítsák. Azért nevezzük e tisztulásokat is *lévitikus* tisztulásoknak.

Az ember megszentülésének legfőbb akadályát a bűn képezi, mely az embernek úgy lelkét, mint testét áthatja, s így a halál

¹ Ily racionalisztikus nézeteket hirdettek: MAIMONIDES, SPENCER, MICHAELIS, MEINERS, HESS és SAALSCHÜTZ is, kiket azonban BÄHR (Symbolik, II. k. 476 s k. II.) alaposan megcáfolt.

és az enyészet is a bűn átkának következménye az emberen (Gen. 2, 17; 3, 19). Az enyészet által a bűn undoksága mintegy látható alakot ölt, s éppen azért az izraelitának, kinek az Úrral kötött szövetségénél fogva életszentségre kellett törekednie, a holttetemtől, mint a legnagyobb fokú tisztátalanság hordozójától távol kellett magát tartania. Innét van az, hogy nem a haldoklás, vagy a halál, hanem a halott (תוֹתֵם, Num 19, 11. 13) és a holt-tetem okozta a tisztátalanságot, mert a rothadás által a bűn hatása jutott kifejezésre. A halál kétféle jelenséget idéz elő az emberen. A test külső részén jelentkező szederjes, tovaterjedő tetemfoltok a beállott enyészetet és feloszlást jelzik, míg a belső részekből kifolyó nedvek azt kétségtelenné teszik.

Ezzel a két jelenséggel rokon vonásokat látott Mózes a poklosságban, melynél a bőrön mutatkozó kiütések és mélyedések, továbbá a kifolyó genny az enyészetet hirdették, továbbá a nemző részekből kifolyó különböző váladékokban, miért is ezeket a jelenségeket szintén tisztátalanoknak nyilvánította, hogy általuk a bűn hatását fejezze ki.

Hogy a lévitikus tisztátalanságok csakugyan a bűnnel függetek össze, az is mutatja, hogy egyedül az ember képezte a tisztátalanság tárgyát, s hogy a dolgok közül is azok váltak fertőzöttekké, melyek az emberrel közvetetlen érintkezésben voltak, minők a lakások, ágyak, ruhák, evőedények és eszközök, továbbá az élelmi szerek. Egyéb tárgyak, melyek távolabb estek az embertől, továbbá az állatok és növények, valamint a szabad helyek nem váltak fertőzöttekké még akkor sem, ha valamely emberi vagy állati tetemmel jöttek érintkezésbe, vagy ha valamely tisztátalan ember megérintette őket. Az oly hely, melyen valamely holttetem feküdt, csak addig volt tisztátalan, míg maga a tetem is ott volt; annak eltávolításával a fertőzet minden további tisztulás nélkül, azonnal megszűnt. A bűn és a tisztátalanság közötti összefüggést bizonyítja továbbá a fertőzetnek különböző foka, melyet az emberi test különböző állapotai hoztak létre. A legnagyobb fokú tisztátalanságot az emberi holttetem idézte elő, mely az embereket és tárgyakat hét napra fertőztette meg nemcsak a megérintés, hanem a puszta közellét által is, és ez a tisztátalanság másokra is átment. Az állati tetem az embereket csak egy napra fertőztette meg, s ezt a fertőzetet is csak a közvetetlen megérintés idézte elő. E különbség okát abban kell

keresnünk, hogy az ember saját bűnei következtében hal meg, míg az állatvilág, mint az őslénytani kutatások bebizonyították, már a bűnbeesés előtt, a természet törvényeinél fogva enyészetnek volt alávetve. A poklosság, habár a biblia az ídétlen magzathoz hasonlítja az ily beteget (Num. 12. 12), kinek gyászruhában kellett járnia, csak magát a szenvedőt és azokat a személyeket tette tisztátalanokká, akik vele érintkezésbe jöttek, míg a tárgyak a fertőzéstől mentek maradtak. Még kisebb fokú volt a tisztátalanság a különböző folyásoknál, melyeknek tisztulása is egyszerűbb eljárást igényelt, mint a holttetem vagy a poklosság okozta tisztátalanság.

Hogy a lévitikus tisztátalanságok forrását csakugyan a bűn és a halál képezte, végül az a mód is bizonyítja, amely által a fertőzetest el lehetett távolítani. Mivel a testi tisztaság a lelkinek, és a testi tisztátalanság az erkölcsi tisztátalanságnak jelképe volt, a fő tisztító eszközt a víz képezte, mely a testi tisztátalanság eltávolítására szolgál. Nagyobb fokú fertőzethnél a közönséges vízhez még áldozati hamut, némely esetekben pedig vért is vegyítettek, hogy a tisztító hatás fokoztassék. Azonkívül a hét napon túl terjedő tisztátalanságnál a fertőzött személynek áldozatokat, és pedig első sorban bűnáldozatot kellett bemutatnia, mi kétségtelenné teszi, hogy az izraeliták a tisztátalanságot csakugyan a bűn következményének tekintették, amelynek megszüntetésére és az Úrral való életközösség felújítására bűnáldozat volt szükséges.

45. §. Tisztulás a holttetem okozta fertőzettől.

A holttetem okozta fertőzettől való tisztulásra, ha az hét napig tartott, élővizből és a vörös tehén hamvából készült különös tisztító szer volt szükséges, melynek előállítását a Num. 19. fejezete adja elő.

Az első vörös tehén áldozatát Eleázár pap, Áron fia mutatta be a következő szertartás szerint. Egy hibánélküli (תמימה), kifejlett vörös tehenet,¹ mely még igát nem viselt, kivittek a

¹ A tehén életkorának R. ELIEZER szerint 2 esztendőnek kellett lennie, mások szerint azonban 3—5 év is lehetett. Színére nézve azt mondják, hogy egészen vörösnek kellett lennie, úgy hogy két fehér vagy fekete szőrszál már

táboron kívül, hol Eleázár az áldozati állatot leölte. Miután a felfogott vérből hétszer a frigysátor bejárata felé hintett ujjaival, a tehenet bőrével, húzával, vérével és ganéjával együtt elégették s az áldozópap cédrusfát, izsópot és vörös gyapjú-fonalat vetett a tűzbe. Az elégetés után egy tiszta férfi a hamut összegyűjtötte és a táboron kívül, tiszta helyen eltette, hogy a hintó vízhez (מִי הַתָּאֵר, LXX. ὕδωρ ἐξντισμῶς, *Vulg.* aqua lustrationis vagy expiationis) bármikor felhasználható legyen. A bűnáldozat bemutatásánál résztvevő összes személyek estig tisztátalanokká lettek és ruhájukat meg kellett mosniok, a papnak és a bűnáldozati tehenet elégető embernek pedig meg is kellett fürdeniök. Ha a hamu elfogyott, a vörös tehén bűnáldozatát ismételni kellett, mi valószínűleg minden esztendőben megtörtént.¹

A második templom idejében a vörös tehén áldozatának szertartása több tekintetben módosulást szenvedett. Az áldozat bemutatására kiszemelt pap (rendszerint a főpap fia és utódja) már hét nappal előbb a templom területén tartózkodott, s az Olajfák hegyére, hol a vörös tehenet elégették, egy hidon (הַכֶּבֶשׂ), kellett mennie, hogy minden tisztátalanságtól menten maradjon. Ezen a hidon át vezette a tehenet is az áldozat bemutatásához szükséges személyzet. A pap az Olajfák hegyén először is megfürödve, a tehenet gyékénykötelekkel megkötötték és a máglyára helyezték úgy, hogy feje délre, s tekintete a szent hely felé esett. A pap, ki arccal szintén a templom felé volt fordulva, jobb kezével elvágta a tehén nyakát, baljával pedig a vért felfogta, melyet hétszer a sz. hely felé hintett. Miután kezéről a vért a tehén szőréhez törülte, hosszú forgácsesal a máglyát meggyújtotta; mikor a tehén a tűztől megrepedt, cédrusfát, izsópot és vörös gyapjú-fonalat vett, s minden egyes tárgynál háromszor megkérdezte a körülállókat: cédrusfa-e ez? izsóp-e ez? vörös fonál-e ez? mire a nép igenlőleg (יָן יָן) felelt. Erre a fonállal a

alkalmatlanná tette a tehenet az áldozatra. Mások szerint azonban az elütő színű szőrök kitépése által alkalmassá lett. V. ö. *Misna*, Pára I. 1. A Jonathán-targum egyszerűen így szól: «Accipiant vaccam rufam, in qua non est labes aut macula de pilo albo.»

¹ A rabbik szerint Mózesről a templom elpusztulásáig mindössze csak kilenc vörös tehenet áldoztak föl, de hihetőbb Jeromos állítása, ki ezt írja: «In quo (monte Oliveti) per annos singulos vacca rufa in holocaustum Domino credebatur, ejus cinis expiabat populum Israel». (Epist. ad Eustochium, Opp. IV. 2. 675. l.).

cédrusfát és az izsópot összekötötte, és a tűzbe vetette. A tehén elegetése után a csontokat bottal és kalapácsal összetörték, s a megszitált hamut három részre osztották. Egy részt azután a templom töltésközén, egy részt az Olajfák hegyén helyeztek el, míg a harmadikat az egyes papi osztályoknak juttatták (*Misna*, Pára, III. 8—11). Az így nyert hamuból a holttetem okozta tisztátalanság esetén a pap, vagy más tiszta férfi egy keveset valamely edénybe tett, aztán élő, tehát forrás, patak vagy kút vizet öntött reá, és beléje mártott izsóppal a tisztátalan *személyt* vagy *tárgyakat* harmad- és hetednap meghintette (Num. 19, 17. s k.) Az érc edényeket a meghintés előtt tűzbe is kellett tenni, hogy a tisztulás annál tökéletesebb legyen (Num. 32, 22. s k.)

E tisztulási eljárásnak helyes megértése végett mindenk előtt amaz áldozati szertartás jelentőségét kell fontolóra vennünk, melylyel a vörös tehén hamvát nyerték. Hogy a vörös tehén áldozat, és pedig bűnáldozat volt, nem csupán a vérnek a szent hely felé való hétszeres hintéséből, hanem a törvény szavaiból is kitűnik, mely az állatot *bűnáldozatnak* nevezi (Num. 19, 9. 17). És ez egészen természetes. A halál ugyanis a bűn következménye volt, s így annak a tisztulásnak, mely a holttetem okozta fertőzet megszüntetésére irányult, a bűnáldozat alapján kellett történnie.

Ez áldozat bemutatása azonban céljánál fogva több tekintetben eltért a közönséges bűnáldozatok szertartásától. Az áldozati állat vörös tehénből állott, mely még igát nem viselt. Ez az intézkedés arra célzott, hogy az áldozat erejének teljében legyen; ezt jelképezte a tehén vörös színe is,¹ mely mint a vérnek és az életnek színe a legalkalmasabb volt a halál okozta tisztátalanság ellensúlyozására.

Mivel pedig ez a bűnáldozat az egész községért mutatott be, melyért rendszerint egy tulkot (Lev. 4, 14) kellett feláldozni, a tulok helyett a törvény tehenet rendelt, mely mint *életadó* alkalmasabb volt a tuloknál arra, hogy a *halál* okozta tisztátalanság ellenszeréül szolgáljon. Az áldozatot nem a szent helyen, hanem a táboron, s később a sz. városon kívül éget-

¹ CORNELIUS A LAPIDE, HANEBERG ÉS HENGSTENBERG a vörös tehén színét a bűn szimbolumának tartották, mit azonban KURTZ megcáfolt.

ték el. Ez nem azért történt, mintha az állat tisztátalan lett volna, mert a tisztátalan állat nem lett volna alkalmas a halál okozta fertőzet megtisztítására; hanem azért, mivel az áldozat rendeltetésénél fogva szoros viszonyban állott azzal a tisztátalansággal, melynek elenyészése végett hamuvá égették. Ez volt oka annak is, hogy nem a főpap mutatta be a vörös tehén áldozatát, kinek minden fertőzéstől gondosan távol kellett magát tartania, hanem a főpap fia és jövődő utódja, mivel ezt az áldozatot az egész közösségért ajánlotta föl. A tehén vérének hintése az engesztelés jeléül a szent hely irányában történt, mert az áldozat rendeltetésénél fogva a vért nem lehetett az égő-áldozati oltárral, sem a szenthely arany oltárával érintkezésbe hozni. Ugyanezen oknál fogva nem égették el az oltáron a vörös tehén faggyát és kövérjét sem, hanem az egész állatot elhamvasztották, mit a törvény nem a közönséges *הִקְטִיר*, hanem a *שָׂרֵף* szóval jelez. A tűzbe dobott cédrusfa a romolhatatlanságot, az izsóp a tisztulást, a vörös gyapjú-fonál pedig az életerőt jelképezte, hogy e tárgyak hozzáadása által a hamu tisztító ereje még inkább fokozva legyen.

A vörös tehén hamvából és az élővízből készült keverékkel való meghintés a megfertőzött személyeknél és tárgyaknál nem fizikai, hanem csupán szimbolikus tisztulást eredményezett. Ezt azonban annál hathatósabban eszközölte, mert a víz a hamu közkeverése következtében csípős lúggá változott, s így alkalmasabb volt a nagymértékű tisztátalanság eltávolítására, mint a közönséges víz. A meghintésnek is azért kellett két ízben, a harmadik és a hetedik napon történnie, mi nem a véletlenség folytán van a törvényben megállapítva, hanem annál a mély jelentőségnél fogva, melylyel a hármas és a hetes szám a zsidó szimbolikában birt.¹

Hogy a törvény mily rendkívüli súlyt fektetett a holttetem okozta fertőzettől való tisztulásra, kitűnik abból az intézkedésből, hogy az idevágó rendeletek nem csupán Izrael fiait, de a közöttük lakó jövevényeket is «szent, örök törvény» gyanánt kötelezték. Aki a törvényes tisztulást végre nem hajtotta, oly bünt követte el, mintha magát az Ur hajlékát fertőztette volna meg, s éppen azért kiirtással fenyeget mindenkit, aki a törvényes tisztulást elmulasztja (Num. 19. 10. 13. 20. s k.)

¹ A vörös tehén szertartására vonatkozó szabályok a *Misna* 6. részében, a *Pará* trakt.-ban vannak összefoglalva. V. ö. még LUNDIUS, Jüd. Helligth. 680. I. WINER, R. W. II. k. 504. s k. II. és t. m. munkát.

46. §. A poklosságtól való tisztulás.

A poklosságtól való tisztulás szertartásainak alapeszméjét az képezte, hogy ez a borzasztó betegség nem egyedül a bűnnek, de a halálnak is képmása. Valamint a bűn a lelki életet megfertőzteti és tönkre teszi, úgy a poklosság is az életnedvek felbontása, a tagok lerothadása és leválása által megsemmisíti a testi életét. Épp azért a törvény a poklost nemcsak a szent hely közösségéből zárta ki, hanem az Izrael népével való érintkezésből is, hogy a megszentülésre hivatott izraeliták a poklossal való érintkezés által meg ne fertőztessék magukat. E szerint a poklosságtól való tisztulás szertartásai két cselekményt foglaltak magukban, melyeknek egyike a halottnak tekintett poklost gyógyulása után az *élők társadalmába*, a másik pedig az áldozatok bemutatása által a vallás és az *oltár közössége*be vette röl.

Az első cselekmény a táboron (később a városon) kívül folyt le. A pap közönséges ruhában kiment a tábor (vagy a város) elé, hogy a megtisztítandó poklost megvizsgálja: vajjon teljesen kigyógyult-e betegségéből. Ha a poklosság csakugyan eltűnt, a pap két tiszta, élő madarat (**צִפְּרִים**), cédrusfát, izsópot és vörös gyapjút hozatott. Az izsópot a gyapjával a cédrusfához kötötte, hogy hintőül szolgáljon. Azután egy cserép edénybe élővizet töltvén, a pap az egyik madarat az edény fölött megölte, hogy vére a vízbe csurogjon. Erre a másik madarat,¹ a cédrusfát, az izsópot és a vörös gyapjút a vér és víz keverékébe mártotta s vele a felgyógyultat hétszer meghintette, a hintés után pedig a madarat szabadon eresztette, hogy övéihez visszatérjen. A poklos e szertartás után megmosta ruháit, testéről a hajat és a szőrt egészen lenyírta, megfürdött s így megtisztulva visszatérhetett a táborba (városba); azonban hét napig még tilos volt sátorába vagy saját lakásába mennie. A választott nép társadalmába való fölvétel szertartásának azért kellett a táboron kívül történnie, mivel a poklos, mint valami halott, egészen el volt zárva többi ember-

¹ A két madár a rabbik szerint *veréb* volt, mit Rasi így okol meg: «Lepra invasit homines propter linguam malam, i. e. propter garrulitatem verborum, adhibuerunt ergo in purificatione ejus passeres, qui semper garriunt pipitu vocis.» (LIGHTFOOT-nál, Hor. hebr. 818. l.) A törvény azonban csak azt rendeli, hogy tiszta és élő madarak legyenek; a madár vízbemártása alkalmával a pap csupán szárnyai hegyét és farkát tette a vízbe.

társaitól, s a tisztulás cselekménye éppen a társadalomnak akarta visszaadni őt. A két tiszta, élő madarat csaknem minden régiség-tudós a poklosságtól megszabadult egyén szimbolumának tekinti. Valamint a szabadon bocsátott madár többi társaihoz örvendve visszaszáll, úgy iparkodik a poklos is gyógyulása után embertársai közé. Ez a magyarázat azonban nincs összhangzásban a poklos ház megtisztításának szertartásával, s éppen azért helyesebb az a vélemény, hogy a szabadon bocsátott madár a poklosság tovatűnését, a betegség okozta tisztátalanság megszűntét jelenti, mint a poklos házában is a madár szabadon bocsátása a ház fertőzött voltának megszűnését jelképezte (Lev. 14, 52. 53). A leölt madár nem volt áldozat, mert hiányzott a vérnek a sz. hely felé való hintése, hanem csupán arra szolgált, hogy az élővízbe bocsátott vér annak tisztító erejét fokozza. A madaraknak tisztáknak kellett lenniük; mert tisztátalan állat nem lett volna alkalmas arra, hogy a poklosság okozta nagyfoku fertőzet megszüntetésére szolgáljon. Az élővíz befogadására cserép edényt kellett használni, mivel oly edényt, mely valamely szent célra szolgált, egyéb dolgokra tilos volt alkalmazni, miért is a használat után összetörték azt. A cédrus, az izsóp és a vörös gyapjú, mint már említettük, a romolhatatlanságnak, a tisztaságnak és az életnek szimbolumai voltak, s így igen találóan fejezték ki azt a mozzanatot, hogy a poklos meggyógyulása által a halálból mintegy új életre kel. A hétszeres meghintés a választott nép szemében szent jellegű 7-es számmal függött össze. A haj és a szőr lenyírása, a ruhák megmosása, a fürdés, mint a testi tisztulásra célzó cselekmények természetes folyományai voltak a beteg szimbolikus megtisztulásának, mely után azonban még hét napig távol kellett magát tartani sátorától, vagy hajlékától, hogy a sz. hely közösségébe való fölvétel előtt meg ne fertőztesse magát a neijével való közösülés által.¹

A tisztulás második cselekménye azzal vette kezdetét, hogy hetednap a meggyógyult haját, szakállát, szemöldökét s testének egész szőrét leborotváttatta, ruháit megmosta, s ő maga is egé-

¹ Így magyarázzák ezt a talmúdisták és a rabbik, valamint a *Chald.* is: «Sedebit extra tabernaculum domus habitationis suae, et non accedet ad latius uxoris suae.» SOMMER ellenben úgy vélekedik, hogy ez az intézkedés csak bizonyos átmenetet akart képezni oly célból, hogy a felgyógyult ne hirtelen, hanem fokozatosan lépjen érintkezésbe embertársaival.

szen megfürdött. Nyolcadik napon a pap az embert áldozati adományaival együtt a frigysátor ajtaja elé állította¹; az adományokat két hibanélküli bárány, egy esztendő juh, egy lóg faolaj és $\frac{3}{10}$ -ed éfa, olajjal kevert lángliszt képezte. Itt a felgyógyultól először is a vétekáldozatra szánt bárányt és az olajat átvevén, azokat lengetés által az Urnak ünnepiesen felajánlotta. A felajánlás után a bárányt a tornácban levágta, s a kifolyó vérrel a pap a poklosnak jobb füle cimpáját, jobb keze és jobb lába hüvelykjét megkenste. Azután a lóg olajból bal tenyerébe töltvén, jobb kezének mutató újját az olajba mártotta és azt hétszer az égő-áldozati oltár felé hintette, majd pedig a felgyógyultat ama helyeken megkenste, ahol már előbb vérrel érintette meg, s a megmaradt olajat tenyeréből a poklos fejére öntötte. A vétekáldozati bárány húsa, mint szentséges áldozat, a pap tulajdonává lett; a poklos pedig, ki a tisztulási szertartás által most már fölvétetett az Urral való közösségbe, a juhot bűnáldozatul, a második bárányt pedig égő áldozatul ajánlotta föl Jahvének a megfelelő eledeláldozattal együtt, hogy általuk a bűn szennyétől megszabaduljon, s részese legyen ismét azoknak a kegyelmeknek, melyeket az Ur Izrael fiai számára biztosított. — Ha a megtisztult poklos szegény volt, a törvény megengedte, hogy a bűn- és égő áldozat anyagát egy-egy gerlice vagy galambfiók képezhesse, és a liszt mennyiségét is $\frac{1}{10}$ -ed éfára szállította le, de a vétekáldozati bárányt szegénynek, gazdagnak egyaránt föltétlenül föl kellett ajánlania.

A poklost, mint az eddig előadottakból láttuk, a Jahvéval való közösségbe először is a vétekáldozattal kellett fölvenni. A lengetés szertartása által nemcsak a bárányt, de az olajat is az Úrnak ajánlották föl, mely utóbbi az oltár felé hintés által Jahvének szent olajává változott, s így alkalmassá lett annak feltüntetésére, hogy a fölkenés által a meggyógyult újlag az Úr szolgálatára szenteltetik, melyből tisztátalansága folytán ki volt zárva. A fölkenés mint halló szervnek, továbbá a jobb láb és jobb kéz hüvelykének vérrel és olajjal való megkenése azt jelképezte, hogy a megtisztult a törvény iránt figyelmet és engedelmességet tanúsítson, miután az olajnak fejére való töltése

¹ A második templom idején a meggyógyult poklost a Nikánor-kapu elé állították, de a rabbik szerint előbb a poklosok kamrájában meg kellett fürdenie.

által az Úr lelkének teljessége közöltetett vele. A bűn- és égő áldozat bemutatása már a közönséges szertartás szerint történt, mert a megtisztult életközösségben lévén Istennel, semmi ok sem forgott fönn arra nézve, hogy különös szertartások érvényesüljenek.

47. §. A nemi részek fertőzetétől való tisztulás.

Ama tisztátalanságok megszüntetésére, melyeket a nemi részek különböző folyása idézett elő, minden esetben a víz, mint természetes tisztító szer szolgált, melylyel a testet, valamint a megfertőztetett tárgyakat kellett megmosni. Ha azonban a fertőzet hét napnál tovább tartott, vagyis a tisztátalanság nagyobb fokú volt, pl. a gyermekágyas és vérfolyásos asszonynál, ilyenkor a vízzel való tisztításhoz bűn- és égő áldozat járult, melyet nem rögtön a baj megszüntével, hanem bizonyos idő eltelte után kellett bemutatni. A férfiú hurutos folyásánál és a nő vérfolyásánál a törvény ezt az időt hét napban, a gyermekágyasnál pedig 33, illetőleg 66 napban állapította meg. E rendelkezésnek okát abban kell keresnünk, hogy a folyástól megfertőztetett egyén, tisztátalansága következtében az Úr sz. helyéről ki volt zárva, s így illő volt, hogy az életközösség megújítása ne egyszerre történjék. És az ember természetében rejlő szent félelem nagyon is megfoghatóvá teszi, hogy a tisztátalan ember ne közelítsen bajának megszüntével minden átmenet nélkül a sz. helyhez.

A *tilalmi időnek* 7, 33 és 66 napban való megállapítása egyrészt e számok szimbolikus jelentőségén, továbbá természetes okokon alapszik. A húszszámra nem lehet reáfgni, hogy hét napig tart, mert rendes körülmények közt négy nap mulva véget ér; itt tehát, valamint a férfiú hurutos folyásánál a hetes számnak szimbolikus jelentősége van. A gyermekágyas nő tilalmi ideje (7 + 33) már inkább fiziologiai alapon nyugszik. A szülés után jelentkező véres folyás (Lochia rubra) után ugyanis a vize-nyös, nyálkás folyás (Lochia alba) következik, melyeket a biblia a «tisztulás vérének» (דִּם טְהוֹרָה) nevez, és körülbelül 40 napig tart,¹ a mennyiben tényleg hat hét kívántatik arra, hogy a gyer-

¹ Bähr a 40-es számot is szimbolikusnak tartja, és állításának bizonyítása végett számos példára hivatkozik. Így Mózes 40 nap és 40 éjjel volt a

mekágyas nő a szülés után szenvedő állapotából egészen a rendes kerékvágásba jusson. Éppen azért a nő a hét nap eitelével a házi dolgok végzésére alkalmassá vált ugyan, de a szent dolgokban (pl. a sz. helyen való megjelenésben, a pászkhabarányban, áldozati lakomákban) 40 napig nem vehetett részt.

Leánygyermek születése esetén a gyermekágyasnak tisztátalansága kétszer annyi ideig tartott ($14 + 63 = 80$), mint a fiúgyermeknél. Ennek oka nem abban rejlett, hogy a leány gyöngébb, tökéletlenebb és tisztátalanabb, mint a fiú,¹ sem abban, hogy a leánygyermek születése nehezebben történik,² hanem egyszerűen abban az ókori vélekedésben, hogy leánygyermek születésénél a nemző rész kiválasztása tovább tart, mint a fiúkénál.

A gyermekágyas asszonynak a tilalmi idő (40 vagy 80 nap) elteltével a vallási közösség megújítása végett áldozatokat kellett bemutatnia. A bűnáldozat egy gerlicéből vagy galambfiókból, az égő áldozat pedig egy esztendő bárányból állott, s a nő tisztulása a frigysátor ajtajánál, a második templom idején a Nikánor-kapunál ment végbe. A bűnáldozat anyagául azért kellett a legcsekélyebb értékű állatot felajánlani, mert itt nem személyes bűnök kiengeszteléséről, hanem a bűn következményeinek megszüntetéséről volt szó.³ Az égő áldozat azonban bárányból állott, hogy ez adomány nagysága által is kifejezze azt a nagy hálát, melyet a nőnek a fölött kellett éreznie, hogy Isten őt gyermekkel ajándékozta meg, és a szülés bajain szerencsésen átsegíté. Szegényeknél a törvény mégis megengedte, hogy hálájukat a legegyszerűbb ajándékkal, egy gerlicével vagy galambfiókkal fejezzék ki. (Lev. 12, 6. 8).

Szinaj hegyen; Illés és Jézus 40 nap és 40 éjjel böjtöltek; a ninivebelieknek Isten 40 napot engedett a megtérésre; az izraeliták 40 évig vándoroltak a pusztában; a vízözön 40 nap és 40 éjjel emelkedett. V. ö. Symbolik. II. k. 490. l.

¹ Ez BÄHR-nek nézete, ki állítását avval akarja bizonyítani, hogy a nő havi tisztulásnak van alávetve, mi tisztátalansága mellett szól (Symbolik, II. 490).

² Így HIPPOCRATES (De natura pueri. Opp. ed. KÜHN. 1825. I. k. 393. l.) és ARISTOTELES (Histor. animal. 7, 3. 2).

³ Némely rabbi azt tanítja, hogy a gyermekágyas nőnek azért kell bűn-áldozatot bemutatnia, mert a szülés fájdalmai közt megesküszik, hogy jövőben tartózkodik a nemi közösségtől. V. ö. LUNDIUS, Jüd. Heiligth. 752. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A TISZTASÁGRA VONATKOZÓ EGYÉB TÖRVÉNYEK.

48. §. A hűségbizonyító áldozat.

Ha valamely férfi azzal gyanúsította feleségét, hogy házasságtörést követett el, de gyanúját sem tanúkkal igazolni nem tudta, sem hitvesét tetten nem érte, a nőnek tagadás esetén áldozat által kellett magát a házasságtörés gyanújától megtisztítania. Ezt az áldozatot, mivel a férjnek féltékenysége adott reá okot, *féltékenységi*, vagy másképp *hűségbizonyító áldozatnak*¹ nevezzük, mert célja az volt, hogy a nő házassági hűségét igazolja (Num. 5, 11—31).

A férfi a hűségbizonyító áldozat bemutatása végett nejével megjelent a pap előtt, ki az asszonyt az $\frac{1}{10}$ -ed éfa árpalisztból álló eledeláldozattal az oltár közelébe állította. A második templom idejében a gyanúsított nőnek előbb a főtanács előtt kellett megjelennie, hol szép szerével akarták reávenni, hogy bűnét vallja meg. Ha a nő ártatlanságát erősítette, egy pap kerülő úton a Nikánor-kapuhoz vezette, hol, mint régentén a frigysátor előtt, fátyolát levéve s haját kibontva, mellig levetkeztette, s így kellett a tisztulási szertartást megkezdenie.

E célból a pap $\frac{1}{2}$ (mások szerint $\frac{1}{4}$) lóg vizet töltött egy új cserép edénybe a tornácban álló réz medencéből, melyet azért a biblia *szent* víznek is nevez, s azután egy kevés port vett a hajlék padlatáról s azt az edénybe vetette. Most az árpalisztet a pap egy fűzfavessző kosárában a gyanúsított nő kezére tévén, elmondotta a következő átkozódó esküformát, miközben a vizes edényt kezében tartotta: «Ha nem hált idegen férfiú veled, és ha meg nem fertőztettél, elhagyván férjed ágyát, ne ártson neked a keserűséges víz, melyre átkokat halmoztam. Ha pedig elhajlottál férjedtől és megfertőztettél s más férfiúval hál-

¹ V. Ö. J. CHR. WAGENSEIL, Sóta, h. e. Liber Mischnicus de uxore adulterii suspecta, Altdorf. 1674., továbbá A. ACOLUTH, De aquis amaris maledictionem inferentibus, vulgo dictis zelotypiae. Lipse, 1682. SELDEN, De uxore Hebr. III, 15. LUND, Jüd. Heligth. III. k. 791. s. k. II. BÄHR, Symbolik. II. 417 s. k. 441. s. k. II.

tál, ezen átkok alá vettessél: Adjon téged az Úr átokra és mindenek példájára népe között; szárazsza meg ágyékodat és méhed földagadván, fakadjon meg; hasson az átkozott víz hasadba és méhed földagadván, rothadjon meg ágyékod» (Num. 5, 19—22). A nőnek az eskü megerősítéseül kétszer Ámén-nel kellett reá felelnie. A pap az eskü után annak szavait egy papírusz vagy pergamenlapra (פָּתִיל) írta le, melyek a Nikánor-kapunál egy arany táblára voltak vésve, s az írást a szent vízben lemosta.¹ Erre a nő kezéből kivevén az eledeláldozatot, azt lengetés által Jahvé-nak felajánlotta, s egy maréknyi lisztet az égő-áldozati oltár tüzebe vetett azkára gyanánt, a többit pedig magának megtartotta. A szertartás azzal fejeződött be, hogy a nő a porral és tintával vegyített vizet ártatlanságának bizonyosságául megitta.² — A mózesi törvény szerint hűségbizonyító áldozatot csupán a nőknek kellett bemutatniok, mivel a férfiaknak a többnejűség meg volt engedve, s a férj csak akkor követett el házasságtörést, ha valamely férjes asszonynyal volt viszonya. A talmúd szerint (*Misna*, Szótá V. 1) azonban a házasságtörő férfiaknak is kellett a keserű vízből inniok. Későbbi időben, midőn a házasságtörések nagyon gyakoriakká váltak, Rabbi Jochanan ben Zakkaj a keserű víz használatát megszüntette (Szótá IX. 9).

A hűségbizonyító áldozat szertartása, mint már PHILÓ találóan megjegyezte, tulajdonképpen istenítélet (ordale) volt, mert ott, hol az ember az elkövetett bűnt nem tudta bebizonyítani, annak kiderítését magára Istenre, a mindentudó, szent és igazságos bíróra bízta. A féltékenységi áldozat két fontos mozzanatot ölel föl; az eledeláldozatnak, mint a nő életmódja szimbolumának felajánlását és a keserű víz ivását, mely a nő bűnössége esetén az őt érő isteni büntetésnek eszköze volt.

Az *eledeláldozat*, jóllehet a férj adta azt nejének és együtt vitték a paphoz, tulajdonképpen a nő áldozata volt, mint ezt

¹ A talmúd szerint az átokeskü szavait a pap nem jobbról balfelé folytatolag, hanem az 54 szót három hasábban, egymás alá írta ($3 \times 18 = 54$). V. ö. WAGENSEIL, Sota, 3, 65. l. LUND i. m. 795. l.

² Ha a nő a keserű vizet meginni nem akarta, bűnössége kétséget sem szenvedett, s bizonyynyal a házasságtörő asszonnyra kiszabott büntetés várt reá, habár a törvény nem említi. A talmúd szerint ez esetben a nő eledeláldozatát a hamu rakásra vetették, a pergamenlapot pedig a templom egyik melléképületében megőrizték, mert más nőnél felhasználni tilos volt.

a törvény szavai (Num. 5, 15) kétségtelenné teszik. Anyagát azonban nem lángliszt képezte, mint egyébkor, hanem silány árpaliszt, hogy jelképezze a nőnek helytelen magaviseletét, melyvel okot szolgáltatott arra, hogy férje házasságtöréssel gyanúsítsa őt. A minchához nem járult olaj és tömjén sem, mert a nő magaviselete nem felelt meg Jahve szellemének, s ily állapotban nem is lehetett imádsága kedves az Úr előtt, mit az olaj és a tömjén jelképezett.¹ A liszt egy részének elégetése mint azkára arra szolgált, hogy az Úr emlékezetébe juttassa a nőnek gonoszságát, ha a házasságtörést csakugyan elkövette volna.

A féltékenységi áldozattal oly szimbolikus szertartás volt egybekötve, mely megrendítő voltánál fogva nagyon alkalmas volt arra, hogy a gyanúsított nőt bűnének bevallására bírja. A papnak, ki ennél a cselekménynél nem mint a jogaiban megsértett férjnek ügyvédője, hanem mint Jahve szolgája ténykedett, *késérű vizet* (מֵי הַמָּרִים) kellett készítenie, melyhez az anyagot magáról a sz. helyről vette, hogy hatása annál biztosabb legyen. A víz arra szolgált, hogy a nő bűnössége esetén altestének feldagadását eszközölje, míg a beléje tett por azt a szégyent és gyalázatot tüntette föl, mely a nőre várakozik. A nő erkölcsi állapotát jelezte az értéktelen cserép edény, valamint a hajzat kibontása, és később a vállak meztelenné tétele is, míg az eskü szavainak lemosása az átkot mintegy a vízzel egyesítette, hogy a nő azt megiván, biztosan eszközölje azt a romboló hatást, mely belső szervezetét tönkre tette,² ha férjének gyanúja alapos volt. A büntetés a nőnek ama szerveit sujtotta, a melyekkel vétkezett,³ és kétséget sem szenved, hogy a késérű víz ezt a hatást természetfölötti úton, az Isten ígéje és ereje által biztosan létre hozta, míg a nő ártatlansága esetén az ital hatástalan maradt.

¹ PHILO ide vonatkozólag megjegyzi: Μητε δ' ἔλαον, μήτε λιβανιστός, ὥς ἐπὶ τῶν ἄλλων θυσιῶν, παρέστω, παρὰ τὸ μὴ ἐπὶ χαρτοῖς ἀλλ' ἄγαν ὀδυνηροῖς μέλλειν τὴν θυσίαν ἐπιτελεῖσθαι. (De Special. legg. Opp. II. 309. l.)

² A betegség, melyet a késérű víz előidézett, FLAVIUS JOS. szerint a közönséges vízkór (Hydrops ascites), MICHAELIS szerint pedig a Hydrops ovarii volt.

³ Már THEODORETUS megjegyezte: δι' ὧν γὰρ ἡ ἀμαρτία, διὰ τούτων ἡ τιμωρία. (Quaest. 10. in Num.)

49. §. Az étkezési törvények.

A mózesi törvény az izraeliták étkezését némi megszorítás alá vette azon megkülönböztetés által, melyet a *tiszta* és *tisztátalan* állatok között tesz, továbbá az áldozati törvények által. A növényevő, szárazföldi emlős állatok közül azok voltak tiszták, melyek kérőztek és hasított patával vagy csülökkel birtak. Amely állaton ez ismertető jelek valamelyike hiányzott, azt tisztátalannak tartották. Tiszták voltak tehát: a marha, juh, kecske, a vadak közül pedig: a szarvas, őz, gazella, zerge, dámvad, míg a teve, nyúl, tengeri nyúl, sertés, vaddisznó, vabbr, bőregér, mormotér tisztátalannak valának, habár ezeket az állatokat az arabok és más szomszéd népek ették (Lev. 11, 4—8. Dt. 14, 7. s köv.) A vízi állatok közt tiszták s így ehetők voltak mindazok a halak, melyek pikkelylyel és úszószárnnyal birtak, míg az ezek nélkül szűkölködők, pl. az angolna, továbbá a héjas állatok, rákok, osztriga, teknősbéka, béka stb. tilosak voltak (Lev. 11, 9—12). A madarak közül a ragadozók és a mocsárban élők, melyek döggel, férgekkel táplálkoznak, a tisztátalannak közé voltak sorozva (Lev. 11, 13. s köv.) A rovarok közül csupán négy sáskafaj volt megengedve, a többiek mind tisztátalannak valának. Tilos volt az elhullott (תֵּבֵלָה) és a vad állatoktól megölt állatok húsa (טֶרֶף) is, továbbá azoké, melyeket az emberek agyonköveztek, vagy nem szabályszerűen vágtak le (Ex. 21, 28. s köv.) Az oly húst, melyet valamely állat megrágott, nem volt szabad megenni, hanem az ebeknek kellett adni (Ex. 22, 31). Tisztátalan volt minden oly étel és ital is, melybe valamely tisztátalan állatocska teteme hullott (Lev. 11, 34).

Az áldozati törvényeknél fogva minden szárazföldi állatnak és madárnak vére, valamint a véres húsnak élvezete halálbüntetés terhe alatt tilos volt, de a tiszta halak vére meg volt engedve (Lev. 3, 17; 7, 26; 17, 10—14. Dt. 12, 13). Épp úgy nem volt szabad megenni a tulok, juh és kecske azon faggyát, (חֵלֶב) melyet áldozatok alkalmával az oltáron elégettek (Lev. 3, 17; 7, 23. 25), míg azon tiszta állatok háját, melyeket áldozatul nem mutattak be, szabad volt felhasználni (Dt. 12, 15. 16), valamint a madaraknak, pl. a lúdnak zsirját is (Lev. 3, 17). Az elhullott állatok zsiradékát nem volt szabad ugyan eledelül fölhasználni,

de más célokra értékesíthető volt (Lev. 7, 24). Végül az izraeliták régi vallásos kegyeletből az állatok *csípőinát* (גִּיד הַנִּשְׁפָּה, nervus ischiadicus) sem ették meg (Gen. 32, 33), habár a mózesi törvény nem tiltotta meg.

A növényi táplálékokat illetően a törvény elrendelte, hogy a fiatal fák gyümölcséből négy év előtt nem szabad enni (Lev. 19, 23), továbbá oly szántóföld terméséből, melytől még tizedet nem adtak, s azon szőlőből, mely különféle maggal volt bevetve (Dt. 22, 9). Az új gabonából enni, míg az első kévét Jahvének be nem mutatták, szintén tilos volt.

Ezek az étkezési törvények, melyek lényegökben a művelt keleti nemzetek, az indusok és perzsák szokásaival megegyeznek, a mózesi törvényeknél sokkal régebbi keletűek, mert egész Noach koráig visszanyúlnak (Gen. 7, 2; 8, 20) s eredetüket többféle körülménynek köszönik. Főcéljuk az volt, hogy a választott népet a pogányoktól elkülönítsék, s hogy a mindennapi étkezésnél is az Ur jótéteményeire és a törvény iránt való engedelmességre figyelmeztessék.¹ Tehát korántsem a teremtmények dualisztikus felfogásából származik a tiszta és tisztátlan állatok közötti különbség. A biblia tanítása szerint minden teremtmény jónak és tisztának volt alkotva, s csupán az ember bűnbeesése folytán lett megzavarva az Istentől megállapított rend, minek következménye kihatott még az oktan természetére is. E romboló hatás legszembeszökőbben a feloszlásban, a halálban nyilvánul, s éppen e miatt a törvény minden holt és rothadó dolgot tisztátalannak nyilvánított. Azért nem volt szabad az elhullott állatok húsát megenni, sőt megérinteni sem (Lev. 11, 8. 11. 24—28. 31. 36), míg az élő állatok megérintése még akkor sem okozott tisztátalanságot, ha azok magukban tisztátalanok voltak is. Ugyanezt az elvet látjuk érvényesülni a tiszta és tisztátalan állatok közötti különbség felállításánál is; mert a törvény — egyéb ősrégi szokásokra támaszkodva — főképp azokat az állatokat mondta ki tisztátalanoknak, melyek, mint a ragadozók, halált

¹ A tisztátalan edelt evőkre a törvény a büntetést nem állapítja meg, de a rabbik ostromozást szabnak arra, ki egy olajbogyó nagyságú tiltott edelt megeszik. Fölmentésnek csak akkor volt helye, ha valaki végső szükségbe jutott. Maimonides, De cib. vetit. 14, 13. ide vonatkozólag ezt tanítja: «Si in deserto erraverit, nec quidquam ei suppetierit, quod comedat, nisi res prohibita, tum permissum est ob vitae periculum.»

és pusztulást terjesztenek maguk körül, s azokat, melyek döggel és más piszkos élelmi szerekekkel táplálkoznak, vagy a szennyben tenyésznek, s így mintegy magukon viselik az enyészet bélyegét.

Az állati vérnek és a véres húsnak az áldozati törvények által való eltiltása abban a felfogásban gyökerezett, hogy «a test lelke a vérben van» (Lev. 17, 10—12), tehát az oltárnál a lélek kiengesztelésére kellett eszközül szolgálnia, s így sem az izraelitáknak, sem a köztük lakó idegeneknek nem volt szabad megenniük, a vadak és szárnyasok vérét pedig a földre eresztve, földdel kellett betekarniok (Lev. 17, 10. 13. 14), míg a saját szükségletre levágott házi állatok vérét a földre kellett önteni, mint a vizet (Dt. 12, 16).

A pogányok áldozati húsából, melyet a piacokon is árultak (I. Kor. 10, 25), enni azért volt megtiltva, mert az könnyen a bálványozás veszélyének tette volna ki az izraelitákat (Ex. 34, 15). A későbbi korban a zsidók a törvénynek ezt a tilalmát a pogányok által kezelt közönséges húsrá, borra (Dán. 1, 8. Jud. 12, 1. s köv. Tób. 1, 10. s köv.), sőt a rabbik még az olajra, ecetre, sajtra stb. is kiterjesztették, úgy hogy véteknek tartották a szamaritánok által készített kenyérből enni is (Ján. 4, 9).

A zsidók az étkezési törvények megtartásában mindenkor nagy buzgalmat fejtettek ki (Bír. 13, 4. Oz. 9, 3) még Palesztinán kívül is (Ez. 4, 14), és főleg a sertéshústól annyira tartózkodtak, hogy készebbek voltak életüket feláldozni, mintsem a törvényt áthágni (I. Mak. 1, 65. II. Mak. 6, 18 ; 7, 1. s köv.) A zsidó-keresztények egy ideig szintén a mózesi étkezési törvényekhez ragaszkodtak (Zsid. 13, 9), míg a jeruzsálemi zsinat ez ügyben döntő határozatot nem hozott.¹

¹ A zsidó étkezési törvényekre nézve v. ö. A. WIENER, Die jüdischen Speisegesetze, Breslau, 1895.

HARMADIK SZAKASZ.

EGYÉB ISTENTISZTELETI CSELEKMÉNYEK.

ELSŐ FEJEZET.

SZENTSÉGI JELLEGŰ CSELEKMÉNYEK.

50. §. A körülmetélés.

A Gen. 17, 10—14. szerint Ábrahám egy évvel Izsák születése előtt azt a parancsot vette Istentől, hogy az Úrral kötött szövetségének jeléül úgy magát, mint a házában levő összes férfinemű cselédjeit, sőt a gyermekeket is metélje körül. Ez a szertartás a himvessző *héjazatának* (עֲרֻלָּה, ἡρπυστίς) vagy előbőrének mesterséges eltávolításában áll, s *körülmetélés* (מִלָּה, *talm.* מִלָּה, περιτομή, circumcisio) nevet visel, mely Ábrahám összes ivadékaira nézve kötelező erővel birt. A szertartást eleintén maga a családapa éles kőkéssel hajtotta végre, míg a későbbi zsidók éles üveget, legtöbbszörre azonban acél kést használtak.¹ A zsidó fiúgyermekeket születésük után nyolcadik napon metélték körül (Gen. 17, 12. Lev. 12, 3. Lk. 1, 59), még ha szombatra esett is. Ha azonban a gyermek gyöngye vagy beteg volt, ezt a fájdalmas műtétet mindaddig elhalaszthatták, míg teljesen föl nem épült betegségéből. A körülmetélést az apán kívül bármely izraelita férfi, szükség esetén pedig nők is (Ex. 4, 25. I. Mak. 1, 60) végrehajthatták, de pogányok nem végezhatték.² Mivel e műtét a felnőtteknél nagyobb veszéllyel járt, mint a gyermekeknél, többszörre orvos segítségéhez fordultak (FLAVIUS JOS. ANT. XX. 2, 4). A későbbi

¹ MAIMONIDES erre vonatkozólag ezt írja: «Circumcisionem peragunt qualibet re, etiam silice (lapide acuto), vitro et omni re alia, quae scindit, non tamen circumcidunt fragmento cannae, propter periculum.» (Hilk. Milá, 2, 1).

² «Unusquisque circumcidere potest, praepuciat, servus, mulier, parvulus, mulier in eo loco, ubi virum commodum habere non possunt; excepto gentili; si tamen ille circumcidisset, circumcisionem non reiterant.» MAIMONIDES, ugyanott.

zsidóságnál a körülmetéléssel a gyermek elnevezését¹ is összekapcsolták (Lk. 1, 59; 2, 21). E szertartást jelenleg a *móhel* (מילה) szokta végezni, s a rabbik különösen három cselekvényt különböztetnek meg véghezvitelénél.² A héjazat lemetzését a kés segítségével, a makknak teljesen szabaddá tételét az által, hogy a kantárt a hüvelykujj körmével elszakítják, s végre a vérnek kiszívását. A makknak szabaddá tételét oly lényeges kelléknek tartották, hogy ha a móhel a kantárt nem szakította el, a körülmetélést érvénytelennek tekintették.

Mózes könyvei kétségtelenné teszik, hogy a körülmetélés isteni parancsból keletkezett és vallásos jelentőséggel és céltalattal birt. Ez a szertartás ugyanis jele volt annak, hogy a körülmetélt, mint Ábrahám ivadéka és a választott nép tagja, részese mindazoknak az isteni ígéreteknek, melyek különböző anyagi és szellemi javakra, legkivált pedig a jövő Messiasra vonatkoztak. A körülmetélt az isteni szövetség jogaival egyetemben azt a kötelezettséget is magára vállalta, hogy Istenéhez szívével és lelkével ragaszkodik, s híven engedelmeskedik mindazoknak a törvényeknek, melyekre az Úr kötelezte. A körülmetélés tehát a pogány bálványozás közepett az igaz vallásnak jelvénye volt. s az izraeliták csúfnévnek tartották a körülmetéletlen (עֲרֵל) elnevezést, melylyel az idegen nemzetbelieket illették.

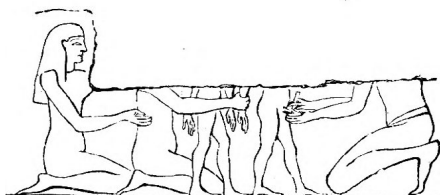
A körülmetélés a testnek épp azon a részén történt, mely az érzékiségnek főfészke, s mint ilyen, tisztulásra szorult. (L. a 30. képet). Mivel pedig a tisztátalanságot a héjazat okozta, mely alatt a szenny összegyülemlik, éppen e felbörnek eltávolítása jelképezte azt a tisztulást, melyet az Isten és az ő választott népe közt fennállott szövetség minden izraelitától megkövetelt. Ez volt oka annak is, hogy ha valamely körülmetélt pogány a választott nép kötelékébe föl akart vétetni, a körülmetélést, mint

¹ V. ö. L. Löw. Lebensalter, 97. l.

² «Circumcisio ita fit; circumcisor imponit mentulae bacillum, et praeputium, quantum potest, super illum extendit, deinde forcipe partem ejus prehendit, et novacula praecidit. Deinde duobus pollicis unguibus praeputium arripit, donec glans tota denudatur; quo facto sanguinem exsugit, donec advenerit sanguis ex remotioribus corporis partibus, vulnerique emplastrum imponit.» Így írja le OTHO (Lex. Rabb. 114. l.) a körülmetélés szertartását MAIMONIDES, Hilc. Milá 2, 2. nyomán. V. ö. AUERBACH B. H. Berith Ábrám, Frkft. a. M. 1860. Dr. P. C. REMONDINO, Über den Beschneidungstritus, Philadelphia, 1891. J. GLASSBERG, Zikhrón berith Iárisónim, Berlin, 1893.

istenileg rendelt vallási jelvényt ismételnie kellett az által, hogy a hím vessző bőrét megkarcolták s néhány csöpp vért eresztettek ki belőle.¹ A gyermeket csak a nyolcadik napon volt szabad a körülmetélés szertartásának alávetni, ami nem csupán azért történt, mert a fiúcska az első napokban még nagyon gyöngye volt, de azért is, mivel a zsidó felfogás szerint a gyermek csak a nyolcadik napon kezd önálló életet élni, s így a jelentőséggel teljes hétnek lefolyása után új időszak kezdődvén a gyermekre nézve, egészen megfelelő volt, hogy akkor kezdje meg az Istennel kötött szövetséget is, mely által egy egészen új világba, az üdvösség országába lépett.

Az izraeliták, mint Ábrahám ivadéakai, mindenkor híven megtartották a körülmetélés parancsát, mint ezt a Genesis (34. fejj.) bizonyítja, s már Egyiptomban az egész választott nép körül volt metélve.

30. kép. Egyiptomi körülmetélés.

Csupán a pusztában való vándorlás ideje alatt hagyták körülmetéletlenül a gyermekeket, ami nem egyedül az utazás kényelmetlensége és bizonytalansága miatt történt, amidőn az izraeliták soha sem tudhatták, mikor csap rájuk valamely ellenséges néptörzs, mi arra kényszerítette volna őket, hogy seblázban fekvő magzataikat elhagyják; hanem főképp azért, mivel a népnek többszöri fellázadása és bálványozása miatt Isten a sivatagban való tartózkodás idejére mintegy felfüggesztette a szövetséget, minek aztán természetes folyománya volt a szövetségi jelvény szertartásának felfüggesztése is.² Mihelyt azonban a nép

¹ V. ö. OTHO, Lexicon rabb. 113. l., továbbá LUND i. m. 952. l.

² Érdekes, hogy miképp okolják meg a rabbik a körülmetélés elhagyását a pusztában (*Jebam.* 8. f. 72. l. KIMCHI, Ad. Jos. 5, 2): «Causa, cur in deserto circumcisio intermissa fuit, est venti aquilonaris defectus, hoc enim spirante valde salubris est sanguinis missio, in quacunque parte corporis fiat. Aquilonarius ventus vero non spiravit in deserto per quadraginta annos, ne columna nubes, quae illos interdium ducebat, dissiparetur.» V. ö. OTHO, Lex. rabb. 59. s k. ll.

az ígérlet földjére lépett, Józsuá parancsára Gilgálban az egész körülmetéletlen nemzedéken végrehajtották az isteni parancsot¹, s ettől az időtől fogva soha sem volt eset, hogy Izrael népe hűtlenné vált volna hozzá, még a bálványok tiszteletének leg-szomorúbb napjaiban sem. Ezt bizonyítja a próféták hallgatása, kik a választott nép számtalan bűneinek és mulasztásainak felsorolása dacára sohasem említik meg, hogy a körülmetélést úgy a sz. földön, mint az idegenben elhanyagolta volna. Csupán a Makkabiak korában történt, midőn Antiochus Epiphanes halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a körülmetélést, hogy több hűtlen zsidó nemcsak gyermekeinek előbőrét hagyta meg, de a pogányok csúfolkodását és üldözését elkerülendő, mesterséges úton igyekezett a héjazatot megnyujtani és a makkra huzni (ποισὲν ἐκχυτὸς ἀκροβυστίας, I. Mak. 1, 15), hogy zsidó voltát elpalástolja, vagy eltagadja.² Matthathiás azonban ismét teljes érvényt szerzett a törvénynek, melyet a zsidók később még legyőzött ellenségeikre, pl. az edómiakra és az ituraeabeliekre is reájuk kényszerítettek (FLAVIUS Jos. Antt. XIII. 9, 1; XV. 7, 9. Bell. Jud. IV. 5, 5).

Az eddig előadottak szemmeltartása mellett egészen alárendelt jelentőséggel bir reánk nézve az a kérdés: vajjon a különböző pogány népek Ábrahám ivadékaitól vették-e át a körülmetélést, vagy megfordítva? Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az egiptomiaknál a körülmetélés, legalább bizonyos osztályokra szorítkozva, ősrégi intézmény volt, mit úgy HERODOT, DIODOR és több műemlék, valamint az a tagadhatatlan tény bizonyít, hogy az eddig megvizsgált férfi-múmiák csaknem kivétel nélkül körül voltak metélve³, alig szenved kétséget, hogy Ábrahám Egiptomban tanulta meg a körülmetélés körüli bánásmódot, mi

¹ Ez a körülmény birta EWALD-ot, és másokat arra az alaptalan állításra, hogy a körülmetélést Józsuá tette általánosan kötelezővé a theokratikus zsidó állam megalapításakor. Hiszen a sz. könyvek azt bizonyítják, hogy maga Mózes oly megszilárdult intézménynek tételezi föl, melyet csak úgy melleleg említ meg (Lev. 12, 3).

² V. ö. erre nézve: J. LOSSIUS, De epispassmo judaico, Jena, 1665. G. GRODDECK, De Judaeis praeputium attrahentibus, Lipcse, 1699. ACKERMANN művében 76. s k. II.

³ L. G. EBERS, Aegypten und die Bücher Mose's, Lipcse, 1868. 278. s k. II. A körülmetélést az egiptomiaknál a 6—14. év közt végezték a gyermekeken; alex. KELEMEN és ORIGENES szerint csupán a papok és azok a személyek

által a később nyert isteni parancsra mintegy elő volt készítve. De ez a régente sokat vitatott kérdés csak történeti és régészeti, nem pedig theologiai érdekekkel bír; mert isten megtehetette azt, hogy oly szokást rendelt a szövetség jeléül, mely más nemzeteknél részint közegészségi,¹ részint vallási tekintetből már korábban fennállott.

51. §. A fölkenés.

Az a szokás, hogy bizonyos tárgyakat, legkivált köveket olajjal való leöntés által az istenségnek szenteljenek, az ó-korban általánosan el volt terjedve,² s ennek a szent könyvekben is nyomára akadunk. Így Jákob azokon a helyeken, hol az Úr megjelent neki, emlékkövet állított föl és olajat öntött reá. Ennek a szokásnak hódolt Mózes is, midőn a frigysátort és annak összes szerelvényeit a főpapi és papi ruházatokkal egyetemben, Isten parancsára a sz. olajjal meghintette, mi által azt jelezte, hogy ezek a tárgyak mintegy Isten tulajdonába mennek át, tehát az ő szolgálatára és oltalma alá helyeztetnek.

Az izraelitáknál azonkívül isteni rendeleten alapuló szokás volt oly személyeknek fölkenése is, kik valamely theokratikus hivatalt viseltek. Ily személyek voltak a főpap és a papok, továbbá a királyok és a próféták. — A sz. könyvek ugyan csak néhány királynak fölkenéséről tesznek említést, a kik t. i. a theokratikus államra nézve rendkívüli körülmények közt léptek

voltak Egiptomban körülmetélve, a kik a tudományos pályára szentelték magukat. Az ő bizonyosságuk azonban csak a későbbi időkre vonatkozik s így nem zárja ki azt, hogy ez a szokás eleintén általános volt.

¹ Hogy a körülmetélés sok népnél közegészségi szempontból honosult meg, ezt már PHILO is hangsúlyozta (De circumcis. Opp. II. 210. s k. ll.), mivel a melegebb égövek alatt a nagyobb izzadás, valamint a héjazat mirigyének fokozottabb kiválasztása folytán a férfiaknak nagyobb tisztaságra kellett törekedniök, mint nálunk. Ezt a héjazat eltávolításával érték el, mi által sok, a nemző részen előforduló betegségnek (pl. a Herpesnek) elejét vették. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a körülmetélés nem csupán az araboknál van meg, kiktől az iszlám révén a perzsák, törökök, indusok is elfogadták, de Amerika indián törzseinél, a mexikóiaknál, a kafferoeknél, a kongó-négereknél, sőt a Fidiszigeteken is feltalálható. Azonban PHILO-nak az az állítása, hogy a körülmetélés a faji termékenységét is fokozza, a fiziologia által alaptalannak bizonyult.

² Erre nézve v. ö. BELLERMANN, Über die alte Sitte, Steine zu salben und deren Ursprung, Erfurt, 1793. és J. GRIMMEL, De lapidum cultu, 12. s k. ll.

a trónra, míg a többi uralkodók királylyá kenéséről hallgatnak; de ebből alig szabad a rabbik példája szerint¹ azt következtetnünk, hogy az így fölkent királyoknak jogszerű utódai fölkenés nélkül vették át az uralkodást. Mert alig lehet föltennünk, hogy valamely király elmulasztotta volna ezt a fontos szertartást, mely őt a nép szemében mint Jahvétól rendelt uralkodót tüntette föl, s a sz. könyvek a «királylyá *tenni*» és «királylyá *kenni*» (Bir. 9, 8. 15. II. Kir. 19, 11) kifejezést nem használnák synonymák gyanánt, holott a «Jahve fölkentje», vagy «fölkent» szót általán a királyokra értik (I. Kir. 2, 10. Thren. 4, 20). Hogy a prófétákat rendszerint fölkenték-e. kérdéses, mivel a biblia csak egy esetet említ (III. Kir. 19, 16), melyből kissé merész dolog volna általános szokásra következtetni.

A királyok fölkenését rendszerint a főpap végezte (III. Kir. 1, 34. 39. 45. IV. Kir. 11, 12), s a szertartásnál néha fiaik segédkeztek (II. Kr. 23, 11); kivételesen azonban valamely próféta (I. Kir. 9, 16; 10, 1; 16, 12. III. Kir. 16, 15) is teljesíthette, ki olykor a főpapnak is segédkezett (III. Kir. 34, 45).

Ha a biblia több helyén azt olvassuk, hogy valakit a nép vagy a vének kentek föl királylyá (II. Kir. 2, 4. 7; 5, 3. IV. Kir. 11, 12. I. Kr. 11, 3; 29, 22. II. Kr. 23, 11), ezt úgy kell értenünk, hogy ők voltak azok, kik a fölkenést követelték, mit aztán a főpap teljesített is. Mivel a sz. helyen tartott olajat halálbüntetés terhe alatt csak a papok és a frigysátor, valamint a hozzá tartozó szerelvények fölszentelésénél volt szabad használni, nem valószínű, hogy a királyok fölkenésénél ezt a szent olajat alkalmazták volna. Ezt a föltevést megerősítik azok a kifejezések is, melyeket a biblia több ízben használ, pl. «Sámuel vön egy korsó olajat, és fejére önté» (I. Kir. 10, 1), «töltsd meg szarudat olajjal» (I. Kir. 16, 1. IV. Kir. 9, 1. 3), s melyek arra vallanak, hogy a királylyá kenésnél közönséges olajat használtak, mely a rabbik szerint balzsammal volt vegyítve (שֶׁמֶן אֶפְרַסִּימִין). A fölkenésre szánt olajat *szaruban* (שֶׁמֶן הַשָּׁרֹבֶת, I. Kir. 16, 1. III. Kir. 1, 39) vagy *korsóban* (שֶׁמֶן הַקֶּסֶף, I. Kir. 10, 1. IV. Kir. 9, 1) tartották,

¹ A *jeruzsálemi talmud* (ad Horajoth, III. 47, c) pl. ezt írja: «Rex, qui primo constituitur, ungendus erat; regis autem filius, qui in regnum succederet, ut is itidem ungeretur, necesse non erat... Reges ungi non solebant, nisi ob adversam factionem. Ita unctus est Salomo ob factionem Adoniae, Joas ob Athaliae et Jehu ob Jorami.»

melyből a szertartást végző személy az olajat a fölkenendő fejére öntötte; (מִשְׁחָה vagy מִשְׁחָה, mely utóbbi szót csak a személyek, az előbbi pedig a tárgyak fölkenésére is használták. A későbbi rabbik szerint azonkívül a királynak homlokára olajból egy kör vagy korona alakot ○ voltak, mi állítólag azt jelentette, hogy Jahve az illetőt Izrael fiai közül azért választotta ki, hogy a királyi koronát viselje.¹

Valamint a papoknál a fölkenés a papi hivatáshoz szükséges isteni adományok közlését jelképezte, úgy a próféták és királyok fölkenése is azt tüntette föl, hogy az illető személy mindazokban az adományokban és hatalomban részesül Istentől, melyek a prófétai, illetőleg királyi hivatal gyakorlására annál nélkülözhetetlenebbek, mert tisztjüket Jahve helyett és az ő nevében kellett vinniök.

52. §. A prosélyták.

A zsidók az ígért földjének meghódítása után az *idegeneknek* (גֵּרִים, παροχθιστοι) csak oly föltétellel engedték meg az együttlakást, ha bizonyos erkölcsi törvényeknek hódolnak. Így tilos volt az istenkáromlás (Lev. 24, 16), a bálványozás (Lev. 20, 2), a rablás, a gyilkosság (Gen. 9, 6), a vérfertőztetés (Lev. 18, 26), az elűljárók iránti ellenszegülés, a szombati nyugalom megszegése (Ex. 20, 10), a vérnek és véres húsnak evése (Lev. 17, 10. 15) és a kovászos ételeknek élvezete a húsvét és a kovásztalanok ünnepe alatt (Ex. 12, 19). E törvények megtartása még nem volt vallásbeli közösség, hanem csupán az a föltétel, mely alatt a pogányokat a zsidók maguk között Palesztinában megtűnték, miért is az ilyeneket megtelepült idegeneknek, prosélytáknak nevezték (גֵּר תושב). Ha azonban az ily pogány teljes polgárjogot akart nyerni, a törvény megengedte, hogy a körülmé-

¹ A rabbik azt is állítják, hogy a király fölkenésének mindig előváz mellett kellett történnie. Erre vonatkozólag Orno ezt írja: «Cujus ritus aliam non invenio probabilem rationem, quam ut ille locus regi novo aliquod bonum omen praeberet, et subditi hanc spem de illo conciperent, quod sicuti fons et rivulus prata, arvaque, quae alluit et irrigat, proventa laeta reddit, ita fore, ut rex suo prudenti regimine regnum stabiliret, illos omnes varia felicitate beatos redderet. Hoc videntur Talmudici voluisse in Crithuth cap. 5: «tradunt magistri nostri reges non ungi nisi juxta fontem, ut extrahatur (diu firmum sit) regnum ipsorum.» Lex. rabbin. 575. s. k. ll.

télés által a választott nép kebelébe fölvetessék,¹ mely szertartás az egész mózesi törvény megtartására kötelezte őt, de egyúttal mindazokban a javakban és kiváltságokban részesítette, melyeket Isten az izraelita néppel kötött szövetsége folytán számára biztosított. Az ily körülmélt idegeneket *teljes prosélytáknak* (יִרְיָהּ תֵּלֵשׁ) nevezték, kik a törvény szerint a született izraelitákkal teljesen egy fokon állottak, mert habár nem származtak Ábrahám-tól, de az egy igaz Isten ismerete és tisztelete folytán a főntebbi nevezetet megérdemelték. A köznép azonban az ily megtérteket soha sem tekintette egyenlő jogúaknak Ábrahám fiaival, mert szerinte ahhoz, hogy valaki a választott nép tagja lehessen, a vérszerinti származás is szükséges volt.²

A tökéletes prosélyták fölvétele bizonyos ünnepies szertartással járt, mely a férfiaknál a körülméletésből, a keresztségből (מִכְלִילָה) és az áldozatból (קֶרֶבֶן), a nőknél pedig csupán a két utóbbiból állott.³ A körülméletés magában a törvényben gyökerezett, mely az idegeneknek megengedte, hogy a pászkhát a zsidókkal együtt megehetik, ha magukat körülméletetik (Ex. 12. 48). Az áldozat bemutatása szintén magától érthető volt, amennyiben egy izraelitának se volt szabad áldozat nélkül az Úr előtt megjelennie. De a keresztségre vonatkozólag, mivel azt csupán a babiloni talmúd említi, míg az újszövetségi iratok, FLAVIUS JOS., PHILO, és a régebbi targumisták hallgatással mellőzik, szükséges azt a kérdést tisztázni, vajjon Jézus korában is alkalmazták-e a

¹ V. ö. L. Löw, Ges. Schriften, III. k. 129. l. Kivételt csak a heréltek, a házasságtörésből vagy vérfertőztetésből származottak, az ammóniak és móábiak képeztek, a kiket éppenséggel nem, továbbá az edómiaiak, és az egiptomiak, a kiknek csak harmadízi gyermekeiket lehetett fölvenni a választott nép kötelékébe (Dt. 23, 2–9).

² A köznép e telfogásán alapul ez az elv is: «Proselyto ne fidas usque ad vigesimam quartam generationem» (*Jalkut*, Ruth, 163 f. d.)

³ MAIMONIDES idevonatkozólag ezt írja: «Tribus rebus intrarunt in foedus Israelitae: circumcisione, baptismo et oblatione. Circumcisionis usus erat in Aegypto juxta Exod. 12, 48: nemo incircumcissus de eo comedet. Baptismus autem erat in deserto ante legis dationem, de quo dicitur Exod. 19, 10: sanctificabis eos hodie et cras et lavent vestimenta sua. Sacrificium denique huc Exod. 24, 5 spectat: et misit (Moses) juvenes de filiis Israel, qui obtulerunt holocausta etc. Atque simili modo per omnia postmodum secula, quoties Gentilis voluerit intrare in foedus illud atque sub aliis majestatis divinae colligi jugumque legis in se suscipere necesse fuit, ut ei adhiberetur circumcisio et baptismus et sparsio sanguinis sacrificii.» (*Hilkoth*, Issure Bia, 13, 1. s. köv.)

prosélyták fölvételénél? A prosélyta-keresztelés eredetileg a megtérőnek viz alá merítésében állott, melyre az szolgáltatott okot, hogy a zsidók a született pogányt a legnagyobb mértékben tisztátalannak tartották. Mivel pedig Jézus korában egészen mindennapi dolog volt, hogy a buzgó izraeliták, kik valami ok következtében tisztátalankká lettek, vallási jelentőségű fürdőt vettek, hogy ismét megtisztuljanak, csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az oly pogánynak, ki a választott nép kötelékébe akart fölvétni, a körülmételés után, sebének begyógyultával szintén ily tisztító fürdőt kellett vennie, vagyis meg kellett keresztelkednie, hogy részt vehessen az izraeliták ünnepeinek megülésében és isteni tiszteleteiben.¹

A tökéletes vagy szövetségi prosélyták (גֵּרֵי הַבְּרִית) vagy (הַצִּדִּיק) száma nem akkor szaporodott legjobban, midőn Izrael hatalmas állammá fejlődött, hanem mikor függetlenségét elveszítette, a pogány uralomnak volt hódolni kénytelen, s az állami, külső egység helyét a vallási egység foglalta el, melyet az igaz Isten tisztelete és a különböző vallási törvények egyre szorosabbra fűztek. A babiloni fogság utáni időben már nem csupán Palesztinában, de az egész világon, hol zsidó közösségek alakultak, mindenütt akadtak buzgó zsidók, kik a pogányokat a mózesi vallásra térítették, s Jézus korában a jelentékenyebb római városokban százan és ezren voltak, kik mint prosélyták az igaz Istent tisztelték (σέβουσιν vagy φοβούμενοι τὸν θεόν, Csel. 10, 2; 13, 50; 16, 14), s a zsinagógákban pontosan megjelentek. Természetes, hogy a prosélytáskodás a nők körében még hálásabb talajra talált, mint a férfiaknál, mert semmi fájdalmas műtétnek nem kellett magukat alávetniök.²

A zsidók ezt a bámulatos eredményt nem csupán annak köszönhették, hogy kivált a Makkabiak korában párját ritkító buzgalommal, sőt igen gyakran kárhozatra méltó erőszakkal üzték

¹ Erre nézve v. ö. E. G. BENDEL, Über das Alter der jüd. Proselytentaufer, Tübing. 1814. MATH. SCHNECKENBURGER, Über das Alter der jüd. Proselytentaufer, Berlin, 1828.

² V. ö. SCHÜRER i. m. II. k. 565. l., továbbá L. Löw, Ges. Schriften, III. k. 129. l. Hogy néha előkelő fejedelmi személyek is prosélytákká lettek, Fl. Jos. bizonyítja. Így Claudius császár korában Izates, adiabenei király anyjával, Itonával és Monobazus testvérével a zsidó vallásra tért, sőt Izates mind az öt fiát Jeruzsálemben neveltette (Antt. XX. 2, 1).

a prosélytáskodást, hanem főképp a törvényben és a próféták irataiban nyilvánuló szellemnek, mely elég hatalmas volt arra, hogy a jobb érzésű pogányokat, kiket a bálványok tisztelete és a pogányság erkölestana ki nem elégített, az egy Istent hirdető, bűnbánatra és erkölesi tisztulásra intő zsidó vallásnak megnyerje, mely a halál után bekövetkező örök boldogság ígéretével az élet ellenmondásait megoldotta, s hatalmas eszközül szolgált arra, hogy az erényeket gyakorolják még akkor is, ha az nehézségekkel volna összekötte.

MÁSODIK FEJEZET.

ÁLDOZATI JELLEGŰ CSELEKMÉNYEK.

53. §. A fogadalom.

A fogadalom,¹ mely által az ember tényleg azt tünteti föl és ismeri el, hogy Istennek köszöni életét és összes vagyonát, s így életének legfontosabb mozzanataiban okvetetlenül szüksége van az Úr segítségére és áldására, már a pátriárkák korában szokásos volt, és minden népnél föltalálható. Különösen betegségek, veszélyek idején, kétes kimenetelű vállalatok alkalmával (Bir. 11, 30. Jón. 1, 16), vagy bizonyos kíváncsi dolgok elnyerése végett (I. Kir. 1, 11. II. Kir. 15, 8) tettek fogadalmat. A bálványozás korában egyes izraeliták még a bálványoknak is fogadást tettek (Jer. 44, 25).

A mózesi törvényhozás a fogadalmat teljesen az egyesek szabad akarására bizza (Dt. 23, 22. s k.), de kötelességévé teszi minden izraelitának, hogy a tett fogadalmat híven és pontosan tartsa meg (Num. 30, 3. Bir. 11, 35. Péld. 21, 25), mert különben ígéretének megszegése által bünt követ el, melyet Isten nem hagy büntetés nélkül. A fogadalom érvényességére nézve a törvény megkívánta, hogy az illető azt ne csak gondolatban, de határozott szavakkal fejezze ki (Num. 30, 3. s k. Dt. 23, 24. Bir. 11, 30). A szokásos kifejezés erre nézve így hangzott «Ez korban

¹ V. ö. idevonatkozólag RELAND, Antiqq. Sacr. 3, 10. SCHELOWIG, Dissert. de votis Hebr. Viteb. 1697. MICHAELIS, Mos. Recht, III. 3 s k., *Misna*, Nedárim, Ed. SURENHUS, III. 104. s k. II. L. Löw, Gesamm. Schr. III. k. 359. l.

(נָשָׂא, δῶρον) legyen nekem» (Mt. 15, 5) s a fogadást olykor még esküvel is megerősítették (Num. 30, 3). Szükséges volt továbbá, hogy a fogadalom önrendelkezési joggal bíró személytől eredjen; mert a kiskorú gyermekek fogadalma a szülők, a feleség fogadalma pedig a férj jóváhagyása, illetőleg beleegyezése által vált csak érvényessé. Ha a szülők vagy a férj a fogadalom ellen óvást emeltek, nem birt kötelező erővel. Ha azonban a fogadalomról való értesülés után egész álló napig hallgattak, a fogadalmat olybá vették, mintha helyben hagyták volna (*Misna*, Nedárim, X. 8), s ha a tiltakozás egy nappal később történt, a fogadalom megszegése által nem a fogadástevő, hanem a tiltakozó vétkezett (Num. 30, 4—16). Hogy az apa nagykorú fiainak fogadalmát megszüntethette-e, a törvény nem említi, de a férjéktől elvált vagy özvegy asszonyok fogadalmát mindenkor érvényesnek tekintették.

A fogadalom tárgyát illetőleg különbséget kell tennünk a szoros értelemben vett, vagyis *tárgyi* (נָדָה, εὐχή, votum consecrationis) és a *személyi* fogadalom (נָשָׂא, votum obligationis) között. Az előbbi által a fogadalomtevő saját, vagy hozzátartozóinak személyét, tulajdonát szentelte az Urnak, úgy hogy a személyek vagy dolgok a szent hely tulajdonaivá lettek, hacsak, mint legott látni fogjuk, a fogadalomtevő meg nem váltotta őket. Az utóbbi által a fogadalomtevő oly élvezeteket vont meg magától, melyek különben meg voltak engedve, tehát voltaképp önmegtagadásra, pl. böjtire kötelezte magát (Num. 30, 14).

A tárgyi fogadalomnál fogva minden izraelita jogosítva volt saját személyét, valamint nejét, gyermekeit, rabszolgáit Istennek szentelni, s az ily személyek, a mennyiben alkalmasoknak találták őket, a sz. helyen kötelesek voltak szolgálni (Józs. 9, 25—27. I. Kir. 1, 11. 22). De a törvény rendszerint megengedte, hogy a fogadalomtevő a megszabott váltságdíj lefizetése által úgy magát, mint hozzátartozóit a szolgálat alul fölmentesse. A váltságdíj megállapításánál az az elv szolgált irányadóul, hogy a férfiakért, mint munkabiróbb egyénekért több díj fizetendő, mint a nőkért, s viszont a java korukban levő személyekért több fizetendő, mint a gyöngye vagy élemedett korban levőkért. A váltságdíj e szerint férfiaknál 1 hónaptól 5 évig 5 sekelt, 60 éven túl 15 sekelt, 5—20 évig 20 sekelt, 20—60 évig 50 sekelt tett ki; nőknél

ellenben 1 hónaptól 5 évig 3, 60 éven túl 10, 5—20 évig szintén 10, és 20—60 évig 30 sekelt tett ki (Lev. 27, 2—7). Ha valaki szegénységénél fogva nem volt képes a törvény által megállapított díjat kifizetni, a pap fel volt jogosítva arra, hogy a fogadalomtevő vagyoni állapotához mért csekélyebb váltságdíjat szabjon meg (Lev. 27, 8).

Oly házat, mely fogadalom folytán a szent hely tulajdonává lett, a pap által meghatározott becsáron adtak el, s a befolyt összeg a sz. hely pénztárának jutott. Ha azonban a tulajdonos a házat fogadalma ellenére meg akarta tartani, a becsáron felül annak $\frac{1}{5}$ -ét is tartozott lefizetni (Lev. 27, 14—15).

Oly földbirtokoknál, melyek fogadalom útján a sz. helynek jutottak, a törvény különbséget tett az öröklött, vagyis családi és a vásárolt birtok között. Ha valaki öröklött földjét fogadta fel az Úrnak, a szent helyet csak a föld termése illetve a legközelebbi jóbélévig, melyet a fogadalomtevő évről-évre természetben szolgáltatott be; abban az esetben, ha valaki a természetményt meg akarta váltani, a becsárat egy chómernyi vető árpa után egy évre egy sekelben állapította meg a törvény, melyhez még $\frac{1}{5}$ sekel pótlék járult,¹ s a váltságösszeget a jóbélévig hátralevő esztendők számához képest a papnak kellett kiszámítania. A jóbélév után a szántó termése ismét a tulajdonost vagy családját illetve; ha azonban a fogadalomtevő nem állott szavának, vagy a földbirtokot másnak adta el, a jóbélév után az ily föld nem a családra szállott vissza, de mint szentelt föld, papi birtokká változott (Lev. 27, 20—21). A vásárolt birtok termését fogadalom esetén épp úgy kellett megváltani, mint az öröklött földét, de mégis oly különbséggel, hogy a jóbélév után a föld nem a fogadalomtevő vevőre, hanem az eladóra szállott vissza (Lev. 27, 22—24). A fogadalmi földek terméséből vagy váltságdíjából befolyó jövedelmet a szent hely különböző szükségleteinek fődözésére fordították (IV. Kir. 12, 15).

Ha valaki oly állatot fogadott fel az Úrnak, mely áldozatul alkalmas volt (pl. tulkot, juhok, kecskét), nem lehetett megvál-

¹ Ha tehát valaki a jóbélév után azonnal fogadást tett, egy chómeres szántóföldtől 50 és $\frac{50}{5}$ sekelt, vagyis 60 sekelt kellett váltságdíjúl fizetnie, ha a jóbélévig még 10 esztendő volt hátra, 11 sekelt. TÁRKÁNYI bibliafordításában azonban ezt az értelmetlenséget olvashatni: «Ha harminc köböl árpával vettetik be a föld, 50 siklus ezüstön adassék el» (!)

tania, hanem mint fogadalmi áldozatot kellett az oltáron bemutatnia. Ha az állat valamely hiba vagy tisztátalanság miatt nem áldoztathatott fel, a paptól megszabott becsáron eladták; ha pedig a fogadalomtevő akarta visszaváltani, a becsértéken felül még annak $\frac{1}{5}$ -ét kellett a szent hely javára fizetnie (Lev. 27, 9—13).

Mivel a fogadalomnak szabad akaratból kellett történnie, tilos volt olyasmit felfogadni, ami különben is törvénynél fogva az Urat illette, pl. a tiszta állatok első fajzását; épp úgy tilos volt a parázna férfiak és asszonyok (hieroduloszok) szerzeményét (מְחִיר פֶּלֶל) a szent hely javára felfogadni, mert a fajtalanság egyenes ellentétben állott Isten szentségével, kinek kegyelmét a fogadalomtevő kinyerni akarta.¹

54. §. A názárság.

A fogadalmak közt a legkiválóbb helyet a *názárság* foglalta el, melyet PHILO μεγάλη εὐχὴ-nek nevez (Opp. I. 46). Eredete a legrégibb időkbe nyúlik vissza, mert a mózesi törvényhozás mint ismert dolgot tételezi föl és csak annyiban szabályozza ezt az intézményt, a mennyiben az egész törvényhozás szellemével összhangba hozni igyekszik (Num. 6). A názárság lényege abban állott, hogy a názír fogadalmának tartama alatt nemcsak a bortól és minden részegítő italtól (יִצְחָר) köteles volt tartózkodni,² de az ecettől, musttól, szőlőtől is, akár asszú, akár friss volt az, «a szőlő magvától fogva a szőlő hajáig». Továbbá fogadalmának egész ideje alatt óvakodnia kellett, hogy bármely holttestemmel, még szüleinek és testvéreinek holttestével is megfertőztesse magát. Végül a názír fogadalmának jeléül hosszú hajat viselt,

¹ Az eredeti szöveg az «eb árát» említi, melyet sokan FLAVIUS JOSEPHUS, BOCHART, SPENCER, és BAUMGARTEN-nal szó szerinti értelemben vesznek; de a szöveg összefüggéséből GSENIUS-szal és WINER-rel csak a merces scorti virilis (קֶדֶשׁ) érthető alatta.

² JEROMOS a sékhár szó értelmét következőleg magyarázza: «Schekar omnem significat potionem, quae inebriare potest et statum mentis evertere» (Comm. in. Jes. c. 5). «Conficetur sive frumento, sive hordeo sive millio, pomorumque succo et palmarum fructu et alio quolibet genere». (In Jes. c. 28. et Epist. ad. Nepot. Opp. IV. 2, 364.)

mely az Úrnak volt szentelve, s így borotvának vagy ollónak nem volt szabad fejét érintenie názírságának tartama alatt.

A názírság rendszerint csak bizonyos időre szólt, mely azonban harminc napnál rövidebb nem lehetett (FLAVIUS Jos. Bell. Jud. II. 15, 1. *Misna*, Názir I. 3). Ezt a talmúd *ideiglenes* názírságnak nevezi, s úgy látszik, hogy Mózes szeme előtt is ez lebegett, midőn a törvény idevágó intézkedéseit megállapította, de a zsidó történelemben több példájával találkozunk az életfogytiglan tartó názírságnak is, midőn t. i. a szülők gyermekeiket már anyjuk méhétől fogva Istennek szentelték, s ezt a talmúdisták *örökös* názírságnak nevezik.¹

A názírság fogadalmát férfiak és nők egyaránt letehették (Num. 6, 2), de az asszonyok fogadalma csak abban az esetben volt érvényes, ha a férj beleegyezett az Úrnak tett ígéretbe (*Misna*, Názir IV. 2). Az apának szintén joga volt kiskorú gyermekét názírság által Istennek szentelni, de az anya ezt önhatalmúlag nem tehetette (Názir IV. 6). A rabszolgák csak urok beleegyezésével lehettek názírokká; de ha gazdájuk a jóváhagyást megtagadta volna, fogadalmukat később, midőn felszabadultak, kötelesek voltak teljesíteni (Názir IX. 1).

A názírság fogadalmát akkép tették le, hogy az illető, ki bizonyos időre Jahvének akarta magát szentelni, e szavakat mondá: «Én názir (נָזִיר) akarok lenni,» vagy más hasonló kifejezést, mely lényegileg ugyanazt jelentette (Názir I. 1—7 ; II. 1—10).

A názírság által a fogadalomtevő mintegy elkülönítette magát a világtól,² mi nem abban állott, hogy az emberektől egészen visszavonult, mint ezt ker. sz. Jánosról olvassuk, hanem abban, hogy lemondott mindannak élvezetéről, ami a szőlőből készült s egyáltalán a szeszes italokról, melyek az elme józanságát és tisztaságát megzavarják, továbbá azokról az eledelekről, melyek

¹ MICHAELIS állítása szerint az örökös názíroknak szabad volt hajukból időről-időre valamit levágni, de azért hajuknak hosszúnak kellett maradnia. Örökös názírok voltak Sámson, Sámuel, ker. sz. János, sőt HEGESIPPUS szerint Jakab, jeruzsálemi püspök is (EUSEB. Hist. eccl. II. 23. 3).

² SYMMACHUS a názir szót a נָזַר (názar, elkülöníteni) szóból magyarázza, s azért a názirim-ot így fordítja: elkülönzöttek (separati). A *Jalkut Simeón* pedig ezt mondja: «Nasiraeatus ubivis locorum segregationem (פְּרוּשָׁה) significat». (Fol. 209. c).

pl. a szöλλös lepény (Oz. 3, 1), mint nyalánkságok az ember ínyére vannak. Azért súlyos bünt követett el, aki a názírt borivásra csábitotta (Ám. 2, 12) s az oly názírt, ki fogadalmát e tekintetben megszegte, vesszőzéssel büntették (Názír IV. 3. VI. 4). Továbbá fogadalmánál fogva Isten iránti szeretetből és tiszteletből (Num. 6, 2) szabadon növeszté haját, mely a férfias szépség jele volt (II. Kir. 14, 25. s k.) s általa az Úrnak volt szentelve¹ s viselőjére nézve ugyanoly jelentőséggel bírt, mint a papok fején a sz. olaj s a királyok fején a diadéma, mely נָזִיר nevet visel. A hosszú haj tehát legjobban kifejezte azt, hogy a názír testestől-lelkestől Istennek tulajdonát képezi, s amint lelkét a büntől tisztán kellett tartania, úgy kellett testének tisztasága felett is örködni, mit a holttestek megérintésétől való tartózkodással ért el. Ha tehát a názír valamely halottnak véletlen megérintése által megfertőztette magát, haja elveszté szent jellegét, miért is a hetedik napon haját le kellett vágatnia, mert hét napra tisztátalanná vált, s a nyolcadik napon háromszoros áldozatot kellett bemutatnia a szent helyen. Egy galambot vagy gerlicét vétekáldozatul; egyet égő áldozatul, s érvénytelené vált fogadalmának felújításául egy esztendő bárányt kellett a pap által bemutatnia, s a názírság idejét a tisztulás eme napjától egészen újra kellett számítania.²

Ha az ideiglenes názírság ideje lejárt, a názír fogadalmától szintén háromszoros áldozat által volt köteles magát megváltani. Bűnáldozatul egy esztendő nőstény bárány szolgált ama bűnök megengeszteléseül, melyeket a názír fogadalmának tartama alatt elkövetett; egy esztendő him bárányt égő áldozatul mutattatott be annak jeléül, hogy magát teljesen az Úr rendelkezésére bocsátja, s végül béke-áldozatot, mely által a názír megerősíté azt a kapcsolatot, mely közte és az Úr között fogadalma folytán származott. Ez a béke-, vagy szoros értelemben vett fogadalmi áldozat abban állott, hogy egy hibátlan kost, továbbá egy kosár-

¹ M. GEIER idevonatkozólag ezt írja: «Israelis populum Graecorum, veterum Romanorum, Gallorum aut Germanorum more comatum haud quaquam fuisse, vel inde colligi potest, quod comam alere proprium esset Nazaraeorum, adeo ut hi ipsi ab aliis popularibus facile internoscerentur ex coma.» (De Ebreor. luctu, 210. 1.)

² E szigorú tisztulási szabványok csak az ideiglenes názírokra vonatkoztak; az örökös názírok a *misna* szerint a tisztátalanság esetén nem mutattak be áldozatot, de hajukat, bármily hosszúra nőtt, nem kurtíthatták meg (Názír I. 2).

ban kovásztalan kenyereket és olajos lepényt ajánlott fel az égő és béke-áldozatoknak megfelelő eledel- és italáldozattal. Az áldozat készítése alatt a názír a sz. sátor ajtaja előtt (a templomban pedig a názírok kamrájában) lenyiratta az Úrnak szentelt haját, s azt az áldozati oltár tűzébe vetette annak jeléül, hogy az Isten tiszteletére viselt dísz egészen neki adja. Erre a pap a kosnak megfőtt lapockáját (לֶחֶם), továbbá egy kovásztalan kenyeret és lepényt tett a názír kezébe, s azt lengetés által az Úrnak bemutatta, mely adományok az emelékcombbal és a lengetékszeggyel együtt a papot illették. Ezzel a názír fogadalma ünnepies befejezést nyert, melytől fogva ismét bort ihatott (Num. 6, 13—20). Ha valamely názír oly szegény volt, hogy nem fődözhetette a fogadalmi áldozat költségeit, gyakran gazdagabb zsidók vállalták magukra a kiadásokat (Csel. 21, 24. FLAVIUS JOS. ANT. XIX. 6, 1), mi által azt vélték, hogy a názír fogadalmának gyümölcseiben ők is részesülnek.

A názírok a zsidóknál nagy tiszteletnek örvendeztek, és számuk igen jelentékeny lehetett, mert a talmúd Jannaj Sándor idejében háromszáz názírról tesz említést, kik egyszerre Simeón ben Sétához mentek (Jeruzs. talmúd, Berák. XI. 2).¹

55. §. A böjt.

A fogadalmakhoz tartozik még a *böjt* (צוֹם) is, melyről Tóbiás könyve (12, 8) azt mondja: «Jobb az imádság a böjttel és alamizsnával, mint az arany kincs gyűjtése». A böjt célját már héber neve (תַּעֲנִית) is kifejezi, mi abban áll, hogy az ételektől való megtartóztatás a lelket megalázza és Isten előtt kedvesebbé tegye. A böjt tehát nemcsak vezeklésül szolgált az elkövetett bűnökért, de alkalmas eszköznek tartották a testi kívánságok megfékezésére is. A mózesi törvény csupán egy nyilvános és szigorú böjtöt rendelt ugyan évenként a zsidó nép számára, az engesztelőnap böjtöt (Lev. 16, 29. s k. 23, 27. s k.), de az idők folyamán az izraelitáknál, mint egyéb keleti népek-

¹ Pál apostolról olvassuk, hogy Kenchreaeben fogadalmához képest mint názír haját levágatta (Csel. 18, 18), mi azonban a törvénnyel ellenkezett, mint-hogy a haj levágásának a templomban kellett történnie.

nél,¹ más nyilvános böjtök is keletkeztek, melyeket minden zsidó köteles volt megtartani. A babiloni fogság után több állandó böjti nappal találkozunk, melyeknek elrendelésére a következő történeti események szolgáltattak alkalmat: 1.) a 4. hónap (Tammúz) 9. napja annak emlékére, hogy a babiloniak Jeruzsálemet 588-ban bevették Nebuszáradán vezérlete alatt (Jer. 39, 2; 52, 6); 2.) az 5. hónap (Ab) 10. napjának böjtje (Jer. 52, 6), mert a várost és templomot a babiloniak akkor gyújtották föl; 3.), a 7. hónap (Tisri) 3. napja Gedaljának és a Palesztinában maradt zsidóknak legyilkolása miatt (Jer. 41, 1); 4.) a 10. hónap (Tebeth) 10. napja annak emlékére, hogy Nebukadnezár akkor kezdte ostromlatni a zsidók fővárosát (Jer. 52, 4). Ezekhez járult 5.) az u. n. Eszter-böjtje, az Adár hónapi Púrím-ünnep előnapján, a melyen Hámán terve szerint a zsidókat a perzsa birodalomban ki kellett volna irtani (Esz. 3, 13; 9, 29—32).

Ezek az állandó böjti napokon kívül a vallási felsőbbség, később pedig a színédrum (*Misna*, Taanith, I. 5. 6) rendeletére *rendkívüli* nyilvános böjtök is voltak, melyekre főleg valamely országos csapás (Jóél 1, 14; 2, 15), a nép nyilvános vétsége (I. Kir. 7, 6) vagy nagyobb szerencsétlenségek (Bír. 20, 26. I. Kir. 31, 13. Bar. 1, 5) szolgáltattak alkalmat, vagy valamely fenyegető veszélyt akartak általuk elhárítani (I. Kir. 7, 6. Jón. 3, 5. Jud. 4, 9). Ily veszélynek tartották azt is, ha az eső a szokott időben elmaradt. Ilyenkor, ha Kiszlév hó 1-sejéig nem esett, az egész nép három napig böjtölt; ha ennek a vezeklésnek nem lett foganatja, ismét három napi szigorúbb böjtöt tartottak, sikertelenség esetén pedig még hét napi böjt következett, melynek tartama alatt a kereskedőknek is zárva kellett tartani helyiségeiket, a csütörtököt kivéve.

A nyilvános böjtök mellett a *magán böjtök* is ősidóktól fogva szokásban voltak, főképp abból a célból, hogy az ember imádsága annál biztosabb meghallgatást nyerjen Isten előtt. Azért említi a biblia az imádsággal együtt a böjtöt is. A magán böjtökre nem csupán egyes családtagok elhunytá adott okot, hogy általuk a mély fájdalomnak és gyásznak adjanak kifejezést (I.

¹ A böjt, mint HERODOT (II. 40; IV. 186) beszéli, főleg Egiptomban dívott, de már az indusok Védái is parancsolják a böjtöt s a mohammedánok az egész Ramadán hónapban nem esznek addig, míg a nap le nem nyugszik.

Kir. 31, 13. II. Kir. 1, 12), hanem bőjtöltek nagyobb bűnök kien-
gesztelése (Ezr. 10, 6), valamely csapás elhárítása végett is, vala-
mint kedves halottak, kivált a családatya elhalálkozásának évfor-
dulóján az elhunyt emlékezetének okaért. Azért a bőjtöt több-
nyire a gyász külső jeleivel kapcsolták össze, pl. a mosakodást
és a test megkenését mellőzték, mezítláb jártak, hajukat tépték,
ruhájukat meghasogatták, vagy fekete színű, durva szőrruhákat
viseltek s fejüket hamuval vagy porral hintették be (II. Kir. 1, 11.
Ezr. 9, 3. Neh. 9, 1. Eszt. 4, 3. Iz. 58, 5. Dán. 9, 3. Jón. 3, 5), nem
dolgoztak, a házások pedig a nemi élettől is tartózkodtak¹ a bőjt
ideje alatt, mely a fogadalomhoz képest egy vagy több napig
tartott (Neh. 1, 4. Jud. 4, 13). Ha valaki egy napig bőjtölt, min-
den ételt és italt megvont magától estétől estig (Bír. 20, 26. II.
Kir. 1, 12); hosszabb ideig tartó bőjt esetén az illető csak a közön-
séges eledelektől tartóztatta meg magát, és csupán annyi táplálékot
vett magához, a mennyi az élet fentartásához okvetetlenül szük-
séges volt (Jud. 8, 6. Dán. 10, 2). A bőjtöt a legnagyobb szí-
gorúsággal az esszéniek és a therapeúták gyakorolták, kik a bor-
tól és hústól teljesen tartózkodtak, növényi eledeleket is csak
napjában egyszer, napszállta után vettek magukhoz, sokan pedig
csak a hét 6. napján ettek annyit, amennyivel életüket tenget-
hették. A farizeusok, kik a bőjtnek rendkívüli értéket tulajdoni-
tottak (Mt. 9, 14. Lk. 18, 12), a hét minden 2. és 5. napján
(hétfőn és csütörtökön) bőjtöltek.² Szombaton és ünnepnapokon,
valamint ezek előnapjain az izraeliták nem szoktak bőjtölni (Jud.
8, 6), mert a test sanyargatása ellentétben állt e napok örven-
detes jellegével.

56. §. A chérem.

A chérem, vagyis az átok alatt tett fogadalom archaeologiai
szempontból kettős tekintet alá esik, mint fogadalom és mint
vallásfegyelmi büntetés.

¹ JEROMOS a zsidók bőjtjéről ezt írja: «Flentes hodie Judaei et nudatis
pedibus in cinere volutati, sacco incubant. Ac, ne quid desit superstitioni, ex ritu
vanissimo Pharisaeorum primum cibum lentis accipiunt, videlicet ostendentes,
quali edulio primogenita perdiderint». (Epist. 22. ad Paulam).

² A rabbik véleménye szerint azért, mivel Mózes az 5. napon ment föl a
Szinaj hegyére s a 2. napon jött le.

A *chérem* (חֶרֶם, LXX. ἀνάθημα, *Vulg.* anathema vagy consecratio) szoros értelemben oly fogadalmat jelent, mely által valaki bizonyos személyt vagy dolgot visszavonhatatlanul Istennek szentelt s ennek folytán az illető személy megöletett, a fogadalmi átok alá vetett dolgot pedig megsemmisítették vagy a szent helynek és a papságnak rendelkezésére bocsátották, hogy azt Isten dicsőségére fordítsák. A mózesi törvény erre vonatkozólag ekkép intézkedik: «Minden, a mi az Urnak szenteltetik, akár ember legyen, akár barom, akár föld, ne adassék el és ne váltathassék meg. A mi egyszer fölszenteltetett, szentséges legyen az Urnak. És semmi szentelt, a mi az embertől fölládoztatik, ne váltassék meg, hanem halállal haljon meg.» (Lev. 27, 28. s k.) Hogy a chérem csakugyan fogadalmi jellegű cselekmény volt,¹ kitűnik ezekből a szavakból: «Izrael fogadással (חֶרֶם) kötelezvé magát, mondá: Ha e népet kezembe adod, eltörlöm (chêrem) városait» (Num. 21, 3).

Mivel a chérem alá eső embereket a törvény szavai szerint meg kellett ölni, természetes, hogy az ily átkot egyesek nem mondhatták ki kényök-kedvök szerint; mert különben a bosszúszomj és a gyűlölet kielégítésére, és a legdurvább erőszakoskodásokra nyújtott volna alkalmat. Ez pedig nem lehetett célja annak a törvénynek, mely a szándékos emberölést a forbátjog alapján mindig halállal sújtotta. A chéremet tehát az egész nép, vagy a törvényes többség Isten meghagyásából mondhatta ki oly célból, hogy ez által a bálványozást fajtalansággal és más szörnyettekekkel párosító pogányok, valamint egyéb gonosztevők Kánaán földjéről kiirtassanak. A chérem sújtott tehát minden oly izraelitát, ki a bálványoknak áldozott (Ex. 22, 19. Lev. 20, 2. s k.), minden oly községet, melyről hatósági nyomozás és vizsgálat alapján kiderült, hogy az igaz Istenről megfeledkezve, bálványimádóvá lett. Ez esetben a chérem folytán az embereket és állatokat kardélre hányták, jószágaikat összehordva elégették, házaikat pedig fölperzselték. A ki a chérem alá eső vagyonból valamit megtartani merészelt, szintén halállal bünhődött (Dt. 13, 18. Józs. 6, 18; 7, 11. s k.) Kivételt csupán a nemes ércekkel tettek, melyek rendszerint a szent helyet illették.

¹ Ezt főleg HENGSTENBERG ellenében kell hangsúlyoznunk, ki tagadja (Christol. II. 655. s kk. II.) a chéremnek fogadalmi jellegét.

Néha azonban Isten különös engedélyével megtörtént, hogy a chéremet, kivált a kánaáni városokon nem hajtották végre teljes szigorúsággal; mert többször olvassuk, hogy a lakosság lemeszárlása alkalmával a szűzeknek megkegyelmeztek (mivel hihetőleg nem vettek részt Baal Peór fajtalan tiszteletében), továbbá a kiirtottaknak vagyonát a győztes hódítók maguk közt feloszthatták (Józs. 8, 2; 10, 28. Dt. 2, 34. Num. 31, 7. s k.)

A chérem, mint a mondottakból kiténik, theokratikus jellegű isteni büntetés volt, melyet a bűnösön azért hajtottak végre, «mert megfertőztette az Ur szentélyét és meggyalázta szent nevét» (Lev. 20, 3), míg a kánaáni népek azért estek a chérem alá, «hogy az izraelitákat meg ne tanítsák mindazon útálatosságokat cselekedni, melyeket ők cselekedtek isteneiknek.» Helytelen volna tehát a chéremet egyedül humanisztikus jogi szempontból egyoldalulag felfogván, elítélni; mert ama vallási viszonyok közt, melyek Palesztinában Mózes idejében meggyökeresedtek, lehetetlen lett volna az isteni kinyilatkoztatást egész tisztaságában évszázadokon át megőrizni. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a pogány isteni tisztelet oly borzasztó bűnökkel, emberáldozatokkal, gyermekgyilkolással, baromiséggel járt karöltve, melyeket a modern büntető törvények is halállal, vagy élethosszig tartó börtönbüntetéssel sújtanak. Az erkölcsi métely elharapódzásának meggátlása végett kellett tehát a chérem alá esőknek életökkel lakolniok, s innét magyarázható ki a chéremnek, mint vallásfegyelmi büntetésnek kifejlődése a századok folyamán, midőn az erkölcsök megszeliődésével a fogadalmi átok *kiközösítésre* változott. Ez a büntetés már nem az élők közül, hanem Isten népének közösségéből zárta ki az illetőt; a testi büntetés tehát szellemivé finomult.

A kiközösítés¹ határozott nyomaival először Ezra könyvében találkozunk, mely vagyonelkobzást és az átköltözöttek gyülekezetéből való kiközösítést szab mindazokra a zsidókra, kik három nap alatt meg nem jelennek Jeruzsálemben (Ezr. 10, 7. s k.) A kiközösítés büntetése sújtotta az istenkáromlókat, eretnekeket, a theokratikus intézmények kárhóztatóit stb., mely büntetés a

¹ Erre nézve v. ö. CONR. DURRIUS, De sive anathemate, Altdorf, 1662. D. LUND, De anathemathismis Hebraeorum, Ups. 1706. HENR. OPTIUS, De excommunicationis ritu apud Judaeos, Kilon. 1680. Továbbá J. WIESNER, Der Bann in seiner geschichtlichen Entwicklung. Lipse, 1864.

misnában közönségesen *niddúj* (נִדְּוִי), a talmúdban *sammátá* (סַמַּמַּתָּא) néven fordul elő, míg az új-szövetség ezeket a kifejezéseket használja reá: ἀποσυνάγωγον γίνεσθαι vagy ποιεῖν (Ján. 9, 22; 12, 42; 16, 2), ἀφῃρῖζειν (Lk. 6, 22), ἐκβάλλειν ἔξω (Ján. 9, 34).

A talmúdisták különbséget tesznek a kisebb (*niddúj*) és nagyobb (*chérem*) kiközösítés között. A kisebb kiközösítést minden átkozó formula nélkül egy rabbi vagy elöljáró is kimondhatta huszonnégy esetben¹ s hatása abban állott, hogy a *menúdeh* (מְנֻדֵּה), kit a büntetés ért, harminc napig elkülönítve élt; nejét és gyermekeit kivéve, más izraelitához csak négy rőfnyire közeledhetett, gyászuháiban járt, nem mosakodott és nem kenhette meg magát, és az isteni tiszteleten nem vehetett részt. Habár a templom külső udvarában megjelenhetett, (mi a pogányoknak is meg volt engedve), oda csak a balfelül levő kapun léphetett be, a vele találkozóak pedig azt kívánták neki, bár minél előbb visszavétetnék a hitközösségbe (*Misna*, Middóth, II. 2). Ha a *menúdeh* nem javult meg, a büntetést hatvan, kilencven napra hosszabbították meg, s javíthatatlanság esetén a *chéremmel* sujtották.

A nagyobb kiközösítést nyilvánosan, legalább tíz személy jelenlétében, borzasztó átkok kíséretében² határozatlan időre mon-

¹ *Nidduj* alá esett pl. az oly zsidó, ki egy rabbist becsületében megsértett, a törvényszolgának ellenszegült, a törvényes megidézésre meg nem jelent, a bírói ítéletnek nem engedelmeskedett, földjét más vallásúaknak adta el, harapós kutyát tartott stb.

² Buxtorf egy régi héber kézirat nyomán közöl ily átokformulát (828. s. k. l.), mely latin fordításban így hangzik: «Ex sententia Domini Dominorum sit in anathemate (cherem) in utraque domo iudicii, Superiorum, sc. et Inferorum in anathemate item Sanctorum excelsorum, in anathemate Seraphim et Ophanim, in anathemate denique totius ecclesiae maximorum et minimorum. Sint super ipsum p̄lagae magnae et fideles, morbi magni et horribiles. Domus ejus sit habitaculum draconum, caliginosum fiat sidus ejus in nubibus, sit in indignationem, iram et excandescētiām; cadaver ejus objiciatur feris et serpentibus, laetentur super ipso hostes adversarii; argentum et aurum ipsius dentur aliis, et omnes filii ejus ad ostium ianitorum ipsius sint expositi, super die ejus obstupescant posteri. Sit maledictus ex ore Addiriron et Achtariel, ex ore Sandalphon et Hadraniel, ex ore Anisiel et Patchiel, ex ore Saraphiel et Sagansael, ex ore Michael et Gabriel, ex ore Raphael et Mescharetiel. Sit anathematizatus ex ore Zafzavif et ex ore Hafhavif, qui est Deus ille magnus, et ex ore septuaginta nominum Regis ter maximi, ex ore denique Tzortak, cancellarii magni. Absorbeatutur sicut Korah et coetus ejus: cum terrore et tremore egrediatur anima ejus: increpatio Domini occidat eum: stranguletur, ut Achitophel, in consilio suo: sicut lepra Gechasi sit lepra ipsius, neque ulla sit resurrectio ruinae ejus:

dótták ki, s a *muchrám* (מִחְרָם), vagyis a kiközösített az emberi társadalomtól elkülönítve, külön kunyhóban volt kénytelen lakni, s az élelmi szerek vásárlásán kívül nem volt szabad másokkal érintkeznie. Ha az illető a kiközösítés tartama alatt meghalt, senkinek sem volt szabad őt gyászolni, a temetőbe kísérni, s koporsójára köveket dobáltak annak jeléül, hogy a muchrám agyonkövezést érdemelt volna.

Némelyek a XVI. századbeli ELIAS LÉVITA nyomán a kiközösítés legnagyobb fokát a *sammatában* látják,¹ mely állítólag életfogytiglan tartott. De ez az állítás merő szójátékon alapszik és történetileg nem igazolható.

57. §. Az eskü.

Az eskü (שְׁבוּעָה, אֶלֶּה) mint vallási cselekmény az izraelitáknál úgy a polgári és állami jogviszonyokban, mint a magánéletben gyakran előfordult, mert a törvény csak a bálványokra tett esküt tiltotta el, míg az igaz Istenre hivatkozó esküt megengedte. A legrégebbi esküformák ezek voltak: «Isten tegyen ítéletet közöttünk» (Gen. 31, 53), «az Ur legyen tanu közöttünk» (I. Kir. 20, 23), «Legyen az Ur az igazság és hűség tanuja közöttünk» (Jer. 42, 5), vagy egyszerűen felkiáltottak: «Él az Ur» (אֱלֹהִים vagy יְהוָה), a ki t. i. megbünteti azt, ki hamis esküre használja sz. nevét (Bir. 8, 19. Rút. 3, 13. I. Kir. 14, 45. II. Kir. 2, 27. III. Kir. 1, 29 ; 20, 3. Jer. 4, 2 ; 12, 16 ; 23, 7. stb.) Szokásos volt még ez az esküforma is: «Ezeket cselekedje nekem az Ur, és ezeket művelje, ha —», mi annyit jelentett: «büntessen meg az Isten, ha eskümet nem tartom meg»; ennél az esküformánál tehát csak céloztak arra a rettentő büntetésre, melyet

in sepultura Israelis non sit sepultura ejus: alienis detur uxor ipsius, et super eam prostranto se alii in morte ejus. In hoc anathemate sit . . . et haec sit haereditas ipsius. Super me autem et super totum Israellem expandat Deus pacem et benedictionem suam.» Hozzácsatolták még a Dt. 29, 18—20. verseit is.

¹ ELIAS 1525-ben irt Lexiconában ugyanis ezt mondja: «Tres sunt species excommunicationis, Nidduj, Cherem et Schammatta. *Nidduj* consistebat in segregatione; quodsi ita non respisceret, devovebant eum per *Cherem*. Quodsi autem nec tum respisceret, devoverunt eum per *Schammatta*. *Schammatta* autem idem denotat, ac si dicatur שָׁם מִיתָה, *ibi mors*, quae longe a nobis absit.» V. ö. GILDEMEISTER, Blendwerke des vulgären Rationalismus. Bremen, 1841. 10 s k. II

féltek még kimondani is, habár szokás volt oly emberek példájára hivatkozni, kiket Isten büntetése utólért (Jer. 29, 22. Iz. 65, 15. Zak. 8, 13), sőt néha az esküt a legborzasztóbb átkozódásokkal kapesolták össze (Num. 5, 21. Jób. 31, 8. 22. 40.)

A *közönséges* eskünél a formát maga az esküvő mondotta, miközben már a pátriárkák korában szokás volt a jobbot, vagy mind a két kezét égre emelni (Gen. 14, 22. Dt. 32, 40. Ez. 20, 5), miért is ez a kifejezés: «a kezet fölemelni» gyakran annyit jelent, mint megesküdni (Ex. 6, 8. Num. 14, 30). A MAIMONIDES említette szokás (Hilk. Sebuóth, c. 11.), hogy eskü közben a kézzel a filaktériumot érintik meg, csak a későbbi időben keletkezett, s eredetének idejét megállapítani nem lehet. Az *ünnepies* eskü már az ősidőkben különféle szertartással járt, mit a sebúá nevezet is sejtet, mely a sebá (hét) számnévvel függ össze s arra enged következtetést, hogy az ünnepies eskü *hét szent dologra*¹ való hivatkozással történt s erre céloz Ábrahámnak Abimelekkel Beér Sébánál kötött szövetsége is (Gen. 21, 28. s k.)

Már a pátriárkák korában szokás volt az is, hogy az esküvő az eskettetőnek *tompóra* (תֹּמְפֹרָה) alá tette kezét (Gen. 24, 2). E jelképes cselekménynek értelme homályos ugyan, de hihetőleg azt jelezte, hogy az esküvő nem egyedül az eskettető, hanem ivadékai iránt is hűségre kötelezi magát. Kiválóbb alkalmakkor az eskütétel zeneszó kíséretében történt, hogy a szertartás ez által még ünnepesebbé váljék (II. Kr. 15, 14. s k.)

Törvénykezési ügyekben az esküformát a bíró vagy elöljáró olvasta föl vagy mondta el, mire az esküvő Ámén-nel (אָמֵן) válaszolt (Num. 5, 19. Dt. 27, 15), vagy azt felelé; οὐ εἶπα (Mt. 26, 63). Az esküt rendszerint nem a vallomás után, hanem az előtt tették le annak bizonyosságául, hogy a bíróság előtt csak való igazat fognak mondani. A nőket és rabszolgákat eskühöz nem bocsátották.

A későbbi zsidók, hogy eskü közben Isten nevét ne kelljen kiejteniök, a Teremtő helyett igen gyakran a teremtményekre esküdtek. Így szokás volt az égre (Mt. 5, 34; 23, 22), a napra

¹ HERODOT említi (III. 8), hogy a régi araboknál szokásban volt frigykötés esetén *hét* követ a szövetségeselek vérével bekenni, minek nyomai a Mekka tájékán lakó arab törzseknél még most is feltalálhatók. HÓMÉR (II. XIX. 243) szerint Akhilles és Agamemnon ünnepies kibékülésekor *hét* triposzt helyeztek el a sátorban.

és a csillagokra (PHILO, Opp. II. 271), Isten angyalaira, a templomra (Mt. 23, 16), annak aranyára (vagyis edényeire), oltárára (Mt. 23, 16), Jeruzsálemre, a szent városra (Mt. 5, 33), sőt saját fejére (Mt. 5, 36) is esküdni. De éppen ez a körülmény szolgált okul arra, hogy a hamis eskü a későbbi zsidóság közt nagy mértékben elterjedt, hogy a farizeusi kazuisztika az ily közvetett esküformákat nem is tartotta kötelezőknek,¹ s a zsidók esküje a görögök és rómaiak előtt csak nagyon keveset nyomott a latban (V. ö. MARTIAL. 11, 95). Azért adta Jézus is ezt a parancsot „μὴ ὁμῶσαι ὅλως“, «teljességgel ne esküdjetek» (Mt. 5, 34) s azért tartózkodtak az esszéniak is az eskütől jobban, mint a hamis eskütől (PHILO, Opp. I. 458. FLAVIUS JOS. Bell. Jud. II. 8, 6. Antt. XV. 10, 4), úgy, hogy Heródes még a hűségi eskütől is fölmentette őket, mert az esszéniak csak egyszer, a felekezetbe lépéskor tettek borzasztó esküt arra, hogy annak minden szabályát híven megtartják (FLAVIUS JOS. Bell. Jud. II. 8, 7).

A hamis esküt (שְׁבֻעַת שֶׁקֶר) a törvény csak abban az esetben büntette szigorúan, ha a hamis tanú vallomása másnak kárt okozott (Dt. 19, 16. s k.). Egyébként, mivel a hamis eskü Isten nevét megszentsegteleníti (Lev. 19, 12. Jer. 7, 9), a régi zsidók, mint a rómaiak is, az igazságos és élő Istenre bízták az ily gonosznak büntetését; de PHILO (Opp. II. 275) az isteni büntetésen kívül a polgárit is megemlíti, minők a halál- és a botbüntetés. A *misna* szerint a hamisan esküvőt megostorozták, annak pedig, a ki nem szándékos hamis esküt követett el, vagyoni viszonyaihoz mért áldozattal kellett bűnét kiengesztelnie.²

¹ MAIMONIDES, Hilk. Sebúoth, c. 12: «Si quis jurat per coelum, terram, solem et similia; sic licet animus jurantis sub his verbis per illum jurare, qui haec creavit, hoc tamen non est juramentum. Aut si quis jurat per aliquem ex prophetis, aut per aliquem librum e libris scripturae, sic licet sensus jurantis per illum jurare, qui istum prophetam misit, aut qui istum librum dedit, nihilominus hoc non est juramentum.»

² Az esküre vonatkozólag v. ö. *Misna*, Tract. Sebúoth. MAIMONIDES, Hilk. Sebúoth. OTHO, Lex. rabbin. 347 s. kk. II. HOTTINGER, Jur. Hebr. lex. 32. 88. 234. SELDEN, De Synedriis lib. II. c. 11. és 12., 828 s. kk. II. Továbbá STEMLER, De jurejur. soc. disciplinam Hebr. L. 1736. J. G. PURMANN, De jurejur. ex mente Hebr. Frft., 1782. LÖW LIPÓT, A zsidó eskü multja, jelene és jövője. Pest, 1868.

58. §. Az imádság.

Az imádság, mint a vallásos érzelemnek közvetetlen nyilvánulása, s a magán és nyilvános isteni tiszteletnek alkotó része már az ősidőktől fogva lelki szükségletét képezte az embernek, hogy általa mintegy szívét áldozza föl Istennek, akihez azt imádság közben fölemeli. Így Enósról olvassuk (Gen. 4, 26), hogy ő volt az, ki «segítségül kezdé hívni az Úr nevét», mi alatt minden esetre könyörgő imádságot kell értenünk. Ez idő óta az imádság nemcsak a pátriárkáknak és buzgó izraelitáknak szolgált eszközül arra, hogy vele az Urat dicsérjék, magasztalják, s a vett jókért halát adjanak, hanem az áldozatok bemutatásánál is jelentékeny szerepet játszott. Az áldozatok imádság nélkül nem lettek volna egyebek közönséges mészárlásnál, s épp azért az áldozatok bemutatása még a pogányoknál is imádsággal volt egybekötve.¹

Tartalmát illetőleg az imádság (תְּפִלָּה) *könyörgő* vagy *ese-dező* (עֲשֵׂה) és *dicsérő* vagy *hála-imádságra* (תְּהִלָּה) oszlott föl, melyek úgy a magán, mint a nyilvános áhitat tárgyát képezték a szerint, amint egyesek önkényt, vagy pedig az illetékes vallási felsőbbség rendeletére kötelességszerűleg imádkoztak.

A magán imádságot az egyesek részint önállóan, bensőleg (Gen. 18, 22; 24, 63), részint szavakkal, csöndben (I. Kir. 1, 13) vagy hangosan (Gen. 18, 23), magukért vagy másokért, sőt a holtakért (II. Mak. 12, 44), avagy egyéb istentiszteleti cselekményekkel, pl. áldozat bemutatásával párosítva (I. Kir. 7, 9. II. Kr. 29, 29) végezték, s a sz. írás számos helyének tanúsága szerint mindenkor kiváló erénygyakorlatnak tartották. A buzgó szívvel végzett imádságot Isten mindig meghallgatta (Zsolt. 3, 5; 4, 4; 9, 13; 17, 7. stb. Péld. 15, 29. Sir. 21, 6), míg a gonoszaknak pusztá ajakimádságától el szokott fordulni (Zsolt. 17, 1. Péld. 1, 28; 15, 29; 21, 13. Iz. 1, 15. Jer. 7, 9. Ez. 8, 18. Sir. 34, 29) s így meghallgatásra nem is számíthatnak.²

A magán imádságot a szabad természetben, valamely hegy tetején (III. Kir. 18, 42. Mt. 14, 23. Mk. 6, 46), a ház csöndes

¹ PLINIUS (H. N. 28, 3) idevonatkozólag ezt írja: «Quippe victimas caedi sine precatione non videtur referre, nec deos rite consuli.»

² A próféták írataiban is gyakran olvassuk a merő ajakimádság kárhoz-tatását, pl. Iz. 1, 15; 29, 13-ben.

szobájában (Mt. 6, 6), gyakran a tetőszobában (Jud. 8, 5. Tób. 3, 12. Dán. 6, 11) végezték. De a legmegfelelőbb helynek tartották a sz. sátor és a templom udvarát, melyet *imádság házának* (Dt. 14, 24. Iz. 56, 7. Lk. 19, 46) neveztek. Ami a testtartást illeti, szokás volt imádság közben állani (I. a 31. képet; I. Kir. 1, 26. Dán. 9, 20. Mt. 6, 5), miközben a megalázkodás jeléül a fejet meghajtották (*Misna*, Berák. V. 1. Lk. 18, 13). Ugyanezt jelenté a térdhajtás vagy a letérdelés is (I. a 32. képet; III. Kir. 8, 54. II. Kr. 6, 13. Dán. 6, 11. Lk. 22, 41. Csel. 9, 40), sőt gyakran az imádság alatt egészen a földre borultak (Gen. 24, 26. Num. 16, 22. Neh. 8, 6. Sir. 50, 17). Imádság előtt a kezet megmosták (I. Tim. 2, 8) s az ég vagy a szent hely felé tárták¹

31. kép.

32. kép.

(III. Kir. 8, 22. Neh. 8, 6. Iz. 1, 15. Zsolt. 28, 2. Sir. 48, 20), s mivel a frigysátorban és a templomban Jahve különös módon volt jelen, szokás volt arccal a szent hely felé fordulva² imádkozni (Zsolt. 5, 8. III. Kir. 8, 44. II. Kr. 6, 34. Dán. 6, 11). Töredelmi és halotti imádságoknál a bűnbánat jeléül a mellet verték (Lk. 18, 13), a földre guggoltak s arcukat térdeik közé rejtették (III. Kir. 18, 42) s gyakran szőrruhába öltöztek. Imádság közben,

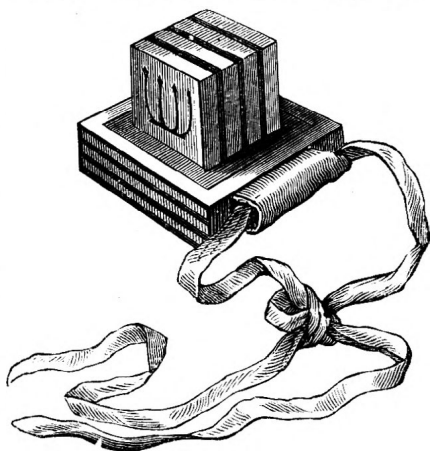
¹ A kitárt kézzel való imádkozás a zsidókon kívül egyéb ókori népeknél, sőt az őskeresztény egyházban is szokás volt. A kezek imádságra kucsolása vagy összetétele az V. században kezdett elterjedni a germánoktól, kik e tartás által, mint a régi indusok, hódolatukat fejezték ki.

² MAIMONIDES, Tefilla ubirkat kohanim, 5. fej.: «Stans quisque extra terram Israeliticam preces suas edet facie ad terram Israelis versa. Stans intra terram Israeliticam Jerosolymam versus faciem convertet. Stans in Jerosolyma faciem suam diriget sanctuarium versus. Stans in sanctuario adytum intimum versus faciem vertet.»

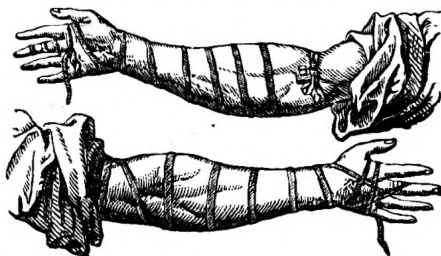
kivált a zsinagógában szokás volt a fejet finom gyapju-, vagy szőrkel-méből készült takaróval (טלית) befödni, hogy az imádkozót a szórakozástól megóvja s az Isten iránt érzett tiszteletét ez által is feltüntesse.

A babiloni fogság után a zsidó férfiaknál szokássá, sőt kötelességé vált az *imaszíj* vagy filaktériumok (תפילין, Mt. 23, 5. φυλακτήριον) használata is. Az imaszíj tulajdonképp két kocka alakú bőr ládika, mely a felköthetés céljából szíjakkal van ellátva. Az egyik bőr ládikában héber betűkkel (*Misna*, Megill. I. 8) négy tokocskában négy pergamenlapon a sz. írás következő helyei voltak felírva:

a) Ex. 13, 1—10; b) Ex. 13, 11—17; c) Dt. 6, 4—9; d) Dt. 11, 13—21. Ezt az imaszíjat a Dt. 6, 8; 11, 18. szószerinti magyarázatának megfelelően a homlokra kötötték, hogy mintegy szem előtt legyen s *fejrevaló imaszíj*nek (תפילין פשוט, *Misna*, Kelim, XIX. 8) nevezték. (Alakját a 33. kép mutatja). A *kézrevaló imaszíj* (תפילין קטן); 34. kép) ládikája egy tokocskában csak egy pergamenlapot tartalmazott, melyre szintén a bibliának főttebbi helyei voltak írva. Nevét onnét nyerte, mert imádság közben a mezítelen bal kar felső részére

33. kép. Fejrevaló imaszíj.

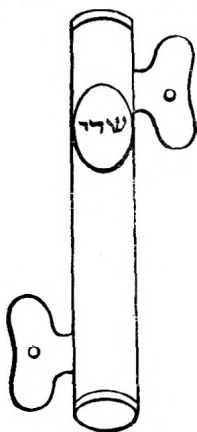

34. kép. Kézrevaló imaszíj.

kötötték, úgy hogy a ládika a szív tájékára esett. Mivel az imaszíj arra figyelmeztették az izraelitát, hogy a törvényt elméjével és szívével teljesítse, a farizeusok a közönségesnél jóval nagyobb imaszíjakat viseltek, hogy a nép előtt törvény-

tiszteletüket ez által is fitogtassák (Mt. 33, 5). Az imaszíjnak az izraeliták épp úgy, mint a *mezúzának*¹ (מֵזוּזָה; l. a 35. képet) a gonosz lélek incselkedései ellen különös varázserőt tulajdonítottak.²

A nyilvános imádság részint huzamos szokás, részint a vallási felsőbbség intézkedése folytán a magán áhitatból fejlődött.

35. kép. Mezúzá.

A mózesi törvény ugyan csak az engesztelés napjára (Lev. 16, 21), a zsengék és a szegénytized bemutatására (Dt. 26, 3. s k. 12. s k.) rendelt el nyilvános imát, de már Dávid korában szokássá vált naponta háromszor, t. i. reggel, délben és este imádkozni (Zsolt. 55, 18; Dán. 6, 11), és pedig reggel a harmadik órában (9 órákor), délben a hatodik órában (12 órákor) és délután a kilencedik órában (3 órákor). Ősrégi az asztali imádság³ is, mely mintegy önkényt tolul a hálás szívű ember ajkaira, habár határozott nyomaival csak az új-szövetség könyveiben (Mt. 15, 36. Ján. 6, 11. Csel. 27, 35. *Misna* Berák, 6. és 7.), továbbá PHILO

irataiban és a talmúdban találkozunk.

59. §. Az áldás és az átok.

Áldás (בְּרָכָה) alatt az izraeliták oly kívánságot értettek, hogy Isten más valakit jóval halmozzon el és szerencsésé tegyen. Minthogy az áldás csupán az Urtól jöhet, amennyiben ő a termé-

¹ A mezúzá fából vagy éreből készült tok, melyet a házak kapufélfájára, vagy a szobák ajtófelére szoktak erősíteni. Ebben a tokban egy négyszögletes pergamenlap van elhelyezve, melyre a Dt. 6, 4—9. és 11, 13—20 versei vannak írva. A mezúzát minden nagykorú izraelita férfi, nő, rabszolga és gyermek köteles volt kezével, ha az ajtón ki- vagy bement, megérinteni, és pedig úgy, hogy ujját előbb megcsókolta (*Misna*, Berák. III. 3). Ez a szokás a Dt. 6, 9. és 11, 20. rendelkezésén alapszik.

² A tefillinre vonatkozólag v. ö. OTHO, Lex. rabb. 756. s kk. II. WAGENSEIL, Sota, c. 2. 407. s k. II. Бекк, De Judaeorum ligamentis precatoriis, Jen. 1674, továbbá Dissert. de usu phylacteriorum. Jud. Jen. 1675. GROPP, De phylact. 1708. LUND, Jüd. Heiligh. 898. s k. II. BUXTORF, Synag. Jud. 170. s k. II. BODENSCHATZ, Kirchl. Verfassung der. heut. Juden. IV. 15. s k. II.

³ Az esszéniek, mint PHILO mondja (De vita contempl. Opp. II. 481. s kk. II.) az asztali áldást ég felé emelt kézzel és szemmel, állva szokták mondani.

szeti és természetfölötti javak osztogatója, magától értetődik, hogy az ily jó kívánság mindig az ő nevében történt, s mint vallási cselekménynek kiváló erőt tulajdonítottak s az izraeliták az áldást az üdvözléssel rendszerint egybe kapcsolták (Gen. 27, 23; 47, 7. 10). Mégis legtöbbszörre ünnepies alkalmakkor szokták mondani abban a hitben, hogy amit ilyenkor kívántak, az bizonyosan teljesülni fog. Így már a pátriárkák korában szokásos volt, hogy a szülők gyermekeiket megáldották (Gen. 27, 27), s kivált a halálos ágyon, a végső búcsú pillanatában mondott apai áldást tartották becsesnek (Gen. 49, 1—28). A királyok szintén megszokták alattvalóikat áldani (Dt. 33, 1. II. Kir. 6, 18. III. Kir. 8, 14. 55).

A mózesi törvény sem a szülői, sem a királyi áldásozást nem korlátozta, mivel azonban a papok voltak azok, kik mint Jahve szolgálói hivatva voltak arra, hogy úgy az egész nép, mint az egyesek számára földi és lelki javakat esdjenek ki Istentől, tüzetesen megállapítá azt a formát, melyben a papi áldásnak történnie kell (Num. 6, 22. s k.) Ez a forma következő volt:

«Áldjon meg téged Jahve és őrizzen meg téged;
Jahve mutassa meg arcát, s könyörüljön rajtad;
Jahve fordítsa orcáját feléd s adjon békét.»

E papi áldás adására legjobb alkalmul szolgált a nyilvános isteni tisztelet, melynél naponként elmondották a reggeli áldozat bemutatásakor, miután a vért az áldozati oltárra hintették. A pap a sz. helyen, az oltárnál állva, homloka fölé emelte kezeit, s héber nyelven, minden megszakítás nélkül ejté ki az áldás szavait. Ha az áldást a főpap adta, kezét csupán a homlokán levő arany diadémáig emelhetette föl, melyre Jahve neve volt írva (*Misna*, Szótá VII. 6). A jeruzsálemi templomban a pap a יהוה nevet háromszor ejtette ki.

A templomból a papi áldás elmondása átment később a zsinagógai isteni tiszteletbe is, oly különbséggel, hogy a zsinagógában a pap a «Smóne Ezre» kezdetű imádság elvégzése után, három versben mondotta ki, miközben az אֲדֹנָי (Adonáj) szót használta Jahve helyett s a nép minden vers végén Ámén-nel válaszolt, a pap pedig kezét csak a válláig emelhetette föl (Szótá VII. 6).

A zsinagógai áldásból fejlődött ki hihetőleg a rabbik által tanítványaiknak és más gyermekeknek osztogatott áldás (l. a 36.

képet), mely úgy látszik, Jézus korában nagyon el volt terjedve (Mk. 10, 16), s ő maga is megáldotta végső búcsúja alkalmával tanítványait (Lk. 24, 50). Szokásban volt az első keresztyéneknél is, hogy istentiszteleti összejöveteleik alkalmával áldást mondtak (I. Kor. 10, 16).

Az áldásnak ellentéte az *átok* (אָטוֹק), mely által valakinek rosszat kívántak valamely méltatlanul szenvedett sérelem miatt (Num. 22, 6), vagy azért, hogy a törvények szentségét és sértetlenségét megóvják (Dt. 27, 15. s k.) Az átoknak az izraeliták szintén különös erőt tulajdonítottak oly esetben, ha valaki az isteni vagy emberi törvényeket súlyosan megsértette, s különösen a szülői és papi átkok voltak félelmetesek (Gen 9, 25; 27, 12). A misna szerint oly esetben, ha valakinek törvényszegését nem lehetett bebizonyítani és bíróilag büntetni, az illetőt az átok lassú, de biztos hatása (פְּרִיַתוֹת) mégis utólérte, mi legtöbbnyire korai halálban nyilvánult.

36. kép.

Valakit ok nélkül megátkozni, a zsidók súlyos bűnnek tartották (II. Kir. 16, 5. Mt. 5, 44), s ha az ily méltatlan átkozódást

meghallották, kötelesek voltak följelenteni (Lev. 5, 1). Az Isten (Lev. 24, 10—16) és a szülők ellen szórt átkokat (Ex. 21, 17. Lev. 20, 9) a mózesi törvény halállal büntette, s az elüljárók megátkozását is szigorúan eltiltotta (Ex. 22, 22), habár meg voltak győződve, hogy ok nélküli átkok az igazaknak nem ártanak, sőt inkább magát az átkozódót döntik veszedelembé (Péld. 20, 20. Zsolt. 21, 36).

60. §. A templomi ének és zene.

Az éneket és zenét az isteni tiszteletnél a zsidók már a legrégibb időtől fogva alkalmazták, (v. ö. az I. k. 54. §-t.) de magában a szertartási törvényben idevonatkozólag egyéb intézkedést nem találunk, mint hogy a két ezüst harsonát és a kürtöket a papoknak bizonyos alkalmakkor meg kellett fujniok. A szorosan vett vallásos éneknek és zenének megalapítója a biblia tanúsága szerint Dávid volt, ki mint szent költő számos zsoltárt készített, melyeket a zenével egyetemben az isteni tisztelet kie-

gészítő részévé tett. Ő lévítákból külön zene- és énekkart szervezett, s ettől fogva az áldozatok bemutatását mindig ének- és zenészóval kísérték (II. Kr. 5, 12. s k. 7, 6; 29, 25; 30, 21. Ezr. 2, 41; 3, 10. Neh. 7, 73. I. Mak. 4, 54). Salamon korában a trombiták száma már száznál többre rugott (II. Kr. 5, 12), melyeket a papok unisono fújtak a lévíták zenéjével és énekével (I. Kr. 16, 5. II. Kr. 7, 6; 29, 26—28). A második templom idejében a trombita-harsogás és az ének felváltották egymást, míg a nép rendszeren az énekesek és zenészek előadását hallgatta, s csak az Ámén-t vagy a Halleluját zúgta reá. Némely zsoltárt a karok fölváltva énekeltek (Neh. 12, 27. s k.)

A heródesi templom idejében dívó egyházi zenéről és énekről a talmúd révén valamivel többet tudhatunk meg. A papoknak jókor reggel, midőn a nagy udvar kapui és a Nikánor-kapu megnyíltak, a harsonákkal jelt kellett adniok, hogy a lévítákat és a helytálló férfiakat kötelességükhöz szólítsák, s Jeruzsálem lakóit figyelmeztessék a csakhamar bemutatandó reggeli áldozat kezdetére. Pénteken reggel a harsonákat két ízben fújták meg, hogy a népet ez által az este bekövetkező szombati nyugalomra már eleve figyelmeztessék.

Az istentiszteleti éneknél csak a lévíták és azok gyermekei működtek közre, kik a papi udvarba vezető széles lépcsőzetnél (מִזְבֵּחַ) lenn állottak. A zenészek közt azonban minden zeneértő izraelita helyet foglalhatott és játszhatott. Hétköznapokon a lévíták számának legalább is tizenkettőnek kellett lennie, kik mint énekesek és zenészek működtek. Ilyenkor kilenc citherán, kettő hárfán játszott, egy pedig a réztányérokat verte az ütem jelzésére. Szombaton és ünnepek alkalmával a kar jelentékeny erősítést nyert.

A mindennapi áldozatnál a két harsonás pap az égő-áldozati oltárnál, azon asztal mellett állott, melyre a kövér részeket és a hájat rakták, s arccal az oltár felé fordultak. Az ének kezdete előtt a réztányérostól jobbra és balra foglaltak helyet. Midőn a pap vagy főpap lehajolt, hogy az italáldozatot kiöntse, az oltár szarvánál álló szágán a zsebkendővel jelt adott, mire az ének megkezdődött s a szüneteket a papok és lévíták zenéje töltötte ki. Szombaton és ünnepek alkalmával nemcsak a reggeli és esti áldozatnál, de a mellékáldozatnál is énekeltek; rendszeren Mózes énekeit zengték (Ex. 15. Dt. 32.) zene- és trombitaszóval

fölváltva. A papok tehát napjában rendszerint háromszor fűtták az ezüst harsonákat. Reggel, a templom kinyitásakor, továbbá a reggeli és esteli áldozat bemutatásakor.

A hét egyes napjaira állandóan bizonyos zsoltárok voltak kitűzve, melyeket három szakaszra osztva énekeltek zenekísérettel, míg a trombiták a szüneteket töltötték ki. Így szombaton a 91. zsoltárt énekeltek (Jó az Urat dicsérni), míg az egyes hétköznapokra ezek a zsoltárok voltak előírva: 1-ső napra a 24. zsolt. (Az Uré a föld); 2-ik napra a 47. zsolt. (Nagy az Ur); 3-ik napra a 81. zsoltár (Isten az istenek gyülekezetében); 4-ik napra a 93. zsolt. (Isten a boszszúállás Ura); az 5-ik napra a 80. zsolt. (Örvendjetek); a 6-ik napra a 92. zsolt. (Az Ur országol). A Hallel a templomban flótakisérettel énekeltek Niszán 14-én, a húsvéti bárányok levágásakor, Ijjár 14-én, az utóhúsvét alkalmával, a húsvét első napján, pünkösdkor, a sátorünnep hét napján, és Tisri 22-én. Midőn az ének elhallgatott s a papok a harsonába fűttak, a nép imádata jeléül mindig a földre borúlt (*Misna*, Támid, VII. 3.)

Ugy látszik, hogy a templomi éneknél nemcsak a lévíták gyermekei, hanem nők is közreműködtek (Ezr. 2, 65), mi az esszénieknél szintén szokásos volt.¹

¹ Az esszéniéknél külön férfi- és női énekkar volt, melyek majd unisono, majd pedig fölváltva énekeltek. (V. ö. Philo, *De vita contempl.* Opp. II. 485).

HARMADIK RÉSZ.

A KULTUSZIDŐK.

ELSŐ FEJEZET.

61. §. A mindennapi istentisztelet.

A sz. hely tornácában a nép nevében, és a népért minden nap áldozatot kellett bemutatni, mely két, egy esztendősz barányból állott a megfelelő eledel- és italáldozattal (Ex. 29, 38—42. Num. 28, 3—7). Az egyik barányt reggel, a másikat este áldozták föl $\frac{1}{10}$ -ed éfa lánglisztből és $\frac{1}{4}$ hin olajból készült eledel-, és $\frac{1}{4}$ hin bor italáldozattal. A reggeli áldozat idejét a törvény hallgatással mellőzi, de a hagyomány szerint virradatkor, vagyis mindjárt napfölkelte után mutatták be, s egy papnak kötelessége volt szemmel tartani, hogy pirkadni kezd-e már. Az esteli áldozat ideje «a két este között» (Ex. 29, 39. Num. 28, 4), vagyis naplemente táján volt. Mivel az esteli áldozat tüze reggelig, a reggelié pedig estig égett, azért *szüntelen* áldozatnak (עֹלָה תָמִיד, Num. 28, 3. 6) nevezték, s minthogy az egész népért mutatták be, mely azonban elfoglaltsága miatt nem jelenhetett meg naponkint a sz. helyen, az ő képviselőjében 24 *helytálló férfi* (אַנְשֵׁי הַמַּעֲמָד, viri stationis) vett részt az isteni szolgálaton. Ez a szokás minden esetre későbbi eredetű, s a második templomban honosult meg, s célja az volt, hogy a nép nevében ezek a helytálló férfiak kezököt az áldozati állat fejére tegyék s egy héten át a sz. helyen a nép képét viseljék. Kötelességük abban állt, hogy a szolgálattevő papi osztálylyal Jeruzsálembe fölmenjenek, s ott a hét négy napján bőjtöljenek és imádkozzanak.

A napi áldozattal karöltve járt a főpap naponkénti mincháldozata is, melynek felét reggel, másik felét pedig este kellett bemutatni (Lev. 6, 13), hihetőleg az eledel- és italáldozat felajánlása közt.

A mindennapi áldozat bemutatása¹ következőleg történt. A papok, habár tiszták voltak, napfölkelte előtt megfürödtek, s miután szolgálati rendjök a sors által megállapított, először is az áldozati oltárt tisztították meg.

Egy pap szétvervén a még izzó parazsat, abból egy ezüst lapáttal valamennyit kivett, s azt az oltár mellé helyezte. Más papok kampóval az esteli áldozat maradványait félre kaparták, a hamut pedig a peszakthárnak (פֶּסַחְתָּר) nevezett edénybe tevén, a városon kívül oly helyre vitték, hol tűzveszélytől nem kellett tartani. Erre az oltárra rakták a fahasábokat, melyek közé az áldozat maradványait helyezték, s a lapáton levő parázsszal meggyújtották. Eközben megvirradt. Az áldozópap ekkor a négy nappal előbb kiválasztott hibátlan bárányt előhozta, s miután annak ép voltáról ismét meggyőződést szerzett, a vágó helyre vitte, hol a többi papok a vérfogó edénnyel és egyéb eszközökkel szintén összegyülekeztek. A lévíták most a templom tornácának ajtait kinyitották, s két pap az ezüst harsonákba fűtt, s kitárták a szenthely ajtaját is, hová más két pap az arany tenivel (טֵנִי) és a khózzal (כֹּזֵז) bement, hogy az arany oltárt és a hétágu lámpatartót megtisztítsa. Az egyik a tenibe helyezte a hamut, a másik pap megtisztítá és megtölté a mécseket, a kialudt beleket pedig meggyújtotta. Eközben az áldozati bárányt künn levágták, s vérét felfogták, melyet az áldozati oltárra hintettek, mire a papok imádságra gyűltek egybe,² melynek végeztével ismét sors útján két papot választottak, hogy egyik a jóillatú áldozatot mutassa be, másik pedig a feldarabolt és besózott bárányt az oltár tűzébe tegye. A füstölő szert tartalmazó arany csészét ezüst tálcán a sz. helyre vivén; egy másik pap az áldozati oltárról parazsat hozott, melyet az arany oltáron elhelyezett s a sz. helyről azzal a két pappal együtt, kik a tenit és khózt kivitték, távozott, míg az illatszert, az elüljáró hangos felhívására: Áldozzál! az egyedül maradt pap a parázsra hintette. Ez alatt a nép három imádságot mondott (Lk. 1, 10), melynek végeztével

¹ A mindennapi áldozat szertartásairól a törvényben nincs szó, de annál részletesebben írják le azokat a talmúdisták, a kiknek nyomán e leírást adjuk. V. ö. *Misna*, Támíd, Ed. SCRENIUS V. 284. s kk. II., továbbá MAIMONIDES kommentárját.

² Ezt a gyönyörű imádságot I. LIGHTFOOT-nál i. h. 906 l., melyre a tízparancsolat és a tefillinre írt szavak elmondása következett.

az áldozópap a bárányt a tűzbe tette. Eközben az a pap, ki a jóillatú áldozatot mutatta be, megjelent a tornácban és a népre fölemelt kézzel áldást (Num. 6, 24—26) mondott. E szertartás végeztével következett az eledeláldozat bemutatása, a főpap minchája és az italáldozat, valamint amaz áldozatok felajánlása, melyeket egyes magán személyek buzgóságból vagy tisztulás okáért akartak bemutattatni.

Hasonló szertartások közt folyt le az esteli áldozat is, mely a reggelivel együtt soha, még szombati és ünnepi áldozatok bemutatása alkalmával sem maradhatott el, mivel ezek képezték a többi rendkívüli áldozatok alapját. A templomi zene és ének behozatala óta a léviták az áldozat bemutatásának ideje alatt zsoltárokat is énekeltek, melyeket hárfajátékkal kísértek (I. Kr. 16, 40. s k.)

A mindennapi áldozat jelentősége abban állott, hogy Izraelnek, mint az Ur választott népének és szövetségesének kötelessége volt magát állandóan testestől-lelekestől Jahvének szentelnie, s szívét hálával, magasztalással és dicsérettel ég felé emelnie, mint az a füst is égre szállott, mely a jóillatú szerekből a sz. helyen szétáradt.

62. §. A zsidó ünnepekör.

Az izraelitáknak, mint Jahve választott népének kötelességük volt az esztendő minden napján hódolatukat és tiszteletüket Isten iránt kimutatni, hogy ez által az Ur kegyelmét és állandó jó akaratát kiérdemeljék. Mivel pedig a mózesi istentisztelet főképp az áldozatok bemutatásában nyilvánult, mint alább látni fogjuk, a zsidó papságnak naponkint áldozatokat kellett felajánlania.

De a napi istentiszteleten kívül a zsidóknak ünnepi istentiszteleteik is voltak, melyeknek eredete az izraeliták természeti és gazdasági életén kívül, főleg a nemzet életére kiható történeti eseményekben keresendő. Azok a kiváló napok, melyeken a zsidók fokozottabb mértékben adtak kifejezést vallásos érzelmeiknek s melyek a mózesi törvényben birják alapjukat, a *hetes szám* szerint alakuló rendszeres ünnepekört alkotnak ¹ és szerves

¹ A zsidó ünnepekre vonatkozólag v. ö. PHILo, De septenario et festis diebus, Opp. 277 s k. HOSPINIAN, De festis Judaeorum et Ethnorum Libri III. Genev. 1674. J. JONSTON, De festis Ebraeorum et Graecor. Vratislav. 1660.

egészet képeznek, melyeknek kiinduló és végső pontját a szombat képezi. Valamint Isten a világot hat nap alatt teremtette, s művét avval fejezte be, hogy a hetedik napon megnyugodott, s azt megáldotta és megszentelte, úgy kellett a választott népnek is a hetedik napot a munkától való tartózkodás és nyugalom által megszentelnie. A hét a mózesi ünnepekörben mély vallási jelentőségénél fogva egész természetszerűleg bővül ki, amennyiben az esztendő hetedik hónapja szintén az Urnak van szentelve, s első napját mint ünnepet kell Izrael népének megülnie (Lev. 23, 24. s k.) Épp úgy szent volt a hetedik esztendő is, melyben a mezei munkának szünetelnie kellett, s végül a hétszer hetedik esztendőre következő év, az ötvenedik, mely mint jóbélév az egész szombatkört betetőzi (Lev. 25).

A hetes szám által fokozatosan kibővülő szent időszakba vannak mintegy beszőve azok az ünnepek, melyek az Urnak a választott nép iránt tanúsított jótéteményeit hivatvák megörökíteni, s az izraeliták emlékezetében felújítani. Hogy ezek az ünnepek tervszerűleg vannak az esztendő folyamába beillesztve, s nem a véletlen művei, mutatja az, miképp az évi ünnepek száma hét, melyek közül a két főünnepet 7—7 napig ülték meg, továbbá az, hogy e napok közt mindössze hét olyan van, melyet szombati nyugalommal kellett megszentelni.

A mózesi ünnepek természetszerűleg két csoportba¹ oszthatók, melyeknek középpontját egy-egy hétnapos főünnep képezi egy-egy előkészítő és befejező ünnepel. Az első főünnep az első, a második a hetedik hónap közepére esik.

J. MEYER, *De temporibus sacris et festis dieb. Hebraeorum*, Amstel. 1724. GEORGE, *Die älteren jüdischen Feste*, Berlin, 1835. BÄHR, *Symbolik*. II. k. 525 s k. EWALD, *De feriarum Hebraearum origine et ratione*, Gott. 1841. HUFFELD, *Commentatio de primitiva et vera festorum apud Hebraeos ratione*, Hal. 1851. U. attól, *De anni sabbathici et jobilei ratione*, 1858. JOH. BACHMANN, *Die Festgesetze des Pentateuchs*, Berl. 1858. OTHO, *Lexicon rabb.* 228. s k. II. GREEN, *Die Feste der Hebräer in ihrer Beziehung auf die modernen krit. Hypothesen über den Pentateuch*. Aus dem Engl. von. O. BECHER, Gütersloh, 1894.

¹ A régibb archaeologusok, sőt újabban is BÄHR, KURTZ, SCHOLZ a zsidó ünnepeket következő három osztályba sorozzák, u. m. 1. a szombatok (a heti szombat, a hetedik hónap, a hetedik év és a jóbélév); 2. a három évi ünnep (húsvét, pünkösd és a sátorünnep); 3. az engesztelő nap. De föntebbi fejtegetésünkben elégge kitetszik, hogy sokkal természetesebb az izraeliták ünnepeit két csoportba osztani, mit a hetes szám döntő szereplése eléggé megokol.

Az *első ünnepkör* Abib (Niszán) hónap 14-én, a pászkhával kezdődik, mely történeti jelentőségét a zsidóknak Egiptomból való kiköltözése által nyerte, s Jahvének azt a kiváló kegyelmét idézte emlékezetökbe, hogy Izrael elsőszülöttai a bosszuló angyal öldöklését szerencsésen kikerülték. A húsvét képezi alapját a hét napig tartó *kovásztalanok ünnepének*, mely alkalommal a második napon az első árpakévet ajánlották föl Istennek, hogy meghálálják azt a jótéteményt, melyben őket a föld természetményei által részesíté. E naptól számítva, hétszer hét nap mulva, az ötvenedik napon az arató ünnepet, a *pünkösdt* ülték meg, mely a gabonaratásnak mintegy befejezését képezte a két zsenge-kenyérnek bemutatása által. Hogy a pünkösdt nem lehet a kovásztalanok és a sátorok ünnepével egyenlő rangba helyezni, mutatja az, hogy idejének megállapítása az első árpakéve bemutatásának napjától volt számítandó, valamint az is, hogy megülése a főünnepekkel ellentétben csak egy napig tartott.

A *második ünnepkör* teljesen a hetedik (Tisri) hónapba esik, és 10-én az engesztelő nappal veszi kezdetét, melyen a választott nép megszabadult bűneitől és a tisztátalanságoktól s így előkészülve fogtak a sátorünnep megüléséhez (15-én). Ez nem csupán annak emlékére szolgált, hogy a zsidó népnek az Egiptomból való kiszabadulás után negyven évig kellett a pusztában bolyongania, hanem a legszorosabbb értelemben vett örömnép is volt a befejezett gazdasági év és a szüret fölött. A hét napig tartó sátorünnephez járult a nyolcad, melyet a törvény (Lev. 23, 36) mint egészen különállót tüntet föl és rendeltetése az volt, hogy az egész évi ünnepkörnek befejezését képezze.

Az imént felsorolt ünnepnapok közül az első ünnepkörben a kovásztalanok 1. és 7. napja és a pünkösdt, a másodikban pedig a Tisri hónap 1. 10. 15. és 22. napja oly ünnepek voltak, melyeken szolgálai munkát tilos volt a zsidóknak végezniök, míg az engesztelés napján, mely *שַׁבַּת שְׁבִיתוֹן*¹ volt, és a hét szombatjain minden munka, még az ételek főzése és elkészítése is tilos volt (Lev. 23, 3. 28), mi a többi hat ünnepen meg vala engedve (Ex. 12, 16. Lev. 23, 7. 8. 21. 25. 35. 36).

¹ A *שַׁבַּת שְׁבִיתוֹן* szó szoros értelemben *nyugalmat* jelent, s a *שַׁבַּת* szóval egybekapcsolva fokozott nyugalmat akar kifejezni. V. ö. EWALD, Lehrbuch der hebr. Spr. 313. §. c.

A zsidó ünnepek neve általában מועדים, mi a Jahve által meghatározott napokat jelenti (Lev. 23, 2. 4. 37. 44). A húsvét, pünkösöd és a sátorünnep מועד נאמן név alatt szerepel,¹ mely napokra minden izraelita férfiú köteles volt gyalog a sz. helyre zárándokolni, hogy ott az Ur előtt örvendjenek (מועד) és béke-áldozatokat mutassanak be. E zárándoklatok (ראיה, reijáh) alul csak a rabszolgák, süketek, némák, betegek, örültek, sánták és a gyöngé gyermekek voltak fölmentve, s rendeltetésük az volt, hogy a nép szívében a vallásosságot megerősítsék és a nemzeti együtvértartozás érzetét folyvást ébren tartsák.

A babiloni fogság után a mózesi sz. napokhoz még egyéb ünnepek is járultak, melyeknek megtartása a zsidókat épp úgy kötelezte, mintha a törvényben gyökereztek volna.

MÁSODIK FEJEZET.

A SZOMBAT-KÖR.

63. §. A hét szombatja.

A hét utolsó napjának szent nyugalommal való megünneplése, mi a többi ünnepeknek is alapját képezi, eredeti zsidó intézmény² s kezdete a Mózes korába esik. Igaz ugyan, hogy Isten a teremtés művének befejezése után megáldá és megszentelé a hetedik napot, de annak megülnésére határozott isteni parancsot Izrael népe csak a Színaj hegyen kapott, melyre Jahve választott népét fokozatosan készíté elő (Ex. 12, 16; 16, 22—26) s melynek megülnése a zsidókat minden más nemzettől megkülönböztette.

¹ A מועד szó a מועד, táncolni, újjongani szóból származik, s kivételesen a főntebbi három ünnepen kívül más örömnapi jelölésére is használtatik (Ex. 32, 5. Bir. 31, 19. III. Kir. 8, 2; 12, 12. Oz. 9, 5).

² Némelyek, mint SPENCER, BAUR, GEORGE, a szombatot az egiptomiaktól kölcsönzött intézménynek tartják, holott az egiptomiak hete 10 naphól állott, s nem az utolsó, hanem az első napot ülték meg. Mások, mint VATKE és MOVERS, Tacitus (Hist. 5, 4), Dio Cassius (Hist. rom. 37, 17—19) és Tibullus (l. 3, 17) nyomán a szombatot a Saturnus-tisztelet reformációjának tartják, pedig a dies Saturni a hétnek nem utolsó, hanem első napja volt.

A szombat (שַׁבָּת, τὸ σάββατον, τὰ σάββατα), nevét a שָׁבַת, pihenni szótól nyerte ¹ s az e napra parancsolt vallásos nyugalom péntek estétől a következő nap estéjéig tartott (Lev. 23, 32), míg a csillagok föl nem jöttek. FLAVIUS JOSEPHUS szerint a szombat a kilencedik órával kezdődött (Antt. XVI. 6, 2) s Jeruzsálemben a szombat kezdetét és végét egy pap messzehangzó trombita-szóval jelezte (Bell. Jud. IV. 9, 12), mit később a többi zsidó városok is utánoztak.

Mivel az embert a folytonos testi munka és a földi gondok megakadályozzák, hogy az áhitat szárnyain Istenhez emelkedjék s ez által szíve és lelke felfrissüljön, s mintegy az égiekhez gyakran visszatérjen, a szombat megülésének jellemző vonását és legkiemelkedőbb mozzanatát a *teljes nyugalom* képezte (שַׁבָּת שְׁלֵמָה, Ex. 31, 15. Lev. 23, 3), vagyis szombaton semmi munkát sem volt szabad végezni (Ex. 20, 10; 31, 13. Lev. 23, 3. Dt. 5, 14. Jer. 17, 21). Ez a tilalom nemcsak a polgári foglalkozásokat, a mezeti munkát (Ex. 16, 21), a mesterségek gyakorlását, a sütést és főzést (Ex. 16, 23), a teherhordást (Jer. 17, 21), az áruszállítást (Neh. 13, 15), tűzgyújtást (Ex. 35, 3), hanem az adásvevést (Ám. 8, 5. Neh. 10, 31), sőt a törvénykezést is kizárta szombati napon, s azért az oly munkákat, melyekről előre lehetett látni, hogy pénteken be nem fejezhetők, tilos volt a szombat előnapján elkezdni. Az élet fentartásához szükséges eledeleket is már péntek délután kellett elkészíteni (Ex. 16, 23), azért ezt a napot előszombatnak (προσάββατον, Jud. 8, 6. Mk. 15, 42), vagy *készületnapnak* (παρασκευή, Mt. 27, 62. Mk. 15, 42. Lk. 23, 54) nevezték, a világot pedig a szombat beállta előtt gyújtották meg, mi rendszeren a nők kötelessége volt (*Misna*, Sabb. II. 7).

Mivel a törvény tilalmában foglalt *munka* (מְלָאכָה) szónak értelmét a sz. könyvek tüzetesen nem határozták meg, a zsidóság, kivált a babiloni fogságra következő időkben arra a tilalomra hivatkozván, hogy a sivatagban a táborból szombaton nem volt szabad kimenni, még a hosszas gyaloglást is tilosnak tartotta, úgy, hogy szombaton a város falaitól vagy a lakástól csak 2000

¹ APION a σάββατον szót rosszakaratúlag a görög σαββώ vagy σαββάτωσις szótól származtatja, mi egiptomi nyelven a bűbók fájdalmát, (τὸ βουβῶνος ἄλγος) jelenti, s szerinte a hatnapi gyaloglásból származott a pusztában, melyet 7. napon Judeában heverték ki. (FLAVIUS JOS. Contra Apion. II. 2).

rőfnyi távolságra mehettek, mert a tábor széle a frigsátortól ennyire esett. Utazni szombaton egyáltalán tilos volt.¹ A misna 39 főmunkát² sorol föl (*Misna*, Sabb. VII. 2), melyet a nyugalom napján a zsidók nem végezhettek, s ezt a későbbi rabbik egész a képtelenségig vitték, mint az alább felsorolt néhány példából kitetszik.³ A megengedett munkák közé tartozott a papok és lévíták szolgálata a szent helyen (Mt. 12, 5), a körülmetélés (Ján. 7, 22), a jószágok etetése, itatása és megmentése (Lk. 13, 14; 14, 5), az éhség lecsillapítása (Mt. 12, 1—4), a betegek gyógyítása (Mk. 3, 1—4. Ján. 9, 14. s k.) és háborúban a védelmi harc (I. Mak. 2, 31—41), habár arra is volt példa, hogy a zsidók szombaton minden védekezés nélkül lemeszároltatták magukat az ellenség által (I. Mak. 2, 36—38. II. Mak. 6, 11. FLAVIUS JOS. Antt. XII. 6, 2), mely körülményt a pogányok a zsidók ellen számos ízben kizsákmányolták.

A szombati nyugalom megtartása nemcsak minden szabad izraelitára, de a cselédekre, rabszolgákra, napszámosokra, sőt azokra az idegenekre is kötelező erővel birt, kik a zsidókkal együtt laktak (Ex. 20, 10. Dt. 5, 14), s a nyugalom jótéteményében még az igavonó állatok is részesültek. A szombat megszenteltségtelenítését a törvény főbenjáró véteknek tartotta, s agyonkövezéssel büntette (Num. 15, 36. Ex. 31, 14; 35, 2), ha azt készakarva követték el. Ha a megszenteltségtelenítés tudatlanságból vagy tévedésből eredt, a parancs áthágójának bűnaldozatot kellett bemutatnia (*Misna*, Sabb. VII. 1. XI. 6).

A zsidók általán még az idegen uralom alatt is hiven megtartották a szombati munkatilalmat, melyet a farizeusok egész a szőrszálhasogatásig vittek (Mt. 12, 2. Mk. 3, 2. Lk. 13, 15), s csak Vespasianus idejében történt meg, hogy Antiochiában és más

¹ FLAVIUS JOS. (Antt. XIII. 8, 4) ezt írja: οὐκ ἔστιν δὲ ἡμῖν οὔτε ἐν τοῖς σαββάτοις οὔτε ἐν τῇ ἑορτῇ ὁδεύειν. V. ö. Mt. 24, 20.

² E főmunkákat SCHOLZ (Die hl. Älterthümer. II. k. 17 s k. II.) részletesen felsorolja.

³ A¹ rabbik szerint szombaton tilos volt a fájdalmas testrészt ecettel bedörzsölni, fogfájás ellen a¹ szájba ecetet venni, a csonttörést bekötözni, hányszor szert venni, tüzet oltani, két betűt leírni. Orvost csak életveszélyes betegségben hívhattak. Az esszéiek szombaton még a természeti szükség kielégítését is tilosnak tartották, a samaritanok, kivált a dositheusok egész szombaton oly helyzetben maradtak, amint a szombat kezdete, pl. fekvé, vagy ülve találta őket.

városokban a szombati nyugalom eltörlését kívánták, hogy a rómaiak gúnyját kikerüljék.¹

A mózesi törvény a szombat megülnésére vonatkozólag a munkatilalmon kívül egyéb, pozitív intézkedéseket is tesz, melyek e szent nap fontosságát feltüntetni hivatvák. A napi áldozatot ugyanis szombaton megkettőztették, vagyis reggel és este két-két, esztendő bárányt mutattak be égő áldozatul a megfelelő eledel- és italáldozattal együtt (Num. 28, 9. 10); a kitett kenyereket ezen a napon a következő hétre felújították a szenthelyen (Lev. 24, 8), s a papok és lévíták meghatározott osztálya ekkor kezdte meg heti szolgálatát. A népnek továbbá kötelessége volt szombaton *szent gyülekezetre* (מִקְרָא קָדֵשׁ) összeseregleni,¹ melynek célját Mózes ugyan nem említi, de valószínűleg az lehetett, hogy közös imádság által egymás épülésére szolgáljanak, s a törvény felolvasása és megfontolása által istenes életre buzduljanak. Ily szent gyülekezeteket a későbbi időben szombatonként a prófétáknál is tartottak (IV. Kir. 4, 23).

A szombat, mint a vigasságnak és örömnak napja (Num. 10, 10) arra szolgált, hogy a nép hetenkint egyszer Ura, Istene előtt örvendhessen (Iz. 58, 13. Oz. 2, 13); azért szombaton nem böjtöltek, sőt hideg ételek és italok mellett jókedvű lakomákkal frissítették föl a hat napi munkában elfáradt testüket (Lk. 14, 1), miután lelkükről a «szent gyülekezet»-ben már gondoskodtak. A zsidók a szombat méltó megülnése által csak Istenök és királyuk példáját követték, ki «örökkévaló kötés»-nek tekinté azt maga és Izrael fiai közt (Ex. 31, 16. 17). A szombat szent nyugalmanak megtartása tehát az egy igaz Istenben való hit megvallása volt (Ez. 20, 20), úgy hogy aki ezt a napot megfertőztette, mintegy elszakadt Istenétől, ki az elpártolóra épp azért halálos büntetést szabott. A szombati nyugalom Izrael népe szemében tehát előképe volt annak a boldogító békének, mely e földi élet munkája után Istennél várakozik reá.

¹ A rómaiak a zsidókat *sabbatarii* gúnynévvel illették (MARTIALIS, IV. 4) s a szombat megtartása miatt renyhességgel vádolták.

¹ A מִקְרָא קָדֵשׁ kifejezés értelme fölött még ma is vita folyik, de minden esetre helytelen COCCEJUS és VITRINGA fordítása, kik így adják vissza: indictio vagy proclamatio sanctitatis, mert már a LXX. ἀγία-*val* fordítja, mi a görög ἁγία πανήγυρις-nek felel meg.

64. §. A holdújság napja és a hónapok szombatja.

Az izraeliták, mint számos más ókori nép, az időt a hold változásai szerint számítván, különös áldozatokkal ülték meg az újhold megjelenését, azaz minden hónap kezdetét, mely idők folyamán egész ünnepi jelleget öltöt (רֵאשִׁית הַחֹדֶשׁ, νεομηνίαi, *Vulg.* neomeniae, calendae, menses). Az újhold megállapítása kezdetben nem csillagászati számítások alapján, hanem a hold változásainak megfigyelése által történt,¹ melyből körülbelül előre lehetett tudni az újhold megjelenését (I. Kir. 20, 5. 18). A későbbi időben a hónap végén a színédrium tagjai reggeltől estig együtt voltak, hogy a hónap kezdetét hivatalosan megállapíthassák, s a ki az újhold szarvát először megpillantotta, köteles volt a színédriumnak bejelenteni, mely a tanút szabályszerűleg kihallgatta, s az érvényes tanúvallomások után az előlülő kijelentette: «Az újhold meg van szentelve!», mire a nép azt felelé: «Meg van szentelve, meg van szentelve!»

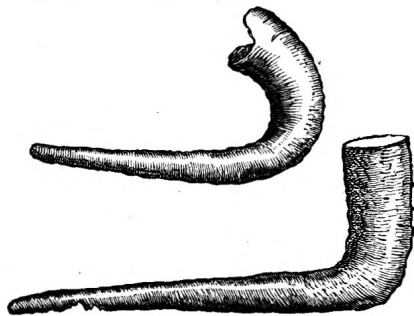
A holdújság hivatalos megállapítását azonnal közölték az ország lakosaival, főleg azokban a hónapokban, a melyekre valamely nevezetes ünnep esett. Ilyenek voltak: Niszán az első, Ijjár a második húsvéti ünnep miatt, Tisri az engesztelő nap és a sátorünnep, Kislév a templomszentelés napja, és Adár a púrím miatt. A közlés akkép történt, hogy az Olajfák hegyén cédrusfából készült tűzjelző póznákon kócot gyújtottak meg s azt addig csóválták, míg a szomszéd hegyeken erre a jeladásra hasonlóval nem feleltek. Minthogy azonban az ellenséges indulatu szamaritánok az izraelitákat nem egyszer tévedésbe ejtették, ez a jelző mód később elmaradt, és fürge lábú hirmondók közölték a lakossággal a holdújság napját, melyet nem kellett szombati nyugalommal és szent gyülekezettel megülniök, hanem a sz. helyen bemutatott különös áldozatokkal (Num. 10, 10; 28, 11—15).

A hónap kezdetére rendelt áldozat a mindennapi égő áldozaton kívül 2 fiatal tulokból, 1 kosból, 7, esztendőös bárányból

¹ A karaim felekezete a holdújságot most is a megfigyelés alapján állapítja meg, míg a többi zsidók a szokásos csillagászati számítást veszik kiinduló pontul naptáruk készítésénél. V. ö. LAZ. BENDAVID, Zur Berechnung und Geschichte des jüd. Kalenders, 1817. JOH. GUMPACH, Über den altjüd. Kalender, Brüssel, 1848. Lásd még LEWISOHN (1856.) és SCHWARZ (1872.) idevágó műveit.

állott a megfelelő eledel- és italáldozatokkal, mikhez bünáldozatul egy kecskebak járult az elmúlt hónapban elkövetett bünökért. Az áldozatok bemutatása alatt a papok az ezüst harsonákat fútták, hogy hangjuk Jahve emlékezetébe hozza az ő választott népét (Num. 10, 10).

Mint már említettük, a hónap kezdete nem volt szorosan vett ünnep, de azért a nép nagy számban jelent meg az áldozatokon (Iz. 1, 13. Ez. 46, 1), sőt különös hála-áldozatokat ajánlott föl (I. Kir. 20, 6), a prófétáknál okulás és épülés céljából egybe sereglett (IV. Kir. 4, 23), ünnepies színezetű lakomákat rendezett (I. Kir. 20, 5. 24), sőt a kereskedéstől (Ám. 8, 5) és munkától is tartózkodott. — A későbbi zsidók a holdújság napját két napig ülték meg (Peszach, 52).

37. kép. Ujévi kürtök.

A *hetedik* hónap (Tisri) kezdete a törvényben gyökerező ünnep volt, melyet szent gyülekezettel és a munkától való tartózkodással kellett megülni. De ez a nyugalom még sem volt oly szigorú, mint a szombatnap, mert a tűzgyújtást és az ételek készítését a törvény megengedte (Lev. 23, 23—25. Num. 29, 1—6). E nap jelentőségét különösen azok az ünnepi áldozatok mutatják, melyeket a mindennapi és holdújságnapi áldozatokon kívül kellett bemutatni. Az ünnepi áldozat egy bikából, 1 kosból, 7, esztendőös bárányból állott az egyes állatoknak megfelelő eledel- és italáldozattal, továbbá 1 kecskebakból, mely mint bünáldozat lőn bemutatva. Ezek által nem csupán maga az ünnep, de az egész hónap megszenteltetett. A papok ezen a napon nem az ezüst harsonákat, hanem a tompán bűgő, messzehangzó *kürtöket*¹

¹ KNOBEL és SCHEGG szerint (Bibl. Archaeol. 572. l.) a papok akkor is az ezüst harsonákat fútták, mi ellentétben van nemcsak a ma dívó szokással, de

(שופר) fűtták, melyeknek alakját a 37. kép mutatja, miért is a hetedik hónap kezdetét *kürtszó ünnepének* (יום הַקִּרְשָׁה, LXX. ἡμέρα τηλασίας) nevezték. A kürt hangjai ezen a napon a választott népet az Ur emlékezetébe juttatták.¹ A misnában a kürtszó ünnepe a polgári év kezdete², vagyis ujesztendő gyanánt szerepel, miért is ראש השנה, «az év feje» nevet visel (Rós has. I. 1), s a jelenlegi zsidók két napig ülik meg (*Misna*, Sabb. XIX. 5).

65. §. A szombatév.

Valamint a hétnek hetedik napja a nyugalomnak volt szentelve, úgy kellett a földet is, mint Jahve tulajdonát hat esztendei megmunkálás után a nyugalom szombatjában részesíteni, miért is ezt a hetedik esztendőt³ *szombatévnek* (שְׁנַת שְׁבִעִתִּי, Lev. 25, 4. σάββατον τῆς γῆς, I. Mak. 6, 49. ἀργὸν ἔτος, FLAV. JOS. BELL. Jud. I. 2, 4), vagy az *engedmény esztendejének* (Dt. 15, 9; 31, 10. שְׁנַת הַשְּׁמִיטָה) nevezték.

A szombatévre vonatkozó törvényt az Ur a Szinaj hegyen adta ugyan (Lev. 25, 1), de természetszerűleg csak akkor léphetett érvényre, midőn az izraeliták az ígért földjének békés birtokába jutottak. E törvéynél fogva a zsidó nép köteles volt a szántóföldeket, szőlőket, olajfa-ültetvényeket, szóval az összes, művelés alatt álló területeket, miután azokat hat éven át munkálta, minden hetedik esztendőben parlagon hagyni, hogy a föld

az egész hagyománynyal. V. ö. LUNDIUS, Jüd. Heiligth. 5. k. 17. fej. A *misna* szerint a sófár az ökör- és tehénszarvat kivéve, bármely állatnak szarvából készülhetett, s közönségesen kosszarvat használtak (*Misna*, Rós has. III. 2).

¹ Számos rabbi és aquinói TAMÁS szerint a kürtszó ünnepe ezt jelentő: «Festum tubarum in memoriam liberationis Isaak, quando Abraham invenit arietem, haerentem cornibus, quem repraesentabant per cornua, quibus buccinabant.» (Summ. theol. 1. 2. quaest. 102. a. 4. ad 10).

² Valamint a zsidók, úgy a többi keleti népek is ősszel ünnepelték az új évet, mire vonatkozólag sz. JEROMOS ezt írja: «Apud orientales populos post collectionem frugum et torcularia, quando decimae deferebantur in templum, October erat primus mensis.» (Comm. in Ezech. 1, 3).

³ A therapeuták a napok és hónapok szombatján, valamint a szombatéven kívül a heti szombatot is megülték, mely minden hetedik héten következett be.

és növényzete *teljes nyugalmat* (שְׁבִיט שְׁבִיטִין) élvezzen. A törvény eme céljából önkényt következik, hogy mindazoknak a munkáknak is szünetelniük kellett, melyek a mezőgazdasággal karöltve jártak, tehát nem csupán a szántásnak stb., hanem az olajfák nyesésének, a szőlőmetszésnek is. A kereskedelem, a mesterségek űzése azonban meg volt engedve. — Minthogy az izraeliták fő jövedelmi forrását a gazdálkodás képezte, melytől a szombatévben elestek, a dolog természetének egész megfelelő volt az a rendelkezés, hogy a zsidó hitelező izraelita adósait a hetedik esztendőben ne zaklassa, s neki az adósságot *elengedje* (שָׁטַף, Dt. 15, 1. s. k.) Ez alatt azonban nem azt kell értenünk, hogy a követelés a szombatévben elévült, mint PHILO¹ és több rabbi, sőt számos ker. hittudós² is magyarázza, hanem csak szünetelt, vagyis a hitelező a nyugalom esztendejében nem hajthatta be az adóstól követelését. A szombatév intézményét azért még az idegen uralkodók is tekintetbe vették, s a hetedik esztendőben a zsidókat fölmentették az adófizetés alól (FL. Jos. Antt. XI. 8, 6). Minthogy a Palesztinában lakó idegenek a szombatévben is megmunkálták a földet, a zsidó hitelező tőlük ekkor is behajthatta követelését (Dt. 15, 3).

A mi a szombatévben parlagon hagyott szántóföldeken a kihullott magból (מִנְחָה) magától termett, amit az olajfa és a szőlőültetvények hoztak, azt a tulajdonosnak nem volt szabad kizárólag a maga részére betakarítani, mert az úgy a gazdát, mint cselédjeit, rabszolgáit, munkásait, a szegényeket, valamint az állatvilágot illették, s ezek mind annyit fordíthattak belőlök saját hasznukra, a mennyire éppen szükségök volt (Ex. 23, 10. 11. Lev. 25, 1—7).

A szombatév a mezei munkáknak megfelelően, ősszel, Tisri hónap 10-én vette kezdetét. A törvény ugyan nem említi ezt, de valószínű, mert a jóbêlêv, melylyel szerves összefüggésben állott, ezen a napon kezdődött (Lev. 25, 9). A szombatév megülsének egyik kiemelkedő mozzanata volt az is, hogy a népnek a

¹ L. De Septenar. et fest. dieb. Opp. II. k. 277. 284.

² Ilyen pl. Hug (Zeitschrift f. d. Erzbisth. Freiburg, I. k. 16. l.) Épp oly helytelen az a nézet is, hogy a rabszolgák a szombatévben visszanyerték szabadságukat, mert ez rabszolgaságuk hetedik esztendejében következett be, a mint FLAVIUS JOSEPHUS (Antt. XVI. 1, 1) és PHILO bizonyítják.

sz. helyen össze kellett gyülekeznie s a törvény felolvasásán jelen lennie (Dt. 31, 10—13. Neh. 8, 18).

A szombatév intézményének jelentőségét sokan abban keresik, hogy a törvényhozó a földnek parlagon hevertetése által a termékenységet akarta fokozni, a teljes nyugalom által pedig úgy az embereknek, mint az állatoknak javára akart szolgálni. Hogy azonban ily önző cél nem lehetett irányadó, kitűnik a szombat eszméjének helyes felfogásából. Valamint ugyanis az embernek hat napi munka után kellett nyugodnia, úgy kellett a földnek és az azt művelő jószágoknak a hatodik esztendő után pihennie Isten akarata szerint, hogy ez által a választott nép elismerje, miképp a föld és annak természetényei az ember javára vannak ugyan rendelve, de azokat nem szabad kizsákmányolnia, hanem abban a szent nyugalomban kell részesítenie, melylyel a Teremtő a hatnapi munkálkodás után az egész természetet megáldotta. A föld nyugalma tehát nemcsak a vallás buzgó gyakorlatára hívta föl Izrael fiait, hanem arra a szövetségre is figyelmeztette, melynek lelkiismeretes megtartása által remélhetik Isten áldását azon földön, a melynek ők nem birtokosai, hanem egyedül haszonélvezői voltak. Ezzel függ össze a törvény felolvasása is, mely korántsem azt célozta, hogy a nép emlékezetében felújítsa annak rendelkezéseit, hanem inkább azt akarta elérni, hogy általa a nép szívet és lelkét megnemesítse, s megtanulja félni az Urat (Dt. 31, 12), kí atyailag gondoskodik úgy a gazdagról, mint a szegényről.

A szombatévet, mint a sz. iratok bizonyítják (II. Kr. 36, 21) az izraeliták századokon át nem tartották meg pontosan, s éppen e mulasztás büntetésének tekintették aztán, hogy a babiloni fogtság ideje alatt oly sokáig kellett a földnek parlagon hevernie. De Nehemiás óta (10, 32), mint a történelem bizonyítja, ebben a tekintetben is üdvös javulás állott be (I. Mak. 6, 49. 53. FLAV. JOS. Bell. Jud. I. 2, 4. Antt. XI. 8, 6), s habár a szombatév megtartása miatt nagyritkán éhség következett¹ is be (I. Mak. 6, 49—54.

¹ Sokan pl. GEORGE és DE WETTE éppen e miatt kárhoztatják a szombatév intézményét, mi arra birta RIEHM-et, hogy a törvény szavait akkép magyarázza, mintha nem a hetedik esztendőben kellett volna az egész földet nyugalomban hagyni, hanem esztendőnkint annak $\frac{1}{7}$ -ed részét kellett parlagon hevertetni. Ez a magyarázat azonban úgy a szentírás szavaival, mint a szombat eszméjével határozottan ellenkezik.

FLAV. JOS. Antt. XIV. 16, 2), a törvény rendelkezésének vallásos buzgósággal iparkodtak eleget tenni úgy a zsidók, mint a szamaritánok is.¹

66. §. A jóbélév.

Minden hetedik szombatév eltelte után, mi 49 esztendőt tett ki, az ötvenedik² esztendő, mint *jóbélév*³ vette kezdetét (שְׁנֵית הַיּוֹבֵל), melyet másképp *szabad évnék* (שְׁנֵי דָרֹר), Ez. 46, 17) is neveztek amaz eszme alapján, melynek a jóbélév kifejezője volt. A jóbél (*Vulg.* annus jubilei vagy jubilaeus) kiinduló pontját az ötvenedik Tisri hó 10-ik napja, az engesztelő nap képezte, melyen a sófárt úgy a szent helyen, mint hírmondók által egész Zsidóországban (Lev. 25, 9) megszólaltatták, s éppen e kürtnek riadó zengésétől (יָבֵל) nyerte nevét a szabadév.

A jóbélra vonatkozó törvényes intézkedések főbb mozzanatai (Lev. 25, 8—55) a következőkben foglalhatók össze:

A jóbélévben épp úgy, mint a szombatévben, minden mezei munkának szünetelnie kellett, s az egész lakosság a földnek abból a terméséből élt, melyet az magától hozott, s a szükséghez képest kiki a mezőről szedett (Lev. 25, 11. 12). A jóbélév alkalmával a szántóföldek tehát két évig heverték parlagon egymás után, s ezzel a körülménnyel függ össze az az isteni ígélet, hogy a hatodik évben áldást bocsát az Úr a földre, mely ennek következtében három esztendőre valót fog teremni (Lev. 22, 21),

¹ V. ö. FLAV. JOS. Antt. XI. 8, 6.

² R. JEHUDA nyomán a gáónok, valamint SCALIGER, PETAVIUS, GATTERER, sőt HUG és ROSENMÜLLER is azt állították, hogy a jóbélév nem az 50., hanem a 49. esztendő vagyis a hetedik szombatév volt. Ezzel a vélekedéssel szemben elég a szentírás szavaira hivatkoznunk, mely a jóbélévet a szombatévtől határozottan különválasztja, s az 50. esztendőt jelöli meg a kürtzengés évének. Ugyanezt teszik PHILO (De decem oracul. Opp. II. 207. és egyébütt), továbbá FL. JOS. is (Antt. III. 12, 3).

³ A jóbélév irodalmára vonatkozólag v. ö. WAGENSELL, De anno jubileo, Altd. 1700. — BUCK, De anno Hebr. jubil. 1700: CARPZOV, Dissert. de anno jubileo, secundum discipl. Hebr. Lipse, 1730. — ODE, De anno hebr. jubil. Traj. ad Rh. 1745. LAURICH, Legislatio mosaica de anno semisecolari, Altenb. 1794. KRANOLD, De anno Hebraeor. jubileo. Götting. 1837. WOLDE, De anno Hebraeor. jubil. Götting. 1837. HUFFELD, Comm. III. de anni sabbathici et jobelei ratione Halis, 1858.

t. i. a szombat- és a jóbélévre, valamint a reá következő esztendőre, melyben már újra lehetett aratniok.

A jóbélévnek, mint szabad esztendőnek továbbá az a kiváltsága volt, hogy a jóbél alkalmával minden szabad izraelita, ki zilált anyagi viszonyai folytán kénytelen volt magát más izraelitának eladni, visszanyerte egyéni szabadságát nejével és gyermekeivel együtt, úgy hogy nemzetségéhez és apái örökéhez visszatérhetett (Lev. 25, 39—55). A törvény azonban az ily megszorult zsidónak azt a jogot biztosította, hogy magát a szolgaságtól úgy maga, mint rokonai által a jóbélév előtt is bármikor megválthatta; gazdája részéről tisztességes bánásmódban részesült mindenkor, úgy hogy nem is annyira rabszolga, mint inkább elszegődött béres volt, ki az eladás alkalmával oly árt kapott, mely egyenértékű volt a jóbélévig teljesítendő munkájával. A jóbélév fentérintett jótéteményében azonban nem részesültek a szorosan vett zsidó rabszolgák, kik a hetedik esztendőben a törvény erejénél fogva lettek szabadok (Ex. 21, 2). Az idegen eredetű rabszolgák úgy a hetedik, mint a jóbélév dacára is szolgaságban maradtak, habár a körülmételés folytán a választott nép kötelékébe fölvették is őket (Lev. 25, 44—46).

A jóbélév szabadsága abban is nyilvánult, hogy minden izraelita visszanyerte *jószágát*, mely alatt csupán az egyes családoknak kiosztott ingatlan földbirtok és a bekerítetlen helyeken, tehát a falvakban és majorokban levő házak értendők. Ha valaki szorult helyzetében birtokát egészen, vagy részben eladni volt kénytelen, s a jóbélévig sem válthatta vissza maga vagy rokonai által ingatlanait, azok a jóbélévben minden további fizetség nélkül visszaszállottak reá. A birtok ára tehát aszerint módosult, amint a jóbélév az adás-vevés napjához közelebb, vagy távolabb esett, s az ily eladás inkább haszonbér-szerződés jellegével birt (Lev. 25, 13—16. 23—28. 31). A lévíták, kik csupán házaikat adhatták el, de földjeiket nem, a jóbélévben szintén visszanyerték az eladott ingatlant, jöllehet bekerített városokban voltak (Lev. 25, 32—34). De ha a lévita oly házat adott el, mely idegen városban volt s ahhoz örökség vagy adás-vevés útján jutott, a jóbélévben sem szállott vissza reá, hanem a vevő örök tulajdona maradt.

A jóbélévre vonatkozólag figyelembe kell vennünk azt, hogy ennek az intézménynek nemzetgazdasági és társadalmi jelentő-

sége csak mellékes szerepet játszik ama tagadhatatlan tény mellett, hogy a szombat eszméje a jóbélévben éri el betetőzését és legfelsőbb fokát. Igaz ugyan, hogy a törvény idevágó rendelkezései alkalmasak voltak arra, hogy a régi kerékvágásba hozzanak mindent, a mit az idő forgandósága és változásai mintegy kizökkentettek, s így helyre állítsák az eredeti rendet, melyen a theokratikus zsidó állam alapult. Hogy azonban a jóbél intézményeinek a társadalmi restauráció egyedüli célja nem lehetett, az a rendelkezés is igazolja, hogy a jóbélév alatt minden mezei munkának teljesen szünetelnie kellett, mi sem a rabszolgaságtól való felszabadulással, sem az ingatlan birtokoknak az eredeti tulajdonosra való visszajutásával okozati összefüggésbe nem hozható.

A törvény szerint ez a három mozzanat szenteli meg a kürtzengés esztendejét: a föld pihenése, a szabad izraelitáknak a rabszolgaságból való elbocsátása s végül a szegénység miatt eladott ingatlanok visszakertülése a tulajdonoshoz. E két utóbbi rendelkezés folytán a jóbélév csakugyan megérdemli a szabadesztendő nevezetet, mert mi sem juttathatta élénkebben az izraeliták eszébe azt, hogy ők az Úrnak csak zsellérei Izrael földjén, kik addig birhatják békésen a reájuk bízott ingatlanokat, míg az Úr törvényeit megtartják. De ha a jóbélévben a rabszolgává lett izraelita visszanyerte szabadságát, ha a szűkségből eladott föld ismét visszakertült eredeti tulajdonosához, illő volt, hogy a föld is élvezze a szabadságot, mi a mezei munkának tilalma által következtetett be. A jóbélév tehát a szabadságnak, a kegyelemnek esztendeje volt, melyben az Úr parancesszával eszközölte azt, mit különben az embereknek tetemes pénzüsszegekkel kellett volna visszaváltaniok. Az Úr e kegyelmét természetsszerűleg a bűnbocsánatnak kellett megelőznie, s azért mély jelentősége van annak, hogy a jóbélév az engesztelés napján kezdődött, melyen az egész nép megszabadult bűneitől, a sófár hangjai pedig, mint a hónapok szombatján, mintegy felhívták Jahvét, hogy kegyelmét a jóbélévben fokozottabb mértékben éreztesse népével, mely viszont a törvény szerint köteles volt tartózkodni ez évben fele-

¹ FLAV. JOS. szerint (Antt. III. 12, 3) a jóbélévben az adósságok is elévültek, mely állítás azonban ellenkezik a rabbik határozott tanításával, s hihetőleg azon a tényen alapszik, hogy a hitelező, ki a szombatévben nem hajthatta be követelését, annál kevésbbé tehetette azt a jóbélévben, midőn a föld már két éven át parlagon hevert.

barátjának minden elnyomásától, hogy ez által az Úr jótéteményeit meghálálja.

A jóbélévnék törvényszerű megtartásáról semmi biztos történeti adataink nincsenek. Ezekiel ugyan azt sejteti (46, 17), hogy a jóbél intézménye nem ment feledésbe, de a biblia számos panasza (IV. Kir. 4, 1. Neh. 5, 5. 8. Iz. 5, 8) alapossá teszi azt a föltevést, miképp az anyagi érdekek gyakran a törvény elhanyagolására birták Izrael fiait. A talmúdisták és a rabbik szerint a babiloni fogság után a zsidók a jóbél intézkedéseit már éppenséggel nem vitték keresztül, hanem pusztán csak számították, hogy a szombatévet helyesen tarthassák meg.

HARMADIK FEJEZET.

A TÖBBI ÜNNEPEK.

67. §. A húsvét.

A húsvét (eredetileg חֲדָשׁ, melyből az aram ܚܕܝܬܐ, gör. πᾶσχα származott) a zsidóknak az egiptomi fogságból való kiszabadulásuk emlékére rendelt ünnep.¹ Megülését illetőleg különbséget kell tennünk a húsvétnek egiptomi, első ízben való megtartása és a későbbi évfordulók között, mivel a szertartások egyben-másban eltérnek. A húsvét első megünnepléséről az Ex. 12, 1—13. 21—23. 28. 43—50., intézkednek, s lényegük a következő:

¹ Sokan a zsidók húsvétját az ókori népek különböző tavaszi ünnepeiből akarják leszármaztatni. Így BOHLEN az indusoknál most is dívó tavaszi Huli-ünnepré hivatkozik, mely március havára esik, továbbá a régi perzsák Neuruz-ünnepe, melyet Farvardin (márc.-ápr.), tehát az első hónap elején hat napig ültek meg, azonkívül az egiptomiaknál tavaszkor dívott kosáldozatokra, míg BAUR a húsvétot a rómaiak «Ver sacrum»-ával veti egybe, melyen az isteneknek, de főképp Marsnak a Souvetauriliákat áldozták föl. Sőt BOHLEN az Ex. 12, 22-ben említett parancsot az EPIPHANIUS (Haer. XIX. 3) által felhozott régi szokással hasonlítja össze, mely szerint az egiptomiak a napnak a tél fölött aratott diadala jelképezésére tavasz kezdetén a fákat, juhaikat s egyéb tárgyaikat vörös földdel festették be. De a zsidók húsvétjánál az ünnep történeti és nemzeti jellege annyira kidomborodik, hogy ezeknek a tapogatózásoknak tüzetes cáfolatába bocsátkozni nem is szükséges.

Abib, vagy a későbbi Niszán-hó 10. napján minden család-apának egy hibátlan, esztendőös hím bárányt vagy kecskegödölyét kellett kiválasztani, s azt Niszán 14. napján, mely holdtöltére esett, alkonyat tájban¹ köteles volt «Izrael fiainak egész sokasága» levágni, s családjával (בֵּית אָבוֹת) elkölteni. Ha a családtagok száma nem volt elegendő a húsvéti bárány elköltésére, akkor a családapa egy vagy két szomszéd házat is meghívhatott, hogy annyian legyenek, a hány személy a bárány elköltésére elegendő volt. A bárány kiomló vérét egy csészében feltogván, azt egy izsópköteg segítségével azon ház két ajtófélfájára, és felső küszöbére kellett hinteniök, a melyben a húsvéti bárány elköltésére egybe voltak gyülekezve. A bárányt, a melynek csontját nem volt szabad megtörniök, fejével, lábával és nemesebb belső részeivel együtt, egészen meg kellett sütni, s midőn a sült elkészült, kovásztalan kenyérrel és keserű füvekkel (מָרֹרִים) egyetemben még akkor éjjel meg kellett enniök a család körében, melyből a jövevények (idegenek) és a rabszolgák ki voltak zárva. Ezek csak oly föltétellel vehettek részt a pászkhabárány elköltésében, ha a körülmételés által a választott nép kötelékébe föl-vételt nyertek. A bárányt a család tagjainak felövezett ágyékkal, lábukon saruval, kezökben bottal, egy szóval útra készen és sietve (בְּחֻפְזוֹ) kellett megenniök, s a házat nem volt szabad elhagyniök, hogy az Egiptomból való kivonulás akadályokba ne ütközzék. Ha a bárányból valami megmaradt, nem hagyhatták meg, hanem reggelig a tűzben el kellett égetniök (10. v.) Mózes egyúttal megparancsolta, hogy ezt a napot emlékezetben tartsák és ünneppé szenteljék nemzedékről nemzedékre, örök tisztelettel (12. és 24. v.).

¹ A héber szerint בֵּין הָעֶרְבִים, «a két este között», mely kifejezés már a legrégibb időtől fogva vitatkozás tárgyát képezte. A szamaritánok, a szadduceusok és a karaim ezt a kifejezést a nap lementé és az égbolt teljes elsötétülése közé eső időre, tehát 6—7 órára vonatkoztatják; a farizeusok és a rabbaniták pedig arra, mely a napnak a delelő pontról való alászállása és az alkonyat, tehát a 3—5. óra közé esik. Az előbbi nézetnek látszanak kedvezni a Dt. 16, 6. szavai בִּבְנֹת הַשֶּׁמֶשׁ, míg az utóbbiak mellett a templomi gyakorlat (I. Fl. Jos. Bell. Jud. VI. 9, 3., ki szerint a bárányok leölése 9—11 óra között történt) és a *misna* (Peszach. V. 3) szól, habár a későbbi gyakorlat könnyen megmagyarázható a húsvéti bárányok roppant számából, melyek leölése sok időt vett igénybe s így korábban kellett hozzáfogni, hogy az éj beállta előtt készek lehessenek.

Ez volt az első pászkha-ünnep, melytől a törvény világosan megkülönbözteti a kovásztalan kenyerek ünnepét, mint ezt a következő szavak eléggé bizonyítják: «Az első hónapban a hónap 14. napján este az Úr Fázéja, és 15. napján e hónap a kovásztalanok ünnepe van» (Lev. 23, 5. 6). De mivel a bárányt kovásztalan kenyérrel kellett enniök, s a kovászosnak megtartását a törvény halálbüntetés terhe alatt eltiltotta (Ex. 12, 19), szokássá vált már Niszán hó 14-ének kezdetén, éjjel a kovászos kenyeret összeszedni — mi később egy viaszgyertya világa mellett történt — s e munka kezdetén MAIMONIDES szerint a következő imádságot szokták mondani: «Áldott légy, oh Urunk, Istenünk, örök Királyunk! ki parancsaid által megszenteltél s meghagyta, hogy a kovászt magunktól eltávolítsuk.» A kovászos kenyér összeszedésének végeztével a családátya kijelenté, hogy «minden kovász, mely birtokunkban van, melyet láttam, vagy nem láttam, legyen semmis, vagy legyen olyan, mint a föld pora.» Csak a kovászos kenyérdarabok összeszedése után volt szabad egyéb munkához fogni. Későbbi gyakorlat szerint Niszán 14-én csak a négy első órában volt megengedve a kovászos kenyér evése, azután már közönségesen megégették, elásták vagy szélnek eresztették.¹

A zsidókat a húsvéti évforduló megülesére isteni parancs kötelezvén, természetes, hogy viszonyaik megváltozásával a már leírt húsvéti szertartások némi módosítása vált szükségessé. Hogy a pusztában való bolyongás ideje alatt miképp tartották meg a húsvétot, arról a biblia, valamint a hagyomány is mélyen hallgat, de az bizonyos, hogy az ígért földjének birtokbavétele után, midőn az izraelíták állandó lakással és szent helylyel bírtak, némi változásnak kellett bekövetkeznie. Ezek a változások részint tételes parancsokon, részint a szokáson alapultak, míg némelyeket a dolog természete hozott magával. Ezeket a módosításokat a következőkben foglalhatjuk össze. A húsvéti bárányt csak a sz. helyen, tehát a frigysátor és a későbbi templom helyén volt szabad leölni, és pedig az udvarban, mit nemcsak FLAVIUS JOS. (Bell. Jud. VI. 9, 3), és PHILO bizonyít, de az a tény is meg-

¹ Ha valaki a hatodik órában még kovászoszt evett, a nép megverte, míg ha a hetedik órában merte ezt tenni, a Dt. (12, 25. 26.) szerint a bíró a bűnöst meg is korbácsoltatta. V. ö. SCHEGG, Bibl. Archaeol. 580. l.*

erősít, hogy a jelenlegi zsidók közül még azok sem vágnak húsvéti bárányt, akik Palesztinában vagy Jeruzsálemben laknak,¹ mivel a templom elpusztult, és nincs sz. helyök, hol a törvény parancsait teljesíthetnék.²

A sz. földön a bárány kiválasztásának ideje sem szorítkozott többé Niszán 10-ére, mely parancs a rabbik szerint csak az első húsvétra vonatkozott, mert a családátya hazulról is magával vihetette a bárányt s ebben az esetben a kiválasztásnak sokszor korábban kellett megtörténnie. Az is meg volt engedve, hogy a zarándokok Jeruzsálemben vásárolják meg a húsvéti bárányt, mely célból a fővárosban az Olajfák hegyén árulták a bárányokat, sőt Krisztus idejében a nyernivágyó zsidó papság a templom udvarának déli részén valóságos juhvásárt tartott (Lk. 22, 8. Ján. 13, 29). E miatt tehát a családátjának a Niszán 14-ét megelőző napon is elég jókor volt a bárányt megvásárolni. Ha valaki a bárányt korábban kiválasztotta vagy megvette, szobájában az ágy lábához szokta kötni, hogy így jobban meg lehessen figyelni, nincs-e az állatnak valami hibája, mely miatt alkalmatlanná lett volna a leölésre. A törvénynek azt az intézkedését, hogy kecskegödölyét is lehet pászkha gyanánt megenni, habár ezzel az engedélylyel még Jozia király korában is éltek (II. Kr. 35, 7), a későbbi szokás eltörölte, s az izraelitáknak mindig csak bárányt volt szabad húsvétra levágniok.

Azok a szertartások, melyek a pászkha ismételt megülése folytán kifejlődtek, a következők voltak:

Niszán 14-én, délutáni két óra tájban a családátják vagy azok helyettesei a húsvéti bárányt ölben vagy vállukon a templom udvarába vitték. Mivel azonban ily alkalommal rendkívüli népsokaság gyűlt egybe a sz. helyen, nem egyszerre, hanem három csapatra osztva bocsátották be őket. Miután a papok az esteli

¹ L. BODENSCHATZ, Kirchl. Verfass. der Jud. II. k. 298. s k. 1.

² Nem osztozhatunk tehát HANEBERG nézetében (V. ö. Alterthümer der Bibel, 625. s k. II.), ki úgy vélekedik, hogy a húsvéti bárányt Jeruzsálemben a magánházakban is le lehetett vágni, mert a törvény csak azt engedte meg, hogy a sz. helyen levágott bárányt a magánházakban elkölthessék, mely célra a főváros lakói az idegeneknek díjtalanul engedték át a szükséges helyet, s e szívesség fejében az ünneplők viszont a bárány bőrét és a használt eserép edényeket adták át. Az idegenek túdulása azonban néha oly nagy volt, hogy nem lehetett őket mind földel alá juttatni, s ilyenkor sátrak alatt tanyáztak a város közelében s ott ülték meg a húsvétot.

áldozatot bemutatták, melyet az ének és imádság kihagyásával megrövidítettek s különben is egy órával korábban kezdtek meg, beeresztették az első csapatot (חֲמִשָּׁה). Midőn az udvar megtelt, a kapukat mind bezárták, hogy tolongás ne támadjon. Most megszólaltak a harsonák, fölzengett az ének, majd ismét harsonaszó hangzott, s a papok arany és ezüst csészékkel kezökben, sorba állottak, hogy a levágott bárányok kiömlő vérért felfoghassák. A családatyák vagy helyetteseik maguk ölték meg a bárányt,¹ habár e munkánál a lévíták is sokszor segédkeztek (II. Kr. 30, 15), s midőn valaki feladatát elvégezte, a sorból kilépett, mire újabb és újabb egyének következtek helyökbe. A kifolyó vért a legközelebb álló pap fogta föl, ki azt szomszédjának nyújtotta, s ez ismét tovább adta, míg a csésze azon pap kezéhez nem jutott, ki a vért az égő-áldozati oltárra öntötte. Az üres csészék a tulsó soron épp ilyen sorrendben érkeztek vissza rendeltetésük helyére. A bárányokat leölésök után megnyúzták, belőket kivették, a kövér részeket leszedték² (II. Kr. 35, 14), mely célból két ember vállára tett kézzel tartotta a bárányokat, vagy a keresztfát, melyre az állatot felfüggesztették. Ezt a munkát a zsidók akkor is végezheték, ha Niszán 14-ike szombati napra esett. A lévíták az egész idő alatt az egiptomi, vagy kis Hallelt (113. s köv. zsolt.) énekelték, melyet bevégezvén, ismét elülről kezdtek, úgy hogy mind a három csapat épülhetett a méltósággal előadott s harsonaszóval kísért éneken.

A családanya a bárányt hazavivén, hozzá fogott a húsvéti lakoma rendezéséhez, melyet csak az éjszaka beálltával kezdhettek meg, miért is a zsidó időszámítás szerint Niszán 15-ére, a kovásztalan kenyerek ünnepének első napjára (Lev. 23, 5. 6), a természetes időszámítás szerint pedig Niszán 14-ének estéjére (Ex. 12, 6. 8. Num. 9, 3) esett. A résztvevők számát már a bárány levágása előtt megállapították, s a húsvéti társaság

¹ A nép a húsvét megülésére néha oly roppant számmal jelent meg, hogy a papok és a lévíták nem is lettek volna elegendők a bárányok leölésére. V. ö. FLAVIUS JOS. Bell. Jud. VI. 9, 3. és PHILO (Opp. II. 169. és 206. l.)

² A bárány kövér részeit az oltáron elégették. Már maga ez a tény is mutatja a húsvéti báránynak áldozati jellegét, mit különben a חֶזֶק, חֶזֶק nevezet is kétségtelenné tesz, jóllehet számos régebb protestáns hittudós a sz. mise-áldozatra való tekintetből tagadja a húsvéti báránynak áldozati jellegét.

tagjai közül később senki vissza nem léphetett.¹ A lakomán csak körülmetéltek vehettek részt, habár nem voltak is zsidó származásuak (Ex. 12, 44. 48). A nők szintén megjelenhettek a lakomán.² A résztvevők száma 10—20 közt változott.³ A lakoma közép-pontját a húsvéti bárány megsütése képezte, melyre nézve a *misna* (Peszach. 7. fej.) megtiltotta az éreből készült nyársnak használatát. A bárányt rendszerint gránátfából faragott nyársra (שפיר) húzták,⁴ s csontját nem volt szabad törni (Ex. 12, 46). A ki mégis megtette, negyven vesszőütést kapott büntetésül (Peszach. VII. 11, 9.)

A húsvéti bárányon kívül még keserű füveket⁵ kellett szedniök, melyeket saláta gyanánt ettek a pecsenyéhez (Ex. 12, 8). Továbbá egy csészében ecetet vagy sós vizet készítettek az asztalra, melybe lakoma alatt a keserű füveket kellett mártaniok. Szokásos volt azonkívül a *charószeth* nevű csemege készítése is, mely datolya, szőlő, füge, mandula, dió, alma, bor és ecet keverékéből állott s melynek közönségesen téglalakot adtak, s fahéjjal (cimettel) vöröses színűre festettek, hogy a zsidókat az Egiptomban teljesített súlyos robotmunkákra emlékeztesse (Ex. 1, 10). A charószethbe lisztet semmi áron sem volt szabad keverni. Megkívántott még a bor, és pedig rendszerint a *vörös bor* is, melyet a szegény sorsuaknak, kik nem szerezhették azt meg, a hitközség ingyen szolgáltatott ki (Peszach X. 1), mivel a húsvéti lakomához legalább négy pohár bor volt szükséges.

¹ E társaság FLAVIUS JOS.-nál (Bell. Jud. VI. 9, 19) φρατρία vagy σύναξις nevet visel, R. BERTINORO-nál és MAIMONIDES-nél pedig בְּרִיתֵינוּ név alatt fordul elő.

² A karaim felekezete a nőket a húsvéti társaságból kizárta, míg a *Gemára* szerint a nők csupán nem voltak kötelezve a részvételre; Hillel iskolája azonban a nőkre is kötelezőnek tartotta a húsvéti lakomában való részvételt.

³ FLAVIUS JOS. (Bell. Jud. VI. 9, 3); "Ὡςπερ φρατρία περὶ ἑκάστην γίνεται θυσίαν, οὕτως ἔλαττον ἀνδρῶν δέμα (μόνον γὰρ οὐκ ἔξεστι δαίνυσθαι), πολλοὶ δὲ καὶ σύν εἰσὶν ἀθροίζονται.

⁴ Sz. JUSTINUS apologéta azt írja, hogy a bárány mintegy keresztire volt feszítve (Contra Tryphon. 111.), miből némelyek azt következtetik, hogy a nemezebb belső részeket egy keresztnyársra húzva süttötték meg. V. ö. MAIMONIDES, H. Korbán peszach. 8, 10.

⁵ A *misna* öt különböző növényfajt jelöl meg, mely e célra használható volt, s Löw I. szerint ezek voltak: *Lactuca sativa*, *Cichorium Endivia*, *Daucus Gingidium* (mások szerint: *Marrubium* vagy *torma*), *Eryngium*, *Sonchus*. *Aramäische Pflanzennamen*, 175. 256. 87, 179. 253. lapokon.

Azokban a szertartásokban, melyekkel a zsidók a húsvét megülésének módját idő folytán kibővítették, a mint azokat a húsvéti Agáda előadja, számos középkori betoldásra akadunk, de a talmúd (*Misna*, Peszach 10. fej.) határozottan azt bizonyítja, hogy ezek a szertartások lényegökben már Jézus korában megvoltak, s így megérdemlik, hogy velök közelebbről megismerkedjünk.

A húsvéti lakoma kézmosással kezdődött, melyet a húsvéti társaságnak minden tagja köteles volt teljesíteni. Erre következett a megszentelő ima (קידוש) az első pohár bor fölött, melyet a családatya mondott. Miután a jelenlevők, és pedig először a családfő, a pohárból állva ittak, az atya ismét megmosta kezét s az asztalhoz lépve, megáldá a rajta levő eledeleket, mire a keserű füvekből egy csipetnyit kezébe vett, s azt az ecetbe vagy a sós vízbe mártván, megette. A társaság többi tagjai ugyanezt cselekedték. A család egyik ifjú tagja most megkérdezte atyjától, mit jelentenek ezek a szertartások? Erre a kérdésre az atya sajátságos hangon elolvasta az egiptomi kivonulás történetét, s midőn az elbeszélés azon részéhez ért, melyben Isten ígéretet tesz a választott nép elnyomóinak megbüntetésére, a másodszor megtöltött poharat mindig fölemelte, a nélkül, hogy ivott volna belőle. Most következett a tíz egiptomi csapás fölemlítése s a csodálatos kiköltözés történetének elbeszélése, mely a tulajdonképpeni húsvéti Agádát képezi. Az elbeszélés végén a felolvasó ezeket a szavakat mondá: «Az ember minden nemzedékben úgy köteles magát tekinteni, mintha ő maga is Egiptomból költözött volna ki.» Erre Isten dicsérete közben ismét fölemelte a telt poharat, melyet ivás nélkül letevén, a Hallel két első zsoltárát (113. és 114. zs.) elénekelték, s a 114. zsoltár végével a második poharat is kiürítették. Most következett a voltaképpeni lakoma, melyhez készületül kezöket mindnyájan újra megmosták s az asztalnál ledőltek, mi a szabadság jelképe volt.¹ A családfő kezébe vevén a három kovásztalan kenyeret, mely az asztalon volt elhelyezve, megáldotta azokat, s az egyiket darabokra tördelve, egy darabkára keserű füvet göngyölített, s a charószethbe mártva, megette. Miután a békeáldozati hús (chagigá) fölött is

¹ A rabszolgáknak csak állva volt szabad enniök, míg a szabad polgárok annak jeléül, hogy ők különbek a rabszolgáknál, bal oldalukra dőlve foglaltak az asztalnál helyet; ezt ők heszébának (השעב) nevezték.

áldást mondott, szintén egy keveset evett belőle, mire az egész társaság hozzáfogott a széttördelt kovásztalan kenyerek evéséhez, melynek minden darabkáját egy csipetnyi keserű fűvel a charószethbe kellett mártaniok. Most a bárány pecsenye elköltéséhez fogtak, melyből mindenki tetszése szerint evett mindaddig, míg a családtagja a befejezés jeléül még egy kis darabot vett a bárányból, mire senki sem nyúlt többé az ételekhez, hanem megmosták kezüket, s megtöltötték harmadszor is a poharat, melyet különösen *áldás kelyhének* (בּוֹם שֶׁל בִּרְכָּה, ποτήριον τῆς εὐλογίας, I. Kor. 10, 16) neveztek, s a családfő e szavakat mondá: «Adjátok ide a kelyhet, hálát akarok mondani», mire a többiek azt felelték: «Az Ur neve legyen áldott most és mindörökké», s kiitták a poharat. Miközben azt negyedszer is megtöltötték, a Hallel többi zsoltárait (a héber szerint a 115—118. zs.) énekelték el. Midőn a 118. zs. 25. verséhez értek, az ifjabbak egyike a következő szavakat egyedül mondá: «Áldott, ki az Ur nevében jön», hogy ez által a messiási reménynek nyomatékosabb kifejezést adjanak. Végül a letenye-alaku 133. zsoltárt mondták el, mely után a negyedik pohár bort is megitták s a husvét-i lakomát ünnepiesen befejezték. Néha még ötödik pohár bort is ittak, miközben a 120. és 137. zsoltárt énekelték; ez a toldalék azonban nem tartozott a husvét-i lakoma megünnepelésének lényegéhez.

Meg kell említenünk a törvény azon intézkedését is, hogy ha valaki a husvét-i időben tisztátalan volt, vagy pedig valamely körülmény meggátolta a sz. helyen való megjelenésben, a következő *Sziván*, vagy *Ijjár*-hónapban u. n. kis-, vagy utóhusvétot tarthatott.¹ Ezt már a Num. 9, 10. s köv. is megengedi, s Hizkia király a husvétot egy alkalommal az egész néppel együtt egy hónappal később ülte meg (II. Kr. 30, 2). A kis husvét a talmudisták szerint abban különbözött a rendes ünneptől, hogy akkor a házban kovászoszt is lehetett tartani, s a Hallelt nem kellett szükségképp elénekelni.²

¹ A *misna* azt mondja (III. 5), hogy ha valaki a törvényszerű husvétkor tisztátalan volt, két nap mulva megölhette a husvét-i bárányt, ha megtisztult.

² Az evangelisták által említett azon szokást, hogy husvétkor egy foglyot szabadon bocsátottak (Mt. 27, 15. Ján. 18, 39. Lk. 23, 17), máshol nem találjuk fölemlítve s azt sem tudhatjuk, vajjon zsidó vagy római eredetű volt-e? Ez utóbbit valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a rómaiak és görögök kiválóbb ünnepeik, pl. a Bacchanáliák, Lectisterniumok alkalmával, később pedig a csá-

Ezek voltak főbb vonásokban azok a szertartások, melyek a húsvét megüléséhez tartoztak, s melyeknek jelentősége a következő volt:

Ez ünnep a Peszach (átmenet, kímélet) nevet¹ azért viseli, mert a zsidó nép szemében folyton felújítja annak emlékét, hogy Niszán 15-ike volt az átmenet az egiptomi szolgaságból a szabadság földjére, s így mintegy születése napja lón nemzeti függetlenségének és önállóságának. De emlékeztette az izraelitákat arra a kíméletre is, melylyel Jahve az ő házaikat kikerülte, míg az egiptomiak első szülötteit halállal sújtotta (Ex. 12, 12. s k.) Ezért kellett a házak ajtófeleit és felső küszöbét a bárány vérével megjelölni; mert ez a vér engesztelő jelleggel birt, a mint maga a pászkha is áldozat volt, mely a későbbi bűn- és béke-áldozatok jelentőségét mintegy magában egyesíté, a mennyiben az Istennel való kiengesztelődést és a vele való boldogító közösséget jelképezte. A családátya helyett, ki a bárányt magáért és családjáért ölte le, a bárány a bűn miatt szenvedte a halált, azért is kellett azt a későbbi időben, midőn az izraeliták már szent helylyel birtak, az oltár közelében levágni s vérének annál tövéhez önteni, melynél az Ur áldást és természetfölötti életet árasztott népére. Az oltárt azonban az első pászkha megünneplésekor, midőn a zsidóság még szent hely nélkül szűkölködött, a zsidóktól lakott házak pótolták, s a vér, melylyel az ajtófélfákat és a felső küszöböt kellett bekenni, annak jeléül szolgált, hogy a ház lakói meg lesznek kímélve a rettentő csapástól, mely az egiptomiakat fogja sújtani. És éppen e csodás hatásban áll a húsvéti áldozatnak szentségi jellege, mert a húsvéti bárány mintegy kegye-

szárok születése napján az ünnepek tartamára foglyokat szoktak szabadon bocsátani. De Pilátus szavai: ἐστὶ συνήθεια ἡμῶν, azt sejtetik, hogy ez a szokás mégis zsidó eredetű volt s annyira meggyökerezett, hogy azt a rómaiak se merték eltörölni.

¹ Hogy a *peszach* szó valóban átmenetet jelent, erre nézve v. ö. FLAVIUS JOS. (Antt. II. 14, 6) ὑπερβασία, AQUILA, Ex. 12, 11. ὑπερβασις, NAZ. sz. GERGELY, Ep. 54. ad Hellad. ἐορτὴ διαβατήριας. — Az egyházatyák közül, kiknek egy része a zsidó nyelvet nem ismerte, többen helytelenül értelmezik e szót, pl. CHRYSOST. Hom. 5. in 1. ep. ad Tim., TERTULLIAN, Adv. Jud. c. 10., kik a görög πάσχα- ból származtatják. -- BOHLEN az átmenet szót így magyarázza: transitus solis, a nap diadala a tél fölött, tehát ő szerinte a pászkha a tavaszi éjnap egyenlőség természeti ünnepe lett volna minden történeti jelleg nélkül, míg NORK a húsvétot a Molekhi-tiszteletből származtatja. (L. Bibl. Mythol. I. 45. l.)

lemszerré vált, mely által az Ur a felszabadított zsidó népet magáénak fogadta, s azt az egiptomiakat sújtó csapástól megkímélte.

E szentségi jelleggel szoros összefüggésben állnak mindazok az intézkedések, melyek a húsvét megülésére vonatkoztak. Így az a parancs, hogy a bárányt öljé le Izrael fiainak egész sokasága» (Ex. 12, 6. s köv.) és vegyenek annak véréből és kenjenek mindkét ajtóféltre és a felső küszöbre, szorosan összefügg az Ur azon kijelentésével, melyet a Szinaj-hegyen tett, hogy Izrael fiai «papi ország és szent nemzet» (Ex. 19, 6). A papi ténykedést, a bárány vérével való meghintést az első alkalommal minden családapa személyesen gyakorolta, mit később, a papság szervezése után csak a papok tehettek, egyedül ők lévén feljogosítva arra, hogy a pászkhabárány véréből az oltárra öntsék.

A bárányt meg kellett sütniök nem csupán azért, mert ez az ételnek a leggyorsabb, legegyszerűbb, és az utazás előtt a legcélszerűbb elkészítése módja, hanem azért is, hogy a sült bárány mint osztatlan, teljes egész jusson az asztalra, mely egység és osztatlanság a lakomában résztvevőket az Urral való szoros egyesülésre és közösségre figyelmeztesse. Azért volt megparancsolva, hogy *minden* izraelita megünnepelje a húsvétot, s azért voltak abból a körülmételetlenek kizárva, azért kellett a bárányt *egy* családnak elkölteni, azért volt az is megtiltva, hogy a maradványokat az utcán átvigyük, mert azokat tűz által kellett megsemmisíteni. A keserű fűvek, melyeket a sült bárányhoz és a kovásztalan kenyérhez kellett enniök, nem arra szolgáltak, hogy a húst talán ízletesebbé tegyék, hanem Izrael fiait azokra a keserűségekre emlékeztették, melyeket négyszázados szolgaságuk ideje alatt Egiptomban elviselni kényszerültek (Ex. 1, 14). De egyúttal figyelmeztették őket azokra a szenvedésekre is, melyeket a bűnbe esett emberiségnek, tehát a zsidóságnak is egész életén keresztül büntetés gyanánt kell eltűrnie, miket azonban a pászkhának évenként való megülése, és a bűnökért feláldozott bárány húsának élvezete folytán könnyebben elviselhetnek. A kovásztalan kenyér arra a lelki tisztaságra és szentségre intette őket, melyre Izrael népének, Isten szövetségésének, az egiptomiak kovászatától való megszabadulás után folyton törekednie kell, mert a kovász a lelki romlás jelképe volt, mint ezt az újszövetség és a talmúd számos helyei (Lk. 12, 1. Mk. 8, 15. Mt.

12, 6. Gal. 5, 9) eléggé bizonyítják. A lakoma alatt kiűritett négy kehely bort ama négyszeres jótétemény emlékére kellett meginniök, amelyet Isten az Ex. 6, 6. 7. verseiben ígért meg népének.

De a pászkha-barány legkiválóbb jelentőségét az által nyerte, hogy az igazi húsvéti báránynak, az Isten bárányának volt előképe, ki elvette a világ bűneit. Ezt az új-szövetség több helye igazolja (Ján. 1, 29. I. Pét. 1, 19. I. Kor. 5, 7). Ezért nem volt szabad a báránynak esontját törni, mert csak így jelképezhette híven a Messiást, ki valóban abban az órában halt meg, midőn a templom tornácában a húsvéti bárányokat levágták. S amint a pászkhabarány bűn és béke-áldozat volt, úgy a Messiás is az egész emberiség bűneiért áldozta föl magát, s ezzel az üdvösséget és lelki békét az egész emberi nem számára megszerezte.

68. §. A kovásztalanok ünnepe.

Az izraeliták húsvét után közvetlenül a hét napig tartó *kovásztalanok ünnepét* (חַג הַמַּצּוֹת) ülték meg, mely Niszán hó 15-étől 21-ig terjedt. Ez az ünnep onnét nyerte nevét,¹ mert minden kovászt a házakból el kellett távolítani s kovásztalan kenyeret (מַצּוֹת, LXX. ἄζυμα, macesz) kellett enniök, mely búza, rozs, árpa, zab vagy tönköly-lisztből készülhetett (Ex. 12, 15—20; 13, 6—8. Dt. 16, 3. s köv.) E hét napon keresztül,² a mindennapos reggeli áldozat után külön ünnepi áldozatot mutattak be, mely

¹ A törvény a húsvétot határozottan megkülönbözteti a kovásztalanok ünnepétől (v. ö. Lev. 23, 5. 6. Num. 28, 16. 17), s a későbbi sz. könyvek, mint II. Kr. 30, 15. Ezr. 6, 19., továbbá a rabbik is mindig ugyanazt teszik. Mivel azonban a Dt. 16, 1. s köv. versei a חַמֶּצֶת elnevezést a kovásztalanok ünnepére is kiterjesztik, s Fl. Jos. a πᾶσις szót szintén synonyme használja τῶν ἄζυμων ἑορτῇ szavakkal (pl. Antt. XIV. 2, 1. XVII. 9, 3), valamint az evangelisták is (pl. Mt. 26, 17. Mk. 14, 12. Niszán 14-ét ἡ πρώτη τῶν ἄζυμων-nak nevezik), e körülmény folytán sokan, pl. HANEBERG, SCHEGG stb. nem tesznek szoros különbséget a húsvét és a massóth-ünnep között.

² A Dt. 16, 8. ezen szavai: «Hat nap egyél kovásztalant és a hetedik napon, mivelhogy az Urad, Istened, gyülekezete, semmi munkát ne tégy,» ellenmondásban látszanak lenni a Lev. 23, 6. és Num. 28, 17. intézkedésével, minek okát abban kell keresnünk, hogy a sz. író Niszán 15-ét, mint pászkha-ünnepet nem számította a kovásztalanok ünnepéhez, vagy a 21-iki napot hagyta ki a számításból, melyet szombat gyanánt kellett megülniök.

két fiatal tulokból, egy kosból és hét, egyesztendő bárányból állott a megfelelő eledel- és italáldozatokkal együtt, továbbá bünáldozatul egy kecskebakot ajánlottak föl (Num. 28, 17—24). Az ünnepnapoknak nem mindegyike volt egyformán szent, mivel csak az első és a hetedik napot ülték meg a munkától való tartózkodás és a sz. helyen való összejövetel által, míg az ételek készítése ezen a két napon is meg volt engedve. A közbeeső fél-ünnepeken az izraeliták dolgozhattak, kivéve a szombatot, melyet egész vallásos szigorúsággal kellett megülniök. Ez esetben az ünnepi áldozatot is a szombati rendes áldozat után mutatták be.

Niszán 16-án¹ ajánlották föl az Urnak az új aratás zsengéjét, az első gabona-kévét, melyet azonban nem égettek el, hanem jelképileg *lengetés* által áldoztak föl, s ugyanekkor égő áldozatul egy hibátlan esztendő bárányt, $\frac{2}{10}$ -ed éfa, új gabonából készült árpaliszt-lángot mint eledeláldozatot, s $\frac{1}{4}$ -ed hín olajat és bort, mint italáldozatot mutattak be akkép, hogy a lisztből egy maroknyit az oltáron elégettek, a többit pedig a papok fogyasztották el (Lev. 23, 10. s k.) A törvény világosan elrendeli: «Kenyeret, pörkölt gabonát és darát ne egyetek a vetésből azon napig, melyen bemutatatok abból Isteneteknek.» A szent írás nem említi ugyan azt a gabonanemet, melyet ezen a napon bemutatnak, de a talmúd magyarázói árpának mondják, mely sokkal korábban ért meg, mint a búza, vagy más gabonafajok.

A *misna* részletesen elmondja azokat a szertartásokat is, melyek szerint az első árpakévét bemutatják. Már Niszán 15-én este kiszemelték azt a helyet, ahol érett árpát találtak. Mivel a massóth-ünnep hol korábbi, hol későbbi időre esett, néha messze földről, a Jordán völgyéből kellett az árpakévét hozni. Rendszerint azonban Jeruzsálem mellett, a mostani Heródes-kapu közelében vágták az első gabonát. A helyet a szinédrium küldöttei jelölték meg, s éjjel sarlózták le, mely alkalommal sok nép szokott összegyűlni (Menachót, X. 3). Az ünnep nem akadályozta ezt a munkát, mert már naplemente után történt. A kalászból kimorzsolt árpaszemeket másnap reggel megpörkölték, kézi darálóval meg-

¹ A Lev. 23, 11. eme szavaira nézve: «ki a kévét fölemeli az Úr előtt a szombat második napján» a héber szerint **ממחרת השבת**, a rabbaniták úgy vélekedtek, hogy azokat Niszán 16-ára, az első ünnepnapot követő reggelre kell érteni, míg a szadduceusok a hét ünnennap közé eső szombatot követő reggelre magyarázták. Lásd a 246. l. 1. jegyzetét.

örölték, 13-szor megszitálták, s a föntemplített módon a templomban az árpakévével együtt bemutatták. Niszán 17., 18., 19. és 20-án az ünnepre egybegyűlt nép önkénytes égő és béke-áldozatokat mutatott be, melyek aprómarhákból és tulkokból állottak, sokan pedig az érett gabonából zsengeteket ajánlottak föl. Niszán 21-ike, mely עֲצֵרֶת (Dt. 16, 8), *zárónap*¹ nevet viselt, ismét ünnep volt, melyet a sz. helyen való gyülekezet és a munkától való tartózkodás által ültek meg.

A massóth-ünnep szertartásait tekintve azt látjuk, hogy azok lényegét a kovásznak és kovászosnak a házból való előzetes eltávolítása és a kovásztalan kenyerek evése képezi. (Ex. 12, 15. Dt. 16, 4), mi szorosan összefügg az aratás zsengejének felajánlásával. S hogy a massóth-ünnep eredetileg az aratás kezdetére vonatkozott, nincs ugyan a törvényben világosan kifejezve, de kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a pünkösöd, vagyis a szorosan vett arató ünnep összefüggött vele, s megülésének napját is a kovásztalanok ünnepétől számították. Ugyanezt fejezi ki jelképileg az első árpakévének bemutatása is, mi az aratásnak mintegy megnyitóját képezte; csak ezután volt szabad az új gabonatermést az izraelitáknak élvezniök.² Az ember, ki ösztönszerűleg Istennek köszön minden adományt, a hála érzetétől vezérelve, Urának ajánlotta föl az első termést is, és pedig dara vagy pörkölt gabona alakjában, mert ez volt legkezdetlegesebb módja a gabonanemek használatának, s természetes, hogy midőn a zsenget feláldozta, ő maga is részesülni kívánt az új áldozati gabonában. S mivel az egész nép nem volt képes a sz. helyen fölajánlani zsengejét, azért nagyon helyes és szükséges volt az egész nemzet nevében és helyett áldozni. S a nép, hogy részvételét a hálaünnepeken valami módon mégis kifejezze, kovásztalan kenyeret evett, melyet eleintén csak új gabonából volt szabad készí-

¹ Az *aszereth* szó kétségtelenül valamely több napig tartó ünnepnek befejezését (עֲצֵר, bezárni) jelenti, melyen az izraelitáknak a munkától tartózkodniok kellett. Természetes tehát, hogy a későbbi nyelvszokás szerint mindazokra az ünnepekre alkalmazták, melyeken a népnek a szent helyen összegyülekeznie, s a munkától tartózkodnia kellett, pl. Jóél 1, 14. Iz. 1, 13. II. Kir. 10, 20.

² Ha a massóth-ünnep nagyon későre esett, Jerikó környékén már az első árpakéve bemutatása előtt hozzá foghattak az aratáshoz (Peszach. IV. 8), mivel ott a gabona korábban megért s attól kellett tartani, hogy a túlérrett szemek a kalászból kihullanak.

tenie. Ezt ugyan a törvény világosan nem parancsolta, de már a dolog természete javalta, míg a későbbi gyakorlat ismét megengedte a régi gabona felhasználását, mivel a zsidó holdév természeténél fogva megtörtént, hogy a Niszán 15-ikéhez kötött kovásztalanok ünnepe oly korán esett, hogy a Jordán-völgy legmelegebb részében is csak félig érett gabonát lehetett találni, s azt is oly csekély mennyiségben, mely az egész nép massóth szükségletének fedezésére korántsem lett volna elegendő. A törvény lényegének tehát eleget tettek az által, hogy kovásztalan kenyeret ettek, akár új, akár régi gabonából készült is az, a régi kovászt és kovásztost pedig körükből eltávolították.

Hogy a törvény erre a két mozzanatra fektette a fősúlyt, eléggé bizonyítja ez intézkedésnek ismételt sürgetése és a szigorúság, mely szerint azok, kik a massóth-ünnep tartama alatt kovásztost mernek enni, halálbüntetéssel sújtandók. A massóth nemcsak azt a sietséget jelképezte, a mely miatt a kiköltözés alkalmával az izraelíták már készen levő tésztajukat meg nem kovászosíthatták (Ex. 12, 33), s mint a *nyomorúság kenyere* (לֶחֶם עֲנִי, Dt. 16, 3) nem csupán az Egiptomban szenvedett szolgaságra és rossz életmódra emlékeztette őket, hanem főképp arra, hogy Isten az egiptomiak ostromozásával, kivált pedig első szülötteiknek halála által a zsidók szorongását és nyomorát örömmre változtatta. Így a kovásztalan kenyerek evése nem annyira a szomorúság, mint inkább az öröm és a hála érzetét költé föl a választott nép szívében, mit a hét napig tartó égő és béke-áldozatok még határozottabban kifejeztek. A kovásztalan kenyér e szerint folyton az egiptomi kivonulásra emlékeztette őket, de nem az ott szenvedett nyomorra, hanem inkább az attól való szabadulásra, mely által nemcsak a régi szabadságot nyerték vissza s lettek új életre hívva, de megszabadultak az egiptomi kovásztól is, mely már majdnem az egész népet áthatotta. A kívándorlás tehát elválasztja az izraelitákat az egiptomiaktól, hogy mint tiszta nép a romlottság kovaszát köréből eltávolítsa; örömaldozatokat mutat be szabadítójának, sőt testi táplálékát is feláldozza az első árpakévének lengetés által történt jelképes felajánlásával s így arról tesz vallomást, hogy mindennapi kenyerét is egyedül Istennek köszöni. A massóth-ünnep tehát szorosan véve a zsidó nép ujjászületését és megszentelését jelenté, s azért kellett új kovásztalan kenyeret enniök, hogy jelképezze az új életet, melyre

hívatva vannak. A ki ezt megtagadta az által, hogy kovászosat evett, méltán bűnhődött, mert makacsságának adta tanújelét, melylyel a régi bűnökhöz ragaszkodik.

Az ünnep hét napi tartama úgy a hét fogalmán, mint a szombat eszméjén alapult, s már a hetes szám is kifejezte azt a szent örömet, melylyel a nép az egiptomi szorongatást és zaklatást feledte, míg az a körülmény, hogy e hétnek első és utolsó napját a szombathoz hasonlóan kellett megülni, az egész ünnepnek kiválóságát akarta feltüntetni.

69. §. A pünkösd.

A *pünkösd* (ἡ πεντηκοστή t. i. ἡμέρα, Csel. 2. 1, héberül **הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי**, hetek ünnepe, Ex. 34, 22. Dt. 16, 10. **חֹדֶשׁ הַקָּצִיר**, arató ünnep, Ex. 23, 16., **יּוֹם הַבְּכֻרִים**, zsengék napja, Num. 28, 26) szorosan véve a búza-aratás végével tartott hála-ünnep volt, melyre a zsidóság, kivált a babiloni fogság után való időkben igen nagy számban jelent meg (FLAVIUS Jos. Antt. XIV. 13. 4. Bell. Jud. II. 3, 1. Csel. 2. 1) Jeruzsálemben. Görög nevét onnan nyerte, hogy ezt az aratási ünnepet törvény szerint a húsvét szombatját követő naptól, vagyis Niszán 16-ától, melyen a lengeték-kévét az Urnak bemutatták, s melyen az árpa-aratás kezdetét vette, akkép kellett számítani, hogy hét hét elteltével, az 50-ik nap, vagyis Sziván 6-ika volt a zsengék napja.¹ A pünkösd tehát szorosan összefügg a húsvétal, a mennyiben megülnésének idejét az határozta meg, s a zsidók úgy tekintették, mint a pászkha befejezését (**עֲצֶרֶת שֶׁל פֶּסַח**), mi főleg a későbbi zsidó írók műveiben domborodik ki.²

A pünkösd ünnepe csak egy napig tartott, s még akkor is szombatjelleggel bírt, ha a hétnek valamely más napjára esett

¹ A pünkösd ünnepének megállapításánál a szadduceusok abban tértek el a többi zsidóktól, hogy ők nem Niszán 16-ától, hanem ama szombattól számították a hét hetet, mely a kovásztalanok ünnepének első és 7. napja közé esett. L. a 243. l. jegyz.

² Fl. Jos. (Antt. III. 10, 6) így ír: Πεντηκοστή. ἡν Ἑβραῖοι Ἀσχαθὰ καλοῦσι· σημαίνει δὲ τοῦτο πεντηκοστήν. V. ö. *Misna*, Rós has. I. 2. Chagigá, II. 4. *Midrás*, Sír. has. 36, 1. sat. Az *ašereth* azonban a Niszán 21-ét és Tisri 22-ét is jelentette. L. a 244. lap 1. jegyzetét.

(Lev. 23, 21. Num. 28, 26). Tehát a főzést kivéve, minden munka szünetelt, s a nép szent gyülekezettel és áldozatok felajánlásával ünnepelt. A szokásos reggeli áldozatra következett az ünnepi égő áldozat, mely 2 tulokból, egy kosból, hét, egyesztendős bárányból állott a megfelelő eledel- és italáldozatokkal együtt, míg bűnáldozatul egy kecskebakot mutattak be (Num. 28, 26---31). Ezt a szertartást az első *buzakenyerek zsengejének* felajánlása követte (לֶחֶם הַזֶּנֶגֶתִּים, Lev. 23, 20). E két kenyér mindegyike $\frac{2}{10}$ éfa lánglisztből (סֹלֶת) készült, s lengetés által az egész nép nevében mint új eledeláldozat lőn bemutatva azon jótétemények elismeréseül, melyekben a zsidó nép az aratás ideje alatt részesült.¹ Ezeket a kenyereket azonban nem volt szabad az oltárra helyezni, mivel a mindennapi kenyeret jelképezvén, kovászosak voltak,² s a papoknak másod, vagy harmadnap meg kellett enniök. A zsenge-kenyerek felajánlásával járt a mellékáldozat bemutatása, mely 7 bárányból, egy tulokból és két kosból állott, míg az aratás ideje alatt elkövetett bűnökért ismét egy kecskebakot áldoztak föl. Végül az Istennel való közösség megújításának jeléül, béke-áldozat gyanánt két bárányt mutattak be (Lev. 23, 18. 19).

E törvénszabta áldozatokon kívül a nép, tehetségéhez mérten önkénytes áldozatokkal is hozzájárult az ünnep emeléséhez, a melyeknek bemutatására a rabbik szerint a pünkösödöt követő hét nap volt megengedve, hogy mindenki szabad kifolyást engedhessen annak az öröm- és hálaérzetnek, mely a szíveket a vett jókért eltöltötte (Dt. 16, 10. Ex. 23, 15. 16).

A ker. egyházi írók, az általánosan elfogadott zsidó hagyomány alapján a pünkösöd ünnepének még történeti jelleget is tulajdonítanak,³ a mennyiben azt a színaji törvényadással hozzák

¹ A törvény eme szavait: «Mutassatok be az Úrnak új áldozatot minden lakhelyetekből, két zsenge kenyeret» stb. (Lev. 23, 16. 17) számosan úgy értették, hogy minden családtyának 2 kenyeret kellett bemutatnia, holott csak azt jelenti, hogy oly kenyerek legyenek, a minőt minden házból rendszerint esznek.

² A kenyerek nagysága a *talmúd* szerint következő volt: hossz. 7 hüvely, szélessége és vastagsága 4 hüv. (*Misna*, Menach. XI. 4).

³ Jeromos pl. ezt írja: «Inveniemus, quinquagesimo die egressionis Israel ex Aegypto in vertice montis Sinai legem datam. Unde et pentecostes celebratur solennitas, et postea evangelii sacramenti spiritus sancti descensione completur.» (Epist. ad. Fabiol. Opp. II. 593). Hasonlóképp vélekedik sz. Ágoston (Contr. Faust.

kapcsolatba. Igaz ugyan, hogy a biblia erről semmi említést sem tesz, de tagadhatatlan tény, hogy a zsidók a harmadik hónap elején érkeztek a Színaj hegyhez, s így a pünkösöd könnyen emlékeztethette őket azokra a törvényekre és arra a szövetségre, mely által Jahve választott népévé lőnek.

70. §. A sátorünnep.

Az izraeliták utolsó ünnepe az évben a *sátorünnep* (חג הסוכות, Lev. 23, 34. Dt. 16, 13; 31, 10. II. Kr. 8, 13. Ezr. 3, 4. σκηνοπηγία, II. Mak. 1, 18. Ján. 7, 2) vagy a *takarás* ünnepe (Ex. 23, 16; 34, 22) volt, melyet Tisri hónap 15—21-éig, tehát az őszi éj-
napegyenlőség táján, a bevégzett olaj- és gyümölcszsüret után

38. kép. Lombsátor.

hét napon keresztül ültek meg. Az ünnep első napját az izraelitáknak a munkától való tartózkodással és a szent helyen való összegyűlékezéssel kellett megülniök, míg a többi hat napon dolgozhattak, s csupán a gazdagabb áldozatok bemutatása és a sátorok alatt való tartózkodás emlékeztetett erre az ünnepre.

A sátorünnep onnan nyerte nevét, hogy minden izraelitának (kivéve a nőket, szolgákat, szopós gyermekeket és betegeket) hét napig lombsátorban, vagyis *kunyhóban* kellett laknia, mely közönségesen olaj és vadolajfa, mirtusz és pálmaágakból, továbbá más lombos fák galyaiból készült (Neh. 8, 15), míg a későbbi zsidók szerint bármely tiszta növény alkalmas volt az ünnepi sátor¹ készítésére (I. a 38. képet, *Misna*, Szukká I. 4—6). E kunyhókat szabad ég alatt, tehát az udvaron, kertekben, tereken, utcákon, háztetőkön, a papok és lévíták számára pedig a templom udvaraiban már az ünnep előtt állították ról (Lev. 23, 42. Neh. 8, 12. s k.), mit a misna azon szavaiból is

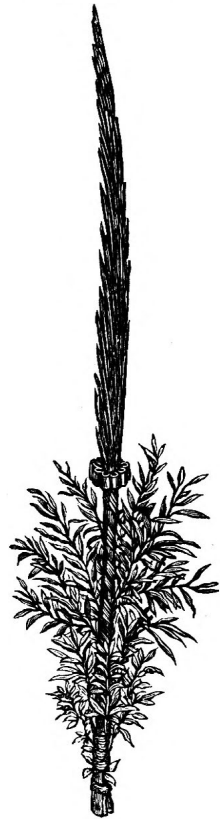
L. XXXII. 12. t. VIII.), Nagy LEO, ORIGENES, arany száju sz. JÁNOS stb. Ez a fel fogás, bár PHILO-nál és FLAVIUS JOS.-nál nem fordul elő, régi zsidó hagyományon alapszik, melyet a talmúd is elfogadott.

¹ A lombsátorok készítésére vonatkozó rabbinikus határozatokat illetőleg v. ö. *Misna*, Szukká 1. és 2. fej. továbbá DACHS, *Mischna Succa*, codex talm. babyl. sive de tabernaculorum festo. Utr. 1726. JEROMOS, Comm. in Zach. (14. fejj.)

joggal következtethetünk, hogy az ünnep előtt 30 nappal készült lombsátor is érvényesnek kell tartani (Szukká I. 1).

Szokás volt továbbá az ünnepen a legszebb fák gyümölesseit, pálmafa-ágakat, más sűrű levelű faágakat és parti fűzgalyakat (Lev. 23, 40) kézben tartani, míg Jézus korában a sátorünnep alkalmával mirtusz, fűz és pálmaágakat, azonkívül citrus gyümölcsöt hordtak kezökben. Ez ama *bokréta* (לִילָב), mely egy pálma, két fűzfa és három mirtusz-galyból volt összekötve, s melyet az izraeliták jobb kezükben hordtak (l. a 39. képet), míg baljukban citrust¹ (אֶתְרוֹג) kellett vinniök. A lúlabot Jeruzsálemben 7 napig, egyéb helyeken pedig csak egy napig vitték (*Misna*, Szukká III. 12), s midőn a templomban az ünnepi áldozat bemutatása közben a 117. zsoltár ezen szavait énekelték: «Adjatok hálát az Úrnak, mert jó; mert örökévaló az ő irgalmassága», a tornácban egybegyűlt zsidók bokrétaikat háromszor-háromszor előre, aztán jobbra-balra, hátra, föl és alá lengették s ugyanez ismétlődött a zsoltár 25. és 29. verseinél is Szokásban volt továbbá, hogy a fűzgalyakkal díszített réz oltárt a hat első napon egyszer-egyszer, a hetedik napon pedig hétszer megkerülték Jerikó csodálatos megvételének emlékére (*Gemára*, Szukká 54 b), s mivel körmenet közben hosannát kiáltottak, a hetedik napot *nagy hosannának* is nevezték.

A sátorünnep nagyságát nem csupán az eddig felsorolt szertartások, hanem az áldozatok is mutatják, melyek ezen az ünnepen számosabbak, mint más alkalmakkor. A sátorünnep mind a hét napján a mindennapi égő áldozaton kívül ugyanis egy kecskebakot bűnáldozatul, 2 kost, 14 egyéves bárányt a megfelelő eledel- és italáldozattal együtt égő áldozatul, továbbá az első napon 13, a másodikon 12, a harmadikon 11, a negyediken 10,

39. kép. A lúlab.

¹ A *Citrus Medica* Risso gyümölese.

az ötödiken 9, a hatodikon 8, a hetediken 7, összesen tehát 70 tulkot kellett égő áldozatul bemutatni (Num. 29, 12—34). A tulkok számának csökkenése az ünnep fokozatos kisebbedését tüntette föl, míg a 70-es szám a talmúd szerint a hetven nemzetnek felelt meg, melyből talmúdi felfogás szerint az emberiség áll.

A szombatévben a sátorünnep minden napján az egész népnek felolvasták a törvényt is, hogy azt mindenki elméjébe véshesse s életének zsinórmértékeül alkalmazhassa (Dt. 31, 10—13).

A sátorünnepnek, sőt az év összes ünnepeinek záradékául (עֲצֵרֶת) a nyolcadik nap szolgált, melyen a zsidóknak nem kellett ugyan kunyhókban tartózkodniok, de szolgálai munkát nem volt szabad végezniök s a szent helyen össze kellett gyülekezniök. E nap Tisri hó 22-ike volt, melyen csak egy kecskebakot bünáldozatul, továbbá 1 tulkot, 1 kost, 7 egyéves bárányt mint égő áldozatot mutattak be a megfelelő eledel- és italáldozattal együtt (Lev. 23, 36. Num. 29, 35—38).

A sátorünnepi áldozatok gazdagsága, a galyak kézbenhordása és a jelentőséggel teljes szertartások kétségtelenné teszik, hogy ezek a napok az öröm napjai voltak, mit a biblia szavai is kifejeznek: «Örvendezzetek a ti Uratok, Istenetek előtt» (Lev. 23, 40). Ez örömnep első sorban történeti oka van, hogy t. i. a zsidóknak a sivatagban való tartózkodásuk ideje alatt sátorokban kellett lakniok (Lev. 23, 43), midőn az egiptomi szolgaságból kiszabadultak. A sátorokban lakás azonban korántsem a sivatag nyomorúságaira emlékeztette őket, hiszen így e hét nap nem lett volna örömnep, hanem Isten atyai jóságát, oltalmát és kegyelmét akarta eszközbe juttatni, amint a kunyhó vagy sátor (סֹכֶת) a sz. írásban is nem a nélkülözésnek és inségnek, hanem a hőségtől, vihartól és véstől való oltalomnak képe (Zsolt. 27, 5; 31, 21; Iz. 4, 6). A sátorünnep történeti jelentősége mellett azonban nem lehet tagadni annak természeti jellegét sem, amennyiben hálaünnep volt nem csupán a befejezett gyümölcs-, olaj- és szőlő-szüretért, hanem valamennyi természetmennyért, melyet Isten az ígért földjén adott Izrael fiainak, melyre mint «jó földre, a patakok, tavak és kutak földjére, melynek völgyeiben és hegyein fakadnak a folyók mélységei, a gabona, árpa és szőlő földjére, melyen fügek és gránátalmák és olajfák teremnek, az olaj és méz földjére» (Dt. 8, 7. 8) vezette őket, s így a lombsátor eszközbe

juttatta mindazt, mit saját kezők munkája után Isten áldásának köszönhettek, s így csak fokozta szívökben a hála és öröm érzését, mely azt a minden jónak adója iránt eltöltötte. A sátorünnep e kettős jellegéből magyarázhatjuk meg, miért nevezi FLAVIUS JOS. is a legszentebb és legnagyobb ünnepnek (ἐορτὴ ἀγιωτάτη καὶ μεγίστη, Antt. VIII. 4, 1), s miért iparkodtak a zsidók a babiloni fogság utáni időben ez ünnep magasztosságát a vízáldozat és a fáklyatáne szertartásaival fokozni.

A *vízáldozat* (וַיִּזְבֹּחַ מִן הַמִּזְבֵּחַ) szertartása abban állott, hogy a reggeli áldozat bemutatása alkalmával egy pap lement a Siloah forráshoz, s abból egy arany korsóban 3 lógni vizet merítvén, azt a templom belső udvarába hozta.¹ A belépő papot zeneszóval fogadták és ezt énekeltek: «Örömmel merítetek vizet az üdvösség kútforrásaiból» (Iz. 12, 3). Erre a pap az oltárhoz lépett s a vizet az italáldozati borral együtt az oltár délnyugati sarkán levő két csőbe öntötte,² mely a Kidron patakba vezetett. Ez a vízáldozat mind a hét napon ismétlődött s valószínűleg annak emlékére történt, hogy Isten Mózes által csodálatosan vizet fakasztott a sziklából az eltikkadt és szomjazó népnek a pusztában. Némely rabbi szerint azonban e szertartás által a zsidók esőt akartak kérni vetéseikre (*Gemára*, Rós has. 16 a).

A *fáklyatáne* a nők tornácában a sátorünnep előestéjén következőleg folyt le. Az esti áldozat bemutatása után négy fiatal pap olajat töltött és belet illesztett azokba a mécsekbe, melyek a nők tornácában levő négy arany lámpában égtek. Mivel ezek a lámpák 50 rőf magasak voltak, állítólag oly nagy fényt terjesztettek, hogy Jeruzsálemben minden ház udvarát megvilágosították (*Misna*, Szukká V. 3). E kandeláberek alatt a legelőkelőbb férfiak az esti áldozat után az egybegyűlt férfiak és nők jelenlétében vallásos táncot lejtettek, s kezőkben égő fáklyákat tartottak, miközben a lévíták azon lépeső 15 fokán álltak, mely az izraeliták udvarából a nők udvarába vitt, és zene kíséretében szent énekeket énekeltek.

¹ Ha a vízáldozat szertartását szombaton végezték, akkor a pap a vizet már pénteken este kimerítette s az említett edényben a tornác egyik szobájában tartotta a szombat reggeli áldozatig (*Misna*, Szukká IV. 10).

² Némelyek szerint ezzel a szertartással kapcsolatban mondotta Jézus a Ján. 7, 37. s k. foglalt beszédét, s ekkor az ἐργάτη ἡμέρα μεγάλη τῆς ἐορτῆς az ünnep hetedik napjára vonatkozik.

A későbbi zsidóság a záró ünnepet, mint a többi is kettősen tartotta meg, és a második napnak idővel az a jelentősége lett, hogy a törvénykönyv felolvasását befejezván, azt ismét újra kezdték. Azért ezt a napot *törvény örömeinek* (שְׂמֵחַת תּוֹרָה) hívják.

71. §. Az engesztelő vagy hosszúnap.

A zsidó nép a hetedik hónap (Tisri) 10-ik napján Urával, Istenével való kiengesztelődését ülte meg, miért is ez ünnepet engesztelő napnak, a nép nyelvén *hosszúnapnak* (יּוֹם הַכִּפּוּרִים, ἡμέρα ἐξιζισμοῦ, *Vulg.* dies expiationum) nevezik, míg a talmúd és a rabbik egyszerűen כִּפּוּר, «a nap» néven említik. A reávonatkozó törvényes intézkedéseket a Lev. 16. fejj. és Lev. 23, 26—32. sorolja fel.¹ Az engesztelő napot az izraelitáknak szent gyülekezettel (Lev. 23, 27) és minden munkától való teljes tartózkodással kellett megülniök (Lev. 16, 31 ; 23, 32), minthogy *nagy* szombat (שַׁבָּת שְׁבִית) vala, s halálos büntetés terhe alatt kötelessége volt minden izraelitának Tisri 9-ének estéjétől 10-ike estéjeig szigorúan böjtölni,² mi alól csupán a gyermekek, betegek és a viselősök voltak fölmentve. A talmúd szerint tilos volt ezen a napon a mosakodás, kenés, saruviselés, sőt a nemi élvezet is (*Misna*, Jómá VIII. 1). Ez ünnep középpontját az Istennel való kiengesztelődés képezte, melyet a reggeli áldozat bemutatása után maga a főpap teljesített, s melyre bizonyos szertartások közt kellett előkészülnie.

A hagyomány szerint a főpap az engesztelő nap előtt egy héttel visszavonult, hogy magát minden tisztátalanságtól megőrizze. A templom idejében e hét alatt a Parhedrin nevű szobában lakott, az istentisztelet főbb részeit ő maga végezte, s szorgalmasan tanulmányozta a törvénynek a hosszúnapra vonatkozó rendelkezéseit. Egyúttal egy *helyetttest* is kiszemeltek, a kinek kötelessége volt arra az esetre, ha a főpap véletlenül tisztátalanná válnék, az engesztelés szertartásait elvégezni. Miután a

¹ Az engesztelőnap szertartásait tüzetes leírását a misnának *Jómá c.* szakaszában találjuk, melyet latin fordításban jegyzetekkel ellátva SHERINGHAM RÓBERT adott ki Londonban, 1648-ban. Ujabb kiadásai Frankf. 1696 és 1708-ban.

² E miatt viselte a hosszú nap a νηστεία (Csel. 27, 9), νηστείας ἑορτή (Fl. Jos. Antt. XIV. 16, 4), a rabbiknál pedig a *nagy böjt* (צִיּוּם רַבָּא) nevet.

főpapot az Abtinasz-szobában megeskették, hogy ezen a napon mindent a törvény szerint, pontosan fog végezni, át kellett virasztania az utolsó éjszakát, s miután egészen megfürdött s magára ölté a főpapi díszruhákat, szokás szerint bemutatta a reggeli áldozatot, melynek végeztével letette díszruháit, a *Parvá* nevű cellában újra megfürdött, s csak a váson lábravalót, kötőt, övet és fejrevalót vevén magára, hozzáfogott az engesztelés szertartásához.

A főpapnak sajátjából egy tulkot és egy kost, a népnek pedig két kecskebakot és egy kost kellett (Lev. 16, 5) az oltár és a csarnok közé állítania. A nép által felajánlott két baknak színre és nagyságra nézve teljesen egyformának kellett lennie. A főpap fehér ruhájában a bűnáldozatul szánt tulok elé állván, úgy, hogy arca nyugat felé volt fordítva, mindkét kezét az állat fejére tette s a következő szavakkal bűnvallomást tett: «Jahve! vétettem előtted, ellenszegülő voltam és vétkeztem én és házam. Jahve! bocsásd meg most mulasztásomat, ellenszegülésemet és bűnömet, melyekkel ellened vétettem én és házam, amint írva van Mózes törvényében, ki így szól: E nap legyen engesztelések, és minden bűntökből megtisztulástok; hogy tiszták legyetek Jahve előtt» (Lev. 16, 30). Midőn a papság és a nép e bűnvallomás alatt Jahve nevét hallotta, mindnyájan leborultak és így szóltak: «Legyen mindig és örökké áldott az ő országa dicsőségének neve» (Jómá III. 8).

Ezután a főpap a réz oltár északi részéhez ment, hogy ott sorsot vessen a nép által felajánlott két kecskebak fölött. A sorsoló eszköz eleintén fából, később aranyból készült s az egyikre ez volt írva: «Jahveé» (יְהוָה), a másikra: «Azázélé» (אֶזָּזִיִּל), s mind a kettő egy ládikába volt helyezve. A főpap gyorsan mindkét kezével belenyulván a ládikába, kivette a két sorsot, s a jobb kezében levőt a jobb felől, a baljában levőt pedig a balról álló bakkecskére helyezte. Ekkor a főpap hangosan elolvassván a Jahve nevet, azt a bakot, mely az Úrnak sors útján égő áldozatul jutott, a vágó helyre vitték, míg a másikat az Úr elé állították, s a kiengesztelendő bűnök jeléül a főpap egy vörös szalagot kötött az állat szarvaira, s a keleti kapu felé fordította, hogy azon a sivatagba kivigyék (Lev. 16, 5—10).

A sorsolás után a főpap ismét a tulok fejére tette kezét, s miután az egész papság bűneit reá vitte, levágta az áldozati

állatot s vérét a csészében felfogván, egy papnak adta, ki azt folyton kavarta, hogy meg ne aludjék. A főpap pedig a réz oltár-ról a parázstartóba izzó szentet tevén, bal kezébe két maréknyi apróra tört füstölő szert vett, s a legszentebbe ment, hol azt a parázsra szórta, hogy a füst eltakarja szeme elől a kappórethet, és meg ne haljon. Távozván háttal a legszentebből, a tulok vérével ismét visszatért, s a csészéből ujjával egyszer a kappóreth előreszére,¹ hétszer pedig a kappóreth elé vért hintett (Lev. 16, 14).

Miután a legszentebből visszatért, leölte a népért a bűnbakot, s ennek vérével harmadízben bement a legszentebbe s azt az előbbi módon kiengesztelésül a kappórethre hintette (Lev. 16, 15). Mivel pedig a törvény szerint a főpapnak a sz. helyet is akkép kellett kiengesztelnie, mint a legszentebbet (Lev. 16, 16), valószínű, hogy a tulok és a bűnbak vérével a legszentebből jövet megkente a füstölő oltár szarvait s előtte hétszer a földre hintette a vért.² A kiengesztelés ideje alatt a főpapon kívül egy léleknek se volt szabad a sz. helyen lennie, hogy jelenlétével tisztátalanná ne tegye azt (Lev. 16, 17). Kilépvén a főpap a sz. helyről, az áldozati oltárhoz ment, hol a tulok és a bűnbak vérével a réz oltár szarvait megkente s ujjával hétszer vért hintett arra is (Lev. 16, 18. 19. 33). A csészében megmaradt vért a réz oltár délnyugati sarkán levő csőbe öntötte, honnan az a Kidron patakba lefolyt (Jómá V. 4—6).

Most következett az «Azázélnak» kisorsolt bakkecskénél alkalmazandó szertartás. A főpap a réz oltár előtt mindkét kezét a bűnbak fejére tette, s a következő szavakkal vitte reá Izrael népének minden bűneit: «Ó Jahve! a te néped, Izrael háza vétett előtted, ellenszegülő volt és vétkezett előtted. De, Jahve! bocsásd meg azokat a hibákat, gonoszságokat és bűnöket, melyekkel a te néped, Izrael háza hibázott, gonoszkodott és vétkezett, a mint

¹ A második templomban a főpap a vérrel egyszer a magasba ama kő felé hintette a vért, mely a frigyláda helyén állott, hétszer pedig a földre (Jómá V. 3).

² A hagyomány szerint a szenthely kiengesztelése akkép történt, hogy a főpap a legszentebbet megengesztelése után a szenthelyen először a tuloknak, aztán pedig a bűnbaknak vérével a legszentebb kárpítja felé feckendett, egyszer fölfelé, hétszer pedig a földre; azután a vért összekevervén, megkente a kevérekkel az arany oltár szarvait, hétszer pedig tetejére hintett belőle.

irva van a te szolgáltnak, Mózesnek törvényében: hogy ezen a napon megengesztel, megtisztít benneteket minden bűneitektől Jahve előtt.» A jelenlevők Jahve háromszoros megemlítésére leborulva, a föntebbi feleletet mondták. A főpap erre a bűnbakot átadta egy készenálló embernek, ki azt a kietlen sivatagba (Lev. 16. 20. 21), a hagyomány szerint pedig a Jeruzsálemtől 12 ezer lépésnyire levő *Sákl* (שִׂיחַ) nevű sziklára vezette, hol a vörös szalag felét levágván, azt a sziklára erősíté, a másik felét meg a bak szarvára kötötte, s hanyatthomlok letaszította a béreről,¹ úgy hogy a mélységben összezúzódot (Jómá VI. 4—6).

Eközben a főpap a leölt tuloknak és a kecskebaknak kövérjét leszedte, hogy égő áldozatul bemutassa. Az állatok többi részeit Jeruzsálemen kívül vitette, hogy ott mindenestől elégessek. Mindazok a személyek, kik ebben a munkában részt vettek, valamint az az ember, aki a bakot a sivatagba vitte, a hosszúnap estéjéig tisztátalanokká váltak (Lev. 16, 26. 28) s ruhájukat meg kellett mosniok, valamint megfürödniök. Az áldozati faggyú leszedése után a főpap a népnek felolvasta az engesztelő napra vonatkozó törvényt, imádkozott, s kezét és lábát megmosván, ruháit letéve, megfürdött s hivatalos ruházatában égő áldozatul bemutatta a két kost, melyekkel együtt a tuloknak és bűnbaknak kövérjét is elégette (Lev. 16, 24. 25).

Ezt követte az ünnepi áldozat bemutatása (Num. 29, 7—14), mely egy kecskebakból mint bűnáldozatból, továbbá 1 tulokból, 1 kosból és 7 bárányból mint égő áldozatból állott a megfelelő eledel- és italáldozatokkal együtt. Eközben érkezett az esteli áldozat ideje is, melyet a főpap szintén maga mutatott be, s ennek végeztével újra megfürödvén s a lenvászonruhákat magára öltvén, utoljára² ment a legszentebbe, hogy a reggel ott hagyott parázstartót kihozza. Most ismét felvette a díszruhát, melyben a sz. helyen a jóillatú áldozatot bemutatta s meggyújtá az arany lámpatartó mécseit, amivel a hosszúnapi szertartás véget ért. A

¹ A talmúd elbeszélése szerint a sziklára erősített vörös szalag abban a percben, midőn a kecskebakot a béreről letaszították, a bűnbocsánat jeléül megfehéredett.

² A mondtak szerint a főpap az engesztelő napon négyszer ment a legszentebbe; evvel koránt sem ellenkeznek PÁL apostol szavai: ἅπασι τοῖς ἁγίοις τοῦ (Zsid. 9, 7), valamint az Ex. 30, 10. és a Lev. 16, 34., sem, mivel azt akarják mondani, hogy a főpap az óvnek *egy napján* mehetett csak a legszentebbe.

főpapot, miután a diszöltözetet levetette, saját ruhájában, ünnepies menetben kísérték lakására, hol a szertartás szerencsés befejezése fölötti örömében lakoma zárta be a hosszúnapot.

72. §. Az engesztelő nap jelentősége.

Minthogy az emberi akarat gyöngesége és a szenvedélyek hatalma folytán úgy a papság, mint a választott nép gyakran megszegte az Úr törvényeit, mely bűnökért azonban nem vezekelt meg minden egyes esetben a törvényszabta bűnázdotok bemutatása által, egész természetesnek kell tartanunk a mózesi törvény azon intézkedését, hogy minden évben legyen egy nap, a melyen megengeszteltetnek mindazok a bűnök, melyekkel a papok és a nép Jahvét úgy a szent helyen, mint egyebütt megbántották. Ez a nap az engesztelés ünnepe volt, mely egyrészt megtisztította a sz. helyet minden tisztátalanságtól, másrészt helyreállította azt a jó viszonyt Isten és az ő választott népe között, mely a bűnök folytán megszakadt. Azért kellett az izraelitáknak ezen a napon minden munkától tartózkodniok, hogy a teljes nyugalom mellett gondolataikat, érzelmeiket a föld rögitől egészen Istenre irányozzák, azért kellett lelköket szigorú böjttel, önmegtagadással és imádsággal sanyargatniok, hogy némi elégtételt szolgáltatassanak az Úrnak, ki ellen a test gyöngesége és vétkes hajlamai folytán gyakran vétkeztek és föllázadtak.

Azokat a szertartásokat, melyeknek rendeltetése az volt, hogy teljes engesztelődést szerezzenek az egész nép számára, melyhez a papság is tartozott, továbbá a sz. hely számára, melyet a bűnök beszennyeztek, — csak oly személy végezhetette, ki úgy a papságnak, mint a népnek szellemi feje, s Isten előtt törvényes képviselője volt, s ez a főpap. Mivel a közbenjárónak, ki az egész nép számára tisztulást és engesztelődést akart szerezni, tisztának kell lennie minden bűntől, szükséges volt, hogy a főpap erre a fontos cselekményre kellőleg előkészüljön, magát a bűnöktől és minden más tisztátalanságtól megtisztítsa; erre szolgált az, hogy míg egyéb istentiszteleti cselekmények alkalmával csupán kezét és lábát kellett megmosnia (Ex. 30, 19), a hosszú napon egész testét meg kellett fürösztenie, hogy hatványozott tisztasággal mutathassa be első sorban saját magáért, azután pedig

papságaért a bűnáldozatot. E kiváló lelki tisztaságot jelképezte a hófehér lenruha is, melyhez hasonló öltözetben vannak feltüntetve azok a mennyei szellemek, kik Isten trónjához legközelebb állanak (Ez. 9, 2. 3. 11; 10, 2. 6. 7. Dán. 10, 5; 12, 6).

A hosszúnapi engesztelő áldozata lényegesen különbözött más engesztelő áldozatoktól, mert ezen a napon a vért nem csupán a tornác és a sz. hely oltárára, hanem magában a legszentebben, Isten kegyelem-trónjára is hintették, mi által kiegészítést nyert mindaz, ami más engesztelő áldozatoknál fogyatékos volt. A kappórethre hintett vér a legszorosabb viszonyt létesíté évről-évre Isten és a választott nép között, mely az esztendő folyamán számos mulasztás, bűn és gonosz tett miatt meglazult, s élénken emlékeztette Izrael fiait arra, hogy a bűnbocsánat csak Isten trónjától indulhat ki. Mielőtt azonban a főpap a tulok vérével a legszentebbe ment, hogy általa a saját és papságának vétkeit kiengesztelje, magát a kappórethet füstfelhőbe kellett burkolnia, mi azt jelenté, hogy Isten trónusához csupán imádatlalt közeledhetik, mert különben meg kellene halnia. A tulok és bűnbak vérével csak a legszentebbnek és a sz. helynek padlózatát kellett meghintenie, míg a tornác földjét nem; mivel ez utóbbit nem tartották oly szentnek, melyet áldozati vérrel kellett volna kiengesztelni és megtisztítani.

Miután a főpap a papság és a nép bűneit kiengesztelte, s a sz. helyet és oltárait a bűnök szennyétől megtisztította, az a szertartás következett, mely azt fejezte ki, hogy a bűnt és gonosz-ságot Isten országából teljesen el is kell távolítani, mert különben nem lehetnek Izrael fiai «szent nép», mely hivatva van a többi nemzeteknek példaképiül szolgálni. Hogy e szertartás jelentőségét fölfoghassuk, mindenek előtt az «Azázél» szónak értelmét kell megállapítanunk. Ez alatt kétségtelenül oly szellemi lényt kell értenünk,¹ ki ellentétben áll Jahvéval, a kinek az egyik kecskebak

¹ Némelyek *Azázél* alatt a sivatagban egy zordon hegyet értenek, pl. a Szifrá, Rasi és mások; e felfogásnak hódol Károli Gáspár is, ki a bűnbakot az «Azázél hegyre» küldeti. Sokan Jeromos-sal együtt «chireus emissarius»-szal fordítják (τράχος αποπομπεύς, averruncus), míg a legtöbb bibliai régiségtudós joggal ma is Gesenius-t követi, ki így ír: «Vi oppositi (לִּצְוִיָּה, לִּצְוִיָּה) expectatur persona, eaque talis, quae Jovae apte opponatur et contraria sit.» (Thes. 1012. 1.) Hogy a zsidó felfogás ily gonosz szellemnek tudatával birt, elég a Gen. 3. fejezetére utalnunk, fölösleges tehát az Azázélnak, mint a gonosz elvének eredetét az egiptomiaknál vagy másutt keresnünk.

sorsul esett, míg a másik, «Azázélnak» jutott bakot a kietlen sivatagba kellett küldeni, hol, mint a halál és pusztulás színhelyén a gonosz szellemek állandóan tanyázni szoktak (Tób. 8, 3. Mt. 12, 43. Lk. 11, 24. Jel. 18, 2).

Azázélt azonban nem lehet közönséges gonosz szellemnek gondolnunk, hanem éppen azon éles ellentétnél fogva, mely Jahve és ő közötté kidomborodik, csak a gonosz szellemek fejét gyaníthatjuk,¹ a ki később sátán név alatt fordul elő. Midőn tehát a törvény azt parancsolta, hogy a nép részéről felajánlott második bűnbaknak a főpap a vétkek kiengeszteléseül fejére tegye mind a két kezét, hogy jelképileg Izrael minden fiának bűneit reája tegye, azután pedig a nép vétkeivel megrakott kecskebakot a sivatagba vitesse, — azt akarta feltüntetni, hogy a bűnöket úgy el kell távolítani Isten országából a gonosz szellemek birodalmába, hogy onnan soha többé vissza ne térhessenek. Azért vált később szokássá, hogy az «Azázélnak» jutott bűnbakot a szikláról letaszították, mert ezzel a kecskebaknak visszatérését akarták lehetetlenné tenni.² Azon embernek, ki a bűnbakot a sivatagba vitte, valamint azon személyeknek, kik az engesztelő áldozati állatokat elégették, azért kellett magukat megtisztítaniok, mert oly helyre távoztak a sz. helyről, mely a gonosz szellemek tanyájául szolgál, s így öntudatlanul is tisztátalanokká válhattak. Épp úgy tisztátalanná vált a főpap a bűnbak megérintése által, miért is újra meg kellett fürödni, mielőtt az engesztelő áldozatot az oltár tűzébe tette.

Miután az engesztelés szertartása által úgy maga a főpap, mint a papság és a nép megszabadult bűneitől, a helyreállított

¹ *Hénoch* könyve (8, 1; 10, 4; 13, 1; 54, 5) Azázélt (hol 'Aḏaḏēl néven fordul elő), mint a legveszélyesebb és legkártékonyabb bukott angyalt tünteti föl, míg a rabbik *Sammáéllal* azonosítják.

² Szerfölött érdekes az, a mit GRAUL K. az Azázél-rítus párdarabjaként említ munkájában (*Reise nach Ostindien*, III. k. 296 s k. l.) Szerinte a Kék hegyek közt, Keletindiában lakó badagáknál az a szokás dívik, hogy ha a halottal arra a helyre értek, a hol elégetik, a tetemet a máglya mellé leteszik, két bivalyborjút hoznak elő, s azokat megkötöztve, az egyiknek fejére ünnepiesen reáviszik az elhunytnak minden bűneit, azután pedig eloldják kötelékeit s a sivatagba kergetik. Csak azután kövekezik a tetemégetés szertartása. V. ö. KEIL, *Archaeol.* 425. l. Ez a tény is azt látszik bizonyítani, hogy az Azázél-szertartás nem ó-egiptomi eredetű.

jó viszony fölötti örömet fejezte ki az ünnepi áldozat, melyet a főpap égő áldozatul bemutatott, s mely által a választott nép újra Urának, Istenének szolgálatára szentelte magát.

73. §. A babiloni fogság után keletkezett ünnepek.

A babiloni fogság után a mózesi törvényben elrendelt ünnepeken kívül több oly új ünnep keletkezett, melyet a zsidóknak a többiekhez hasonlóan vallásos kegyelettel kellett megülniök Ilyenek voltak:

1. A *púrím*¹ (פּוּרִים vagy פֶּסַח־הַיּוֹם, a sorsok napjai, Eszt. 9, 26. LXX. φερσυρσί), mely Adár hó 14. és 15-én, ama kiváló esemény emlékére rendelt ünnep volt, hogy Eszter királyné és Mardochaj a Perzsiában lakó zsidókat a nagyravágyó Hámán bosszújától megmentették, midőn ez a sors által meghatározott napon le akarta őket mérszároltatni. Ez a nap Ahasveros (Xerxes) királynak intézkedése folytán örömmünnepre változott, mert a perzsa zsidók győzelmet arattak ellenségeiken, miért is e napot Μαρδοχαίου ἡμέρα (II. Mak. 15, 36) vagy púrím név alatt ünnep gyanánt tartották meg. Az anyaország zsidósága részéről ez ünnep eleinte ellenszenvvel találkozott ugyan,² de később általánossá lett (FLAV. JOS. ANT. XI. 6, 13). A púrímot kezdetben minden különös isteni tisztelet nélkül, csupán lakomák, mulatságok³ és a szegényeknek nyújtott ajándékok által ülték meg. Később azonban e napokon a zsinagógákban külön szertartás is

¹ E név a perzsa bahre vagy behre (sors) szótól származik, mert Hámán ily módon akarta a tervének kivitelére alkalmas napot meghatározni. L. Eszt. 3, 13. EWALD szerint a púrím természeti ünnep, és pedig a húsvét előtti holdtöltének ünnepe, mely csak később nyert történeti színezetet. FÜRST a perzsák tavaszi ünnepéből származtatja, míg LAGARDE a perzsa *Furdigán* nevű halotti ünnepel azonosította, de mindezek a magyarázatok ingatag alapon állanak.

² A jeruzs. talmúdban (Megilla, 70, 4) ezt olvassuk: «Contra institutionem festi Purim per Estheram et Mardochaeum octoginta quinque Seniores, quorum plures quam 30 erant profetae, cavillabantur ut novaturientem contra legem.»

³ Ilyen volt pl. akasztófák fölállítása a háztetőkön Hámán gyalázatának emlékére, melyet ének- és zeneszó mellett elégettek, mit azonban a Codex Theod. (Tit. 12. L. 2.) eltiltott. Továbbá örömtüzet gyújtottak s az ifjak a fölé akasztott nagy karikán (משוררתא) keresztül ugráltak.

tartatott, mi főképp abban állt, hogy a falvakban és nyílt városokban Adár 14-én, a bekerített városokban pedig Adár 15-én Eszter könyvét (a Megillát) felolvasták (*Misna*, Megillá II. 10), s midőn a jelenlevők Hámán nevét hallották, átkot szórtak reá, a padokat ökleikkel, botokkal, sat. verdesték, hogy nemzeti érzi-letüknek kifejezést adjanak. Ez ünnep közkedveltségét az a körülmény bizonyítja, hogy a szökő évben, mely két Adár hónappal bir, kétszer ülték meg azt, s az elsőt kis púrimnak, a másodikat nagy púrimnak¹ nevezték. Az a szokás, hogy Adár 13-án bőjtöt tartottak, történetileg csak a Kr. u. IX. század óta mutatható ki, mert annyi bizonyos, hogy a Makkabiak korában ezen a napon (I. Mak. 7, 18) a Nikánor-ünnepet ülték, míg a bőjt a púrim után következő napon tartatott (אֶסְתֵּר אֵלֶּיךָ, Eszter bőjtje).

2. A *templomfölszentelés ünnepe* (הַנִּזְבָּה, τὴ ἐγκαινία, Ján. 10, 22) annak emlékére tartatott, hogy a templomot, melyet Antiochus Epiphanes a bálványok által megszenteltetett, Makkabi Júdás megtisztította és benne az égő áldozatok számára új oltárt állított föl (ἐγκαινισμός τοῦ θυσιαστηρίου, I. Mak. 4, 56). Ez ünnepeket Kiszlév (dec.) 25-étől nyolc napig ülték meg gazdag áldozatok és a házak kivilágítása által, mely alkalommal a sátorok ünnepével megegyező módon «bokrétaikat, zöld ágakat és palma-galyakat hordoznak vala» (II. Mak. 10, 6). A chanukká évenkénti ismétlésekor azonban csak a házak előtti kivilágítás² maradt szokásban annak jelképeül, hogy a Haszmóniak diadalaik által a népre új fényt árasztottak. Ezért illeti FLAVIUS JOSEPHUS (Antt. XII. 7, 7) e napot mécs-ünnep (φῶτα) névvel is.³ A mécses vagy gyertyák számát a házban lakó személyek száma szerint határozták meg.

¹ V. ö. ez ünnepre nézve: W. SCHIKART, Purim seu Bacchanalia Judaeorum, Tub. 1634. BUNTORF, Synagog. jud. cap. 29. CARPZOV, Appar. p. 469. -- Sokan a Ján. 5, 1-ben előforduló ἐσθλὴ τῶν ἱουδαίων alatt a púrimot értik, mint HANEBERG, Relig. Alterthümer, 689. s k. l. WIESELER, Chronolog. Synopse, 206. s k. l. sat.

² CARPZOV, Appar. p. 417. ezt írja: «Precipuus autem et necessarius ejus (festi) ritus est candelarum accensio. Candelabrum quippe, septem sive lampadibus olei puri, sive cereis instructum, suae quisque domi habet, et ita accendant, ut nocte prima accendant lampadem sive candelam unam, secunda duas, tertia tres, et sic porro per integrum septiduum, singulis diebus unam addendo.»

³ Καὶ ἐξ κείνου μέλει δεῦρο τὴν ἐσθλὴν ἄγομεν καλοῦντες αὐτὴν Φῶτα· ἐκ τοῦ παρ' ἐλπίδας οἶμαι ταύτην ἡμῖν φανῆσαι τὴν ἐξουσίαν, τὴν προστηγορίαν θέμενοι τῇ ἐσθλῇ.

Az alább következő ünnepek kevésbbé jelentékenyek voltak:

a) A *fahordás ünnepe* (ἡ τῶν ξυλοφοριῶν ἐορτή, FLAV. JOS. Bell. Jud. II. 17, 6), mely valószínűleg Nehemiás (10, 35) rendelete alapján keletkezett. Minthogy a sz. helyen az áldozati oltár tűzének folytonosan égnie kellett, erre a célra nagyon sok fa volt szükséges, melyről eleintén hihetőleg önkénytes adományok által gondoskodtak az izraeliták; a tűz ápolására, az olajfát és szőlővesszőt kivéve bármely fa használható volt. A gábaóniaknak szintén kötelességük volt fát hordani a sz. hely számára (Józs. 9, 23), minthogy azonban ezek száma a babiloni fogság után nagyon megfogyott, Nehemiás elrendelte, hogy a papság, a lévíták és a nép családok szerint bizonyos határidőben fát hordjanak a templom számára. Ez a munka az illető családok szemében ünnepies jelleggel bírt, mely idő folytán egészen ünneppé nőtte ki magát, s FLAVIUS JÓZSEF szerint Ἀβ (Ab) hónap 11-én ülték meg. Ha ez a nap szombatra esett, a következő 15-ére tették át. A fát a nők udvarában levő kamarában gyűjtötték össze, hol a tisztátalan, vagy egyéb fogyatékoság miatt szolgálatra alkalmatlan papok a korhadt fát kiválogatták, az ép darabokat pedig a tornác kamarájába vitték. b) A jeruzsálemi vár visszafoglalásának ünnepe, Ijjár hó 23-án, melyet *Simon* főpap rendelt el (I. Mak 13, 52). — c) A *Nikánor-ünnep*, Adár 13-án, annak öröme, hogy Nikánor hadvezér vereséget szenvedett és megöletett (I. Mak. 7, 49). — d) A *törvény örömmünnepe* (חג שמחת תורה), Tisri 23-án, mikor a Thóra olvasása véget ért és újra kezdetét vette. — e) A sz. tűz feltalálásának ünnepe (II. Mak. 1, 18), a kosárünnep (ἐορτὴ καστᾶλλου) és Judit ünnepe, melyek csak rövid életűek voltak.¹

(Antt. XII. 7, 7). A talmúd (Sabb. 21 b) ezt az ünnepet más, csodás eseménnyel is kapcsolathozza, melyről MAIMONIDES (in Chanukk.) ezt írja: «Midőn Izrael ellenségeit logyózta és megsemmisítette, Kiszlév 25-én a templomba mentek és ott tiszta olajat nem találtak egy csészén kívül, melyben csak annyi olaj volt, a mennyi a lámpák világának egy napi fentartására elegendő volt, de azért a lámpákat mégis meggyújtották vele. És ekkor, mint a scholiák mondják, az ő kedvökért csoda történt, mert az az olaj a lámpák világát nyole éjjel át fentartotta; azért azon idők bölcsei elrendelték, hogy a következő évben ez a nyole nap ünnep és hála napja legyen s hogy a házak ajtaiban lámpák gyújtassanak föl.»

¹ A zsidóknál jelenleg a következő ünnepek vannak érvényben:

F Ü G G E L É K.

74. §. A bálványozás.

Jóllehet Ábrahám családja a bálványozásnak hódolt (Józs. 24, 2), maga Ábrahám és utódai attól az időtől fogva, hogy az Úr magát kinyilatkoztatta és őt Kánaán földjére vezette (Gen. 12, 1), az igaz Istenhez hívek maradtak a pátriárkák korában, és az egiptomi tartózkodás idején is. Mózes alatt sem bálványoztak az izraelíták, hanem Jahvét imádták képek alakjában, mi megzavarta ugyan az igazi istentiszteletet, de kiszorítani nem akarta. A zsidók, habár a törvény számos ízben eltiltotta a bálványozást (Ex. 20, 19. Lev. 19, 4. Dt. 6, 14; 8, 19; 11, 16. stb.), a Kánaánban lakó népekkel való gyakori érintkezés következtében a birák korától fogva igen sokszor elpártoltak Istentől, és a bálványokat a pogányok módjára tisztelték. Azért helyén való dolognak tartjuk, a bálványképeket, tiszteletük módját, és magukat a pogány isteneket, melyek a bibliában előfordulnak, vázlatosan megismertetni.

A *bálványképeket*¹ a pogányok vagy a templomok és lakások falaira festették, vagy plasztikusan a legkülönbfélebb anyagokból

1. A peszach, Niszán 15—21-ig, melyekből négy egész, három pedig félünnep.
 2. A tanulók ünnepe Ijjár 18-án annak emlékére, hogy megszűnt az a betegség, mely R. Akiba tanítványai közül 33 nap alatt 24000-t elragadott, a Kr. u. II. század elején.
 3. A pünkösöd, Sziván 6. és 7-én.
 4. Az újév, Tisri 1. és 2-án.
 5. A hosszúnapp, Tisri 10-én.
 6. A sátorünnep, Tisri 15—21-ig; ezek közül a két első nap egész ünnep; a 7-iket nagy hosannának nevezik.
 7. Tisri 22-ike, a berekesztő ünnep.
 8. Tisri 23-án a törvényöröm napja.
 9. A templomszentelés ünnepe, Kiszlév 25-étől 8 napig.
 10. A pürim, Adár 14. és 15-én.
- Ezekhez járulnak végül a hét szombatjai.

¹ A biblia a bálványképeket többnyire **צֶלֶם**. *kép* szóval fejezi ki, mely alatt bármely anyagból készült istenszobrot érthetünk. A **פֶּסֶל** többnyire fából vagy kőből faragott képet jelentett, míg az öntött szobor rendszerint **מַסֵּכָה** név alatt fordul elő.

ábrázolták. A szoborművek agyagból, fából, kőből, vasból, ércből, aranyból vagy ezüsből készültek, s értékök és rangjuk magától az anyagnak becsétől függött (LUCIAN, Jup. trag. 7). Az arany és ezüst szobrok ritkán voltak tömörek, hanem közönségesen fából vagy ércből készültek, melyeket azután ezüsttel (Oz. 13, 2) vagy arannyal (Iz. 40, 19) vontak be. Fabálványokat csupán a szegények készítettek (Iz. 40, 20), s hogy tartósak legyenek, cédrus- vagy tölgyfából faragták őket, időnkint pedig vörös festékekkel mázolták be (Böles. 13, 14). Ha a bálványképek bepiszkolódtak, megmosták: szokásban volt továbbá őket tarka színekkel befesteni (Böles. 15, 14), kék, piros vagy tarka bíbor ruhákba öltöztetni (Bar. 6, 10. 11. Jer. 10, 9. Ez. 16, 18), fejükre koszorút tenni (Bar. 6, 8), míg kezükbe különböző jelvényeket, királyi pálcát, kardot, bárdot stb. adtak (Bar. 6, 13. s k.) Egiptomban külön papi kaszt volt, mely az istenek szobrainak felöltöztetésével és csinosításával foglalkozott. A bálványpapok nem egyszer megtették, hogy isteneiket ékszereiktől és ruháiktól megfosztották, s feleségeiknek, gyermekeiknek adták (Bar. 6, 9; 10, 32).

A pogányok az isteneket s a bálványképeket teljesen azonosították egymással (Gen. 35, 2. Iz. 37, 19; 44, 10. stb.), úgy hogy magukat a szobrokat tartották isteneknek, és azt hitték róluk, hogy beszélnek, esznek, mozognak. Ezt úgy a biblia (Dán. 14, 5. 8), mint a műemlékek feliratai bizonyítják, melyek szerint a nép isteneit felhívta, hogy az eléjük tett ételeket és italokat költsék el¹ s Aphrodite szobrával a pogányok még az elhálást is megkisértették (ARNOBIUS, Adv. gent. 6, 22). Az ókori írók szerint a szobrok izzadtak, tagjaikat mozgatták, szemöket lehunyták, fejüket elfordították; ezekről a jelenségekről oly kifogástalan tanúk kezkeskednek, hogy azokat tagadni nem lehet, s éppen azért csak a papok csalásából magyarázhatjuk meg őket, kik az üres istenszobrot néha kénesővel töltötték meg, tagjait cérnával vagy zsineggel rángatták, csöveken át beléje sóhajtottak stb., hogy a nép ne kételkedjék isteneinek élő voltában.

A bálványokhoz számíthatjuk a *terátfimot* (תֵּרָאִיִּם) is, melyeket Lábán családja Mezopotámiában tisztelt (Gen. 31, 30). Ezek kisebb-nagyobb emberi alakú, fából faragott képek voltak (l. a

¹ V. ö. LENORMANT, La magie chez les Chaldéens. 45. s k. ll., továbbá RAWLINSON G. The five monarchies of the ancient eastern world. (II. k. 268. l.).

40-ik képet), melyeket házi istenek gyanánt még a későbbi zsidók is egész a babiloni fogságig lakásaikban tartottak és tiszteltek (I. Kir. 19, 13. s k. Oz. 3, 4. Ez. 21, 26. Zak. 10, 2), gyakran pedig mint jósló eszközöket a jövő kifürkészésére használtak. Hogy a teráfim mily módon jövendöltek, azt kideríteni ma már lehetetlen.

A bálványok tisztelete a legváltozatosabb alakban nyilvánult. Templomokat, oltárokat, szobrokat emeltek nekik, kitárt kézzel fordultak feléjük (Zsolt. 44, 21), magasztalták őket, nevökön szólították (III. Kir. 18, 24), térdet hajtottak előttük (III. Kir. 19, 18), szobraikat tömjénnel füstölték (IV. Kir. 17, 11. II. Kr. 25, 14), imádták őket (Ex. 20, 5. Lev. 26, 1. Num. 25, 2. Dt. 4, 19. Bir. 2, 12. stb), elede- és italáldozatokat, sőt véres és emberáldozatokat is felajánlottak nekik. Ily alkalommal a vért a papok az oltárra, vagy a bálványképre hintették, s a nép zeneszó mellett a papokkal együtt táncolt az oltár körül, miközben olykor karddal testüket összemetelték (III. Kir. 18, 26). A tisztelet kifejezésére szolgált a csók is, melyet a pogányok a csillagok és istenszobrok felé hánytak (Jób 31, 13), a bálványképeknek pedig lábát, állát vagy ajkát, sőt templomaiknak küszöbét is megcsókolták, azonkívül a képek előtt világot gyújtottak (Bar. 6, 18). Egyes istenek tiszteletére a nők szüzességüket is feláldozták, a férfiak és nők a legfajtalánabb kicsapongásokat üzték, s az is megtörtént, hogy ilyenkor egyik nem a másiknak ruháját viselte, mit a zsidóknak a mózesi törvény szigorúan eltiltott (Dt. 22, 5).

40. kép. Teráfim.

Szokásban volt az is, hogy az istenek tiszteletére a nők hajukat, a szülők gyermekeik haját feláldozták s a fej felét vagy egyharmadát megnyírták. Az egiptomi papok nem csupán hajukat nyírták le (HERODOT II. 36), hanem egész testökről a szőrt minden harmadnap leborotvárták, hogy semmi tisztátalanság se tapadjon rájuk. Némely vidéken úgy a papság, mint a bálványtiszteelő nép bizonyos jegyeket szúratott színes festékkel a kezére vagy

nyakára, valamely istenhez való tartozandósága jeléül, mi a zsidóknál tilos volt (Lev. 19, 28).

Országos csapások vagy szerencsétlenségek alkalmával a papok meghasogatott ruhával ültek a templomban, hol nyírott hajjal és szakállal, könyörgéssel és üvöltéssel iparkodtak isteneiket megpuhítani (Bar. 6, 30. s k.) Olykor, ha a segedelem késett, az isteneket szidalmazták, átkozták, sőt, mint Néró tette, vizelettel megfertőztették (Suetonius, Nero, 56). Az ellenség betörése alkalmával az istenek szobrát (sokszor értékök miatt) elrejtették, vagy a győzelem biztosítása végett a táborba vitték, hol az istenek szobrának jelenléte buzdítólag szokott hatni a csüggedő harcosokra. A győző fél a legyőzöttek isteneit kézre keríteni igyekezett, egyrészt anyagi értékök miatt, másrészt azért, hogy az ellenfelet erkölcsi támaszától megfoszsza.

Kedvelt szokás volt az istenek szobrának nyilvános körmenetben való hordozása is, mi rendkívüli ünnepiességgel és nagy pompával történt. Ilyenkor a papok apró kápolnában vállukon, vagy kocsikon vitték körül az istenek szobrai, s a papok drága díszruhákban, a nép pedig ünneplőben, felkoszorúzva, tánc és zene mellett, virágokat hintve vettek részt a körmenetben. Alexandriai Kelemen következőleg ír le ily ünnepséget: Elöl ment az *énekes*, ki a zene jelvényét vitte; utána lépdelt a *horoskopos*, kezében pálma-ággal és horologiummal, mögötte pedig a *jegyző* haladt, fején tollal s kezében irattekercsesel, valamint a tintát és kalamust tartó tokkal. A jegyző nyomában a *stolista* következett, ki az istenek szobrai felöltöztette, s kezében az »igazság rőfjét» és az áldozó kannát vitte. A papság sorát a *próféta*, vagyis a főpap fejezte be, aki után végül a pasztorok, vagyis az istenek szobrát vivő papok lépdeltek, a kiknek sarkában a nép tolongott (Strom. 6, 4). Ily körmenetek alkalmával az áldozatok is bővebbek voltak, s a nép fütykösökkel valóságos csatákat vívott egymással, melyek betört koponyákkal és halálos sebesülésekkel végződtek (Herodot, II. 63).

A bálványok *templomairól* a biblia ritkán tesz említést s még ritkábbak azok az adatok, melyek azok alakjára stb. vonatkoznak. Fönícia templomairól csak annyit tudunk, hogy anyagukat a hatalmas kockaköveken kívül cédrusfa és nemes érczek képezték. A márvány és gránit oszlopokat hihetőleg Egiptom kőbányáiból szállították, míg a rózsaszínű mészköveket a közelben fejtet-

ték. Egyes templom-maradványok azt bizonyítják, hogy Fönícia és Szíria sz. helyein az egiptomi templomstil volt uralkodó; a bejáratok előtt ugyanis a memphisi Serapeum mintájára szfinkszek állottak, s a kapuk fölött a szárnyas napkorong, valamint a két uraeus (kigyó) most is látható. E hasonlóságnál fogva nem lesz fölösleges nagy vonásokban egy egiptomi templomot leírni.

Az egiptomi templom alakja hosszúkas négyszög volt, melyet félköralakú, csipkés párkányzattal ellátott kőfal vett körül. Az előrészt falának közepén nyílt a bejárat, melyhez lépcsők vezettek, s innen széles, kikövezett út vitt a *pylonhoz*; az út mellett, kétfelől 20—20 rőfnyi távolságban közsfinkszek sora állott, melyek közt az ember a kapuhoz ért. A kaputól jobbra és balra emelkedett a két *pylon*, a falból kiszökő, néha jelentékeny magasságú, piramis formájú épület (a karnaki templomnál magasságuk 134 láb), mely lapos tetőzettel bírt. A pylon belsejében apró szobák voltak, melyeket négyszögletes nyílások világítottak meg, s a tetőkre lépcső vezetett, míg a külső falakat színes képek ékesítették. A kapu díszét két kigyótól köryezett szárnyas napkorong képezte, míg jobbról és balról az istenek vagy királyok óriási ülőszobra foglalt helyet, roppant obeliszkekkel. A pylon előtt ákácfaiból készült árbócok álltak, melyek vassal voltak a falba erősítve, s rajtuk zászló lengett. Az első pylonon keiesztül tág udvarokba jutottak, melyeket lapos tetejű oszlopesarnokok vettek körül. Az udvarok és esarnokok száma a templom nagyságától függött. Az első udvarból a második pylonon vagy kőfalon át a következő udvarba és oszlopesarnokokba juthattak, míg az utolsó udvar végén állt az *adyton*, mely nem volt megvilágítva, és rendesen monolithból készült. A templom és kőfal közötti térség fákkal volt beültetve, s itt állott a nilusi szent vízzel megtöltött medence is. A adyton aranyhimzésű, drága kárpitjai mögött volt az isten szobra, vagy a szent állat, melyet a pap himnuszt dúdolván mutatott meg a szemlélőnek.

E palotaszerű, óriási templomok mellett kisebb, kápolnaszerű sz. helyek is voltak, melyeknél az udvarok és a pylonok hiányoztak. Ilyeneket a kisebbrangú istenek számára építettek.

75. §. A bámá- és képtisztelet.

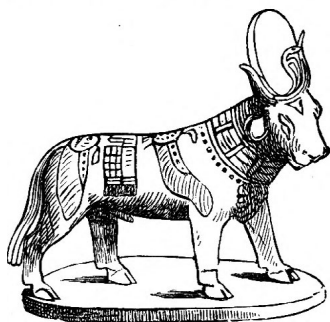
Az izraelitáknál a frigysátor és a templom sz. helyén kívül a bírák korától kezdve a babiloni fogság idejéig szokásos volt a *bámá-kultusz*,¹ mi abban állott, hogy természetes vagy mesterséges magaslatokon oltárt emeltek, melyeken Jahve tiszteletére áldozatokat mutattak be. Az oltár (𐤁𐤌𐤌) fölött rendesen kisebb vagy nagyobb épület, vagy szőnyegekből, kelmékből készült sátor állott (Ez. 16, 16), mely bámá-ház (Béth-Bámóth, III. Kir. 12, 31; 13, 32. IV. Kir. 17, 29. 32) nevet viselt. Az ily épület néha számos, tágas helyiséget foglalt magában, hol áldozati lakomát is tartottak (I. Kir. 9, 22. s k.) — A bámá-kultuszt, melyet a mózesi törvény határozottan eltiltott (Dt. 12, 13. V. ö. Lev. 26, 30), jól meg kell különböztetnünk a szintén *bámóth* névvel jelölt bálványozó helyektől, ahol a kánaániak Baalt és más pogány isteneiket tisztelték, habár gyakran megtörtént, hogy Jahve ilyen tisztelete bálványozássá fajult. A bámá-kultusz eredetét nem a pátriárkák ama szokásában kell keresnünk, hogy ők azokon a helyeken, hol Jahve magát kinyilatkoztatta, oltárokat emeltek és áldozatokat mutattak be, hanem inkább abban a befolyásban, melyet a Kánaán földjén lakó pogány népség az izraelitákra gyakorolt, kiknek vallásos buzgalmát sokszor hátráltatta és megnehezítette a nemzeti sz. hely távolsága, s így a pogányokat utánozva, külön oltárokon fejezték ki hódolatukat Jahve iránt. A zsidók e szokását az is megerősítette, hogy a bírák zavaros korában úgy a törvényszerű papság, mint a próféták igen gyakran a sz. helyen kívül mutattak be áldozatokat, s a nép, nem vetván számot az idők és korviszonyok követelményeivel, továbbra is megmaradt a bámá-kultusz mellett, mert elégnék tartotta azt, hogy az áldozatokat nem a bálványoknak, de Jahvének mutatja be.

Míg Júda országának jámbor királyai mindent elkövettek, hogy a törvénytelen bámá-tiszteletet megszüntessék és kiirt-

¹ A 𐤁𐤌𐤌 jelentményét biztosan megállapítani nem lehet, de a LXX., valamint a *Vulg.* fordításaiból az derül ki, hogy *magaslatok* értendők alatta, mert a történeti könyvekben a bámát többnyire τὰ ὕψηλά, τὰ ὕψη, excelsa szavakkal fordítják.

sák,¹ addig Jeróbeám Izrael két városában, Dánban és Bétélben mindent elkövetett, hogy politikájának megerősítése céljából a bamá-kultuszt országossá tegye. E célból hatalmas templomokat emelt, és papságot (כֹּהֲנִים) szervezett, melyet nemcsak a lévítákból, hanem a köznépből toborzott össze (III. Kir. 12, 31; 13, 33). Ezek segítségével e törvénytelen istentisztelet csakugyan fenmaradt Izrael országának megdőltéig (IV. Kir. 17, 9), sőt még azután is, mert a Zsidóországban letelepített idegen gyarmatosok a bámákon úgy az asszír isteneknek, mint Jahvénak is áldoztak, a ki nek tiszteletét egy zsidó bamá-paptól tanulták meg (IV. Kir. 17, 29. s köv.)

Az izraeliták *képtisztelete* Egiptomból származik, hol a nép az isteneket állatok képében és két fekete bika, Ápisz (Hapi)

41. kép. Ápisz.

és Mnevisz alakjában tisztelte. *Mnevisz* a napnak volt szentelve és Heliopolisban tartották, míg *Ápisz*, az egiptomiak legnagyobb istene, a holdnak volt szentelve és Memphisben, Ptah templomának egyik kápolnájában lakott. Mindkét bika a termékenységnek és nemzésnek jelképe volt, s különös ismertető jelökeül PLINIUS szerint a jobb oldalon levő, a félholdhoz hasonló fehér folt szol-

gált. Az Egiptomban talált bronz Ápisz-szobor (l. a 41. képet) azonkívül az állat homlokán egy háromszögletes, fehér foltot tüntet föl, míg hátán kiterjesztett sas vagy karvaly szárnyak láthatók.² Az egiptomi papok a szent bika lakása mellett külön istállókat rendeztek be szép tehének számára, a melyekkel Ápisz kedve szerint édelegethetett (AELIANUS, Hist. animal. 11, 10). Tiszteletére nyilvános körmeneteket is tartottak, melyeken gyermekek kísérték és énekeket zengtek neki. Az Ápisznek csak 25 évig

¹ Különösen Ászá (III. Kir. 15, 14. II. Kr. 15, 15), Jósafát (III. Kir. 22, 44. II. Kr. 20, 33), Joás (IV. Kir. 12, 4) és Amázja (IV. Kir. 14, 4) fejtettek ki e tekintetben nagy buzgóságot, de csak Hizkia és Jozia irtotta ki teljesen a bamá-kultuszt (IV. Kir. 18, 4; 23, 8).

² V. ö. WILKINSON, Manners and customs of the ancient Egyptians, II. ser. 1. k. 349. l. 1. tábla 7. kép.

volt szabad élnie (a XXII. dinasztia korában tovább is), s ez idő elteltével a Nilus bizonyos helyén a folyamba lökték. Ha a sz. bika korábban kiadta párját, nagy pompával és költséggel (100 talentum) eltemették, s a népnek addig kellett gyászolnia, míg a papok új, istenül alkalmas állatot nem találtak. Az Ápiszok temetkező helye Memphisben volt (Ἀπείων), s a nagyszerű templomhoz szfinkszsorok vezettek. Mihelyt a kamrában az állat múmiáját elhelyezték, a nyílást befalazták, s a nép imádkozva járt a kimúlt Ápisz sirhelyéhez.¹

Kétséget sem szenved, hogy az izraeliták aranyborjú imádása, jöllehet ők e képmen Jahvét akarták tisztelni (Ex. 32, 4), az egiptomi Ápisz-tisztelet utánzása volt. Áron ugyanis a nők és ifjak ékszereiből egy *arany borjút* (עֲגֹל מַסְכָּה) készített, mely előtt egy oltárt állítván föl, azon a nép égő- és béke-áldozatokat mutatott be. Az Ex. 32, 20. és Dt. 9, 21. szavaiból joggal azt következtetjük, hogy az arany borjú voltaképp faszobor volt, melyet aranynyal vontak be. E bálványozásért a nép szigoruan meglakolt, míg a szobrot Mózes tűz által semmisítette meg. — Az arany borjú tiszteletét később ismét Jeróbeám honosította meg Izrael földjén, ki Dán és Béthél városokban éreből borjúszobrokat öntetett s azokat aranynyal vonatta be (עֲגֹל זָהָב). Ez arany borjúk tisztelete szintén az egiptomi Ápisz-kultusz utánzása volt; mert Jeróbeám hosszabb ideig tartózkodott Egiptomban (III. Kir. 12, 2), s felállításukat abban a politikában kell keresnünk, melynek célzata az volt, hogy Jeróbeám Izrael országának lakosait a jeruzsálemi templom látogatásától visszatartsa (III. Kir. 12, 26. s k.) A sz. helyek kiválasztásánál az volt irányadó, hogy a népnek ne kelljen messzire mennie, másrészt úgy Béthél (Gen. 32. f.), mint Dán már régibb idő óta istentiszteletre szánt helyek voltak a nép szemében (Bír. 20, 18. I. Kir. 10, 3), s így a király könnyebben megnyerhette azt újításainak. Mivel az arany borjú szabad ég alatt nem állhattak, Jeróbeám mind a két helyen templomot emeltetett (Béth-Bámóth), melyek közül a béthéli fából készült (IV. Kir. 23, 15), s ezekben állott az arany borjú szobra (III. Kir. 12, 31), melyet áldozatokkal tiszteltek és csó-

¹ L. MARIETTE, Memoire sur la mère d'Apis. Páris, 1856. BRUGSCH, Geschichte Aegypt. 672. és 740. s k. II. MASPERO, Histoire ancienne des peuples de l'Orient, 50. I. Mariette az Ápisz-sírokat 1850-ben Szakkara és Abusir közt megtalálta és számos, érdekes adatot hozott napfényre.

kokkal illettek (Oz. 13, 2). Ez a borjú-kultusz egész Izrael országának elpusztulásáig fenmaradt (IV. Kir. 17, 16).

A törvénytelen Jahve-tisztelethez számíthatjuk azt a kép-kultuszt is, melyet Micha honosított meg Efraím hegységében. Ő ugyanis egy faragott képet (פֶּסֶל) és egy öntött alapot (מִצְבֵּה) készíttetett Jahve tiszteletére, melyeket házában, nyilván a tetőszobában (Bír. 18, 17) állított föl. Azonkívül egy kóbor lévitát szerződttetett, akinek éfódot és teráfigot¹ csináltatott, s ennek kötelessége volt az áldozatokat is bemutatni. A biblia szavaiából kétségtelenül kitűnik, hogy Micha háza Jahvénak volt szentelve (Bír. 17, 13; 18, 5. s k.), tehát a faragott kép is, mely érc alapon állott és hihetőleg aranynyal volt bevonva. Alakjáról nincs semmi említés téve, de nem lehetetlen, hogy borjú alakot ábrázolt; mert a Dán-tőizsbeliek ezeket a tárgyakat elrabolták és Láis (Dán) városába vitték, hol a bírúk korán túl is tisztelték. S az a körülmény, hogy Jeróbeám éppen Dánban állította föl az egyik Ápissz-szobrot, azt látszik föltételezni, hogy Michának Jahve-képe is borjút tüntetett föl.²

A képtisztelethez számíthatjuk még ama *rézkígyó* (נִחִשְׁתָּן) imadását, melyet Mózes a sivatagban a mérges kígyók marása ellen vándorlás közben felállított. Az izraelíták ezt a rézkígyót magukkal vivén Kánaánba, később is kiváló tisztelettel illették és jóillatú áldozatokat mutattak be neki, hogy hihetőleg betegségükben gyógyulást találjanak. Ez a törvénytelen képtisztelet egész Hizkia király idejéig fenmaradt, ki azzal vetett neki véget, hogy a szobrot összetörette (IV. Kir. 18, 4).

76. §. A kánaáni istenek.

A különböző pogány istenek, melyeket a zsidók, Jahvétól elpártolva, vagy annak imádása mellett tiszteltek, többnyire a *kánaáni* népek bálványai voltak. Ezekhez az asszírok hódító hadjáratai után *asszír* istenségek járultak, miért is a bálványistene-

¹ A teráfigot hihetőleg azért készítteté, hogy az úrim és thummim helyett jósló eszközüln szolgájon, s mint ilyen a chósenben lehetett elhelyezve.

² Törvénytelen volt az az istentisztelet is, melyet Gideón *Ofra* városában szervezett, s e célból egy arany éfódot csináltatott (Bír. 8, 24. s k.), hogy általa Jahvét a jövőre nézve megkérdezhesse.

ket két csoportra osztva, külön cikkelyben tárgyaljuk, jóllehet az újabb kutatások kiderítették, hogy a kánaáni, föníciai, valamint az asszír bálványtisztelet eredetét Babilonban kell keresnünk.

Kánaán bálványait a sz. írás többnyire *Bealim* és *Astároth* (Bir. 2, 11. 13. I. Kir. 7, 4; 12, 10), vagy *Bealim* és *Aséroth* (Bir. 3, 7) név alatt említi. Ezek tisztelete annál könnyebben elharapózhatott az izraeliták között, mert a pogányság a mozaizmus {szigorúságával ellentétben, az életörömök féktelen élvezetét hirdette, azonkívül a pogány istentisztelet szinkretikus természetű volt, mely nem zárta ki Jahve imádását.

A kánaáni népek közös főistenségét a *Baal* (הבעל, az úr) képezte, ki mint napisten, kezdetben a fizikai élet hordozója és a nemző, termékenyítő természeti erő elve volt. Mint ilyent tünteti föl Baalt a 42. kép, melyen mindkét kezében galyat tart, míg más fölíratok az ég urának nevezik.¹ Később ehhez a felfogáshoz csatolták a fentartó és romboló elvet is, úgy hogy Baal tisztelete különböző időben és különböző helyeken a legeltérőbb alakban nyilvánult. A föníciai és kánaáni népek-nél tehát nem csupán sokféle Baal-

42. kép. Baal.

szobrot tiszteltek, hanem az istenséget magát is számtalan módon fogták föl. Azért a görögök és rómaiak Baalt majd az olimposzi Zeüszszel, mint az ég királyával, majd Szaturnuszszal, a rend fentartójával, sőt Marsszal, az egyenetlenség és pusztítás képviselőjével és Herakleszszel is azonosították. — Baal tisztelete abban állott, hogy oszlopokat állítottak föl, melyek rendszeren ívalakban végződtek, hogy a kelő napot ábrázolják; ezek az oszlopok *chammáním* (חמנים) névet viseltek és többnyire

¹ Pl. azon alabastrom-lapnak föníciai felirata, melyet RENAN Tírusz közelében, az Umm-el-Avamíd nevű domb északi oldalában talált.

közönséges kőből készültek, de néha arany vagy drágakő képezte anyagukat. Azonkívül emlékköveket, bémákat, oltárokat emeltek, sőt diszes templomokat is építettek neki (Bir. 9, 4. 46. III. Kir. 16, 32. IV. Kir. 11, 18. II. Kr. 23, 17). Ezeket az emlékköveket a baaltisztelők megcsókolták (III. Kir. 19, 18), illatszerekkel megfüstölték (II. Kr. 28, 3. Jer. 2, 28. Oz. 2, 15), szobrait imádták (III. Kir. 22, 54), tőlük a jövőt tudakolták (IV. Kir. 1, 2. s k.), s ünnepi gyülekezeteket tartottak (IV. Kir. 10, 20), melyekben csupán férfiak vettek részt (IV. Kir. 10, 24). Azonkívül nagyszámú prófétai személyzet és papság állott Baal rendelkezésére, mely az eledel- és italáldozatokon kívül véres áldozatokat, pl. bikákat mutatott be. Az áldozatok felajánlása alkalmával a papság földig érő, újjas ruhát viselt, mely biborból készült és arannyal volt átszőve. Hasonló kelméből volt a papi köpeny is, míg a főpap drágakövekkel ékesített, magas süveget hordott. Ezekhez járult a nyaklánc és a karperec (HERODIAN. 5, 3. és 5, 5). A papok áldozat közben segítségül hívták Baalt, ünnepies táncot lejtettek az oltár körül, mit a biblia sántikálásnak gúnyol (III. Kir. 18, 26), miközben a flóta és síp szólt.

A különböző Baalok közt az első helyet a *föníciai Baal*, (מֶלְכָּרַת, Melkart) foglalta el, kinek ősrégi tíruszi templomában nem szobor, hanem két oszlop volt felállítva. Az egyik aranyból, a másik smaragdból készült, s közöttük az oltáron egész éjjel láng lobogott. E Baalnak tiszteletét Izrael országában Áháb honosította meg, ki nejének, a szidóni Izébelnek kedvéért Szamáriában Baal-templomot emelt, melynek udvarában oltárt állíttatott föl, s nagyszámú papi és prófétai személyzetet szervezett (III. Kir. 18, 22).

Baalnak helyi felfogásokon alapuló tiszteletére vonatkozólag csak azokat említjük meg, a melyeket az ó-szövetség iratai megérintenek. Ilyenek:

1. A *frigyi-Baal* (בַּעַל פְּרִיָּת), a föníciai városok szövetségének istensége, melyet az izraeliták a bírák korában tiszteltek (Bir. 8, 33), és Sekhemben a Milló nevű torony vagy erőd közepében templomot is emeltek neki. Sokan a Ζεὺς ὕψιστος vagy Deus fidius-szal állítják párvonalba, mint a szövetségek örét és oltalmazóját.

2. A *légy-Baal* (בַּעַל זְבוֹיִם) eredetileg a legyek létrehozója és ura volt, melyek, mint a nyár gyermekei, annak szimbolusául

szolgáltak.¹ Későbbi felfogás a Keleten betegségeket előidéző és rajonkint röpdöső legyek pusztítójává alakította Baalzebúbot, melyet különösen Ekronban mint jósló bálványistenséget tiszteltek. Azért küldött Aházja király követeket Baalzebúbhoz, hogy megkérdezzék: vajjon meggyógyul-e betegségéből (III. Kir. 1, 2. s k.) A bálványt légy alakjában tüntették föl, mint ezt több író és gemma bizonyítja.²

3. *Baal Peór* (בַּעַל פְּעֹר) a moábiak istensége volt, melynek Béth-Peór városában (Dt. 3, 29) a Peór hegyen templomot építettek, s innét nyerte nevét. E bálvány tiszteletére ünnepeket és áldozati lakomákat rendeztek (Num. 25, 1—5. Józs. 22, 17. Zsolt. 106, 28), azonkívül asszonyok és hajadonok átengedték magukat a férfiaknak Baal-Peór miatt (Num. 25, 6. s k.; 31, 16. s k.) E kicsapongó bálványkultusz annyira ínyökre volt az érzékiségre hajló izraelitáknak, hogy a moábiak áldozati lakomáján jelen voltak, midőn Sittimben tartózkodtak, sőt a fajtalan kicsapongásokban is részt vettek, s úgy látszik, hogy még később is hódoltak ez erkölestelen pogány kultusznak (Józs. 10, 6; 22, 17). Baal Peór valószínűleg azonos volt *Kemóssal* (כְּמוֹשׁ), a moábiak hadi istenével (III. Kir. 11, 7. 33. IV. Kir. 23, 13. Jer. 48, 7), kit az ammóniak is imádtak. Egy rabbatmóbai érmen Kemóst mint álló harcost látjuk ábrázolva, ki jobbujában kardot, baljában pajzsot tart, míg két oldalán égő fáklyák állanak. E fáklyák, valamint Chamosjechi gemmája, melyen Kemós a szárnyas napkorong jelképében van feltüntetve, arra a föltevéssre jogosítanak, hogy szintén napisten volt. Kemós tiszteletét a zsidóknál Salamon honosította meg, ki Jeruzsálemben, az Olajfák hegyének déli oldalában bámát állíttatott föl tiszteletére (III. Kir. 11, 7). Kultuszáról csak annyit tudunk, hogy az véres áldozatokból, ünnepi lakomákból és kicsapongásokból állott, míg nagy szükség idején az ammóniak gyermekeket is feláldoztak Kemósnak (IV. Kir. 3, 27).

A különböző Baalok közé számíthatjuk *Molekhet* is (מֹלֶכֶת), ki nem volt más, mint a perzselő és pusztító napisten, és majd

¹ V. ö. SCHWENK, Sinnbilder, 127. l.

² A Jézus-korabeli zsidók a gonosz lelkek fejét *Beelzebubnak* (Mt. 10, 25. Mk. 3, 22. Lk. 11, 15) nevezték, a mi nem egyéb, mint a Baalzebúb elferdítése a jóhangzás kedvéért; így lett pl. a LXX-ban Chabakkúkból *Ambakum*.

Milkóm, majd *Malakám* név alatt fordul elő. Ezek az eltérő elnevezések mind királyt jelentenek, s a rabbik szerint Molekh bálványképe egy ércből készült, üres, fűthető szobor volt, mely bikát ábrázolt. (Lásd a 43. képet.) Ezt a karnaki templom egyik képe is megerősíti, mely I. Sethos fáraó hadi zsákmánya közt egy Molekh szobrot is mutat. E bálványnak a biblia és számos profán író egyhangú bizonyossága szerint a föníciai, valamint a karthágóiak gyermek-áldozatokat mutattak be, és pedig nemcsak akkor, midőn fontos vállalatok, hadjáratok vagy elemi csapások alkalmával az istenség kegyelmét akarták megnyerni, hanem akkor is, ha valamely győzelemért, vagy öröndetes eseményért hálájukat akarták kifejezni. Mivel a szülők gyermekeiket tartották a legdrágább kincsnek, elsőszülött magzataikat vélték a legfog-

43. kép. Molekh.

ganatosabb áldozatnak, kiket közönségesen előbb lemészároltak s csak azután égettek el. De néha előfordult, hogy a gyermekeket elevenen süttették meg, s hogy sikoltásaikat meg ne hallják, a bálvány körül sípoltak, harsonákat fűttak és dobot pergettek. A roppant fájdalomtól vonagló arcot mosolygónak tartották, s innét származott a «szardonikus mosoly» kifejezés. Ezek a kegyetlen emberáldozatok egész Hadrián császár koráig fenmaradtak, s habár a mózesi törvény halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a zsidóknak, hogy Molekhnek elsőszülöttjeiket feláldozzák, a biblia tanúsága szerint úgy Izrael, mint Júda országában (IV. Kir. 17, 16. Ez. 23, 37. Oz. 13, 2) szokásban voltak a gyermek-áldozatok, s magában Jeruzsálemben, a Ben-Hinnóm völgyben állott Molekh bálványképe, mely helyet a későbbi jámbor zsidók Tófethnek (gyalázat helye) nevezték (IV. Kir. 23, 10. Jer. 7, 31; 32, 35).

A Baal-kultusz későbbi, módosított formájának kell tartanunk *Tammúz* (𐤕𐤎𐤌𐤃) tiszteletét is, melynek főhelye Byblos volt, s innen különböző változásokon átment mondaival egyetemben Cyprus szigetén, Görögországban és Júda országának végső éveiben Jeruzsálemben is elterjedt. Ezt bizonyítja EZEKIEL (8, 14), ki látomásában a templom ajtajában ülő és Tammúzt sirató zsidó asszonyokról beszél. JEROMOS pedig fölemlíti (Comm. in Ezech. 8, 14), hogy Bétchechemben egész Konstantin koráig fennállt Tammúz berke, s hogy abban a barlangban, hol Krisztus mint gyermek sírdogált, Vénusz kedvese miatt keseregnek. A régi írók és

bibliafordítók szerint Tammúz azonos volt Adonisszal, mely név szintén a monda sémi eredetére utal. A Tammúz név a természeti erők elhalását jelenti, miből a görögöknél az ἀφρωνισμός 'Adóvados' fejlődött ki, s Adonisz a természetben nyilvánuló élet, mely szabályszerűleg elhalás és föltámadás közt váltakozik. Valamennyi monda Adoniszt 18—19 éves, gyönyörű, rózsás karú ifjúnak festi, ki Aphroditének vőlegénye vagy férje. Páratlan gyöngédséggel szeretik egymást, együtt őrzik a nyáját, együtt vadásznak a Libánón erdőségeiben,¹ míg egy vadkan Adoniszt meg nem öli. A hitves gyászruhát öltve, szétbomló hajjal, mezítláb, sirva bolyong az erdőkben, s hangosan szólítja kedvesét. Aphrodite könnyeiből kököresínek fakadnak, míg Tammúz vércsöppjei rózsákká változnak, s a hű nő addig gyászol, míg férjét hat hónap múlva az alvilágból vissza nem kapja.

E mondanak megfelelően az Adonisz-ünnepben csupán nők vettek részt, kik Aphroditével együtt az ifjan elhunyt Adoniszt siratták. Az ünnep kettős, szomorú és örvendetes mozzanatot foglalt magában, a mennyiben az elhunyt Adoniszt feltámadni és visszatérni hitték.

Az ünnepség Adonisz *eltűnésével* (ἀφρωνισμός) vette kezdetét, mikor Byblosban az Adonisz folyó vörösleni kezdett. Ez rendesen a kánikulában történt, midőn a Libánónban a nagy hőségtől a hóolvadás következtében a víz megárad, s a magasabb pontokon levő vörös földet magával ragadja. E vörös színt a néphit Tammúz véréből származtatta. — Az eltűnést az asszonyok részéről Adonisz *keresése* (ζητησις) követte, kinek képét kutatták, mely az Adonisz-kertben volt elrejtve. Az Adonisz-kert közönséges virágcserep, kosár vagy ezüst edény volt, melyben mindenféle gyorsan csírázó és hamar elszáradó növényeket termesztettek. Adonisz halálakor e növényeket kiszaggatták és vízbe vetették, mi az ifjú hirtelen bekövetkezett halálát jelképezte. Az Adonisz-kertet rendszerint a lapos háztetőn tartották. A gyászszerartás az Adonisz-kép megtalálásával vette kezdetét, melyet ravatalra helyeztek és köztiszteletre tettek ki (προθεσις). A nők kezöket tördelve, melöket verve, gyászdalokat zengve utánozták Aphrodite siralmát.

¹ Hogy a Tammúz-Adonisz] tisztelet Coelesyriában kezdődött, az mutatja, hogy az Adonisznak szentelt és róla elnevezett folyó Afaka közelében ered és régi hagyomány szerint Adonisz sirja Afakában volt.

Byblosban a gyász akkor szűnt meg, midőn az alexandriai nők-től irt és egy edénybe zárt levél, melyet a tengerbe dobtak, oda-érkezett. Ekkor azt mondták, hegy Adonisz feltámadt, és áldozatokkal, kicsapongásokkal ülték meg a feltámadás örömnépét.¹ — Hogy a zsidók az egész Tammúz-míthoszt átvették és gyakorolták-e, vagy csupán az Adonisz siralmát, azt ma már megállapítani lehetetlen.

A kánaániak női istenei közt a biblia leggyakrabban *Asórethet* (עֲשֵׁרֶת, Ἀστάρτη) és *Asérát* (אֲשֵׁרָה) említi,² kik közül Asérát, mint Baalnak hitvесе, ennek oltárát megosztotta vele, s mellette állott bálványképe is, mely ősi szokás szerint egyszerű, hengeralakú facölöpből (אֲשֵׁרָה) állott. Ezt a faoszlopot azonkívül magaslatokon, hegyeken és lombos fák alatt is felállították, melyek ama kerteket és ligeteket helyettesítették, ahol az őskorban az isteneknek örömet áldoztak. Mint az Asérát (אֲשֵׁרָה, szerencse) név mutatja, ez istennő szerencse-osztogató volt, kit a legfajtalnabb kicsapongásokkal tiszteltek; parázna nők és férfiak szentelték magukat Asérának, kik a fajtalanságot útfelken, vagy erre a célra szőtt sátorokban gyakorolták (Gen. 38, 21. s k. IV. Kir. 23, 7. Bar. 6, 42. s k.) A fajtalanságért kapott díj Asérát sz. helyét illette. Asérát Babilonban *Mylytta* nevet viselt, kinek tiszteletére minden babiloni nő életében legalább egyszer köteles volt magát átengedni. A nők Mylytta árnyas ligetében, hosszú sorban üldögéltek, fejükön kötélből font koszorúval, mi azt jelentette, hogy még az istennőnek vannak lekötelezve. A nők sorain az idegen férfiak végig mentek és szemlét tartottak fölöttük. A ki megtetszett, annak ölébe a férfi egy pénzdarabot vetett e szavakkal: «Rajta, Mylytta istennő nevében!» Bármily kicsiny volt is a pénz, nem volt szabad a nőnek a férfit visszaautasítani, mert *szent* pénzzé vált, hanem követnie kellett a férfiút, ki a sz. helyen kívül dolgát végezvén, a nő visszatért lakásába, és többé semmi

¹ Az a körülmény, hogy Tammúz ünnepe jún. és júl. hónapok közé esett (V. Ö. SMITH, Assyrian discoveries, 405. l.), az Adonisz-kultuszt a nap távolodásával és közeledésével hozza összefüggésbe, mi a hitregének a csillagtiszteletből való eredetét bizonyítja.

² E nevek különböző magyarázatára nézve v. Ö. BAUDISSIN, Jehova e Moloch, seu de ratione inter deum Israelitarum et Molochum intercedente, Lip-tse, 1874. c. munka 24. lapját.

áron nem lehetett arra kényszeríteni, hogy Mylittának áldozék. Erre a pogány babiloni szokásra céloz Baruch könyve (6, 42. s k.), mely a régi írók bizonyossága szerint Föníciában, sőt a zsidók közt is már a birák korában (Bir. 3, 7; 6, 25. s k.) elterjedt.

Astóreth vagy Asztarte lényegében azonos volt Asérával; jelképe kezdetben a tehén, a termékenység szimboluma volt. Később azonban Asztartét emberi testtel, tehénfővel vagy női fejjel ábrázolták, melynek szarvait némelyek az újhold szarvaira magyarázzák és hold-istennőnek tartják őt. Tiszteletének jellege nem volt oly erkölcsstelen, mint Aséráé, kit Kánaán déli részének lakosai kicsapongásaikkal gyaláztak meg, hanem komoly és szigorú, mint szobrának arevonásai (I. a 44. képet). Éppen azért soha sem terjedt el úgy a zsidók között, mint az érzékiségnek kedvező Asérá-kultusz. Astóreth az ősi időkben a szidóniaknak, tehát Föníciának főistensége volt, s tiszteletét a zsidók közt Salamon honosította meg, ki Jeruzsálem mellett egy barmát emeltetett neki (III. Kir. 11, 5. 33), mely egész Jozia koráig (IV. Kir. 23, 13) fennállt. Astóreth azonos volt az *ég királynéjával* is (Jer. 7, 18; 44, 17), kinek tiszteletére a zsidó nők kalácsot sütöttek, jóillatú és italáldozatokat mutattak be.

44. kép. Astóreth.

A Baaloktól és Aséráktól különbözött *Dágón* (𐤃𐤁𐤂𐤏𐤍), a filisztiak istensége (Bir. 16, 23), kinek Gáza, Asdód, Askalon és más városokban hatalmas templomai voltak, s tisztelete egész a kereszténység koráig fentartotta magát. Dágón alakját a 45. kép mutatja, mely szerint az emberi törzs és a fő

45. kép. Dágón.

halfarkban végződött, tehát halisten volt, ki mint a víz szimboluma mindazokat a természeti erőket jelképezte, melyek kivált a déli vizekben nyilvánulnak. Dágónnal szorosan összefügg *Derketo* vagy *Atergatis*, kinek templomát (Ἀτεργιστιῶν) a II. Mak. 12, 26. említi, s azonos volt a szír Dercetóval (Δερκετώ), ki a vizeknek termékenyítő erejét jelképezte; alakja szintén halfarkban végződött.

77. §. Asszír és babiloni istenek.

A babiloniak főistenségét *Bél* (𒍪) képezte, kinek legkiválóbb temploma Babilonban állt, s lakosai magukat Bahlat-Bélnek, Bél népének nevezték. Az asszíroknál szintén nagy tiszteletnek örvendett, mit nemcsak az ó-asszír királynevek bizonyítanak, hanem az is, hogy Asszíriát számos felirat Bél országának nevezi. A régiek Bél *napistennek* tartották, de kezdetben nem volt az,

46. kép. Bél.

mert *BEROSUS* szerint ő hozta létre a napot, holdat és az öt bolygót, s míg Bélnek az első hónap volt szentelve, addig a napot (*Szamasz*) a hatodik hónappal tisztelték meg. Azok a nevek, melyekkel a feliratok Béllel illetik, pl. az istenek atyja (*ziru, abu ili*), az istenek világossága (*nūr ili*), teremő (*bānu*), a mindenség fejedelme (*szír gimir*), kétségtelenné teszik, hogy Bél eredetileg a mindenség teremője és rendezője, a természeti erők természetfölötti ura volt (Iz. 46, 1. Jer. 50, 2), s csak később hozták a nappal összefüggésbe, mi a *Bél-Maraduk* elnevezésből is kitűnik, mely a nap fényét jelenti. Bélnek babiloni temploma *HERODOT* szerint az Eufrát nyugati

partján állott és piramisszerű épület volt, melynek egy-egy oldala 600 rőf hosszúsággal bírt; az épület kettős oszlopcsarnokú udvarban állott s roppant magassága miatt lépcsőzetét több helyen pihenő tér szakította meg. *DIODORUS SIC.* azt mondja, hogy a Bél-templom égetett téglákból épült, melyeket aszfalttal ragasztottak össze, s a templom csúcsán három aranyszobor állt, melyek Béllel (l. a 46. képet), ennek nejét Béliszt és Isztárt ábrázolták. Béllel a babiloniak és asszírok hadi isten gyanánt is tisztelték, s mint ilyent kezében karddal és ivvel ábrázolták (l. a 47. képet).

47. kép. Bél, mint hadisten.

A szentírás megemlíti *Merodachot* is (Jer. 50, 2), mely a feliratokban Marduk (*Maru-duku*) nevet visel és a Jupiter bolygónak istensége volt. Temploma az Eufrát keleti partján állott s Bit Szaggadu (magaslat háza) nevet viselt. Romjai most is láthatók.¹

Nebó (נְבֻזַּנְשַׁרְדִּין, Iz. 46, 1. Jer. 51, 44), kinek tisztelete minden valószínűség szerint a moábiaknál és más kánaáni népeknél is el volt terjedve (Dt. 32, 49. Ezr. 2, 29. Neh. 7, 83), eredetileg khald-asszír istenség volt. A Merkúr csillagot jelképezte, és prófétai jelentőséget tulajdonítottak neki, mivel e csillag feltünése a közeli napvirradatot hirdeti. Nebónak főtemploma Borszippában állott, s mint a világ rendezője és fentartója, a tudomány és prófétai ihlet, az írás és az eskü istene, kiváló tiszteletnek örvendett. Ezt bizonyítják az asszír és babiloni királynevek, valamint a sok templom, melyet Nebónak különböző helyeken emeltek. Szobrát a 48. kép tünteti föl.

Izajás két szerencse-istenségről tesz említést (65, 11), melyek közül az egyik *Gad* (גַּד), a másik *Mení* (מְנִי) nevet visel.

Az előbbi hihetőleg azonos azzal a Gaddal, kit egy palmyrai felirat² Malak-Baallal együtt említ, míg Meni (sors) talán azonos a babiloni *Manu*-val, ki a mithologikus táblák tanúsága szerint alsóbbrendű istenség volt, és az emberek sorsát intézte. Mindkettőt lectisterniumokkal tisztelték, mi abban állott, hogy a háztetőn vagy a lakásban az istenség számára asztalt terítettek, s mellé váncosokat helyeztek, melyekre a bálványképeket lefektették.³

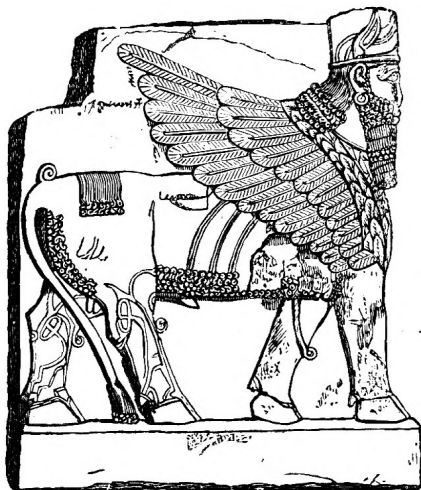
48 kép. Nebó.

¹ E romok OPPERT fölmérése szerint 180 méter hosszúak és 40 m. magasak, míg felső részök 70 m. hosszú és széles területet képez.

² V. Ö. MORDTMANN, Neue Beiträge zur Kunde Palmyra's. Sitzungsberichte der phil. u. hist. Klasse der k. B. Akademie der Wissensch. München, 1875. II. k. 3. füz.

³ JEROMUS ad Jes. c. 65. ezt írja: «Est autem in cunctis urbibus et maxime in Aegypto et in Alexandria, idololatriae vetus consuetudo, ut ultimo die

Ama bálványok közt, melyeknek tiszteletét Palesztinában az Aszárhaddon által megtelepített pogány gyarmatosok honosították meg, *Adrammelekh* (אֲדַרְמֶלֶךְ) a Molekhkel rokon vonásokat tüntet föl, mert a szefárvaimiak (Szippara lakói) gyermekáldozatokat mutattak be neki. Adrammelekh (Adar-Malik, vagyis Adar a király) minden esetre napisten volt, s az akkádoknál *Nindar* (ura [nin] a nemzésnek [dar]) név alatt fordult elő. Alakja emberi arcú, szárnyas bikát tüntetett föl, s mint védő istenséget a templomok és paloták bejáratánál helyezték el, hogy a rossz szellemeket távol tartsák, akik ellen bátran küzdöttek (l. a 49. képet).

49. kép. Adrammelekh.

Nérgál (נִרְגַּל) az ékiratok tanúsága szerint (Nirgal) mint «az óriás», «az istenek hőse», «az istenek katonája», «a hatalmas úr», a harc istene volt, kit a babiloniak emberi fejjel és szárnyas oroszlán testtel ábrázoltak, s szobrát templomaik és palotáik bejáratánál Adrammelekhével fölváltva állították föl. Néha Nérgál szobrát oroszlánfővel is ábrázolták. Alapos egybevetések arra a föltevéésre jogosítanak, hogy a «csaták királya» azonos volt az arab *Mirrig*-gel és a mandaeusok *Nerig*-jével. A rabbik, RASI KIMCHI és ABARBANEL szerint

Nérgált fából faragott kakas képében ábrázolták, ami szintén nem lehetetlen, mert egy babiloni gemma és agyaghenger oltáron kakast tüntet föl, mely előtt egy pap imádkozó helyzetben van; a kakas pedig veszekedő természeténél fogva Marsnak volt szentelve, mely Nérgálnak felel meg.

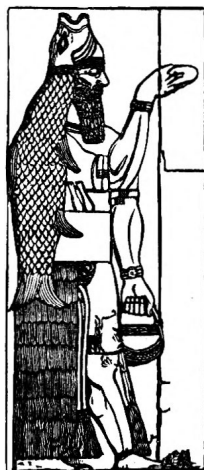
Anammelekh (אַנְמֶלֶךְ) szintén a babiloniak főistenei közé tartozott, s az ékiratok jó isten, úr, városalapító, halisten, földi seregek ura névvel ékesítették föl. Alakja tiarával díszített, hal-

anni et mensis ejus, qui extremus est, ponant mensam repertam varii generis opulis, et poculum mulso mistum, vel praeteriti anni vel futuri fertilitatem auspicantes.»

bőrbe öltözött férfit ábrázol (l. az 50. képet), s így valószínűleg azonos volt a BEROSUS által ismertetett *Oannes*-szel. A szipparabeliek Anammeleket is gyermek-áldozatokkal tisztelték, mit úgy a biblia, mint a britt múzeumban levő felirat-töredék megerősít.

Niszrok (ܢܝܣܪܟ), kinek ninivehi templomában Szanheribet meggyilkolták (IV. Kir. 19. Iz. 37, 38), az asszír Niszruk szó szerint — OPPERT-tel szólva — a házasság védő szelleme volt (szarak, összekötni), míg mások ezen a néven azt a karvaly fejű, szárnyas emberi alakot értik, mely az asszír műemlékeken gyakran látható, s melynek képét az 51. ábrázolat mutatja.¹ Ezek a Niszrok nevet a ܢܝܫܪܟ, (sas, asszírban na-asz-rü) szóból származtatják. A feliratok Niszrokot a termékenység istenének tüntetik föl, ki a népet földeríti, bőséget és szerencsét ad, oltalmazza a házasokat, megszorítja a családot, s egyúttal hű öre a titkoknak.

Rimmón (ܪܝܡܡܢ) az arámiak egyik főistensége, az asszíroknál Ramman név alatt fordult elő, s valószínűleg Hadad-Rimmón-

50. kép. Anammelekh.

51. kép. Niszrok.

52. kép. Hadad-Rimmón.

ból rövidült meg. *Hadad* (a dicső) a szírok istene volt, kinek egy aram hengeren a britt múzeumban levő alakját az 52. kép

¹ V. ö. LENORMANT, Les premières civilisations, II. k. 197. l.

² LENORMANT szerint (La magie chez les Chald. 112. l.) az 51. számú Niszrok-kép valójában a *Nattig* nevű asszír génuszt ábrázolja.

mutatja, s a levegő, az ég és föld közötti tér ura volt, s éppen azért a Ramman, (mennydörgő) melléknevet kapta, melyből a Rimmón fejlődött ki.

Asimá (אֲסִמָּא), kit a hamathiak, és *Nibchaz* (נִבְחָז), kit az avvabeliek tiszteltek (IV. Kir. 17, 30. 31), egészen ismeretlen istenségek, mert az ékiratokban eddigelé nem fordultak elő; azok az adatok pedig, melyeket a rabbik iratai közölnek felőlük, hitelt alig érdemelnek. *Tharták* valószínűleg azonos volt az akkád *Turták*-kal, a Tigris folyó istenével, kiről azonban szintén alig tudunk valamit.

A biblia (IV. Kir. 17, 30) említést tesz még a *Szukkóth-Benóthról* is, mely kétségkívül a babiloniak egyik bálványképe volt, s melyet a templomban állítottak föl. De mindaz, amit a régiség tudósok idevágólag írtak, nem egyéb merő találgatásnál, melynek semmi értéket sem tulajdoníthatunk.

78. §. A varázslások és jóslatok.

A bálványozással mindenkor karöltve szokott járni a különféle varázslás, valamint a jóslás, melyeket a törvény szigorúan eltiltott ugyan az izraelitáknak (Ex. 22, 17. Lev. 19, 26. 31. Dt. 18, 10. s k.), de mégis azt látjuk, hogy nagyban üzték ezeket a titkos mesterségeket (I. Kir. 28, 3. IV. Kir. 21, 6; 23, 24. Iz. 8, 19. Jer. 29, 8. s t. m. h.) A *varázslás* a bibliában כְּשָׁפִים név alatt fordul elő, mely a varázsigék susogására vonatkozik, s Mik. 5, 11-ből következtetve, a kézzel történt, s általa a csillagokra, sőt az istenekre is befolyást véltek gyakorolni. A betegségek gyógyítása a babiloniaknál szintén varázslás által történt. Az ő felfogásuk szerint a betegségek a rossz szellemektől származván, nem volt szükség orvosokra, hanem varázslókra, kik különböző exorcismusok, varázssitalok által iparkodtak a betegség rossz szellemeit arra kényszeríteni, hogy az emberből távozzanak.

A varázslásnál még nagyobb elterjedésnek örvendett a jóslás, a jövőmondás, melynek a legváltozatosabb módjai vannak a bibliában megérintve. Ilyen a *pohárból való jóslás* (נְחִי), mely az egiptomiaknál divatozott (Gen. 44, 5. 15) és abban állt, hogy egy üveg pohárba vizet töltöttek, melynek felszínén a jövőt feltáró

különböző alakok tüntek föl. Mások ismét arany, ezüst pénzeket és drágaköveket dobtak a tál vagy a pohár vizébe, s az ekkor mutatkozó jelenségekből jövendöltek. A *felhőjósok* (עֲנִיִּים, Iz. 2, 6) a babiloni csillagászok példájára hihetőleg a felhők színéből és alakjaiból akarták a jövőt kiolvasni.

A jóslókra gyakran találjuk ezt az elnevezést is: *ķószém* (קֹשִׁים), kik a legkülönbébb módon igyekeztek a jövendőt kifürkészni. Ilyen volt a *nyíljóslás*, melynél a puzdrába több nyilat tettek, melyeket nevekkal jelöltek meg, s azután összerácván őket, a kihúzott nyíl adta tudtul, mihez fogjanak (Ez. 21, 26. s k.) Ehhez hasonlított a *botjóslás* (ῥαβδομαντεία, Oz. 4, 12), mikor a felhajított botnak eséséből jövendöltek. Alex. CŰRILL szerint a botjóslás úgy is történt, hogy két botot függőlegesen felállítottak és varázsigék mormolása közben elejtettek. Az esés formájából aztán a jövendőt kiolvasták. A *ķószém* továbbá a *teráfim* megkérdezése és az áldozati állat *májának* megvizsgálása által is jövendölt (ἱπποτομαντεία, episticion), mi a háráni szabaeusoknál a Kr. u. VIII. századig fentartotta magát. Az ilyenfajta jövendöléseket az izraelitáknál férfiak és nők egyaránt gyakorolták, részint pénzért (Num. 22, 7. Mik. 3, 11), részint a mindennapi kenyérért (Ez. 13, 19. Mik. 3, 5), s természetesen nem tarthatjuk őket egyebeknek szélhámosoknál, kik az emberek hiszékenységet önző céljaikra ügyesen kizsákmányolták.

Chartummim (חַרְטֻמִּים) alatt a biblia egiptomi és babiloni varázslókat ért, kik álomfejtéssel (Gen. 41, 8. 24), kígyószelidítéssel (Ex. 7, 11. s k.) és egyéb bűvészzettel foglalkoztak. Az álomfejtőkhöz tartoztak a *kaldéusok* (כַּלְדָּאִים, χαλδαῖοι) vagyis babiloni papok, kik a Bél-templom közelében laktak és csillagvizsgálattal és jóslással foglalkoztak. Azonosak velök a *mágusok* is (mely név az akkádi emga = nagy tudós), kik külön papi kasztot képeztek és saját elüljáróval birtak (Dán. 2, 48). A csillagjósok közé kell számítanunk a *gúzrint* (גֻּזְרִינְתָּ, Dán. 2, 27; 5, 11), kik az emberek sorsát a csillagok istenségeinek segítségével előre megmondották, míg a *csomókötők* (חֹבְרֵי הַחֵבֶר, Zsolt. 58, 6. Iz. 47, 9. 12).

A jóslás kiváló eszközeül szolgált végül a *halottidézés* (νεκρομαντεία), mely az egész ó-korban a legtöbb népnél, tehát a kánaániaknál is el volt terjedve (Dt. 18, 12. s k.) A halottidézők

(אוֹבוֹת, LXX. ἐγγαστέρουμοι) azt állították, hogy varázsigék által a halottak szellemét fel tudják idézni, de mint a LXX. helyes fordítása jelzi, nem voltak egyebek hasbeszélőknél, kik a halott hangját utánózták, mely úgy hallatszott, mintha a mélységből jönne.¹

79. §. A csillagtisztelet.

Az égi testek, a nap, hold és a csillagok ragyogó fényük folytán már a legrégibb időktől fogva, a legkülönbélebb népeknél kiváló tisztelet tárgyát képezték. A sémi népek, melyek a babiloni mélysíkon hosszabb-rövidebb ideig tartózkodnak vala, minők a khaldok, kánaániak és az izraeliták, szintén hódoltak a csillagtiszteletnek, mely azonban nem volt eredeti vallásuk, hanem úgy kölesönözték azoktól a népektől, melyekkel a babiloni rónságon való tartózkodásuk alkalmával közelebbi érintkezésbe jutottak. A csillagok tiszteletét nem szabad kizárólag úgy felfognunk, hogy a nép magukat az égi testeket, mint isteni lényeket hitte és imádta; mert ez a csillag-kultusznak csak kezdetleges formája volt. A sémi népek a csillagokat már csak az istenek és istennők ragyogó lakásának, vagy az egyes istenségek szimbolusmainak tartották. Az ékiratok ugyanis mindig éles különbséget tesznek a csillagok és a csillag-istenségek közt, mert míg pl. a Vénusz mint csillag *Dilbat* nevet viselt, addig mint istennőt *Isztár* vagy *Béltisz* névvel illétték.

Az izraeliták Kánaán földjén való letelepedésük idején a csillagtiszteletet már kifejlődve találták, mint azt számos helységnév (Béth-Semes stb.), bizonyítja. De kétséget sem szenved, hogy a zsidók egiptomi tartózkodásuk előtt is ismerték a csillagtiszteletet, mer *Úr*, honnan Ábrahám kiköltözött, az Eufrát nyugati partján, a mai Mugheir helyén volt, s a sémiták a babiloniakkal

¹ Ujabb időben az I. Kir. 28. f.-ben elbeszélt eseményt is csalásnak akarják tulajdonítani; ez a felfogás azonban határozottan ellenkezik a sz. írás szövegével. Sz. ÁGOSTON helyesen mondja: «Non est absurdum credere, ex aliqua dispensatione divinae voluntatis permissum fuisse, ut non invitus nec dominante atque subjugante magica potentia, sed volens atque obtemperans occultae dispensationis Dei, quae et pythonissam illam et Saulem latebat, consentiret spiritus profetae sancti se ostendi adspectibus regis, divina eum sententia percussurus.» (Ad Simplician. lib. 2. qu. 3).

való érintkezés folytán sok oly dolgot magukévá tettek, amelyeket csupán a csillagtiszteletből magyarázhatunk ki. Így a hét fogalma s a hetes szám szentsége, az esküvés hét sz. dologra stb. a hét égi testnek, a napnak, holdnak és az öt bolygónak tiszteletével függ össze, és a Baal-kultusz sem talált volna a törvény tilalma ellenére oly nagy elterjedést a bírák és királyok korában, ha a csillagtisztelet egészen ismeretlen volt volna az izraeliták előtt. A későbbi asszír-babiloni befolyás a csillagkultuszt ismét föllendítette, mert Ámósz próféta (5,25—27) is *Kéván* (Szaturnusz) tiszteletét ostorozza s éppen az asszír-babiloni uralom hatásának kell tulajdonítanunk, hogy a zsidók a fogságba való hurcolás előtt már nemcsak Baalt és Asztartét, hanem az egész csillagsereget (Jer. 19, 13. Szof. 1, 5. Ez. 8, 16) imádták.

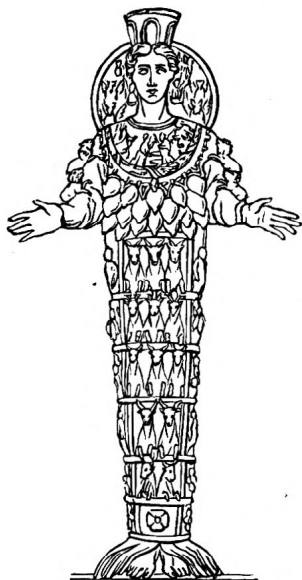
A tiszta csillagtisztelet bálványképek felállításával nélkülözhetetlen, míg a csillag-istenségeknek szobrokat és bálványképeket készítettek. A tisztelet módja abban állt, hogy arccal az imádandó égi test felé fordultak (Ez. 8, 16), csókot hintettek feléje; a ház lapos födelén oltárokat állítottak föl, melyeken jóillatú áldozatokat mutattak be (Jer. 19, 13. IV. Kir. 23, 5), sőt a bálványozó izraeliták olykor a véres állati és emberi áldozatoktól sem riadtak vissza.

A mózesi törvény a csillagtiszteletet, mely homlokegyenest ellenkezett Jahve imádásával, szigorúan tiltotta és megkövezés általi halált szabott mindazokra, kik a napot, holdat és a csillagokat imádni nem átalálták (Dt. 17, 3. s k.)

80. §. A görög istenek tisztelete.

Antiochus Epiphanes a pogány vallás és a görög kultúra segítségével akarta ledönteni azt a választófalat, mely birodalmának egyes népei közt vallás és erkölcsök tekintetében fennállott. E tervének leginkább a zsidók álltak útjában, kik a görög városokban mindenütt nagy számmal tartózkodtak s Jahve tisztelete és a mózesi törvények folyton akadályozták a népek egyesítését. Azért arra határozta magát, hogy a zsidó vallást és erkölcsöket megsemmisíti. E terv megvalósításában buzgó eszköze volt III. Oniás főpap testvére, *Jázon*, ki a főpapi méltóságot 440 talentumon vásárolta meg Antiochustól és minden befolyását

arra használta föl, hogy a zsidókat az ősi vallástól eltántorítsa. Jeruzsálem lakosai részére antiochiai polgárjogot eszközölt ki, mi számos kiváltságot biztosított számukra, de ezt a jogot jó pénzért árusította s a vevőket a görög erkölcsöknek igyekezett megnyerni. A templomhegy tövében görög palaestrát építtetett, hol a zsidó ifjak görög öltözetben gyakorolták testüket s a főpap annyira megmételyezte a népet, hogy a papok az oltárnál még az áldozatot is félben hagyták s a palaestra játékaira siettek. Elharapódzott a zsidóknál *Hermes* tisztelete is, mi az utcákon

53. kép. Az efezuszi Diana.

és a házak ajtaiban való tömjénezésben (I. Mak. 1, 55), továbbá a kőrákások (ἐκφυγῆς) fölállításában nyilvánult, miről a *misna* is megemlékezik (Szanhedr. VII. 6), s a talmúdban *Hermes Markólisz* (מרקוליס, t. i. Mercurius) név alatt gyakran előfordul.

Antiochus Epiphanest a Jázon buzgólkodása által elért eredmény nem elégtévén ki, Kr. e. 168-ban rendeletet bocsátott ki, melyben visszavonta a zsidók szabad vallásgyakorlatára kiadott engedélyt, s a szombat és a zsidó ünnepek megünlését, a templomi áldozatokat, az étkezési törvényeket, a körülmetélést tiltotta és halálos büntetést szabott mindazokra, kik a királyi rendeletet megszegtek. Egyúttal az országban kir. felügyelőket nevezett ki, kiknek tiszte volt a törvény végrehajtását ellenőrizni (I. Mak. 1, 41—51).

E rendelethez képest Antiochus a jeruzsálemi templomot egy öreg athénei által Zeüsz Olimpiosz tiszteletére szenteltette föl s az égő-áldozati oltár helyén Kiszlév 15-én bálványoltárt állíttatott föl, melyen 25-étől fogva sertéseket és más tisztátalan állatokat áldoztak Zeüsznek, s ugyanazt tették Zsidóország többi városaiban is. A pogányok a templom csarnokaiban tivornyáztak, az udvarokban hetaerákkal bujálkodtak, a Dionysos-ünnepen borostyánkószorút viseltek és körmenetet tartottak (II. Mak. 6, 7), s a zsidók szent iratait megsemmisítették vagy megfertőztették. A szíroknak ez az erőszakoskodása számos zsidót eltántorított az ősi vallástól, de annál nagyobb ellenállásra tüzelte a hű izraeli-

tákat, kik Matthathiás, később pedig Makkabi Júdás vezérlete alatt oly sikerrel harcoltak a pogányság ellen, hogy többé alig találkozott izraelita, ki hűtlenné lett volna Jahvéhoz és Mózes törvényeihez.

A Csel. könyvében (19, 23—41) említés van téve Dianáról, aki miatt az efezuszi ötvösök valóságos lázadást támasztottak Pál apostol ellen, szükségesnek tartjuk tehát az efezuszi Dianát, kinek alakját az 53. kép mutatja, röviden megismertetni. Ez az istennő lényegesen különbözik a görög Ἀρτεμις-től, kinek tiszteletét római gyarmatosok honosították meg, s temploma a görög felső városban állott. Az efezuszi Diana temploma az alsó, révparti városrészben emelkedett, mely a felső templomtól 7 stádiumnyira volt, s hol többnyire keleti származásúak laktak. A templomban eleintén fekete fából egy bálványképet (τὸ διωπετής) tiszteltek, mely a néphit szerint az égből esett le. Ezt később a görög stílusban épült templomban új, fekete szobor váltotta föl, mely Dianát fején magas süveggel, nimbuszszal, nyakán gazdag ékszerrel ábrázolta, míg mellén számtalan állati emlő domborodott ki, teste pedig széles szíjjal volt bepólyázva, melyen szimbolikus állatok képe volt látható. Ezek Dianát, mint az összes élő lények anyját tüntették föl.

Az efezuszi Diana temploma ióni stílusban, márványból épült. Hossza 425, szélessége 220 láb volt, s a cellát 60 láb magas, kettős oszlopsor vette körül. Egész sereg ötvös élt abból Efezusban, hogy a templom képét ezüsből kiverték és elárusították, s mivel ezt az iparágat a keresztény vallás elterjedése megsemmisítéssel fenyegette, érthetőnek fogjuk találni azt a zendülést mely Pál apostol prédikációjára Efezusban támadt.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

	Lap
1. §. A vallás legrégibb formája és eredete	1
2. §. Az izraelita istentisztelet kezdete	5
3. §. A mózesi kultusz általános jellege	9
4. §. A mózesi vallás viszonya a régi pogány vallásokhoz	13

ELSŐ RÉSZ.

A zsidók istentiszteleti viszonyai a sz. helyeket és személyeket illetőleg.

ELSŐ SZAKASZ.

Az izraeliták szent helyei.

ELSŐ FEJEZET.

A frigysátor.

5. §. A frigysátor leírása	19
6. §. A tornác szerelvényei	24
7. §. A szenthely szerelvényei	26
8. §. A legszentebbnok szerelvényei	30
9. §. A frigysátor jelentősége és fölszentelése	32
10. §. A frigysátor szerelvényeinek jelentősége	36
11. §. A frigysátor története	40

MÁSODIK FEJEZET.

A zsidó templomok.

12. §. A salamoni templom leírása	42
13. §. A salamoni templom szerelvényei	52
14. §. A salamoni templom története	56
15. §. A zerubbábéli templom	58
16. §. A heródesi templom	61
17. §. A zsinagógák	75

MÁSODIK SZAKASZ.

A kultusz-személyzet.

	Lap
18. §. A kultusz-személyzetről általában	81

ELSŐ FEJEZET.

A léviták és az áldozópapok.

19. §. A léviták	83
20. §. A léviták illetményei és szolgálati idejük	87
21. §. Az áldozópapok	90
22. §. Az áldozópapok ruházata	93
23. §. A papok szolgálata	97
24. §. A papok lakóhelyei és illetményei	100

MÁSODIK FEJEZET.

A főpapról.

25. §. A főpap	103
26. §. A főpap ruházata	106
27. §. A főpapi ruházat jelentősége	111
28. §. A papok fölszentelése	114
29. §. A főpapok sorrendje	118

MÁSODIK RÉSZ.

A kultusz-cselekmények.

ELSŐ SZAKASZ.

Az áldozatok.

30. §. A Mózes előtti áldozatok	123
---------------------------------	-----

ELSŐ FEJEZET.

Az áldozatokról általában.

31. §. A mózesi áldozatok fogalma és felosztása	125
32. §. Az áldozatok anyaga és jelentőségük	127
33. §. Az áldozatok közös szertartása és jelentősége	132

MÁSODIK FEJEZET.

Az áldozatok különféle fajai.

34. §. Az égő áldozat	137
35. §. A béke-áldozatok	139
36. §. A béke-áldozatok célja és jelentősége	141

	Lap
37. §. A bűn- és vétekáldozatok közötti különbség	144
38. §. A bűnáldozat anyaga és szertartása	147
39. §. A bűnáldozatok jelentősége	149
40. §. A vétekáldozat	152
41. §. Az eledel- és italáldozat	154
42. §. Rendkívüli áldozatok	157

MÁSODIK SZAKASZ.

A vallásos tisztulások.

ELSŐ FEJEZET.

A lévitikus tisztulások.

43. §. A tisztátalanságra és a tisztulásokra vonatkozó törvények	161
44. §. A lévitikus tisztulások célja és jelentősége	166
45. §. Tisztulás a holttetem okozta fertőzéstől	168
46. §. A poklosságtól való tisztulás	172
47. §. A nemi részek fertőzetétől való tisztulás	175

MÁSODIK FEJEZET.

A tisztaságra vonatkozó egyéb törvények.

48. §. A hűségbizonyító áldozat	177
49. §. Az étkezési törvények	180

HARMADIK SZAKASZ.

Egyéb istentiszteleti cselekmények.

ELSŐ FEJEZET.

Szentségi jellegű cselekmények.

50. §. A körülmetélés	183
51. §. A fölkenés	187
52. §. A prosélyták	189

MÁSODIK FEJEZET.

Áldozati jellegű cselekmények.

53. §. A fogadalom	192
54. §. A názírság	195
55. §. A bőjt	198
56. §. A chérem	200
57. §. Az eskü	204
58. §. Az imádság	207
59. §. Az áldás és az átok	210
60. §. A templomi ének és zene	212

HARMADIK RÉSZ.**A kultuszidők.****ELSŐ FEJEZET.**

	Lap
61. §. A mindennapi istentisztelet...	215
62. §. A zsidó ünnepkör ...	217

MÁSODIK FEJEZET.**A szombatkör.**

63. §. A hét szombatja ...	220
64. §. A holdugság napja és a hónapok szombatja ...	224
65. §. A szombatév ...	226
66. §. A jóbelév ...	229

HARMADIK FEJEZET.**A többi ünnepek.**

67. §. A húsvét...	232
68. §. A kovásztalanok ünnepe ...	242
69. §. A pünköszt ...	246
70. §. A sátorünnep ...	248
71. §. Az engesztelő v. hosszúnap ...	252
72. §. Az engesztelő nap jelentősége ...	256
73. §. A babiloni fogság után keletkezett ünnepek ...	259

FÜGGELÉK.

74. §. A bálványozás ...	262
75. §. A bama- és képtisztelet ...	267
76. §. A kánaáni istenek ...	270
77. §. Az asszír és babiloni istenek ...	278
78. §. A varázslások és jóslatok ...	282
79. §. A csillagtisztelet ...	284
80. §. A görög istenek tisztelete ...	285

